पृथुराज रासा.

સ્વતઃકલ્પિત વીરરસ કાવ્ય.

રચનાર.

ભીમરાવ ભોળાનાથ.

(રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, બી. એ., સી. એસ. ની ટીકા

તથા

રા. રમણભાઈ મહીપતરામ, બી. એ., એલ. એલ. બી.

ના લખેલા અવતરણ સહિત.)

પ્રસિદ્ધ કરનાર.

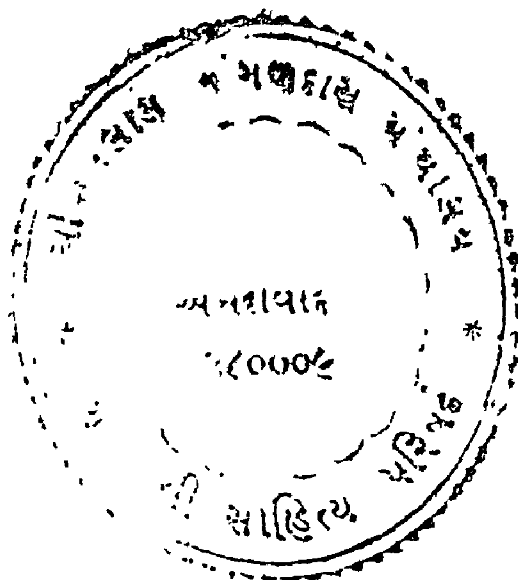
તેમનાં સંતાનો.

અમદાવાદ—"આર્યોદય" પ્રેસ.

સંવત્ ૧૯૫૩. ઈ. સ. ૧૮૯૭.

કિંમત [redacted] પોસ્ટેજ ૦—૨—૦

રૂ. ૮૦=૦૦

પ્રસ્તાવના.

સ્વર્ગસ્થ ભીમરાવના બે પુસ્તકો, 'મેઘદૂત' તથા 'દેવલદેવી' પ્રસિદ્ધ થયાં છે. 'મેઘદૂત' તો એમણે પોતાની હયાતીમાં જ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. 'દેવલદેવી' પ્રસિદ્ધ કરવાનો એમનો વિચાર હતો, અને છપાવવાનું કામ શરૂ પણ કર્યું હતું પરંતુ એ અરસામાં એમને ભયંકર માંદગી આવી અને તે પછી થોડા સમયમાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. ત્યાર પછી, ગયે વર્ષે જ એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું. 'પૃથુરાજરાસા' એમનું રચેલું ત્રીજું પુસ્તક છે એ રચવાનો આરંભ તો ઘણાં વર્ષો ઉપર કર્યો હશે એમ લાગે છે, પણ પોતાના અંતકાળ સુધી પૂરૂં કરી સક્યા નહોતા તેથી પોતાની હયાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી સક્યા નહી. સુજ્ઞ વાચકવૃંદને, આ કાવ્ય વાંચ્યા પછી, જણાશે કે જો ગ્રંથકર્ત્તા જાતે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી સક્યા હોત તો વધારે લાભ થાત; કારણ કે પોતાને સુધારો વધારો કરવાનો પ્રસંગ મળત અને તેને લીધે, જે કાંઇ ખામીઓ હાલ લાગશે, તે ઓછી થાત.

અવતરણમાં તથા ટીકામાં આ પુસ્તકના ગુણ દોષની પરીક્ષા સંપૂર્ણ રીતે થઇ છે એટલે આ સ્થળે તે વિશે કાંઇ લખવાનું રહેતું નથી. માત્ર છાપવામાં જે કાંઇ દોષ આવ્યા છે તે વિશે કહેવાની જરૂર છે. બહુ હાથે કામ થયાને લીધે તથા બીજી ખામીને લીધે આ પુસ્તકમાં ઘણી ભૂલ્યો આવી ગઇ છે. વિરામચિહ્નો જ્યહાં જે જોઇયે ત્યહાં તે નથી, તથા જ્યહાં જે ના જોઇયે ત્યહાં તે છે; સમસ્ત પદ ભેગાં મૂકવાં જોઇયે તે જૂદાં મૂક્યાં છે; જે શબ્દો જૂદા જોઇયે તે ભેગા મૂક્યા છે; કેટલાક શબ્દો છાપવામાં બરોબર ઉઠ્યા નથી; 'ન'

ને બદલે 'જ' અને 'જ'ને બદલે 'ત,' એવી રીતે અક્ષરોમાં ગડબડ થઇ છે; કેટલીક જગ્યાએ શબ્દો પણ એવા મૂકા કે કડીઓ અર્થહીન થઇ જાય છે; આવી રીતની અનેક ભૂ થઇ છે. આમાંની ઘણી ખરી ભૂલ્યો શુદ્ધિપત્રકમાં સુધ છે. જે ભૂલ્યો ઘણીજ સાધારણ છે, અને જે સુધાર્યા વિ પણ શ્લોકનો ભાવાર્થ વાચક વર્ગથી સમજી સકાય એમ તેવી ભૂલ્યો શુદ્ધિપત્રકમાં દાખલ કરી નથી. કેટલેક સ્થળે ર સ્વ દીર્ઘ સ્વરો બરોબર મૂકયા નથી તેથી વૃત્તમાં ખામી આ છે. આ સહજ સમજી સકાય એમ છે માટે તે પણ શુદ્ધિપત્ર કમાં મૂકી નથી. કેટલાક શ્લોકમાં તો એવું બન્યું છે કે મૂળ હસ્તલેખમાં જે શબ્દો છે તેને બદલે એવા શબ્દો મૂકાયા છે કે આખા શ્લોકનો અથવા છૂટી કડીઓનો અર્થ બદલાઇ ગયે છે; જેમકે, પૃ૦ ૩૧ શ્લો. ૭૩ 'પક્ષ્મવિભાવિનીને' તથા 'વારિવિહારિણીને' ને બદલે 'પક્ષ્મવિભાવિની તે' તથા 'વારિવિહારિણી તે'; શ્લો. ૭૫ 'લાજે' ને બદલે 'બાઝે'; પૃ૦ ૩૬ શ્લો. ૫. 'પ્રસાદ છાયા' ને બદલે 'પ્રસાર છાયા;' પૃ૦ ૪૯ શ્લો. ૭૪ 'બાગમાં' ને બદલે 'લાગમાં,' અને 'લાગમાં'ને બદલે 'બાગમાં;' વગેરે. આ માટે અમારી એટલી વિનંતિ છે કે આ કાવ્ય વાંચતી વખત શુદ્ધિપત્રકનો વધારે ઉપયોગ કરવો, જેથી અર્થ સમજવો સુગમ થશે.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં ધાર્યા કરતાં વધારે વાર થઇ તેથી સુજ્ઞ વાચકવૃંદની ક્ષમા માગીએ છીએ; અને આશા રાખીએ છીએ કે સહૃદય વર્ગ આ પુસ્તકને યોગ્ય સત્કાર આપશે.

અમદાવાદ.
તા. ૫ મી ઓકટોબર. ૧૮૯૭. } પ્રસિદ્ધકર્તા.

ક્રો શ્યામ રંગ લઇ તે પર નાંખી રાચે;
હા ! ચિત્રકારમનદુઃખ શું મૂર્ખ જાણે ! ૭

શાને દુખી થવું વૃથા, પળ એક માંહિં
ફેરી, દીસે, તિમિરનો પટ, ચિત્ર ત્યાંહિં;
રહેશે છબી સ્થિર સદા હૃદયે જ મ્હારે
જેમાં પિંછી લઇ પુર્યા કંઇ રંગ સ્નેહે. ૮

રે અંધકાર ! તુજશા જગમાં બહૂએ
કર્વા મલિન મધુરી કૃતિયો મથે છે,
તોયે ન એ અણુસમી પડશે જ ઝાંખી;
મ્હાલે ભલે મનસુખી સુખ એમ માની. ૯

સારંગી આ હૃદયરૂપનિ માંહિં વાગી
કર્ત્તવ્યતંત્રી જ મિઠા ધ્વનિ કાઢી ત્યાંહિં;
સ્નેહે લઇ અતુલ કોણ કૃતજ્ઞતાનો,
ચાતુર્યથી મધુર સૂર પસારો મૂક્યો. ૧૦

હે માત ! કીધ ઉપકાર અનેક ત્હેંતો
તે માનવા ઉપકૃતિ તું સમીપ આવ્યો

અંગાણુ ત્યાંહિં પડિયું વિખર્યું હવે તે,
ઘેરા ઉઠાવી લઇ નાઠું ત્વરા થકી એ. ૩

ને પશ્ચિમે શકલ મેઘનું એક દીઠું,
સૂનેરિ ઝૂલ થકિ ઓપતું એ શું રૂડું !
તે ઊપરે મુજ પિતા નિરખ્યા વિરાજ્યા,
ને હર્ષ-શોક થકિ મ્હેંય પ્રણામ કીધા. ૪

તે કાળ શાં સ્મરણ પૂર્વ તણાં થયાં, ને
સંસ્કાર ગૂઢ ઝળક્યા મુજ ચિત્ત માંહે.
તે ચિત્ર રમ્ય કંઇ જોયું ન જોયું હેવે
સંકેલિયું તુરત તેજ ત્યહાંથિ કોએ. ૫

હા ! એ સમે મધુર ચિત્ર વિંટયું બધું એ
ક્રૂરે જ આવી પળમાં હીણુ અંધકારે;
ન્હાનુંશું રમ્ય ઝરણું ફુટયું હર્ષનું જે,
તત્કાળ લુપ્ત થયું શોકપ્રવાહમાં તે. ૬

કો ચિત્રકાર જયમ ચિત્ર સમીપ ઊભો,
રૂડું સ્વકાર્ય નિરખી મકલાઇ જાતો;

ક્રો શ્યામ રંગ લઇ તે પર નાંખી રાચે;
હા ! ચિત્રકારમનદુઃખ શું મૂર્ખ જાણે ! ૭

શાને દુખી થવું વૃથા, પળ એક માંહિં
ફેડી, દીસે, તિમિરનો પટ, ચિત્ર ત્યાંહિં;
રહેશે છબી સ્થિર સદા હૃદયે જ મ્હારે
જેમાં પિંછી લઇ પુર્યા કંઇ રંગ સ્નેહે. ૮

રે અંધકાર ! તુજશા જગમાં બહૂએ
કુર્વા મલિન મધુરી કૃતિયો મથે છે,
તોયે ન એ અણુસમી પડશે જ ઝાંખી;
મ્હાલે ભલે મનસુખી સુખ એમ માની, ૯

સારંગી આ હૃદયરૂપનિ માંહિં વાગી
કર્ત્તવ્યતંત્રી જ મિઠા ધ્વનિ કાઢી સાંહિં;
સ્નેહે લઇ અતુલ કોણ કૃતજ્ઞતાનો,
ચાતુર્યથી મધુર સૂર પસારો મૂક્યો. ૧૦

હે માત ! કીધ ઉપકાર અનેક ત્હેં તો
તે માનવા ઉપકૃતિ તું સમીપ આવ્યો

ભાંડૂનિ સાથ સઘળાં મળિ હેત ભાવે,
ને અર્પું હું વિનયથી નમિ નમ્રતાએ, ૧૧
આ તાતના હૃદયથી ઉપજેલ બાળ,
બંધુ સરીખ અમપાસ ઉભૂં હસંત;
સૂતું હતું જ નિજ તાતવિયોગ દુઃખે,
લાડે ઉઠયું, અહિંજ આવ્યું અમારી સંગે. ૧૨

ત્હારો આજ્ઞાંકિત

પુત્ર.

કવિચરિત.

(લખનાર—કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ)

સાહિત્યપ્રિય જનોને ગ્રન્થકારના જીવન માટે સ્વાભાવિક રીતે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાયછે. તેના રચેલા ગ્રન્થો ઉપરથી વાચકવર્ગને તેની સ્વભાવમુદ્રા, અભિપ્રાય, અને અભિરુચિ વિશે કેટલેક અંશે માહિતી મળેછે ખરી, પરંતુ તેટલાથી સર્વને સંતોષ થતો નથી. ગ્રન્થકર્ત્તાની રચનામાં જે તેના સ્વભાવ, મન અને રુચિની છાયા પડેછે તે ઉપરથી વાંચનાર ભિન્ન ભિન્ન અનુમાન કરે છે; માટે કવિના જીવનની બીના અને હકીકત જાણવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા રહેછે; અને તે ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા કવિચરિત લખવાની ઇષ્ટતા અને આવશ્યકતા રહેછે. માટે આ પુસ્તકમાં પણ તેના કર્તાના જીવનચરિતની નોંધ લેવી ઇષ્ટ ગણી છે.

પરંતુ, દીર્ધાયુષ્ય ન ભોગવેલા અને સામાન્ય રીતે શાન્ત રીતે વહેલા જીવનમાં હકીકત અને બીના કેટલી હોય ? અડત્રીસ વર્ષની વયે ગુજરેલા પુરુષનું જીવન જગતના કોલાહલમાં શામિલ થયું હોય તો તે હકીકતોથી ભરેલું હોય. પરંતુ ભીમરાવને સ્વભાવથી અને શારીરિક પીડાને લીધે એકાન્ત વાસ પ્રિય હતો, અને તે પ્રકૃતિને

અનુસરી તેમણે વગર ધોંધાટે જ પોતાની ટુંકી જિંદગી ગાળી હતી. તોપણ, તેટલા ટૂંકા સમયમાં તેમણે શાન્ત નિર્ઘોષરીતે જનસમુદાયનું હિત કર્યું છે, તેમાં તેમના ગ્રન્થોએ મુખ્ય સેવા બજાવી છે, અને તેટલા માટે જ તેમના જીવન વિશે કાંઇક માહીતી વાચકવર્ગને આપવી યોગ્ય લાગેછે.

મરહૂમ ભોળાનાથ સારાભાઇના પાંચ પુત્રમાં ભીમરાવ ત્રીજા પુત્ર હતા. ભીમરાવનો જન્મ સંવત્‌૧૯૦૭ ના આસો સુદી ૮ ગુરુવારે, તા. ૨ જી ઑક્ટોબર ૧૮૫૧ ને દીવસે પાછલી રાત્રે બે વાગે અમદાવાદમાં થયો. તે વખતે ભોળાનાથ ખેડામાં હતા; અને તેમની રોજનિશિમાં ફારસી નોંધ છે (એ વર્ષની આખી રોજનિશી ફારસીમાંછે) તેનો નીચે મુજબ તરજુમો છે:–"અનુ સિપાઇએ ખબર આપી કે ગઇ કાલે રાત્રે બે વાગ્યે એક છોકરાનો જન્મ થયો છે; અગર જીવતો રહેશે તો તેનું નામ નરસિંગદાસ પાડીશું". પણ પાછળથી એ વિચાર બદલાયો હશે અને તેથી એમનું નામ ભીમરાવ પડ્યું.

ગુજરાતી શાળાની કેળવણી લીધા પછી ઇંગ્રેજી અભ્યાસનો આરમ્ભ કરી સને ૧૮૭૦ માં મુંબાઇ યુનીવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા તેમણે પાસ કરી. ૧૮૭૧ નું વર્ષ ખાલી જવા દઇ ૧૮૭૨ માં મુંબાઇમાં એલફીનસ્ટન કૉલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો; તે ત્રણ વર્ષ સુધી અ-

લબ્યા પછી ભીમરાવને ભયંકર રોગક્રાન્તિ થયાથી કૅા-
લેજ છોડવી પડી; તે વખતે છોડી તે ફરીથી તેનો લાભ
લઇ સકાયો નહિ; કેમકે, તે રોગનાં ભયંકર ચિહ્ન તરતજ
ગયા છતાં પણ સંપૂર્ણ રોગમુક્ત થતાં તેમને ઘણો વિ-
લંબ લાગ્યો, બલ્કે સંપૂર્ણ રોગમુક્ત થયાજ નહિં; કેમ-
કે ચૌદ વર્ષ સુધી એ રોગની પીડા અનેક વાર ભોગવ્યા
પછી એ રોગેજ તેમના શાન્ત જીવનનો અંત આણ્યો.
૧૮૭૪ ના એપ્રીલ માસમાં મુંબાઇથી ભીમરાવ આવ્યા
તે વખતે ફેફસાંનું સખ્ત દર્દ લાવ્યા; તેમની શરીરસ્થિ-
તિ ભય ભરેલી જણાયાથી તેમના પિતા ભોળાનાથે તુર-
તજ ખુલ્લી હવામાં એક બંગલો રાખ્યો અને ત્યાં ઉત્તમ
ઔષધોપચાર કરી ઘણી સારવાર કરી. ભયમુક્ત થયા
છતાં ઘણા વખત સુધી ભીમરાવ પથારીવશ રહ્યા અને
તે કારણથી કૅાલેજ અને અભ્યાસ એ બન્ને વિચાર તુર-
ત માટે તો પડતા મૂક્યા. કૅાલેજ તો હમેશ માટેજ ગઇ
અને તેથીજ યુનીવર્સિટીની ડીગ્રીનું માન તે મેળવી સ-
ક્યા નહિં. તોપણ અભ્યાસ એ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો ન-
હિં અને બાળપણથીજ વિદ્યા તરફ વિશેષ અભિરુચિ હો-
વાથી ઘરમાં રહી પણ વિદ્યાર્થી જેવો અભ્યાસ તેમણે

અને ગુજરાતી ભાષાઓનો વિશેષ પરિચય મેળવ્યો. અને ગુજરાતી સાહિત્યસંગ્રહમાં થોડાં પણ ઉપયોગી પુસ્તકોનો વધારો કરી તે ઉત્તમ સાક્ષરની પંક્તિમાં ગણાવાને યોગ્ય થયા.

પાંચ વર્ષ સુધી થોડી ઘણી રોગપીડા ભોગવી સને ૧૮૮૦ ના જુલાઇ માસમાં વડોદરારાજ્યમાં સર. ટી. માધવરાવની પાસે ગાયકવાડી નોકરીમાં ભીમરાવ દાખલ થયા; ત્યારથી મરણ પર્યન્ત એટલે આશરે ૧૦ વર્ષ તેમણે વડોદરામાં ગાળ્યાં. વડોદરા શહેર અસ્વચ્છતા માટે પ્રખ્યાત હોવાથી ભીમરાવે પિતાની ઇચ્છાનુસાર, પ્રકૃતિ ન બગડે એ હેતુથી, વડોદરાકાંપમાંજ રહેવાનું રાખ્યું હતું. તે દરમીયાન પણ શરીરપીડા એમના સામાન્ય કાર્યવ્યવહારમાં પણ ઘણીવાર વિઘ્ન કરતી. અને તે પીડાને લીધે, તેમજ, નોકરીના ધંધામાં, તેમા વિશેષે દેશી રાજ્યમાં, ખુશામદનો પ્રભાવ વધારે હોય છે, અને ભીમરાવની પ્રકૃતિ તેથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધેજ તેમનું ઉત્તમ બુદ્ધિકૌશલ, નોકરીને સંબંધે, વિશેષ પ્રકાશમાં આવી સક્યું નહિં. તોપણ તે ઉત્તમ બુદ્ધિકૌશલ બીજા માર્ગમાં જતાં યોગ્ય સત્કાર પામ્યું અને તેણે ભીમરાવને સાક્ષર તરીકેની કીર્તી અપાવી. સને ૧૮૮૯ ના માર્ચ માસમાં માંદગીને સબબે તેમણે રજા લીધી; તે રજા પછી ફરીથી નોકરી ઉપર ભીમરાવ જઇ સક્યાજ નહ

હિં કારણ કે એ રજાનો અન્ત તેમના શાન્ત, ઉપયોગી, અને સ્નેહાળ જીવનના અન્ત સાથેજ થયો.

સંવત ૧૯૧૫ વૈશાખ સુદી ૧૨ને દિવસે ભીમરાવને ઉપવીતસંસ્કાર થયો અને તેજ વર્ષના વૈશાખ વદી ૪ ને દિવસે તેમનું લગ્ન અમદાવાદના મરહૂમ બાપુભાઇ દયાશંકરની ત્રીજી પુત્રી ચતુરલક્ષ્મી સાથે થયું. સ્વાભાવિક રીતે સ્નેહાળ હૃદયવાળા ભીમરાવ તેમની સાથે ઘણો સ્નેહ રાખતા અને સામાન્ય રીતે તે સ્નેહાળ પતિપત્નીનું એક જોડું ગણાતું- એ લગ્નથી ભીમરાવને નવ સંતાન થયાં, તેમાંથી હાલ ત્રણ પુત્ર, વ્યંકટરાવ, સત્યેન્દ્ર, અને વીરમિત્ર, અને ચાર પુત્રિયો કેશવબા, સત્યવતી, કુસુમકુમારી, અને વસન્તકુમારી, હયાત છે. પિતાની હયાતીમાં ભીમરાવની બે પુત્રીયોનાં લગ્ન ઇ. સ. ૧૮૮૦ અને ૧૮૮૪માં, યથાક્રમે થયાં; અને ભીમરાવની હયાતીમાં તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વ્યંકટરાવનું પ્રથમ લગ્ન ૧૮૮૯માં થયું. બે મ્હોટી પુત્રીયોને ભીમરાવની હયાતીમાંજ સંતાન થયાં.

તેમના પિતા ભોળાનાથનું હૃદય સંતાનવત્સલ હોવાથી પોતાનાં સંતાનમાંથી જે ન્હાનું હોય તેને હમેશ પોતાની પાસે તે રાખતા, તેથી તેમનાં સંતાનોને અનેક લાભ થયા છે; તે લાભમાં વિદ્યા ઉપર અભિરુચિ, અને સાહિત્ય ઉપર પ્રેમ એ મુખ્ય છે. ભીમરાવની પાંચેક વર્ષની વય થઇ ત્યારથી તે પિતાની સાથે ફરતા હરતા. પિતાને એ-

ડામાં નોકરી હોવાથી ત્યાં તેમની સાથે અનેક વાર જતા. કુટુંબનાં બીજાં માણસો અમદાવાદમાં રહે—તેમનાં મા સુદ્ધાં—તોપણ પિતા સાથે ભીમરાવ ખુશીથી ખેડે જતા. બાળપણમાં ખરા સંસ્કૃત શબ્દોને ગમે તેમ આડા અવળા ભેગા કરી ખોટા ખોટા શ્લોક બોલવાની ટેવ ભીમરાવને હતી. તેમજ પોતે ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કેટલોક કર્યા પછી કુટુંબનાં બીજાં ન્હાનાં છોકરા છોકરીયોની શાળા, "ગુજરાતી બાળનિશાળ" નામ આપી ઘરમાંજ ચલવતા અને તે નિશાળોના નિયમ પ્રમાણે જ ચલવતા; તેના હેડ માસ્તર પોતે થતા. તેમાં તેમના પિતા પણ કોઇક વાર શામિલ થઇ નિશાળ તપાસતા. એ નિશાળનું પત્રક-ભીમરાવના હાથનું—છે તેમાં પિતાએ કરેલી નીચે લખેલી એ નોંધ જાણવા જેવી છે:—

"હું લખવાને ખુશી થાઉંછું કે ગુજરાતી બાલનિશાલની પરીક્ષા મ્હેં આજ લીધી તેમાં છોકરાંઓનો અભ્યાસ ઉત્તમ રીતે ચાલે છે; ને મહેતાજી ભીમરાવે સારી મહેનત લીધી છે તેથી તેમને ઘણું માન છે.

અમદાવાદ ગુજરાતી બાલનિશાલ તા૦ ૩૧ મે સને ૧૮૫૪	Bholanath Sarabhai Examiner."

અને,

"આજરોજ બાલાભ્યાસકશાલાની પરીક્ષા લીધી તેમાં છોકરાંએ અભ્યાસ સારો કરેલો જણાય છે. આ પ્રમાણે એ શાળાના મહેતાજી મહેનત લઇને છોકરાંઓને અભ્યાસ કરાવશે તો છોકરાં જલદીથી સરકારી નિશાળમાં જવાને લાયક થશે. મહેતાજીએ સારી મહેનત લીધી તે વાસ્તે તેમને માન ઘટે છે. અમે છોકરાંઓનો અભ્યાસ જોઇ ઘણા ખુશી થયા છીયે.

તા. ૭ સપ્ટેંબર ૧૮૬૪ } Bholanath Sarabhai"

બાળપણમાંથીજ એમને વિદ્યાવિલાસ ઉપર રુચિ હોવાનું આના કરતાં બીજું વધારે સબળ પ્રમાણ એ છે કે આશરે ૧૦-૧૨ વર્ષની ઉમરે નળાખ્યાન એ પૂરૂં વાંચી ગયા હતા અને પોતાનાં કુટુંબીયોને એની વાર્તા ઉલટભેર કહી જતા. છેક ન્હાનપણમાં માણગોળીયા કથા કહેનારની કથા સાંભળવાનો તથા તે પ્રમાણે કથા કહેવાનો એમને ઘણો શૉક હતો.

બાળપણથીજ પિતા સાથે ફરવાનું શીખ્યાથી મુસાફરીનો શૉક પણ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ બાવીસ વર્ષની વયમાંજ રોગાક્રાન્ત થવાથી અને તે પછીનાં વર્ષે પણ થોડી ઘણી પીડા ભોગવવાથી ભીમરાવ-

ડામાં નોકરી હોવાથી ત્યાં તેમની સાથે અનેક વાર જતા. કુટુંબનાં બીજાં માણસો અમદાવાદમાં રહે—તેમનાં મા સુદ્ધાં—તોપણ પિતા સાથે ભીમરાવ ખુશીથી ખેડે જતા. બાળપણમાં ખરા સંસ્કૃત શબ્દોને ગમે તેમ આડા અવળા ભેગા કરી ખોટા ખોટા શ્લોક બોલવાની ટેવ ભીમરાવને હતી. તેમજ પોતે ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કેટલોક કર્યા પછી કુટુંબનાં બીજાં ન્હાનાં છોકરા છોકરીઓની શાળા, "ગુજરાતી બાળનિશાળ" નામ આપી ઘરમાંજ ચલવતા અને તે નિશાળોના નિયમ પ્રમાણે જ ચલવતા; તેના હેડ માસ્તર પોતે થતા. તેમાં તેમના પિતા પણ કોઇક વાર શામિલ થઇ નિશાળ તપાસતા. એ નિશાળનું પત્રક-ભીમરાવના હાથનું—છે તેમાં પિતાએ કરેલી નીચે લખેલી એ નોંધ જાણવા જેવી છે:—

"હું લખવાને ખુશી થાઉંછું કે ગુજરાતી બાલનિશાલની પરીક્ષા મ્હેં આજ લીધી તેમાં છોકરાંઓનો અભ્યાસ ઉત્તમ રીતે ચાલે છે; ને મહેતાજી ભીમરાવે સારી મહેનત લીધી છે તેથી તેમને ઘણું માન છે.

અમદાવાદ ગુજરાતી બાલનિશાલ તા૦ ૩૧ મે સને ૧૮૫૪	Bholanath Sarabhai Examiner."

રમાં અનેક રીતે વિઘ્ન કર્યું તેજ રોગેં અને તેની પીડા-એ એ વખતે પણ તેમની ઇચ્છા સફળ થવા દીધી નહિં; નહિંતો ભીમરાવની સ્વભાવિક કાવ્યશક્તિને જબલપુરના આરસના ડુંગર, નર્મદાનો ધોધ, કાશીનો ગંગામાંથી દેખાવ વગેરે પ્રકૃતિરચનાના દર્શનથી વિશેષ પુષ્ટિ મળત અને આપણને પણ તેના પરિણામમાં વિશેષ લાભ થાત. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં શરીરસ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી દરિયાના કિનારાની હવાનો લાભ લેવા ભીમરાવ ઘોઘે જઇ થોડો વખત રહ્યા હતા; કાઠીયાવાડ તરફ તેમનું આ પ્રથમ અને છેલ્લુંજ પ્રયાણ હતું. એ વર્ષના માર્ચ માસમાં ભીમરાવ જ્યારે અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે દાક્તરે તેમનું શરીર તપાસતાં ચિન્તાજનક મત આપ્યો હતો; અને તેથીજ ઘોઘા તરફ હવાફેર કરવા ગયા હતા. સને ૧૮૮૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રના લગ્નનિમિત્ત ભીમરાવ અમદાવાદ આવ્યા હતા, તે વખતે શરીરાવસ્થા વધારે બગડેલી હતી; ઘરમાં વિવાહોત્સવ છતાં તેમાં તે શામિલ થઇ શક્યા નહોતા. ત્યાર પછી તુરતજ વડોદરે ગયા, ત્યાં દાક્તરે તેમના મુખ આગળજ તેમના રોગનાં ભયંકર ચિહ્નન વિશે કહ્યાથી તેમના કોમળ અંતઃકરણને ઘણી પીડા થઇ અને ત્યારથી અવસાન માટે મનમાંથી તેમણે એક પ્રકારની તૈયારી કરવા માંડી. તોપણ, કુટુંબવર્ગના આગ્રહથી હવાફેર કરવા જવા માટે તેમણે

ઈમાં કૉલેજમાંથી થયેલા ભીમરાવના મિત્રોમાં રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી અગ્રગણ્ય હતા; તેમણે સરસ્વતીચંદ્ર પ્રથમ ભાગ રચ્યો તેવામાં એક પ્રસંગે તે અમદાવાદમાં ભીમરાવના પિતાના મહેમાન તરીકે આવ્યા હતા. પુસ્તક પ્રસિદ્ધ નહોતું થયું તેથી ભીમરાવે ગોવર્ધનરામને તેનું plot વાંચી સંભળાવા કહ્યું; તે ઉપરથી ગોવર્ધનરામે વાંચવા માડ્યું; પણ ભીમરાવને તે ઘણું લાંબુ લાગ્યું તથા એકાએક કાંઇ બીજી વિચારશ્રેણીમાં પડી જવાથી થોડુંક સાંભળ્યા પછી ત્યાંથી ઉઠી ચાલતા થયા.

પોતાના વિશે કોઇ શું ધારશે, પોતાનાં કૃત્ય વિશે બીજા શું ધારતા હશે એ વિશે ભીમરાવને ઘણી ચિંતા રહેતી અને એ ગુણના પરિણામમાં તેમણે પોતાની સાહિત્ય રચનાઓ પોતાના ઇષ્ટ મિત્રોથી પણ ઘણી વાર ગુપ્ત રાખેલી. આપ્તજનને તે બતાવતાં પણ સંકોચવૃત્તિ જણાવતા અને બતાવ્યા પછી પણ તેમના મત જાણવાને બહુ ઉત્સુક રહેતા.

લોકમત વિશે આટલી કાળજી રાખવાની ટેવ હોવા છતાં પણ હિંદુ જનમંડળમાં ચાલતાં અનિષ્ટ રૂઢિબન્ધનો વિશે ભીમરાવના મત સ્પષ્ટ અને સંકોચ રહિત હતા, અને પિતાએ આરંભ કરેલા સંસારિક અને ધાર્મિક સુધારણાનાં કાર્યોમાં અંતઃકરણથી અને નિર્ભયતાથી શામિલ થતા. સંસારસુધારા અને ધર્મ સંબંધી તેમના વિ-

ચાર પિતાના મતને અનુસરીનેજ હતા. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપતા અને સાંસારિક રીતિ રિવાજ વિશે વર્તમાનપત્રોમાં પણ પ્રસંગવશાત્ લખતા. મુંબાઇની પ્રાર્થનાસમાજમાં તે ૧૮૭૧–૭૨ થીજ મેમ્બર થયા હતા. ગુજ. વ. સોસાઇટી તરફથી બાળલગ્નના હાનિકારક પરિણામ વિશે કવિતાઓ—ગરબીઓ–લખાવી હતી તે વખતે ભીમરાવે અનેક રસિક ગરબીઓ રચી હતી.

બાળલગ્ન અને વિધવાવિવાહની ચર્ચા મી. મલબારીએ પ્રથમ કાઢી તે વખતમાં ભીમરાવને ખાસ અગ્ર ભાગ લેવાનું બન્યું ન્હોતું; પણ એ બાબત એમના અભિપ્રાય ઘણા દૃઢ હતા; એટલે સુધી કે સરકાર તરફથી ત્વરાથી સખત કાયદા થયા વગર સુધારો થવાનો નથી એમ અનેક વાર બોલતા. અસમાન વિવાહ–વૃદ્ધ પતિ અને બાલકન્યાના વિવાહ –વિરુદ્ધ તેમણે પ્રસંગ આવ્યે ઘણા આગ્રહપૂર્વક અને જાહેર રીતે મત દર્શાવ્યા હતા; અને વર્તમાનપત્રમાં તેવાં કૃત્ય કરનારની હાંસી કરી તથા બીજા યોગ્ય ઉપાયથી પોતાના એક મિત્રના કુટુંબની કન્યાને તેવા ક્રૂર વ્યવહારમાંથી બચાવવામાં એક પ્રસંગે ભીમરાવ સહાયભૂત થયા હતા. જાતિબંધન વિશે તેમના મત સુધારક જેવાજ હતા, તો પણ નાગરહિતેચ્છુ નામની સભા હતી તેના મંત્રીનું કામ કેટલાક વખત સુધી તેમણે કર્યું હતું, તે એટલાજ માટે કે એ સભાનો હેતુ નાત્યના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ

[illegible]

[illegible] ઉત્સુક રહેતા.

[illegible]

ચાર પિતાના મતને અનુસરીનેજ હતા. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપતા અને સાંસારિક રીતિરિવાજ વિશે વર્તમાનપત્રોમાં પણ પ્રસંગવશાત્ લખતા. મુંબાઇની પ્રાર્થનાસમાજમાં તે ૧૮૭૧–૭૨ થીજ મેમ્બર થયા હતા. ગુજ. વ. સોસાઇટી તરફથી બાળલગ્નના હાનિકારક પરિણામ વિશે કવિતાઓ—ગરબીઓ–લખાવી હતી તે વખતે ભીમરાવે અનેક રસિક ગરબીઓ રચી હતી.

બાળલગ્ન અને વિધવાવિવાહની ચર્ચા મી. મલબારીએ પ્રથમ કાઢી તે વખતમાં ભીમરાવને ખાસ અગ્ર ભાગ લેવાનું બન્યું ન્હોતું; પણ એ બાબત એમના અભિપ્રાય ઘણા દૃઢ હતા; એટલે સુધી કે સરકાર તરફથી ત્વરાથી સખત કાયદા થયા વગર સુધારો થવાનો નથી એમ અનેક વાર બોલતા. અસમાન વિવાહ–વૃદ્ધ પતિ અને બાલકન્યાના વિવાહ–વિરુદ્ધ તેમણે પ્રસંગ આવ્યે ઘણા આગ્રહપૂર્વક અને જાહેર રીતે મત દર્શાવ્યા હતા; અને વર્તમાનપત્રમાં તેવાં કૃત્ય કરનારની હાંસી કરી તથા બીજા યોગ્ય ઉપાયથી પોતાના એક મિત્રના કુટુંબની કન્યાને તેવા ક્રૂર વ્યવહારમાંથી બચાવવામાં એક પ્રસંગે ભીમરાવ સહાયભૂત થયા હતા. જાતિબંધન વિશે તેમના મત સુધારક જેવાજ હતા, તો પણ નાગરહિતેચ્છુ નામની સભા હતી તેના મંત્રીનું કામ કેટલાક વખત સુધી તેમણે કર્યું હતું, તે એટલાજ માટે કે એ સભાનો હેતુ નાત્યના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ

કરવાનો જ હતો, અને જાતિબંધનના વિશેષ સ્વરૂપ સાથે તેને કાંઇ સંબંધ નહોતો. બીજા અનેક સામાન્ય રીતિ રિવાજ વિશે તેમના મત ઉત્કર્ષકવર્ગને અનુસરતાજ હતા. પોતાની ન્હાની બ્હેનના લગ્ન વખતે તેમની ન્યાતમાં સ્વર્ગસ્થ મહીપતરામ રૂપરામ વિલાયત જઇ આવ્યા બાબત તકરાર ચાલતી હતી અને તેના પરિણામમાં પિતા અને કુટુંબ સર્વ નાત્ય બ્હાર હતું, તે છતાં એ લગ્નપ્રસંગ નિર્વિઘ્ન પાર પડ્યો તેને સંબંધે ભોળાનાથે "થયો જય સત્યનો" એ ધ્રુવપદવાળું ગીત રચી ભીમરાવનાં સ્ત્રી પાસે ગવડાવ્યું હતું, તે ગીતમાં "શત્રુ થરથર કંપીયા", "હારી ગયા ભિક્ષુક ગુલામ" વગેરે વધારે સમર્થ રીતે મત પ્રદર્શન કરનારાં ચરણો ભીમરાવનાં રચેલાં છે. પરંતુ દરેક કાર્યમાં નડતી રોગપીડાએ ભીમરાવને આ તરેહનાં કાર્યમાં પણ બહુ ઘૂમવા દીધા નહિં. માત્ર શરીરસ્થિતિને સાચવી જેટલું બની સકે તેટલું પિતાને સાહાય્ય આપતા.

શુક્રવાર તા ૧૦ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૦ ની રાત્રિમાંથી ભીમરાવની બીમારી વધારે ભયંકર જણાઇ. ક્ષયરોગીને હમેશ બને છે તેમ ભીમરાવને શ્વાસોચ્છ્વાસ થવા છતાં પણ સંપૂર્ણ ભાન હતું. અવસાન પાસે આવે છે તે સમજવા લાગ્યા. પોતાનાં સ્ત્રી જે હમેશ તેમની સારવાર કરતાં તેમને કહ્યું કે "હાથ પગમાં શીત

છે." દાકતરને કહ્યું "હવે નહિં જીવું," પરંતુ તેમ કહી કોઇ પણ પ્રકારની અસ્વસ્થતા ન બતાવતાં બીજીજ ક્ષણે બોલ્યા "મરી જઇશ તેમાં શું ?" તે પ્હેલાં પણ દાક્તાર આગળ એક બેવાર બોલ્યા હતા કે "I shall die," "I don't wish to live." ચૌદ વર્ષ સુધી, ફરતે હરતે પણું, અનેકવાર પીડા ભોગવી નિરાશ થઇ ગયેલા મનુષ્યને જીવવાની ઇચ્છા જતી રહે એ સ્વાભાવિક છે. જીવ્યા છતાં કોઇના ઉપયોગમાં નથી અવાતું, જીવનનો લાભ પૂરેપૂરો લેવાતો નથી, તે ઉપરાંત આપ્તજનને અનેક પ્રકારની પીડા આપવી પડે છે, એ વિચાર, રોગાક્રાન્ત મનુષ્યના નિર્બલ મનમાં સહજ ઉત્પન્ન થાય; અને એ વિચારના પરિણામમાંજ જીવવાની ઇચ્છા લુપ્ત થઇ જે સ્થળ દુઃખકારી નીવડ્યું તે સ્થળનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર જવાની ઇચ્છા થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી; કેમકે બીજા સ્થળમાં ગયાથી દુઃખમુક્ત થઇશ, સુખી થઇશ, એ આશા, એ વિશ્વાસ મનુષ્યહૃદયમાં સ્વભાવજન્ય છે. એ વિશ્વાસથી, તા. ૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૦ સોમવારે પ્રાતઃકાળે દશવાગે **ભીમ**રાવે પોતાની પાછળ બેઠેલી પત્નીના ખભા ઉપર માથુ નાંખી દઇ દુઃખમય દેહનો ત્યાગ કરી વધારે સુખમય વાસસ્થાનમાં જવા માટે પોતાના આત્માને મહાન્ પિતાને સ્વાધીન કર્યો.

આ શાન્ત અને ટંકા જીવનના ભોક્તા **ભીમ**રાવની

રસિક કલ્પનાશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી રચનાઓ વિશે સવિસ્તર નોંધ આ પુસ્તકમાંજ *અન્ય સ્થળે લેવાઇ છે. તોપણ તે વિશે આ નોંધમાં થોડું ઘણું કહેવું ઇષ્ટ છે. બાળપણથીંજ ખોટા ખોટા શ્લોક બોલનાર અને વિદ્યા-વિનોદમાં આનંદ માનનાર ભીમરાવની સાહિત્યરચના-ઓ હૃદયને-કલ્પનાને આનંદજનક છે એ વાત અનુભવ-સિદ્ધ છે. કવિતાની શક્તિ તેમણે પિતા, પિતામહાદિ પૂ-ર્વજો પાસેથીજ લીધી જણાય છે. લોકમત વિશે અવિ-શ્વસ્ત પ્રકૃતિને લીધે તેમની કાવ્યાદિ રચનાઓનો ખરો ઇતિહાસ મળી સકતો નથી. પરંતુ એમ જણાય છે કે "આબુની કવિતા" એ એમની સહુથી પ્રથમ રચના હશે, તે પ્હેલાં કદાચ્ છૂટક છૂટક શ્લોકબદ્ધ ન્હાનાં પ-દ્યો કર્યાં હોય. તેમજ તેમની ગરબીયો વગેરે છે તેમાં પણ કેટલીક બાલ્યાવસ્થામાં રચેલી હોય એમ જણાય છે. "મેઘદૂત"નું ભાષાંતર તેમણે ૧૮૬૯-૭૦ માં શરૂ ક-ર્યું અને ૧૮૭૧-૭૨ માં પૂરૂં કર્યું એ તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણેજ લખ્યું છે.

એ "ભાષાંતર" તેમણે અલ્પવયમાં કરેલું તેને સહેજ-સાજ સુધારી મિત્રોના આગ્રહથી ૧૮૭૯ માં પ્રસિદ્ધ ક-ર્યું. તે પ્હેલાં "હૈવલદેવી" નાટક એમણે ૧૮૭૫-૭૬ માં

---

* અવતરણ જુઓ.

લખ્યું હતું. પરંતુ છેક ૧૮૯૬ (તેમના મરણ પછી) સુ- ધી પ્રસિદ્ધ થયું નહિ. તેમણે પોતાની હયાતીમાં પ્રસિદ્ધ ન કર્યું તેનું કારણ એક તો પોતાની અવિશ્વસ્ત પ્રકૃતિ અને બીજું "શંકલદેવ તથા દેવલદેવી" એ નામનું એક નમાલું પુસ્તક છપાયું હતું તે. "પૃથુરાજરાસા", જે એ- મનું મ્હોટામાં મ્હોટું અને સુંદરમાં સુંદર પુસ્તક છે તે ક્યારે શરૂ કર્યું તે માલૂમ પડતું નથી. તોપણ, એ પુસ્ત- ક રચવાનો આરંભ ૧૮૭૪-૭૫ કે ૧૮૭૫-૭૬ માં થ- યો હશે એમ અનુમાન કરવાને આધાર છે. તે શિવાય છૂટક ગરબીયો રચી હતી. બાળલગ્ન વિશે ગરબીયો સને ૧૮૭૫-૭૬ માં કરી હતી; લાવણ્યમયી—૧૮૮૦ માં; જુબાલી (વિનોદિની) ૧૮૮૭.માં; અને ગાયકવાડનાં મ- હારાણી ચીમનાબાઇ વિશેની કવિતા સને ૧૮૮૭ માં તે- મનાં મરણ પ્રસંગે કરી હતી. ગદ્ય લખાણમાં તેમનદ વિશેષ પ્રયત્ન ન્હોતા. Textile Manufacture નો ત- રજુમો તેમણે કર્યો હતો. તેમજ ગુજ. વ. સો. તરફથી અકબરચરિત લખવાનો આરમ્ભ કરી ઘણું કરીને લ- ખ્યું પણ હતું, પરંતુ તે સોસાઇટીએ કેમ પ્રસિદ્ધ ન ક- ર્યું તે જણાયું નથી. સંસ્કૃતમાં કાલિદાસના પુસ્તકોનો તે- મને વધારે શૉક હતો. સંસ્કૃત ભાષાના પરિચયને લીધે ભીમરાવના ગુજરાતી ગદ્ય પદ્ય લખાણનું પ્રૌઢ અને સું-

દર સ્વરૂપ સચવાઇ રહ્યું છે. એમનાં કાવ્યો વગેરેમાં સંસ્કૃતના વ્યાકરણજ્ઞાનની ક્વચિત્ ક્વચિત્ ખામી જણાયછે; છતાં સંસ્કૃતનું સાહિત્યજ્ઞાન એમનું ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. મેટ્રીક્યુલેશનમાં જતાં પ્હેલાં મેઘદૂત કાવ્યનો તથા કાલિદાસનાં નાટકોનો અભ્યાસ ખાસ શૉકથી સારી રીતે કરેલો હતો; અને કૉલેજમાં અભ્યાસ થયા પછી આખર, સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન ગ્રેડ્યુએટ જેવું સંપાદન કર્યું હતું. એમના સ્વરૂપમાં, કૃતિમાં, અને રુચિમાં જે લાલિત્ય જોવામાં આવતું તે લાલિત્ય (gracefulness) એમનાં લખાણમાં એટલું પ્રબલ હતું કે રચનામાં અર્થની ક્લિષ્ટતા અથવા અસ્પષ્ટતાના દોષ આવેલા છતાં તેમાં પણ ધ્વનિનું લાલિત્ય હમેશાં કર્ણને રંજન કરેછે. બીજા કેટલાકનાં પદ્યોમાં જ્યાં ક્લિષ્ટાર્થતા કે અવિશદત્વ આવ્યાં કે માધુર્ય અને લાલિત્ય પણ ઘણું કરીને જતાં રહેછે; પણ ભીમરાવનાં કાવ્યોમાં તેમ નથી. લાલિત્ય અને લાવણ્યનો કદી એમની કવિતા ત્યાગ કરતી નથી. ઇંગ્રેજી ભાષાનો પણ તેમને સારો અભ્યાસ હતો. ઇંગ્રેજી કવિતા વાંચવાનો તેમને શૉક હતો; અને વૉલ્ટર સ્કૉટ તથા લૉર્ડ લિટનનાં નૉવેલ્સ ઉપર વિશેષ રુચિ હતી ઇંગ્રેજી ગદ્ય લખવામાં ભીમરાવની કુશલતા ગ્રેડ્યુએટ નામ ધારણ કરનારમાંના ઘણાખરા કરતાં ચઢિયાતી હતી. તેમની શૈલીની સુંદરતા અપૂર્વ હતી.

ગુજરાતી પ્રાચીન કવિયોનાં (પ્રેમાનંદ વગેરેનાં) કાવ્યોનો અભ્યાસ પણ પ્રેમપૂર્વક એમણે ન્હાનપણથીં જ કરેલો હતો. પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય એમનાં ખાસ માનીતાં હતાં. ભીમરાવની ગુજરાતી પદ્યરચનાની ખુબીયો અને તેનું ખરૂં સ્વરૂપ આ પુસ્તકના અવતરણમાં વિવેચકના દૃષ્ટિબિન્દુથી બતાવ્યું છે. મેઘદૂત કાવ્ય ઉપર એમના ખાસ મોહના પરિણામમાં એમનું એ કાવ્યનું ભાષાન્તર રચાયું. એમની રીત પ્રમાણે ઘણાં વર્ષ સુધી એ ગુપ્ત રાખ્યું; રા. નવલરામે કરેલું એજ કાવ્યનું ભાષાન્તર "ગુજરાતશાળાપત્ર"માં છપાવવા માંડયું તેથી વળી ગુપ્ત રાખવાની વૃત્તિને વધારે મદદ મળી. તોપણ અંતે ભીમરાવનું ભાષાન્તર છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયું. પરંતુ પ્રસિદ્ધ થવાની સાથેજ કોઇ અપૂર્વ વૃત્તિથી પ્રેરાયલી અઘટિત આઘાત કરનારી ટીકા મુંબાઇમાં "સ્વદેશવત્સલ" પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થઇ. એના પરિણામમાં એમના કોમળ હૃદયને જે તીવ્ર આઘાત થયો તે કદી નિર્મૂળ થયોજ નહિં. એ નિષ્ઠુર અને અન્યાયયુક્ત હુમલાનું ખંડન બુદ્ધિપ્રકાશમાં કેટલાંક વર્ષ પછી (૧૮૮૨માં) આવ્યું. ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષે ભીમરાવની ઇચ્છા મેઘદૂતના ભાષાન્તરને વળી સુધારીને બીજી આવૃત્તિ છપાવવાની થઇ હતી. પણ અનેક કારણને લીધે તે અમલમાં ના આવી. એમને લાગેલા આઘાતના પરિણામમાં કાવ્ય

રચવાની શકિતને અથવા કૃતિને તો કાંઇ પણ ફેરફાર ના થયો. પરંતુ એ શકિતનો લાભ જગતને મળવાનો માર્ગ બંધ થયો. અયોગ્ય અને દાહક ટીકાના વિનાશક અગ્નિમાં આ કોમળ કવિની કવિતા અને કવિત્વજીવન બલિદાન રૂપ થયાં. પૃથુરાજ રાસાના અંતિમ શ્લોકમાં વર્ણવેલા સંયુકતાના અગ્નિપ્રવેશનું વર્ણન વાંચીને

"* * ગઈ સહજ ભારતની પ્રતિષ્ઠા"

એ અંતિમ પંકિત ગાઇ રહ્યા પછી, પુસ્તક નીચે મુકતાં શોકમય, ગંભીર ભાવના ભણકારા હૃદયમાં થવાની સાથે જ એ મહાકાવ્યના કવિની, કવિતાની, અને કવિત્વજીવનની દશાને સંબન્ધે પણ એવાજ ગંભીર ભણકારા નિષ્પક્ષપાત રસિક હૃદયમાં થયા વિના નહિં રહે; અને તેનીજ સાથે હૃદયમાં પ્રતિધ્વનિ થશે કે

"લલિત કવિતપદ એહનાં રસ ઝરતાં અવિરામ,
હીર્ણાં અસૂયાએ ચગદેલાં, અધિક બન્યાં અભિરામ;"

અને, એમના મેઘદૂતના ભાષાન્તર ઉપર થયેલા હુમલા સામે કરેલા એજ બચાવ (બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૮૮૨) માં એમના પક્ષવાદીએ અંતે

"માં હો આવો કદિ પણ તને વીજળીથી વિયોગ"

એ યક્ષે મેઘને દીધેલી આશિષ લાગુ પાડીને ' વીજળી જેવી કવિત્વશક્તિથી તમારો પણ કદી વિયોગ ના થ-

શો ' એમ ભીમરાવને દીધેલી આશિષ ઈશ્વરે સફળજ કરી હતી.

આવા ઉત્તમ કલ્પનાશકિતવાળા રસિક બંધુના ટૂંકા જીવનથી અસંતુષ્ટ થનાર અને અકાલ મરણથી ખેદ પામનાર આપ્તજન અને બંધુવર્ગના હૃદયમાંથી

"નમેરા કાળ ! ગળ્યા ત્હેં સર્વ
રસિક પ્રિય બન્ધુ જનો, ધરી ગર્વ."

એ ઉદ્દગાર સહજ નીકળે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. એટલુંજ નહિં પણ, તેમનાં કાવ્યથી આનંદ પામનાર અને તે કાવ્યસ્રોત આમ જલદી અટકી ગયાથી નિરાશ થનાર સહૃદય સાહિત્યપ્રિય જનો ને કાવ્યસરિતને રોકનાર "નમેરા કાળ" ને ઠપકો આપતાં સ્વાભાવિક રીતે બોલી ઉઠશે કે

"જામ્યું નવ જામી એ રસરેલ,
ઝરણ ઝટ સુકવ્યું ત્હેં તે પ્હેલ,
કાળઓ !"

અવતરણ.

દીલ્હી અને અજમેરના રજપૂત રાજા પૃથુરાજ ચહુઆણનું વૃત્તાન્ત હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેના અદ્‌ભુત શૌર્યથી મોહિત થઇને ઇતિહાસકોએ તેને The flower of Rajput Chivalry 'રજપૂત વીરવૃત્તિનું પુષ્પ' એ ઉપપદ આપ્યું છે. એવા વીર પુરુષોના ચરિતની કથા ઇતિહાસમાં અને કવિતામાં અતિ વિસ્મયકારક થાય છે, પણ, પૃથુરાજના વૃત્તાન્તમાં શૌર્યસાથે હૃદયને આર્દ્ર કરનાર એવા અંશો છે કે તે તરફ આકર્ષાવાનું કવિજનોને વિશેષ કારણ રહેલું છે. પૃથુરાજનો સમય બારીક હતો, પૃથુરાજની સ્થિતિ વિષમ હતી, અને વીર્ય સાથે તેનામાં એવી કામુકતા હતી, એવી મોહાન્ધતા હતી, એવો દર્પ હતો, એવું અદૂરદર્શિત્વ હતું કે તેનાં પરાક્રમો વાંચી સહર્ષ રોમાંચ અનુભવવાની સાથે તેના વિલાસ તથા તેના વિનાશથી અને તેનાં ચિર કાલ પ્હોંચતાં પરિણામથી ઉંડા ખેદની જોડે અપૂર્વ ચમત્કારની પ્રતીતિ થાય છે. જે રાજાની વિપરીત બુદ્ધિથી તેનો પોતાનો પ્રાણ ગયો, દીલ્હીનું રાજ્ય ગયું, અને હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા ગઇ, તે વારસાના હકથી ગાદીએ ટકી રહેનાર કોઇ સાધારણ નિર્માલ્ય અધિપતિ નહોતો, પણ પોતાની

શમશેરની ધારથી દુશ્મનોને દૂર રાખનાર, વૈરીઓના માનનું ખંડન કરનાર, અને દ્વેષીઓ પાસે પોતાનો યશ કબુલ કરાવનાર વિરલ પરાક્રમી વીર હતો. પૂજ્ય ભાવથી ભક્ત બની રહેલા પોતાના નાના પણ બહાદુર સૈન્યને અનેક રણસંગ્રામમાં લઇ જઇ જે વિજયધ્વજાઓ સ્થળે સ્થળે તેણે ઉંચુડી હતી તે જ ઐતિહાસિક વીરરસ કથાને શોભાવવાને બસ છે. તેની સાથે દરેક પ્રસંગે પ્રકટ થયેલું તેનું પોતાનું શૌર્ય, સાધારણ મનુષ્યો ભયભીત થઇ વ્યાકુળ થઇ જાય એવે સમયે મદોન્મત્ત થઈ શત્રુ તરફ તેણે બતાવેલો તિરસ્કાર, વગર પક્ષપાતે મિત્રો પાસેથી તેણે મેળવેલી માનવૃત્તિ તથા પ્રશંસા અને શત્રુંઓમાં ઉત્પન્ન કરેલો ત્રાસ અને કંપ: એ સર્વ એકત્ર કરતાં એની જીવનકથા વધારે વિસ્મયકારક અને અદ્ભુત થાય છે. પણ એટલેથી જ એના વૃત્તાન્તની વિશેષતા અટકતી નથી. મહા બળવાન્ મહા અભિમાની અને મહા ઈર્ષ્યાવાન્ પોતાના શત્રુ જયચંદની પુત્રીને પોતાનાં પરાક્રમથી મોહિત કરી પૃથુરાજે તેનું હરણ કરી તેની સાથે લગ્ન કર્યું; અને એ રીતે પોતાની જીવનકથામાં વીરરસ અને શૃંગારરસની સંધિ કરી. શૃંગારરસમાં પણ તેણે સીમા રાખી નહિં. વિલાસમાં નિમગ્ન થઈ જઇ તેણે દિવસોના દિવસો રાજકાજ ભૂલી જઈ, પ્રજાને વિસારી મુકી, મિત્રોની અવગણના કરી, શત્રુઓની તૈયારીથી બેદરકાર રહી એ-

વી રીતે ગાળ્યા, નવવધૂ સાથે મેહેલમાં તે એવો પૂરાઇ રહ્યો, વિનોદમાં ખલેલ ન થવા દેવા માટે તેણે આવતી વિપત્તિ વિશેના મિત્રોના સંદેશા એવી રીતે વગર સાંભળ્યે પાછા જવા દીધા, કે એ પ્હેલાંના અને એ પછીના તેના અદ્ભુત પરાક્રમનું વૃત્તાન્ત ન જાણનાર તેની તુચ્છ કાયર પુરુષમાં જ ગણના કરે, તેમ જ વળી, ચઢી આવતા પરદેશીઓના હુમલા સામે ટક્કર લેવામાં તેનું રાજ્ય મોખરે આવી રહ્યું હતું અને તેના રાજ્યની દશા પર ઘણાં રાજ્યોની દશાનો આધાર હતો તે છતાં એ વિશે કંઇ પણ સાવચેતી કે અગમચેતી ન લેતાં ગર્વથી, મદથી, મોહથી દોરાઇ જઇ તેણે અનેક શત્રુ ઉભા કર્યા તથા મિત્ર એકે મેળવી રાખ્યો નહિં. શૌર્ય દેખાડવા વિના પ્રયોજન યુદ્ધો કરી પોતાના સૈનિકો ખપી જવા દીધા, અને ભ્રાન્તિથી અન્ધ થઈ પોતાના ઉત્તમોત્તમ સામન્તોનું અપમાન કરી તેમને સેવામાંથી દૂર કર્યા. આ ઉદ્ધત અવિચારિતાને પરિણામે વિનાશ થયા વિના રહે એમ હતું જ નહિં. લક્ષ્મીથી લોભાયેલા અને ધર્મની ઝનુનથી પ્રેરાયેલા પરદેશીઓના પ્રવેશનો એ સમય નહોત તો, એ વિનાશનું સ્વરૂપ બહુ દુઃખકારી ન થાત, અને કદાચ તેનાં ફળ પૃથુરાજને નહિં પણ તેના વારસને જ ચાખવાં પડત. પણ, જે અણીની અવસ્થા આવી પડી હતી તેને લીધે વિનાશ ઉગ્ર અને ભયંકર થયો, અને તે-

મે લીધે કદિ ન ટળે એવી વિપત્તિ આખા દેશ પર આવી પડી. આથી કરીને ઇતિહાસમાં પૃથુરાજની જવાબદારી બહુ મ્હોટી ગણાઇ છે, અને દુષ્ટતા નહિં પણ મૂર્ખતા માટે તેને ભારે દોષ દેવામાં આવ્યો છે. અંતકાળે તેણે ફરી એકવાર વીરત્વ દેખાડયું, પણ એ અને તેનાં બીજાં સર્વ પરાક્રમ પ્રશંસનીય છતાં વ્યર્થ ફલહીન ગણાઇ દુઃખકર સ્મૃતિ સાથે જોડાયાં છે.

જે જીવનકથામાં વીર, અદ્‌ભુત, શૃંગાર અને કરુણ રસ આવી ભવ્યતાથી વ્યાપી રહ્યા છે તે કથા રસપ્રિય કવિના ચિત્તનું આકર્ષણ કરે અને કવિતાના ચમત્કાર વડે ઐતિહાસિક ચમત્કાર ફરી પ્રદીપ્ત કરવાની કવિને પ્રેરણા કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પૃથુરાજનાં પરાક્રમ તેમ જ તેની અવદશા નજરે જોનાર, તેના આશ્રિત, તેના સાથી, તેના મિત્ર, તેને શૌર્યમાં ઉશ્કેરનાર ચંદ વરદાયીએ તેના ચરિતના દર્શનથી પ્રેરિત થઇ "પૃથીરાજ રાસો" નામે કાવ્ય રચ્યું છે અને વાસ્તવિક વૃત્તાન્તમાં કલ્પનાસૃષ્ટિ ઉમેરી પૃથુરાજની પ્રશંસા ગાઇ છે. એ કાવ્યને પ્રતાપે આજ સાતસેં વર્ષ સુધી એ અદ્‌ભુત વૃત્તાન્ત જીવન્ત રહ્યું છે અને સાતસેં વર્ષોનાં અનેક ચક્ર ચાલ્યાં જશે તો પણ જીવન્ત રહેશે.

ગુજરાતમાં પણ એક રસિક હૃદયને એ અદ્‌ભુત કથા વાંચી તેનો ચમત્કાર નવ રૂપે જાગ્રત્ કરવાની પ્રે-

રણા છુ. એ હૃદયમાં રસની ખોટ નહોતી. રસથી તે પરિપૂર્ણ હતું, ઉભરાતું હતું. પૃથુરાજના ચરિતમાં જે રસ પ્રકટ થયા હતા તે સર્વ પોતાના સંસ્કાર વડે ગ્રહણ કરી લઇ તે સર્વનો ઉલ્લાસ કરવા તે સમર્થ હતું. કોઇ અજ્ઞાત રીતિયે સાંમર્થ્યનું ભાન કવિમાં ઉદ્દીપ્ત થઇ તેને કવિતા રચવામાં પ્રેરે છે, અને એ જ પ્રકારે ભીમરાવ ભોળાનાથે પૃથુરાજની કથાનું કાવ્ય આરંભ્યું અને તેનું નામ "પૃથુરાજ રાસા" પાડયું. ઇશ્વરેચ્છાએ એ કાવ્ય સમાપ્ત થઇ શકયું નહિં અને હવે થઇ શકે એમ નથી. પરંતુ, થયું છે તેટલા કાવ્યમાં જે ઉત્કર્ષ સમાયો છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિર કાલ જાળવી રાખવા જેવો છે, અને તે માટે વાચક વર્ગ સમક્ષ આ કાવ્ય મુકયું છે.

'રાસો' (જેને ચંદ 'રાસા' પણ કહે છે) તે સંસ્કૃત 'રસ' શબ્દ પરથી થયેલો લાગે છે. પોતાના ગ્રન્થમાં ચંદ 'રાસો' શબ્દની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે:

श्लोक ॥

उक्तिधर्म्मविसालस्य । राजनीति नवं रसं ॥
षट्भाषा पुरानं च । कुरानं कथितं मया ॥

कवित्त ॥

चरन नीम अछिर सुरंग ॥
पाट लहु गुरु विधिं मंडिय ॥
सुर विकास जारी सु मुष्य ॥
उक्ति रस गौषनि छंडिय ॥
जुगति छोह विस्तारिय ॥
सिढियन घाट सुबंद्दिय ॥
महि मंडन मेधान ॥
याहि मंडन जस सद्दिय ॥
घन तर्क उतर्क वितर्क जति ॥
चित्ररंग कारि अनुसरिय ॥
विश्वकर्म कत्रि निर्मइय ॥
रसियं सरस उच्चरिय ॥

अरिल्ल ॥

तर्क वितर्क उतर्क सुजातिय ॥
राज सभा सुभ भासन भंतिय ॥
कवि मादर सादर बुध्र चाहौ ॥

तो पटि करि गुन रासौ निर्व्वाहौ ॥
धर्म्म अधर्मन बुद्धि विचारौ ॥
नयन नारिनिय नेह निहारौ ॥
कौक्र कलाकल केलि प्रकासौ ॥
तो अरथ करौ गुन रासौ भासौ ॥

અર્થઃ—'ઉકિતના વિશાળ ધર્મનું રાજનીતિવાળું' નવરસવાળું છ ભાષાનું પુરાણ અને કુરાન મેં (આ ગ્રન્થમાં) કહ્યું છે. (જેમાં) ચરણોનો નિયમ, સુરંગ અક્ષરો, (અને) લઘુ ગુરુની વિધિ પ્રમાણે માંડેલો પાઠ (છે), સ્વરનો જારી રહેનો સારો મુખ્ય (મ્હોટો) વિકાસ (છે), ઉકિતરસમાં વાચાના દોષ* છાંડેલા (તજેલા) છે, ×પ્રેમની યુકિતનો વિસ્તાર કર્યો છે, શ્રેઠીનો (કથાપરંપરાનો) ઘાટ સારો બાંધ્યો છે, (જેની) અંદર બુદ્ધિમાને કરેલું મંડન

* गौषनिમાં જુની લેખન રીતિપ્રમાણે ख ને ઠેકાણે ष છે, પરંતુ गौखनिनो અર્થ બહુ સ્પષ્ટ નથી. गौखनि=गोखनि=गो+खनि=વાચાનો ખાડો=વાચાની ખામી, એ અર્થ છે એમ ધારણા થાય છે.

× छोह=જુદા થવું, વિરહ. તે પરથી એ શબ્દનો અર્થ વિયોગની અવસ્થાની પ્રેમકથા, વિપ્રલંભ શૃંગાર એવો થતાં આખરે શૃંગાર અથવા પ્રેમ એવા અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે.

(શોભા) છે, આ મંડનોથી યશ સાધ્યો છે, (જેમાં) ભારે તર્ક છે, ઉતર્ક (ઉત્તમ કે ઉદ્દ્ગત) તર્ક છે, વિતર્ક (અનુમાન, અટકળ) છે, યતિ(છંન્દનાં વિરામસ્થાન) છે, ચિત્રરંગોએ કરીને કવિએ વિશ્વકર્માને અનુસરી નિર્મિતિ (રચના) કરી છેઃ–એવું રસિક સરસ કાવ્ય મેં ઉચ્ચાર્યું છે (કહ્યું છે).

સારી જાતના, તર્ક, વિતર્ક, ઉતર્ક; રાજસભાનાં શુભ ભાષણની (જુદી જુદી) ભાતો; કવિઓનો આદર; સાદર બુદ્ધિ; (એ સહુ) ચાહતા હો તો ગુણનો પાઠ કરી રાસો બનાવો. ધર્મ, અધર્મ (અને) બુદ્ધિનો વિચાર કરો; નારીનાં નયનનો સ્નેહ નિહાળો; કોકશાસ્ત્રની અકલ કળા (અને) કેલિનો પ્રકાશ થાઓ; તે અર્થે ગુણ વડે વિરાજે એવો રાસો કરો. (અર્થાત્ આ ઉત્તમ ગુણો કવિતામાં લાવવા હોય તો "રાસો" કાવ્ય કરો).

આ રીતે રાસો તે સાહિત્યની પરિભાષામાં અમુક લક્ષણ વાળું કાવ્ય નથી, પણ સુન્દર રસ અને અલંકાર વાળું તથા જ્ઞાન આપનારૂં કાવ્ય છે.* તેની ગોઠ-

* સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે रासक નામે ઉપરૂપક (અથવા ઉતરતા પ્રકારનું નાટક) કહ્યું છે તેને અને આ रासौ ને કંઇ સંબંધ જણાતો નથી. रासौ શ્રવ્ય કાવ્યછે ને रासक દૃશ્ય કાવ્ય છે અને તેનું લક્ષણ साहित्यदर्पणમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે,

વણ અમુક પ્રકારની હોવી જોઇએ એવો નિયમ જણાતો નથી, પરંતુ વિષયમાં તે સંસ્કૃત મહાકાવ્યને મળતું હોઇ શકે એમ લાગે છે. આ ઉપરથી જ ચંદ બારોટે પોતાની કૃતિને આપેલું નામ શ્રીમરાવે આ કાવ્ય માટે કાયમ રાખ્યું હશે એમ જણાય છે.

रासकं पंचपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।
भाषाविभाषाभूयिष्ठ भारतीकौशिकीयुतम् ॥
असूत्रधारमेकांकं सवीथ्यंगं कलान्वितम् ।
श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥
उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।
इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित्प्रचक्षते ॥

परिच्छेद. ६.

'રાસક પાંચ પાત્ર વાળું હોય છે. તેને મુખ તથા નિર્વહણ સંધિ હોય છે. તેમાં ભાષા વિભાષા ઘણે ભાગે હોય છે, અને ભારતી તથા કૈશિકી વૃત્તિ હોય છે. તેમાં સૂત્રધાર નથી હોતો, અને અંક એક હોય છે. વીથી નામે રૂપકનાં અંગ તેમાં હોય છે, અને તે કલાવાળું હોય છે. તેને દ્વિઅર્થી નાન્દી હોયછે. તેમાં નાયિકા પ્રખ્યાત હોય છે અને નાયક મૂર્ખ હોય છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર ઉદાત્ત ભાવની રચના હોય છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે એમાં પ્રતિમુખ સન્ધિ પણ હોય છે.'

પૃથુરાજના ચરિતનું વૃત્તાન્ત રચવામાં ચંદના ગ્રન્થથી જુદું જ દૃષ્ટિબિન્દુ આ કાવ્યમાં છે. ચંદને પોતાના આશ્રયદાતાનું ગુણકીર્તન કરવાનું હતું. જે પરદેશીઓ દેશના શત્રુ હતા તે ચંદના શત્રુ હતા, તેની સાથે જે સ્વદેશીઓ પૃથુરાજના શત્રુ હતા તે પણ ચંદના શત્રુ હતા. એ સર્વ શત્રુ સાથેનો વિગ્રહ સરખા ઉલ્લાસથી ચંદે વર્ણવ્યો છે. હવે એ વૃત્તિ થવી અશક્ય છે. જર જોરૂ અને જમીન માટે રજપૂતો માંહોમાંહ લઢી મૂઆ અને એક બીજાની ખુવારી કરી એ વૃત્તાન્ત શૌર્યની કથાઓથી ભરેલું છે તથાપિ દેશહિતચિન્તકને તેથી પરિણામે ખેદની જ વૃત્તિ થાય છે. આ કારણથી પૃથુરાજે સ્વદેશીઓ સાથે કરેલા જે વિગ્રહથી આખરે દેશના સુખનો વિનાશ થયો તેને કીર્તિકર વીરવૃત્તાન્ત કલ્પવો એ અનુચિત જ છે, અને એવો વીરરસ પ્રકટ કરતાં હૃદયમાં રહેલી શોકવૃત્તિથી તે મંદ થયા વિના રહે નહિં. ભીમરાવમાં વિરલ રસિકતા સાથે ઉચ્ચ દેશપ્રીતિ હતી, 'પૃથુરાજ રાસા'નો પ્હેલો સર્ગ સ્વદેશમહિમા ગાવામાં જ તેમણે પૂરો કર્યો છે,

'ગર્વે ગવાય ત્યમ ભારત બોલુ આવો'

એવી તેમને દેશકીર્તિ માટે લાગણી હતી, અને કીર્તિનો ધ્વંસ થયો તેનું કારણ તે આપે છે કે

'જ્યારે કુસંપ ઘર ક્લેશ વિશેષ પેસે,

'એ નીમ નિત્ય પર તે ઘર આવિ બેસે.'

આ રીતે રસિકતા અને વિચારશીલ દેશપ્રીતિની વૃત્તિથી ભીમરાવે 'કુસંપ' અને 'ક્લેશ' ના હેવાલને પોતાના કાવ્યમાં દાખલ કર્યો નથી અને વીરરસ માટે પૃથુરાજના યવનો સાથેના વિગ્રહની જ કથા લીધી છે. આ પ્રમાણે રસનો વિચ્છેદ થવા ન દેવો એ સૂક્ષ્મ વિવેક કરનારી સહૃદયતાનું કાર્ય છે. એ વિવેક જાણી જોઇ કર્યો હોય કે અજાણતાં થયો હોય પણ સહૃદયતા વિના તે સચવાતો નથી. સહૃદયતાને અનુસાર આ રીતે યોગ્યાયોગ્યનો સૂક્ષ્મ વિવેક કરવાની શક્તિ તે જ કવિની કલાવિધાનની કુશલતા (artistic skill) છે, અને એ કુશલતા ભીમરાવમાં ઘણે અંશે વિદ્યમાન નહોતી તે છતાં વસ્તુકલ્પનામાં આ રસવિરોધી અંશ મુકી દેવામાં કુશલતાવાળો તેમનો વિવેક ખરેખરો પ્રશંસનીય છે. હિંદુસ્તાનના છેલ્લા રજપૂત રાજાઓના ઇતિહાસને કવિતાનું મૂળ કરવામાં ઘણી વાર આ વિવેકની ખામી જોવામાં આવે છે, અને એ વિષયનાં અનેક નાટકોમાં તથા કાવ્યોમાં પરાક્રમોનું વર્ણન છતાં તે અભિરુચિ ઉત્પન્ન નથી કરતાં તેનું આ જ કારણ છે. વિચાર કરી બુદ્ધિએ પ્રાપ્ત કરેલું સત્ય તે લાગણીથી હૃદયને જણાયેલા સત્યથી જુદુ નથી હોતું, તેથી વિચારવંતને જે કથાથી ખેદ થાય

તેથી રસિક જનને આનંદ થાય એમ બની શકે નહિં.

યવનો સાથેના અર્થાત્ શહાબુદ્દીન ગોરી સાથેના વિગ્રહ સિવાય આ કાવ્યમાં બીજું મુખ્ય વૃત્તાન્ત પૃથુ-રાજ અને તેની રાણીના શૃંગારનું છે અને અંતના સર્ગ-માં તેની રાણીનો વિલાપ છે. આ ઉપરાંત બહુ થોડી વાર્તા કાવ્યમાં છે, અને વાર્તા કહેવા માટે કાવ્ય રચાયેલું જ નથી. પૃથુરાજ અને તેની રાણીનું આલમ્બન કરી શૃં-ગાર, વીર અને કરુણરસ તથા સર્વત્ર ફરી વળતો અદ્ભુ-ત રસ—એ રસ ઉપજાવવા અને રસનિષ્પત્તિમાં ઉચ્ચ અને ઉદાર ભાવોનો અજ્ઞાત રીતિયે ધ્વનિ કરવો, એટલો જ કા-વ્યનો ઉદ્દેશ છે. એ અર્થે ચંદે કરેલી કલ્પનામાંથી આ કાવ્યમાં કંઈ લીધું નથી.

આ વિવિધ રસવાળી રચના કાવ્યમાં સ્થળે સ્થળે છે, પરંતુ, સર્વમાં ઉત્તમ ભાગ તે પ્હેલો સર્ગ છે. કવિની ધારણા પ્રમાણે કાવ્ય પરિપૂર્ણ થયું હોત અને સુધારો વધારો કરી બધા ભાગ બરાબર ગોઠવી શકાયા હોત તો આ ભાગની બરાબરીના બીજા ભાગ થયા હોત. પરંતુ, જે સ્થિતિમાં કાવ્ય રહ્યું છે તે સ્થિતિમાં પ્હેલા સર્ગને ફ-રી ફરી સુધારવાના જેટલા સંસ્કાર થયા છે તેટલા બા-કીના સર્ગને નથી થયા એ સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલાક ક-વિયો અને લેખકો એકવાર લખ્યા પછી સુધારી શકતા

નથી, પણ ઘણાખરા ફરી વિચાર કરતાં સુધારો અને શોધન કરી વધારે ઉત્કર્ષ આણી શકે છે. ભીમરાવની રચનાશક્તિમાં પણ એ લક્ષણ હતું અને તેનો લાભ તેમના આખા કાવ્યને પરિપૂર્ણ રીતે ન મળ્યો એ શોચનીય છે.

કાવ્યનો આરંભ કરતાં પ્હેલા સર્ગમાં કવિએ વિષયપ્રવેશરૂપે હિંદુસ્તાનના મહિમાનું અદ્દ્ભુત અપૂર્વ વર્ણન કર્યું છે. હિંદુસ્તાનની ભૂમિ, હિંદુસ્તાનની કુદરતી રચના, હિંદુસ્તાનનું સાહિત્ય, હિંદુસ્તાનનો પુરાણ કથાસમૂહ, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ: એ સર્વનું જે વાગ્વિભવથી વ્યાખ્યાન કર્યુંછે તે પૂર્વે કદિ જોવામાં આવ્યું નથી. જે ભૂમિ આવી સુન્દર, જે ભૂમિ આવી મ્હોટી, જે ભૂમિમાં આવાં કૌતુક બન્યાં, એવાં એવાં અનેક વચનો કહી જે દેશના ઇતિહાસમાંનો એક ભાગ કાવ્યમાં કહેલો છે તે દેશ કેવો વિશાળ છે એમ બતાવવા જતાં કવિની વિશાળ શક્તિ ખીલી નીકળે છે, અને ભવ્ય વિષયને ગ્રહણ કરનારી કલ્પના પણ ભવ્ય છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. કલ્પના આમ વેગવાળી થઇ હિંદુસ્તાનના વૃત્તાન્તમાં સર્વત્ર ફરી વળતાં ભૂતકાળની અનેકાનેક અદ્દ્ભુતતાઓ કવિ સમક્ષ આવી ઉભી રહી છે અને તે સર્વને પોતાની વિશેષ છાપથી છાપી કવિએ પ્રકટ કરી છે. આ વૃત્તાન્તમાં ઇતિહાસ કહેવાતો હોય કે પુરાણ કથા કહેવાતી હોય

એવી શૈલીનું વર્ણન ન હોતાં, જાતજાતની બિનાઓમાંથી કેવા ચમત્કાર નિકળી આવીને ચિત્તને મોહિત કરે છે એનું જ માત્ર વર્ણન છે. આ રીતના વર્ણનમાં બનાવોના કાળનો ક્રમ નથી, વિષયનો ક્રમ નથી, સ્થાનનો ક્રમ નથી; ઇતિહાસમાં કહ્યો હોય એવો દરેક બિનાનો આખો હેવાલ નથી, અજાણ્યાને સમજણ પાડવી હોય એવો દરેક હેવાલનો આરંભ કે વિસ્તાર નથી, શાંત રીતે વિષયનો ઉલ્લાસ થતો હોય એવી શૈલીની એકરૂપતા નથી. આ પદ્ધતિ અનિયમ અને અવ્યવસ્થાનો પ્રસાર કરી મુકનારી છતાં ચમત્કાર શોધી કહાડી તે પ્રકટ કરનારી કવિની શક્તિથી એ દોષ દૂર થઇ ગયા છે, અને તેની કલ્પનાના બળે અનેક અદ્ભુત વર્ણનોને રમણીય અનુક્રમમાં ગોઠવી દીધાં છે. દેશના સકળ વૃત્તાન્ત અને દેશની સકળ સ્થિતિમાંથી જે વૃત્તાન્ત અને સ્થિતિ વિસ્મયકારક હોય તેનું દોહન કરી, અને તેમાંથી વળી વિસ્મય ઉત્પાદન કરનાર જે વિશેષ અંશ હોય તેટલા માત્રનું દોહન કરી, એવો સારાંશ સર્વને વિદિત છે—માત્ર તેની અદ્ભુતતા ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, એમ કથન કરવાની આ રીત કંઇ અસાધારણ સામર્થ્ય વાળી છે અને ભીમરાવની કૃતિ સિવાય ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજે કોઇ ઠેકાણે આ કવિત્વરીતિ જોવામાં આવતી નથી. આ પ્રકારમાં

'દેવાંગના સરખિ જ્યાં હતિ અંગનાઓ,'
'અત્યંત પૂર્વ રણ રાઘવનું સ્મરાવે,'
'પૂજ્યા અખંડ શિવ જાણિ કૃપા કરે એ
સીતા ગઈ ફરિ મળે મનમાં ભળે એ,'
'જ્યાં ચિંતનાત્મક નમી વડ પ્રૌઢ શોભે,'
'ને રોઇ મૈથિલસુતા પતિના વિયોગે,'
'સદ્ધર્મતત્ત્વ ખરું, અર્જુનને જણાવી,
ગાણ્ડીવઘોષકૃતિ કારમિ જ્યાં કરાવી',
'ગાઇ ઉદાર ચરિતો, પદ શારદાનાં
પૂજી થયા અમર એ કવિ મુખ્ય માન્યા.'

આવાં વચનોમાં દેવાંગના સરખી અંગનાઓ તે કયી હતી, રાઘવનું રણ તે કયા સ્થાને અને કોની સાથે, ગયેલી સીતા ફરી મળે તે માટે શિવની પૂજા કોણે કરી, ચિંતનાત્મક વડ તે કયો, મૈથિલસુતા તે કોણ તથા તેનો પતિ તે કોણ અને તેમનો વિયોગ શી રીતે થયો, અર્જુનને સદ્ધર્મતત્ત્વ કોણે સમજાવ્યું અને ગાણ્ડીવ તે શું, ઉદાર ચરિત ગાનારા એ મુખ્ય કવિયો તે કયાઃ—આ સર્વ અકથિત રહ્યું છે પરંતુ તેથી અસ્પષ્ટતાનો દોષ ન આવતાં સુવિજ્ઞાત વસ્તુને અનુક્ત રાખવાથી ખુબી આવી છે. આવા વર્ણનમાં કથાના મુખ્ય ભાગને બદલે એકાદ ચમત્કારી ભાગને પ્રધાનતા મળે છે અને તેના નિર્દેશથી જ

કથા સૂચવવામાં આવે છે. ગોપીઓ કોણ હતી, કયાં ર-
હેતી હતી, તેમની સાથે રમનાર 'છકેલ છૈયો' કોણ હતો,
તેની કથાનું હિંદુસ્તાનમાં શાથી મહત્ત્વ છે, એ સર્વ ક-
હ્યા વિના

'વેણું સુણી વિરહથી બનિ જે અધીરી,
વેણી સરી ન ગણતાં ધરિ અંગ વીરી,'

એટલું જ ગોપીઓનું ઓળખાણ આપવામાં આવે છે. રસને ગૂઢ રાખવાથી જેમ વ્યંગ્યનો ચમત્કાર આવે છે તેમ વૃત્તાન્તને પણ રાખવાથી વ્યંગ્યનો ચમત્કાર ઉત્પાદન કરવાની આ રીતિ વિરલ છે, અને પ્રકટ કરવાના તથા અપ્રકટિત રાખવાના અંશોની પસંદગી જો કૌશલથી કરવામાં ન આવે તો કયા વૃત્તાન્ત વિશે શું કહ્યું તે લખનાર સિવાય બીજા કોઇથી સમજાય એવું ન રહે અને કાવ્ય અસ્પષ્ટ તથા ચમત્કારહીન થઈ જાય. કવિના વિવેકમાં જ આનો નિયમ રહે છે. દમયંતીનું વર્ણન કંઇ વધારે વિસ્તારથી આપ્યું છે, પાંડવોનાં માત્ર નામ જ એકેક વિશેષણ સાથે આપ્યાં છે, ઓખાને ઉંચા આવાસમાં પુરી મુકી હતી એ વાત ખાસ કરીને તેના વૃત્તાન્તમાં કહી છે:—આ સર્વ સ્વીકારત્યાગની તુલનાનો નિયમ શોધવો કઠણ છે, પણ તે સર્વ વિવિધ વર્ણનો અદ્ભુતતાનું ભાન કરાવે છે તેથી ખાતરી થાયછે કે એમાં મર્યાદા બાંધનાર કૌશલનો નિયમ અવશ્ય રહેલો છે. આ શૈલીમાં

આવું શબ્દલાલિત્યનું ઉદાહરણ ભીમરાવની કૃતિમાં આટલું એક જ નથી, અને લાલિત્યની જે ભાવના તેમનામાં સર્વોપરિ હતી તેનું જ એ પરિણામ છે.

હિંદુસ્તાનના મહિમાનું વર્ણન કરીને સર્ગને અંતે હસ્તિનાપુર અને પૃથુરાજની સ્થિતિનું સૂચન કર્યું છે. અને તે પછી 'જે આદ્ય દિવ્ય સહુ વાદ્યનિ ક્યાં છું વીણા' એવી નારદની વીણાનું આવાહન કર્યું છે. વીણાના આવાહનનો, તથા તેના બંધ પડી ગયેલા મધુર નાદનું ચિત્ર આપવા તેને 'વનવૃક્ષડાળે લટકતી' વર્ણવી છે એ કલ્પનાનો ઉદ્ભવ Scott ના Lady of the Lake નામના

કાવ્ય આરંભમાંના

'Harp of the North ! that mouldering long hast hung,
On the witch-elm that shades Saint Fillan's spring.

એ આવાહનના સંસ્કારથી થયેલો લાગે છે. પરંતુ Scott ની કલ્પના કરતાં આ આવાહનમાં સૌન્દર્ય અતિશય વિશેષ છે. ભીમરાવનું આવાહન વાંચતાં

'તે ક્યાં દિસે મધુરવાદિનિ રમ્ય વીણા !
તારા વિભાવ સઘળા પ્રણયચ્છબીના';

એ મધુરતા માત્ર વીણાના વાદની જ નથી પણ વીણાના

વાદનું વર્ણન કરનાર કવિની વાણીની પણ છે એ અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી. અને

'કે તું રહી લટકતી વનવૃક્ષડાળે,
બેશી તળે વિરતવાદિતને નિહાળે !'

એમાંના ઉત્તરાર્ધની કલ્પના તો અપૂર્વ ચમત્કારવાળી જ છે.

બીજા સર્ગથી કથાનો આરંભ થાય છે, અને કાલિદાસાદિના અભ્યાસથી સંસ્કૃત ગ્રન્થકારોની જે ભારપૂર્ણ અને દૃઢ આકૃતિવાળી શૈલી **ભીમરાવે** ગ્રહણ કરી હતી તે અહીંથી પ્રકટ થાય છે. પ્હેલા સર્ગના અપૂર્વ પ્રકારના વર્ણનમાં એ શિષ્ટ પ્રાચીન (Classical) શૈલીનો અવકાશ નહોતો પણ એ નવીનતા ત્યાં પૂરી થાય છે અને બીજા સર્ગમાં તો સંસ્કૃત મહાકાવ્યનું જ સ્મરણ થાય છે.

'સ્વાર્થ રક્ષા તથા બીજી રક્ષા જે પરમાર્થની,
સમયોચિત કાર્યોથી જનોત્કર્ષ વિશે ગણી.'
'શૌર્યમાં સૂર્યના જેવો, શાન્તિમાં શશિના સમો;
ઉદાર બુદ્ધિમાં તેને મેધસામાન્ય પારખ્યો.'
'આકૃતિ સરખી તેની શક્તિની પ્રતિમા કહી.
શક્તિતુલ્ય સમુદ્‌ભૂતિ ઉદ્‌ભૂતિતુલ્ય સન્મતિ;
સન્મતિ સરખી તેના વિક્રમોની મહત્કૃતિ.'

આ શ્લોકમાંના વિચાર નવા ન હોય તો સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તર છે એમ જ સમજાય.

પૃથુરાજમાં આ ગુણ અને 'ધર્મબુદ્ધિ,' 'ન્યાયબુદ્ધિ,' 'શાસ્ત્રજ્ઞાનસમૂહ,' 'જ્ઞાનાનુસાર ક્રિયા,' ઇત્યાદિ અનેક ગુણ હોવાની કલ્પના કરી છે તે ઉચિત તો નહિં જ ગણાય. એ ગુણ તેનામાં નહોતા અને એ ગુણ માટે તે વખણાયો નહોતો એમાં સંદેહ નથી. સંસ્કૃત શૈલીના અનુકરણને લીધે મહાકાવ્યોનો નાયક ધીરોદાત્ત'હોવો જ જોઇએ 'એ નિયમનો સ્વીકાર થયાથી આ અતિશયોક્તિ થઇ છે એ સ્પષ્ટ છે.

પૃથુરાજના ગુણના વર્ણન પછી શહાબુદ્દીન ગોરી તરફથી આવેલા સંદેશાના તથા પૃથુરાજના લગ્નપ્રસંગના વૃત્તાન્ત છે. એ વૃત્તાંત કવિએ નવા કલ્પી આ સર્ગની કથા ચિત્તરંજક કરી છે. સંસ્કૃત શિષ્ટ પ્રાચીન શૈલીમાં અને તેમાં વિશેષે કરી અનુષ્ઠુપ્ છંદના બંધમાં સંક્ષેપમાં અર્થદ્યોતન કરવાનું જે સામર્થ્ય છે તે ભીમરાવની કૃતિમાં પૂરેપૂરૂં સંક્રાંત થયેલું આ સર્ગમાં જોવામાં આવે છે. એકે જ ઉદાહરણ બસ છે. યવનરાજના દૂતે પૃથુરાજ પાસે તેની ભૂમિનો અર્ધો ભાગ માગ્યો ત્યારે પૃથુરાજે ઉત્તર દીધો,

'સ્વબળે ગ્રહિ જે ભૂમિ, ઘટે તે ભૂપને ઘણી;
જે હશે દાનમાં લીધી, ભિક્ષુકી વૃત્તિ તે સુણી.'

ભીમરાવને કાલિદાસનાં કાવ્યોનો ઘણો શોખ હ-

તો અને ઉપમા કાલિદાસસ્ય એમ જે એ કવિની ખુબી સુપ્રસિદ્ધ છે તેની છાપ **ભીમરાવ** ઉપર થયા વિના રહી નહોતી.

'હૃદયે વશિ તેવી તે, સરમાંહિ શરત્પ્રભા;
શરદ્‌માં સરને ઊર્મિ શમ્યો તેમ સુવીર આ.'

સંયુક્તા અને **પૃથુરાજ**ના પ્રેમના વર્ણનમાંની આ સુન્દર કલ્પના **કાલિદાસ** સિવાય બીજા કયા ગુરુનું સ્મરણ કરાવશે ?

ત્રીજા સર્ગમાં પૃથુરાજ અને **સંયુક્તા**ના વિલાસ તથા શૃંગારનું વર્ણન છે. અને, કાલિદાસનો એક મ્હોટો દોષ–નિર્મર્યાદ શૃંગારવર્ણન—**ભીમરાવ**ની કૃતિમાં કેટલેક અંશે પ્રવિષ્ટ થયેલો અહીં જણાય છે. તે સિવાય, વર્ણનમાં રમણીયતા છે અને વાક્યો ચમત્કાર વાળાં છે.

'બસ્યા સુકેશો સુમુખી સમારે,'
'શૃંગાર ઊણા પણ ના અધૂરા,'
'આલિંગને નાજુક હસ્ત કેવા!
'સુરમ્ય પાકી કંઇ કેળ જેવા.'

આ વાક્યો વાંચનારનું ફરી ફરી જે આકર્ષણ કરે છે તે તેમનામાં રહેલી રમ્યતા ને લીધે.

આ પછી આ સર્ગમાં **સંયુક્તા**ની અને તેની સખીઓની જલક્રીડા વર્ણવી છે અને તે પછી **સંયુક્તા**

અને પૃથુરાજની જલક્રીડા વર્ણવી છે. આ વર્ણનનું લક્ષણ પણ ઉપરના વર્ણન જેવું જ છે.

ભીમરાવની કવિતામાં બીજો દોષ અવિશદત્વનો છે. એમનાં કાવ્યમાં કેટલેક ઠેકાણે બધો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજાતો નથી, અને વાક્યોના અન્વયમાં ક્લિષ્ટત્વ તથા કષ્ટત્વ હોય છે,—અર્થાત્ કેટલેક ઠેકાણે વાક્યમાંના શબ્દોનો ક્રમ બદલતાં મુશ્કેલીથી અર્થ બેસે છે અને કેટલેક ઠેકાણે એટલી મુશ્કેલીથી પણ આખું ખરૂં વાક્ય થઈ શકતું નથી.

'અનંગ અંગે ખરૂં તેજ આપે,
લજ્જાપટો માન તણા ઉથાપે;'
'વિગૂઢ પ્રેમી રતિવીર માને,
મૃગાક્ષિને તે સમજાવિ સાને;'
'સુકાન્ત કાન્તા વિનયે નમીને,
પ્રિયાગ્રહસ્તે ફુલ આપિ તેને;'
'ક્વચિત્ અનંગ પ્રણયાંગ ચિત્તે,
આલિંગતી તે સુકુમાર નિત્યે;' *

આવી રચના કેટલેક ઠેકાણે માલમ પડશે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે આવી રચનાઓમાં સર્વત્ર શબ્દધ્વનિનું લાલિત્ય શ્રવણને રંજન કરે છે અને અન્વય

---

* આ સર્વના અર્થ ગ્રન્થને અન્તે આપેલી ટીકા જોયાથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

'નૃપે ગુમાવી જવ બુદ્ધિ જાણી,'
પ્રજા તણી ત્યાં સ્થિતિ જાય તાણી;

* * * *

પાયો પ્રજાનો નૃપ છત્ર માથે,
વિસ્તીર્ણ સ્તંભો સચિવો થયા તે;
સેના તણો કોટ વિશુદ્ધ છાજે,
સૌરાષ્ટ્ર પ્રાસાદ સમાન રાજે.

* * * *

વિલાસમાં ભૂપતિ થાય લીન,
સુરાજ્ય તેનું થઇ છિન્ન ભિન્ન,

* * * *

ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ સુવૃદ્ધિ સૌખ્યની,
ઋદ્ધિ તથા સિદ્ધિ સુકૃત્ય મુખ્યની
ન થાય પૂરી જનધર્મવાસના,
ન થાય ઉત્કર્ષ પુરો પ્રભુ વિના.'

આવાં રાજનીતિતત્ત્વનાં ગંભીર અને ચિંતનપૂર્ણ સામાન્ય વચનો યોગ્યતાથી શોભે છે. પૃથુરાજના ઇતિહાસનો એક મુખ્ય સાર આ વચનોમાં કવિએ સારી રીતે જણાવ્યો છે.

પાંચમા સર્ગના આરંભમાં વળી વિનયાતીત શૃંગારવર્ણન છે, અને કથાના અનુક્રમમાં એ વર્ણન કેવળ નિષ્પ્રયોજન છે. પૃથુરાજ વિલાસમાં નિમગ્ન થઇ રહ્યો હ-

રિપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરવાને ભાષા અસમર્થ હોવાથી સ્પ-
ષ્ટતા આવી નથી એમ પણ પ્રતીતિ થાય છે.

ચોથા સર્ગમાં એક કિશોર બ્રહ્મચારી જે આગળ જતાં પૃથુરાજનો મુખ્ય મંત્રી થયો તેના પ્રવાસની તથા સ્વગુરુની પુત્રી સાથેના તેના પ્રેમપુરઃસર લગ્નની કથા છે. મંત્રીનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત આવો કલ્પવાનો કંઇ હેતુ જણાતો નથી, તથા તે વૃત્તાન્તના વર્ણનમાં વિસ્તાર કરવાનું કંઇ પ્રયોજન હોય એમ લાગતું નથી. પૃથુરાજના શૃંગાર કરતાં ઉચ્ચતર જાતના પ્રેમના વર્ણનનો લાભ, અપ્રસ્તુતતા છતાં, સંપાદન થાય છે એ કબુલ કરવું જોઇએ. આ સર્ગના વાકયોની રચનામાં અસ્પષ્ટતા વધારે છે, કેટલેક સ્થળે વ્યાકરણદોષ છે તથા રમ્યતા પ્રમાણમાં ઓછી છે. બ્રહ્મચારી બટુના શરીરબળ તથા મનોબળનું વર્ણન ગયા સર્ગની શૃંગારકથા પછી ચિત્તને વિશ્રાન્તિ તથા આહ્‌લાદન આપે છે. સર્ગના અંતમાં પૃથુરાજ વિલાસમાં પડી ગયાની વાત જણાવી છે, અને એ અવસરે આ મુખ્ય મંત્રીને તેની સ્ત્રીએ રાજાની આવી દશાથી રાજયને થતી હાનિ કહી બતાવી એવો પ્રસંગ કલ્પ્યો છે. જે મંત્રિજાયાની નિપુણતા

'બહુશ્રુતોમાં ગુણયુક્ત પ્હેલી'

એવા સસત્ત્વ વચનોમાં કહી છે તેના મુખમાં

પ્રેરિયો બહુ પ્રકાર શૌર્યથી,
સજ્જ થાય સમરાંગણા ભણી,
આંખ તેજિ અરિભંગ ક્રૌર્યથી.'

આ શ્લોકમાં ભાવપૂર્ણ અને યથોચિત આપ્યું છે. યુદ્ધનો પ્રસંગ, શી રીતે આવ્યો તે હકીકત કહી નથી અને કાવ્યની કથામાં આ નવા વૃત્તાન્તનું સંધાન એકાએક અને આકસ્મિક છે. ભીમરાવમાં કલાવિધાનની કુશલતાની ઘણી ખોટ હતી તેનું આ પરિણામ છે; પરંતુ તેમનો રસનિધિ પરિપૂર્ણ હતો અને જે વીરરસના ઉદ્ભવની આ પ્રસંગથી શરૂઆત કરી છે તે અતિ વિરલ અને આહ્લાદક છે, અને રસિક રચના ગોઠવવામાં કળા ન છતાં રસ જાતે જે તૃપ્તિ આપે છે તેનો અનુભવ થઇ શકે છે.

છઠ્ઠા સર્ગમાં ટુંકો પણ રસિક પ્રસંગ છે. રાજા સૈન્ય સાથે નિકળતો હતો એવામાં તેની બ્હેને આવીને તેને ફુલહારથી વધાવી લીધો અને તેને તથા સૈનિકોને ઉત્સાહ તથા આશીર્વાદનાં વચનો કહ્યાં. આ વચનો યુદ્ધપ્રસંગને ઉચિત છે અને તે શૂરવીરની જનની હોવામાં અભિમાન માનનારી રજપૂત સ્ત્રીઓનું ખરૂં મહત્ત્વ દર્શાવે છે. પૃથુરાજની સ્વસાના મુખમાં મુકેલાં આ વચનો કવિના ચિત્તનો ઉત્કર્ષ પણ દેખાડે છે.

તો એવું પણ આ વર્ણનથી ફ્લિત થતું નથી કેમકે એક જ પ્રસંગ એમાં વર્ણવ્યો છે.

આ પછી સૂર્યાસ્તનું કંઇક વર્ણન છે, તેમાં

'તે સમે સુરજ કેઇ વારનો,
પશ્ચિમે ભરી વિવર્ણ રંગને,
પ્રેરિને બિષય ચિત્રકારનો,
ડૂબિયો શમવી નીર અંગને.'

આ શ્લોકમાંની ત્રીજી લીટીનાં જેવાં હૃદયસ્પર્શિ વચનો છે.

તે પછી સંસ્કૃત ગ્રન્થોના સંપ્રદાય પ્રમાણે રાજાને નિદ્રામાંથી જગાડવા બન્દીજનોએ કહેલાં સ્તુતિપૂર્ણ વચનો રૂચ્યાં છે. સ્તુતિને અંતે બંદીજન કહે છે,

'થા તયાર ઉદયાર્ચિભાસથી,
તે ઉષાપતિ સમાન શોભતો,
× × × × ×
લે કટાર, તુજ અશ્વ આકળો
થાય જો ત્વરિત યુદ્ધમાં જવા;'

આવાં ઉત્સાહપૂર્ણ વચનોથી વીરરસ કથાનો અહીંથી આરંભ કર્યો છે, અને આવા ઉદ્દીપનથી ઉત્તેજિત થતા પૃથુરાજની સ્થિતિનું ચિત્ર

'એમ કોવિદવાણિને સુણી,

રણ થઇ કપાઇ મરે, અને આવા ફલહીન મનુષ્યવધના દોષ માટે સેનાપતિ જ જવાબદાર થાય. ઇંગ્લાંડના રાજા ત્રીજા વિલિયમની આ વિષયમાં જે કુશલતા હતી તે વિશે ઇતિહાસકોનાં વચનો આ સંબંધે સરખાવવા યોગ્ય છે.

'The event of battles, indeed, is not an unfailing test of the abilities of a commander; and it would be peculiarly unjust to apply this test to William; *** No disaster could for one moment deprive him of his firmness or of the entire possession of all his faculties. His defeats were repaired with such marvellous celerity that, before his enemies had sung the Te Deum, he was again ready to conflict; nor did his adverse fortune ever deprive him of the respect and confidence of his soldiers.'

Macaulay's History of England.
Chapter VII.

અર્થઃ—'રણસંગ્રામોના પરિણામ પરથી સેનાપતિની વિચક્ષણતાની પરીક્ષા કરવી એ ધોરણ હમેશ ખરૂં પડતું નથી. અને વિલિયમની આ ધોરણથી પરીક્ષા કર-

'અધીર થાતો ન જરા તું ક્યારે,
પરાભવે જે બગડ્યું સમારે,
પ્રતાપ તેનો વિજયીથી દૂહેરો,
ઉત્સાહ રાખી કરજે તું જોરો.'

રણસંગ્રામમાં વાપરવાનું આ ધૈર્ય તથા કૌશલ તે યુદ્ધશૌર્ય તથા વ્યૂહરચનાથી જુદી જ વસ્તુ છે. ઘણા સેનાપતિઓમાં તેની ખામી હોય છે. રજપૂતોમાં તે ભાગ્યે જ જોવામાં આવતું. પ્રાણ જતાં પણ પાછી પાની ન કરવી એ વીરત્વનો સિદ્ધાન્ત ઉચ્ચ અને ઉદાર છે, પણ પરાભવ થવાનો પ્રસંગ સમીપ આવ્યો હોય ત્યારે પરીક્ષા કરી તે અગાઉથી જાણી લેવાની શક્તિ પણ સેનાપતિને આવશ્યક છે. એ પ્રસંગે પલાયન કરવું એ તો શૂરવીરોને ન જ છાજે, પણ ગભરાટથી સૈન્યમાં ભંગાણ પડતાં સૈનિકો પોતે નાસવા માંડે ત્યારે તેમ થવા ન દેતાં સૈનિકોને વશ રાખી જેમ બને તેમ ઓછી હાનિ તથા ઓછો ઘાત થાય તેવી રીતે સૈન્યને ખસેડી લેવું અગર સ્વસ્થ રાખવું એ જેવું ડહાપણનું કામ છે તેવું જ હિમ્મત અને પરાક્રમનું કામ છે. તેથી જ શત્રુનો વિજય પરિપૂર્ણ થતાં અટકે છે અને તેનું ફળ ઓછું થઇ જાય છે. તેમ ન કરવામાં આવે તો નાશ અવશ્ય છતાં સૈન્યને સંગ્રામમાં રહેવા દીધાથી અથવા યથેચ્છ પલાયન કરવા દીધાથી પરિણામ એ જ થાય કે ઘણા ખરા સૈનિકો અશ-

confusion of defeat his manners took an ease and gaiety that charmed every soldier around him.'

Green's Short History of the English People. Chapter IX. Sec vii

અર્થ.—'તેનું (વિલિયમનું) વીરત્વ વિશેષ ઉમદા પ્રકારની ઘટનાનું હતું; એ વીરત્વ એવું છે કે વિનાશ અને ઉદ્વેગની ક્ષણે તેના ઉત્કર્ષનો ઉદય થાય છે. તે હતો તો બાલ–સેનાપતિ, પણ સેનેફના રણક્ષેત્રમાં સૈન્યભંગ થયો તે સમયે તેણે એવી શાન્ત ધીરતાથી પોતાના વીખરાઇ ગયેલા સૈન્યગણોને પાછા એકત્ર કર્યા અને છેલ્લી ઘડીએ કૉંડે પાસેથી વિજયનું ફળ ખુંચવી લીધું કે તેના એ અનુભવી શત્રુને પણ ઉદાર પ્રશંસાવૃત્તિ થઇ સાધારણ રીતે તેની મનોવૃત્તિઓ ગુપ્ત રહેતી પણ આવે સમયે એ આવરણ છિન્ન થઈ તેનો ખરો સ્વભાવ પ્રકટ થતો. યુદ્ધમાં આસપાસ અગ્નિ ભર્યાં અસ્ત્રો છુટવા માંડે કે તરત તેના ચક્ષુમાંથી વિલક્ષણ દ્યુતિનું સ્ફુરણ થતું, 'અને પરાજયને લીધે ત્રાસ તથા ગભરાટ પસરી રહેલા હોય ત્યારે તેની બોલવા ચાલવાની રીતભાત એવી સ્વસ્થ અને પ્રફુલ્લિત બની જતી કે તેની સમીપના સર્વ સૈનિકો પ્રસન્ન થઇ આકર્ષાતા.' (ગ્રીન).

વી એ તો ખાસ કરીને ગેરવાજબી થાય; * * * ગમે તેવો પરાભવ થાય તોપણુ એક ક્ષણુ પણુ તેની દૃઢતા ડગતી નહિં', અને તેની માનસિક શક્તિઓ તેની સ્વાધીનતામાંથી લેશ માત્ર પણુ ખસતી નહિં. હાર થયા પછી એવી અદ્દભુત ત્વરાથી તે પોતાની સ્થિતિ સુધારી સંધાન કરી લેતો કે જયવંત શત્રુઓ ધન્યવાદનાં વાદિત્ર વગાડી રહે તે પ્હેલાં તો તે ફરી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઇ જ તો; અને વિપત્તિમાં પણ તેના સૈનિકોની તેના પરની શ્રદ્ધા તથા માનની લાગણી ઓછી થતી નહિં.' (મેકોલે).

'His (i. e. William's) bravery indeed was of that nobler cast which rises to its height in moments of ruin and dismay. The coolness with which, boy-general as he was, he rallied his broken squadrons amidst the rout of Seneff and wrested from Conde' at the last the fruits of his victory, moved his veteran opponent to a generous admiration. It was in such moments indeed that the real temper of the man broke through the veil of his usual reserve. A strange light flashed from his eyes as soon as he was under fire, and in the terror and

confusion of defeat his manners took an ease and gaiety that charmed every soldier around him.'

Green's Short History of the English People. Chapter IX. Sec vii

અર્થ.—'તેનું (વિલિયમનું) વીરત્વ વિશેષ ઉમદા પ્રકારની ઘટનાનું હતું; એ વીરત્વ એવું છે કે વિનાશ અને ઉદ્વેગની ક્ષણે તેના ઉત્કર્ષનો ઉદય થાય છે. તે હતો તો બાલ-સેનાપતિ, પણ સેનેફના રણક્ષેત્રમાં સૈન્યભંગ થયો તે સમયે તેણે એવી શાન્ત ધીરતાથી પોતાના વીખરાઇ ગયેલા સૈન્યગણોને પાછા એકત્ર કર્યા અને છેલ્લી ઘડીએ કોંડે પાસેથી વિજયનું ફળ ખુંચવી લીધું કે તેના એ અનુભવી શત્રુને પણ ઉદાર પ્રશંસાવૃત્તિ થઇ સાધારણ રીતે તેની મનોવૃત્તિઓ ગુપ્ત રહેતી પણ આવે સમયે એ આવરણ છિન્ન થઈ તેનો ખરો સ્વભાવ પ્રકટ થતો. યુદ્ધમાં આસપાસ અગ્નિ ભર્યાં અસ્ત્રો છુટવા માંડે કે તરત તેના ચક્ષુમાંથી વિલક્ષણ દ્યુતિનું સ્ફુરણ થતું, 'અને પરાજયને લીધે ત્રાસ તથા ગભરાટ પસરી રહેલા હોય ત્યારે તેની બોલવા ચાલવાની રીતભાત એવી સ્વસ્થ અને પ્રફુલ્લિત બની જતી કે તેની સમીપના સર્વ સૈનિકો પ્રસન્ન થઇ આકર્ષાતા.' (ગ્રીન).

વીરત્વના આવા એક ઉત્તમ અંગનો આ નિર્દેશ આપણા કવિનું પરિપક્વ જ્ઞાન દર્શાવે છે, તેમ જ વીરરસની તેમની ભાવના કેટલી ઉંડી હતી તે બતાવે છે. વીરરસની ભાવના સાથે નિકટ સંબંધે જે ઉચ્ચ દેશપ્રીતિ રહેલી છે તે પણ કવિમાં ઉત્કટ હતી, અને તે

'ક્રમે ભ્રમે કાં રણમાં રમીને,
સુખે દુખે સંકટ સૌ ખમીને,
મહાર્હ રાખો જતિ લાજ પાસે,
અખંડ તે ભારતની પ્રયાસે.'
'ઉપાય કોટિ કરી રાખવાની,
આ ભૂમિને આર્ય સુપુત્ર માની !
ચિંતે ધરો પૂર્વ કૃતિ કહેલી,
સ્વજન્મભૂમિ જનિતાથી પ્હેલી.'

એવાં વચનોમાં અહીં પ્રાદુર્ભૂત થાય છે.

તે પછી રાણી આવીને પૃથુરાજને મણિમાલ પ્હેરાવે છે અને મૌક્તિકથી વધાવે છે, અને એમ આ સર્ગ પૂરો થાય છે.

સાતમા સર્ગમાં યુદ્ધનો પ્રસંગ સમીપ આવેલો વર્ણવ્યો છે. વર્ણવેલી હકીકત જેમ યુદ્ધની તૈયારી બતાવે છે તેમ કવિની ઉદ્દીપ્ત શૈલી પણ વીરરસની ભાષા માટે તૈયાર થતી જણાય છે. **પાણીપતના** રણમાં ઉભેલા ક્ષત્રિય સૈન્યને

'પ્રબળ તે દળ ક્ષત્રિય વંશનું

× × × × ×

ઉભું કુરુ કુળની રણભૂમિમાં.'

એવા મહાન્ વીરવૃત્તાન્તસૂચક વચનમાં વર્ણવ્યું છે; ચિતોડના સમરસિંહના સૂર્યવંશની કીર્તિને

'અજિત અર્ક તણા યશનો ધણી.'

એવા કવિતાયોગ્ય પર્યાયથી સૂચવી છે; વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલા સૈનિકોને

'કુલપરાક્રમ પૂર્વજનાં સ્મરી,
અમલ ક્ષત્રિય નામ ચિતે ધરી,
સ્વપદ રક્ષણ ધર્મ મહત્કૃતિ,
સમરના મરનારની સદ્ગતિ.'

એવાં પ્રોત્સાહક વચનો કહ્યાં છેઃ આ સર્વ કથાને તેમ જ ચિત્તને યુદ્ધ માટે તૈયાર કરે છે, અને શસ્ત્રોના, કતલના અને શૌર્યના ઠાલા શબ્દોથી જ નહિં પણ ખરેખરી કવિતાથી વીરરસ નિષ્પન્ન થાય છે એમ આનંદપૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે. વાક્યોમાં સ્થળે સ્થળે અસ્પષ્ટતા છે અને વૃત્તાન્ત બરાબર ગોઠવાયો નથી, તોપણ આ પ્રતીતિમાં વિચ્છેદ થતો નથી. બે પક્ષનાં સૈન્યોનું ગોઠવાવું અને પૃથુરાજના દૂતનું સંદેશો લઇને શહાબુદ્દીન તરફ જવુંઃ એટલું જ વૃત્તાન્ત આપવાને આ સર્ગ મૂકેલો જણાય છે,

છતાં, છેલ્લા ચાર શ્લોકમાં યુદ્ધનું અપૂર્ણ વર્ણન છે તેનો સંબંધ કયા ભાગ જોડે છે તે બરાબર સમજાતું નથી. વખતે યુદ્ધના આટલાં શ્લોક કવિયે પ્રથમથી રચી મુકેલા હશે અને તે અહીં સ્થાન જાણી મુકી દીધા હશે. એ મુખ્ય યુદ્ધનો ભાગ છે કે તે પ્હેલાંનો ટુકડીઓના છુટા છવાયા મેલાપનો પ્રસંગ (skirmish) છે તે પણ સમજાતું નથી, અને વળી યવનોનું સૈન્ય શી રીતે આવી પ્હોંચ્યું એ વીરરસ કાવ્યમાં બહુ જરૂરનો ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત આપ્યો જ નથી. તથાપિ

'સમરમાં ઝળકી સમશેર જે,
વન ચળ્યું ન ચળ્યું તરુનું જ તે;
પ્રમુખ વીર ભિડયા રજપૂતના,
શરબળે અસિના કડકા કર્યા;'

આમ જે યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે તે ખરેખરા વીરોનું યુદ્ધ છે અને રસપૂર્ણ છે એમાં સંશય નથી.

આઠમા સર્ગમાં તથા તે પછીના બે સર્ગમાં યુદ્ધનું વર્ણન છે. રજપૂતોએ પ્રથમ મુસલમાનો ઉપર હુમલો કર્યો અને તેમાં જય મેળવ્યો તે આઠમા સર્ગમાં વર્ણવ્યું છે. પૃથુરાજ

'ચઢયો રણે રણવીર, બજવતો ભેરી તૂરી;
સ્વયશ તુલ્ય હય શ્વેત સમોવડ તે પણ શૂરી.'

'કવિ જે વીરને આવી ઉજ્જવલ કલ્પનાથી દૃષ્ટિ સંમક્ષ મૂકે છે અને જેના ઉત્સાહયુક્ત વેગને 'ચમકાવ્યો ત્યાં તુરગ, ક્ષત્રિદળ ઉત્તર વસતું' એવા સપ્રભાવ શબ્દમાં વર્ણવે છે તે માત્ર સ્વબાહુ બળથી લઢનાર યોદ્ધો' જ નહોતો પણ દક્ષ સેનાનાયક હતો. તેણે

'આપ્યો એ ઉપદેશ, ધસે નહિ કાર્ય વગરનો.'

ગયા સર્ગના પ્રસંગમાં પણ તેણે એ જ આજ્ઞા કરી છે કે

'નિપટ શત્રુ ધસે ઉર સૂધિ ત્યાં,
ન ખસવું સ્થળ મૂકી જ એક તે.'

પોતાના સુભટ જયપાળને તેણે બહુ કુશળ પરિવર્ત્તન કરવાની સૂચના કરી અને ઘણી ચતુરાઈથી શત્રુને ભૂલથાપ ખવડાવી ઘેરી લીધા, અને પછી

'પડ્યા તુટીને સ્વાર, પરશુએ માર્યા પૂરા.'

આ રીતે, સેનાપતિ તે માત્ર અંધ થઈ જઈ બહુ ભારે શરીરબળથી કતલમાં ઝુઝનાર યોદ્ધો જ છે એવી સ્થૂલ કલ્પનાથી ઉંચે જઈ તેને સાધારણ સૈનિકથી બહુ ઉંચી પદવીનો પ્રવીણ અને વિચારવંત નાયક કલ્પવામાં આપણા કવિએ વીરત્વના એક બીજા મ્હોટા અંગનું જ્ઞાન રસિકતા સાથે દાખવ્યું છે. વળી યુદ્ધમાં વીરત્વ દર્શાવ્યું તે એકલા પૃથુરાજે જ નહિં પણ, જયપાળ, 'ખરો જયનો પાળક જે,' તેણે અને સર્વ 'રજપૂત શૂરા'ઓએ દર્શાવ્યું;—

આ કલ્પના પણ દર્શાવે છે કે જે ઉદારતા વિના વીરત્વ કદિ શોભતું નથી તે ઉદારતા વીરત્વની ભાવના સાથે કવિએ પણ પોતાની સહૃદયતામાં ગ્રહણ કરી હતી. એકની જ બહાદુરીથી મ્હોટા રણસંગ્રામમાં જય થયો એવી જે કલ્પના કુકવિઓની કૃતિમાં જોવામાં આવે છે તે સંકુચિત દૃષ્ટિ અને રસિકતાની ખામી સૂચવે છે.

આ પ્રથમ યુદ્ધ પૂરૂં થયું નહોતું તેટલામાં રાત્રિ પડી અને બધું અંધકારથી છવાયું. વિગ્રહમાં આમ સ્વલ્પ કાળનો વિરામ થતાં કવિ પોતાની કલ્પનાને બીજી દિશામાં દોરી જઇ વિશ્રામ આપે છે. રણભૂમિમાં રક્ષણ માટે જયપાલ એકલો 'ધિમે ધિમે ગતિમન્દ' ફરે છે. સર્વત્ર એવી શાન્તિછે કે જયપાલ જે 'મધુર શબ્દ' નો ઉચ્ચાર કરે છે તેનો 'પ્રતિઉત્તર' દેનાર 'ધુવડ ઘોર કરતું ત્યાં રવ જે' તે સિવાય બીજું કોઇ નથી. આમ નિશા, શાન્તિ, રણતટ, મન્દગતિ, મધુર શબ્દ, ઘોર રવ, એ સર્વના ચિત્ર વડે વિધવિધ વૃત્તિઓના અનુભવ માટે ચિત્તને તૈયાર કરી કવિ એક અતીવ સુન્દર સંગીતક્ષમ રાગધ્વનિ કાવ્ય જયપાળની ઉક્તિમાં મુકે છે. આ કાવ્યમાં ' અણગણ તારાવૃંદ'થી ભરેલા અને 'ઘન તિમિર'થી ઘેરાયલા આકાશનું વર્ણન છે, રણભૂમિની આસપાસની રચનાનું દર્શન છે, દૂર નગરીમાં ઉત્કંઠિત થતી વિરહિણીઓની દશાની કલ્પના છે, દેશપ્રીતિથી જયપાલના ચિત્તમાં થતા ઉદ્વેગનું

ચિત્ર છેઃ અને એ સર્વ અનુરૂપ થઇ મળી જઇ એક સમગ્ર સંદર્ભ બની રહ્યો છે. શબ્દમાં, અર્થમાં, અલંકારમાં અને ધ્વનિમાં આ આખું ગીત એવું રમણીય, મનોહર, અદ્ભુત અને રસપૂર્ણ છે, સંગીતમાં ઉતારતાં તેનો ચમત્કાર એવો અવર્ણનીય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે અનુપમ છે એમ કહેવામાં જરા પણ અયોગ્ય પ્રશંસા નથી. એમાંની પ્રત્યેક કલ્પના એવી હૃદયંગમ છે કે ઉતારો કરતાં આખા કાવ્યમાંથી કંઇ પણ મુકી દઇ શકાય એમ નથી, તેથી આ સ્થળથી અગાડી જતાં પ્હેલાં કાવ્યને ૭૬ મે પાને દૃષ્ટિ કરવાની વાંચનારને વિનંતિ કરીએ છીએ.

યુદ્ધના પ્રસંગોની વચ્ચે આવેલું અદ્ભુત લાલિત્ય અને ગાંભીર્યના મિશ્રણવાળું આ કાવ્ય વીરરસની ક્ષતિ નથી કરતું પણ ઉલટું તે રસની વૃદ્ધિને પુષ્ટિ આપે છે; અને તે રસ ગ્રહણ કરવામાં ચિત્તને તીવ્ર સામર્થ્ય આપે છે. જેને વિરોધ નહિં પણ વિચિત્રતા કહી શકાય તેની આવી અસરનાં ઉદાહરણ ઉત્તમ કવિઓના કાવ્યમાં જ જડશે. શેકસપિયર અને કાલિદાસની કૃતિયોમાં પ્રેમકથાના અથવા કરુણ રસના વૃત્તાન્તમાં વચ્ચે વિદૂષકના પ્રવેશથી હાસ્ય રસની નિષ્પત્તિ થતાં છતાં રસભંગ થતો નથી પણ રસનો ઉત્કર્ષ થતો જ જોવામાં આવે છે.

આ નાનું રસપૂર્ણ કાવ્ય કૌશલથી યોગ્ય સ્થાને મુકાયું છે છતાં તેમાં પણ કલાવિષયક એક દોષ છે. આખી

ઉક્તિ જયપાળની છતાં વચમાં એક કડી જયપાળ વિશે કવિએ કહેલી છે. અને તેના પછીની કડીનો અર્થ સર્વથા સ્પષ્ટ નથી. આ વિશેષતા આ કવિના લક્ષણની જ છે.

જયપાળ આવા વિચારમાં ફરતો હતો એવામાં શત્રુના કેટલાક સૈનિકો આવી પ્હોંચ્યા, જયપાળે 'કર્યો ધનુષ ટંકાર,'

'રિપુ ઉત્તરમાં જોઇ અશ્વ સેનાને સત્વરં
ઉપાડી, અસિ ચળકાટ થયો વહ્નિ જ્યોતિષનો ભર;'

અને

'જય કરીને જયપાળ પવનતન કેતુ પ્રકાશ્યો.'

નવમા સર્ગમાં વધારે દારુણ યુદ્ધનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. અને, વીરત્વની ઉદાર ભાવનાને ઘટે તેમ મુસલમાનોનું પરાક્રમ પણ કવિએ યોગ્ય રીતે દર્શાવ્યું છે. જ્યાં શત્રુએ ખરા શૌર્યથી જય મેળવ્યો હોય ત્યાં તેને કપટથી જય મળ્યો એમ હારેલાનો પક્ષપાત કરી અન્યાય કરવો એ રસિકતાને છાજતું નથી. આવાં પક્ષપાતી કાવ્યો, નાટકો અને વાર્તાઓ આ જ કારણથી તૃપ્તિ આપી શકતાં નથી. આ રણક્ષેત્રમાં **શહાબુદ્દીને** ખરા વીરત્વથી જ જય મેળવ્યો હતો, અને આપણા કવિ તેનું શૌર્ય ખરેખરા ચમત્કારી શબ્દસામર્થ્યથી પ્રકટ કરે છે. રજપૂતોના જયનાદ સાંભળી તેણે

'કાઢી ચમકતી તેગ, વીજ કટકા સમ ઝબકી,
જંગી પણ તે જોઇ, રહ્યા ક્ષણમાં તે અભકી.

જે સમશેરે કર્યા રિપુકુળ કાયર પૂરા;
જ્યાં ઝબકી ત્યાં જીત, કતલ કીધા કંઇ શૂરા.
તરુનો ક્ષય જ્યમ કરે, પડે વિદ્યુત જ્યાં તડપી,
ઇરાનને તૂરાન, જુએ વિસ્મયમાં ઝડપી.'

તુમુલ યુદ્ધ થયું. મુસલમાનોનું 'પયદળ ચઢિયું કોટ' અને 'ધસ્યા ક્ષત્રિના સ્વાર.' બન્ને પક્ષે શૌર્ય દાખવ્યું. શહાબુદ્દીન પણ નિપુણ સેનાપતિ હતો. રજપૂતોને ઘેરવા તેણે અર્ધ વર્તુલાકારમાં સૈન્ય રચ્યું અને પોતે તેના મધ્યમાં રહ્યો. આ સ્થિતિમાં તેનો આવિર્ભૂત થતો પ્રતાપ કવિએ બહુ ભવ્ય ઉપમાઓથી આલેખ્યો છે.

'રચિ વર્તુલનો અર્ધ, ઘેરવા ક્ષત્રિકુળને,
મધ્ય યવન સરદાર, બહુ ફેલાવે બળને;
જ્યમ રવિ નિજ કર સર્વ, સ્થળે વર્તાવે વિરમી,
પ્રલયકાળનો ઓઘ, પ્રસારે જ્યમ જળ ઉરમી.'

અલંકારમાં વસ્તુસ્થિતિની સમાનતા ઉપરાંત ભાવનાનું સામ્ય હોય છે ત્યારે જ તે અલંકાર રસનો ઉપકારક થાય છે.

"પ્રાચી દિશામાં નભ રક્ત દીસે,
એ ઠામ શોભા ઉપજી અતીશે;
જાણે પ્રતાપી પરણે ભુપાળ,
આનંદનો આજ ઉડે ગુલાલ."

(દલપતકાવ્ય. પ્રભાત વર્ણન.)

આવી ઉત્પ્રેક્ષા રસભંગ કરે છે, કારણ કે ઉપમેયની સ્થિતિમાં જે અદ્‌ભુતતાની ભાવના છે તે ઉપમાનની સ્થિતિમાં લેશમાત્ર નથી, અને તે વિના માત્ર સ્થિતિઓની સમાનતા હોય તે નિરર્થક છે. ભીમરાવની ઉપરની ઉપમામાં આ દોષ નથી. સૈન્યના અર્ધવર્તુલના મધ્યમાં રહી પ્રભાવની અસરથી ચારે તરફ બળ ફેલાવતા યવન સરદારના પ્રતાપને રવિ સાથે અને પ્રલયકાળના ઓઘ સાથે સરખાવવામાં માત્ર સામ્યનો જ લાભ નથી, પણ ઉપમેયમાં રહેલી વીરત્વની ભાવના—ઉત્સાહ—પ્રકટ થવામાં પણ સહાયતા થાય છે અને તેથી જ અલંકારનું સાફલ્ય છે. રસને અનુકૂળ અલંકાર યોજવામાં માત્ર કલ્પનાની ચતુરાઇથી બસ થતું નથી; સામ્ય શોધતાં ભાવનાની પિછાન દિલમાંથી ખસી ન જાય એ રસ જાળવવા માટે આવશ્યક છે. વીર રસ આપણા કવિએ પૂરેપૂરો જાળવ્યો છે એ પરીક્ષામાં આ પુરાવો બહુ ઉપયોગી છે.

જયપાળે અને સમરસિંહે પણ શૂરત્વ દર્શાવ્યું, ભારે કતલ થઇ, અસિનો ચળકાટ થયો, ‘વરસ્યો શરવરસાદ,’ પરશુથી અને ભાલાથી અંગ વીંધાયાં, ‘પડ્યા સરદારો શૂરા,’ ‘સમર ભૂમિ’ તે ‘યમની જય ભૂમિ’ થઇ, દષદ્‌તી નદીમાં ‘ચાલ્યું શોણિતપૂર.’ આખરે ‘મહા સમરનો સ્તંભ ચંદપુંદીર કપાયો.’ તેથી રજપુતોમાં ‘પસર્યો બહુ પરિતાપ’, અને મુસલમાનો તક જોઇને ધસ્યા. ‘રાજકુલ

સૈનિકો' પડવા લાગ્યા, ક્ષત્રિયોનું 'નામ નિપાત' પામવા લાગ્યું, તે સુણી 'ક્ષત્રિયપતિ' પોતે 'ધસ્યો સ્વકુલની સાથ.'

'લઇ સુભટ ચઢયો પૃથિરાય હયે કરી ત્યાં ત્વરા,
ભેટે રિપુ જયમ ભેટે મિત્ર, આવેશમાં આકળા.'

આ સર્ગમાંનું યુદ્ધવર્ણન વીર્યનું વિરલ ચિત્ર દૃષ્ટિ સમક્ષ મુકે છે. શબ્દશૈલી અને વિક્રમવૃત્તાન્ત એ સર્વની તેજસ્વિતા પ્રતીતિ કરાવે છે કે વીરરસ અનુભવી ન શકનારની કાપાકાપી વિશેની કઢંગી કલ્પનાનું આ પરિણામ નથી, પણ, હૃદય સમક્ષ એ રસ ખરા સ્વરૂપમાં ઉદ્ભૂત કરી શકનારની આ કૃતિ છે. યુદ્ધપ્રસંગનો વ્યૂહ, અનુક્રમ, સેનાપતિઓની દૂર દષ્ટિ, સૈન્યોની ત્વરિત ગતિ, ટુકડીયોના સામટા હલ્લા; તેમ જ છુટક દ્વંદ્વયુદ્ધોમાંથી અમુક પસંદ કરી તેની આપેલી વીગતઃ આ સર્વ કવિની યુદ્ધવૃત્તાન્ત વિશેની માહીતી તથા તેમાંથી રસિક ભાગ પારખી કહાડી તે વર્ણવવાની શક્તિ દર્શાવે છે. ભીમંરાવમાં સૌન્દર્યની કોમલ ભાવના સાથે વીરોત્સાહની ઉજ્જ્વલ ભાવના પણ વિદ્યમાન હતી તે વાત ખાતરી કરાવે છે કે એક એકથી દૂર જણાતી આ વૃત્તિઓ સાથે પણ હોઇ શકે છે અને બન્ને અદ્દ્ભુતતાનું દર્શન આપી શકે છે. રણભૂમિમાં થતી વ્યૂહરચના (tactics) ઉપરાંત વિગ્રહસમયે અનેક ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ યોજવાના જુદા જુ-

દા ઉપાય (strategy) નું વર્ણન આ કાવ્યમાં નથી; પરંતુ એવી અગમચેતી પૃથુરાજે વાપરી જ નહોતી તેથી તેનો પ્રસંગ નહોતો.

કાવ્યમાં પ્હેલા સર્ગ પછી નવમા સર્ગની પદવી છે અને ઉત્તમતાના કેટલાક અંશમાં આ સર્ગ પ્હેલા સર્ગની લગભગ સરખો છે.

દસમા સર્ગમાં પૃથુરાજ અંતે પોતે યુદ્ધ કરવા ચઢ્યો તેનું વર્ણન છે.

'ચઢ્યો રણે ત્યાં પૃથુરાય જ્યારે,
સશસ્ત્ર શૌર્યે ધુતિમાન ભારે;
પ્રતાપથી શોભિ સમગ્ર સૃષ્ટિ,
થઈ શિરે દિવ્ય સુપુષ્પ વૃષ્ટિ'

બીજી લીટીની ધુતિ પ્રશંસનીય છે. પરંતુ, ચોથી લીટીની અસંભવિત કલ્પના કવિને પોતાને વાસ્તવિક રીતે અમાન્ય હોવાથી કવિત્વની હાનિ કરે છે. આ તથા નાગાસ્ત્રની, શિવમંત્રની, વગેરે અસંભવિત કલ્પનાઓ સંસ્કૃત શિષ્ટ ગ્રન્થકારોની પદ્ધતિના અનુકરણ સાથે આવી ગઇ છે એમાં સંદેહ નથી.

પાણીપતના મેદાનમાં બહુ દૂર પ્હોંચતાં પરિણામ વાળો બનાવ બનવાનો સમય પાસે આવતાં કવિની લાગણી તીવ્ર થાય છે, અને પૂર્વે 'જે ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મવિધાન

ગાયું ' હતું તેને, સુપ્રસિદ્ધ ' બંધુવૈરે કુટિલ ક્રિયાથી ' ભારતનું વંશપરંપરાનું ' સ્મશાન ' થયેલું કહી કવિ વિષાદનો ઉદ્દગાર કરે છે. ' અંત્ય ક્ષણનું વૃથા બળ ' જણાવી ક્ષત્રિયો પડ્યા અને ' મહાવીર ' પૃથુરાજ ધસ્યો તે સમયે એવો વીર છતાં પૃથુરાજ શહાબુદ્દીનથી પરાભવ પામવાનો હતો તે લક્ષમાં લઇ કવિ રૂપક કલ્પે છે કે સોળે કળાવાળો છતાં પૃથુરાજ શશાંક હતો અને શહાબુદ્દીન 'રવિ સમો ઘોરી વિભાવધારી ' હતો. આમ પોતે હજી સુધી પૃથુરાજને આપેલું શ્રેષ્ઠત્વ ઓછું કરી કવિ સખેદ વૃત્તિથી પૃથુરાજના માનભંગનો કાળ સમીપ આવેલો સૂચવે છે, અને તેમ કરતાં પણ અલંકાર વડે રુચિરતા સાચવી રાખે છે. પ્રતાપમાં ઉતરતો છતાં ચંદ્ર આહ્લાદક છે અને વધારે તેજવાળો છતાં સૂર્ય ઉગ્ર છે એ દૃષ્ટિબિન્દુ અગાડી કરી કવિ આ સમય વિશેની પોતાની વૃત્તિ સૂચવે છે. પરંતુ, શહાબુદ્દીન તરફ કવિની ઉદાર વૃત્તિ ઓછી થઇ છે એ ગુપ્ત નથી રહેતું. યુદ્ધમાં કંઇ પણ છળ થયેલું ન છતાં કેસરિયાં કરવા નિકળેલો પૃથુરાજ શહાબુદ્દીનને કહે છે કે તેં ' ક્ષત્રી વિશ્વાત કપટે કરીં ફૂટ કીધું. ' આ વચનો પૃથુરાજની પોતાની ક્રોધવૃત્તિ દર્શાવવા મુક્યાં છે અને કદાચ હેતુ પણ તેટલો જ હશે, પરંતુ શહાબુદ્દીનને દાનવનો પતિ કહેવામાં અને ઘોર કર્મ કર્યાં તેથી તે 'ઘોરી' કહેવાયો એ ખોટી વ્યુત્પત્તિને ઉ

ત્તેજન આપવામાં અન્યાય અન્તર્ગૂઢ રહેલો જ છે. પૃથુરાજના અંત સંબંધમાં ચંદ બારોટનો વૃત્તાન્ત કંઇક સ્વીકારી પૃથુરાજને ગિઝની લઇ જઇ ત્યાં તેના તરફ શહાબુદ્દીને આચરેલી નિર્દય અને ત્રાસદાયક વર્તણૂક વર્ણવી શહાબુદ્દીનને માટે પરુષ શબ્દ કહ્યા છે, તે સામે આ વાંધો નથી, કેમકે શત્રુ તરફનું એવું આચરણ શહાબુદ્દીન સરખા વીરને છાજતું નથી. પરંતુ એ વૃત્તાન્તને ખરો માનવાને કંઇ પુરાવો નથી, અને તેને આધારે કવિયે કલ્પનામય રચના કરી નથી તથા તે ટુંકામાં જ કહી દીધો છે; તો તે સ્વીકારવાની શી જરૂર હતી તે સમજાતું નથી.

પરંતુ કવિના ચિત્તમાં પ્રધાન થયેલી શોકવૃત્તિ લક્ષમાં લેતાં આ સર્વનો ખુલાસો મળે છે. 'શરનો પુંજ' પ્રકટાવતો અને 'રિપુશિર' ઉપરનો મુકુટ ઉડાવતો પૃથુરાજ 'ધસ્યો શત્રુપર કરી જોર,' પણ આખરે પકડાયો. તે સમયે કવિને એટલી ઉંડી નિરાશા થાય છે કે

'થયો ભરતનો અસ્ત સુરજ તે માઠા દિવસે,
હવે રહ્યા બાયલા, ક્ષત્રિ સૂરો કો ન વસે.'

એવાં સખત વચનોનો તે ઉચ્ચાર કરે છે; અને

'પૃથુ નૃપ પડતે આ, પૃથ્વી થૈ ડોલડોલ;
જળ થળ સઘળામાં, વર્સતો શોકરોળ.'

એવી વૃત્તિ અનુભવનારને એ ઉદ્ગાર અસ્વાભાવિક નથી.

અગીઆરમા સર્ગે કાવ્ય પુરૂં થાય છે. વીરરસ કથા પૂરી થઇ છે અને હવે માત્ર કરુણવૃત્તાન્ત જ કહેવાનો બાકી રહ્યો છે. શોકકથા માત્ર પૃથુરાજના અંત વિશે જ કહી છે. પૃથુરાજના અંતથી જે ઐતિહાસિક પરિણામ થયાં તે વિશે કંઇ પણ કહ્યા વિના કાવ્ય સમાપ્ત કર્યું છે તે નવાઇ જેવું લાગે છે. પૃથુરાજનો પોતાનો વૃત્તાન્ત જ આ કાવ્યનો વિષય છે, તેથી વધારે વિસ્તારની જરૂર નહોતી એમ કદિ લાગશે, પરંતુ કાવ્યના પ્હેલા સર્ગમાં આખા ભારતવર્ષના ઇતિહાસને ઉદ્દિષ્ટ કર્યો છે અને તે દેશ તરફની લાગણી ખાતર આ પ્રયાસ કર્યો છે એમ સૂચવ્યું છે, તે લક્ષમાં લેતાં દેશની દુર્દશાનો જે વિષય કાવ્યને અંતે ઉત્પન્ન થયો છે તેના ખેદ પૂર્ણવૃત્તાન્ત વિશે કંઇ પણ સૂચના કરી નથી એ કંઇ વિચિત્ર તો લાગે છે જ. સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાં નાયકના પોતાના વૃત્તાન્તને અપાતા પ્રાધાન્યના નિયમથી આ ઐતિહાસિક અંશની ઉપેક્ષા થઇ છે એમ સંભવે છે.

પૃથુરાજના નાશની 'કારમી દુખવાર્તા' સાંભળી તેની રાણી સંયુક્તા વિહ્વલ થઇ અસહ્ય વેદનાથી પીડાતી 'મુક્ત કંઠે' રુદન કરવા લાગી, તે જોઇ દાસીજન તથા પુરવાસીઓ પણ રુદન કરવા લાગ્યાં,

'સહુ રોયાં ન રહ્યાં જ રોકતે.'

તે પછી કવિ કહેછે કે એ રુદનસ્વર એટલેથી જ અટક્યો નહિં.

'ધ્વનિ તે પસર્યો સ્થળે સ્થળે,
સુણ્યાં રોયાં વનવૃક્ષ વેલિયો;
મૃગ પંખી રહ્યાં જ સ્તબ્ધ તે,
પછી રોયાં ચિત શોક તો થયો.'

એટલું જ નહિં પણ,

'ફરીને પરદો પયોદનો,
મુખ ઢાંકી રવિ ગુપ્ત તે રહ્યો.'

ચારે દિશાએ વાદળનાં યૂથ ફરી વળ્યાં, 'સૃષ્ટિ બહુ રોઇ વારિથી,' ગર્જના અને વીજળીનો ભારે ઉત્પાત થયો, પ્રત્યેક દિશામાં પવન ક્ષણે ક્ષણે નિઃશ્વાસ મુકી પ્રમત્ત થઇ વહેવા લાગ્યો, 'ઉદધી ઉલટયો તરંગથી,' 'ઉલટી સરિતા વહી બધી' 'નગ દાખે ઝરો ખેદ આપણો;' અને એ રીતે સર્વ પ્રકૃતિમાં શોક પ્રવર્તી રહ્યો. હવે, ખરી વાત એ છે કે વાસ્તવિક રીતે આવું કંઇ પણ બન્યું નહોતું અને પ્રકૃતિમાં કંઇ પણ શોક પ્રસર્યો નહોતો. મનુષ્યોમાં બનતા બનાવનું જ્ઞાન જડ પ્રકૃતિને થવું અશક્ય છે, અને મનુષ્યોના સુખદુઃખને સમયે પ્રકૃતિને કંઇ પણ સમભાવ (sympathy) થઇ શકતો નથી. ત્યારે, સત્યના આવા એક મ્હોટા તત્ત્વની વિ-

રુદ્ધ કલ્પના કરવામાં અકવિત્વ નથી ? પ્રકૃતિમાં બનતા અને દેખાતા બનાવોથી મનુષ્યોને જે વિવિધ લાગણીઓ થાય છે તેના વર્ણનમાં આ દૂષણ નથી કેમકે વાસ્તવિક રીતે થતી લાગણીઓ તેમાં દર્શાવવામાં આવે છે. વળી, શોકગ્રસ્ત મનુષ્યને પ્રકૃતિના બનાવોમાં પોતાના દુઃખની છાપ જણાય, હર્ષપૂર્ણને સર્વત્ર ઉલ્લાસ જણાય, એ પ્રવૃત્તિમાં પણ આ દૂષણ છતાં તે ક્ષન્તવ્ય છે કારણ કે ચિત્તક્ષોભને સમયે એવી વૃત્તિ વાસ્તવિક રીતે થવાનો સંભવ છે અને તેટલો અંશ કવિત્વને અનુકૂલ છે. પ્રકૃતિના શોક અને સમભાવનું ઉપરનું વર્ણન કવિએ વિહ્વલ થયેલી સંયુક્તાની વાણીમાં મુકયું હોત તો આ રીતે તેનો બચાવ થઇ શકત. પરંતુ જ્યારે કવિ પોતે પોતાની તરફથી વર્ણવે છે કે એ બનાવો તે સમયે પ્રકૃતિમાં બન્યા ત્યારે તો આ કલ્પનાને Pathetic Fallacy (=વૃત્તિમય ભાવાભાસ) કહેવો પડશે; અર્થાત્ અમુક સમયે માનવ વ્યક્તિની જે અમુક વૃત્તિ હોય તે પ્રકૃતિમાં પણ દૃશ્યમાન થતી માની લેવાની ભૂલ આવા વિચારમાં રહેલી છે

પ્રકૃતિના બનાવો અને મનુષ્યના મનની લાગણીઓનો સંબંધ કવિતામાં કરવામાં એ બનાવો તેમ જ લાગણીઓના બે પ્રકાર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે—આ' અને શાશ્વત. ધરતીકંપ, ઘનગર્જન, પ્રચંડ વાત,

તે પછી કવિ કહેછે કે એ રુદનસ્વર એટલેથી જ અટક્યો નહિં.

'ધ્વનિ તે પસર્યો સ્થળે સ્થળે,
સુણીં રોયાં વનવૃક્ષ વેલિયો;
મૃગ પંખી રહ્યાં જ સ્તબ્ધ તે,
પછી રોયાં ચિત શોક તો થયો.'

એટલું જ નહિં પણ,

'કરીને પરદો પયોદનો.
મુખ ઢાંકી રવિ ગુપ્ત તે રહ્યો.'

ચારે દિશાએ વાદળનાં યૂથ ફરી વળ્યાં, 'સૃષ્ટિ બહુ રોઇ વારિથી,' ગર્જના અને વીજળીનો ભારે ઉત્પાત થયો, પ્રત્યેક દિશામાં પવન ક્ષણે ક્ષણે નિઃશ્વાસ મુકી પ્રમત્ત થઇ વહેવા લાગ્યો, 'ઉદધી ઉલટચો તરંગથી,' 'ઉલટી સરિતા વહી બધી' 'નગ દાખે ઝરો ખેદ આપણો;' અને એ રીતે સર્વ પ્રકૃતિમાં શોક પ્રવર્તી રહ્યો. હવે, ખરી વાત એ છે કે વાસ્તવિક રીતે આવું કંઇ પણ બન્યું નહોતું અને પ્રકૃતિમાં કંઇ પણ શોક પ્રસર્યો નહોતો. મનુષ્યોમાં બનતા બનાવનું જ્ઞાન જડ પ્રકૃતિને થવું અશક્ય છે, અને મનુષ્યોના સુખદુઃખને સમયે પ્રકૃતિને કંઇ પણ સમભાવ (sympathy) થઇ શકતો નથી. ત્યારે, સત્યના આવા એક મ્હોટા તત્ત્વની વિ-

શુદ્ધ કલ્પના કરવામાં અકવિત્વ નથી ? પ્રકૃતિમાં બનતા અને દેખાતા બનાવોથી મનુષ્યોને જે વિવિધ લાગણીઓ થાય છે તેના વર્ણનમાં આ દૂષણ નથી કેમકે વાસ્તવિક રીતે થતી લાગણીઓ તેમાં દર્શાવવામાં આવે છે. વળી, શોકગ્રસ્ત મનુષ્યને પ્રકૃતિના બનાવોમાં પોતાના દુઃખની છાપ જણાય, હર્ષપૂર્ણને સર્વત્ર ઉલ્લાસ જણાય, એ વૃત્તિમાં પણ આ દૂષણ છતાં તે ક્ષન્તવ્ય છે કારણ કે ચિત્તક્ષોભને સમયે એવી વૃત્તિ વાસ્તવિક રીતે થવાનો સંભવ છે અને તેટલો અંશ કવિત્વને અનુકૂલ છે. પ્રકૃતિના શોક અને સમભાવનું ઉપરનું વર્ણન કવિએ વિહ્વલ થયેલી સંયુક્તાની વાણીમાં મુક્યું હોત તો આ રીતે તેનો બચાવ થઇ શકત. પરંતુ જ્યારે કવિ પોતે પોતાની તરફથી વર્ણવે છે કે એ બનાવો તે સમયે પ્રકૃતિમાં બન્યા ત્યારે તો આ કલ્પનાને Pathetic Fallacy (=વૃત્તિમય ભાવાભાસ) કહેવો પડશે; અર્થાત્ અમુક સમયે માનવ વ્યક્તિની જે અમુક વૃત્તિ હોય તે પ્રકૃતિમાં પણ દશ્યમાન થતી માની લેવાની ભૂલ આવા વિચારમાં રહેલી છે

પ્રકૃતિના બનાવો અને મનુષ્યના મનની લાગણીઓનો સંબંધ કવિતામાં કરવામાં એ બનાવો તેમ જ લાગણીઓના બે પ્રકાર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે—આકસ્મિક અને શાશ્વત. ધરતીકંપ, ઘનગર્જન, પ્રચંડ વાત, ઇત્યાદિ

પ્રકૃતિના બનાવો આકસ્મિક છે અને તેમને મનુષ્યોના શોક, હર્ષ, ક્રોધ, ઇત્યાદિ આકસ્મિક લાગણીઓના ઉદ્ભવ સાથે કંઇ જ સંબંધ નથી; મનુષ્યોમાં એવી લાગણીઓના પ્રસંગ થાય ત્યારે પ્રકૃતિમાં એવા બનાવો બને એ સત્યવિરુદ્ધ છે અને કવિતામાં એવી કલ્પના કરવી એ દોષ છે. પરંતુ, સૌન્દર્ય, ગાંભીર્ય, આનન્ત્ય, આનંદ, ઇત્યાદિ ભાવનાઓ શાશ્વત છે. મનુષ્યના આત્મામાં એ ભાવનાઓ સ્વભાવથી શાશ્વત છે, તેમ જ પ્રકૃતિમાં પણ પુષ્પમાંથી સૌન્દર્ય, પર્વતમાંથી ગાંભીર્ય, આકાશમાંથી આનન્ત્ય, પક્ષીના કૂજનમાંથી આનંદ, ઇત્યાદિ ભાવનાઓ પ્રાદુર્ભૂત થતી મળી આવે છે, અને મનુષ્યને એ દર્શન થાય છે તે 'વૃત્તિમય ભાવાભાસ'થી નહિં; પણ, પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય બન્નેના કર્તાએ એ ભાવનાઓ ઉભયમાં મૂકેલી હોવાથી અને પ્રકૃતિમાંથી થતું એ ભાવનાઓનું દર્શન મનુષ્યની ભાવનાઓને પુષ્ટ કરે એવો તેનો હેતુ હોવાથી આ પ્રકારે પ્રકૃતિના બનાવોનો મનુષ્યની ભાવનાઓ સાથે સંબંધ થાય છે. આ સંબંધ જોઇ પ્રકૃતિ સાથે ચિત્તને એકરૂપ કરવામાં અકવિત્વ નથી, પણ વર્ડ્સ્વર્થ સરખાઓએ દર્શાવ્યું છે તેવું ઉચ્ચ સત્યાનુસારિ વિરલ કવિત્વ છે.*

---

* વર્ડ્સ્વર્થની કવિતાના આ સ્વરૂપની ચર્ચા Rev. Stopford A. Brooke કૃત Theology of the English Poets એ ગ્રન્થમાં વિસ્તારથી કરેલી છે.

પ્રકૃતિના જે બનાવો હમેશ નિયત પ્રકારે બન્યા જાય છે તેમાં મનુષ્યોના જીવનમાં બનતી વિવિધ આકસ્મિક સ્થિતિઓ પ્રમાણે મનુષ્યોની તે તે કાળની વૃત્તિનો આરોપ કરવો એમાં પણ ઉપર જેવી જ ભૂલ છે. અસ્તકાળે સૂર્યનું બિમ્બ નિત્ય લાલ થાય છે, વાદળાંમાંથી નિયમ પ્રમાણે વર્ષાદ પડ્યો જાય છે, વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પો સદૈવ ખરે છે. તે છતાં, કોઇ વેળા અમુક મનુષ્યોને વિપત્તિ કે અન્યાયનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે તે કારણથી સૂર્ય સમભાવથી લાલ થયો છે એવી કલ્પના કરવી, અથવા શોકનો પ્રસંગ હોય ત્યારે વર્ષાદને કે ખરતાં ફુલને પ્રકૃતિનાં આંસુ કહેવાં અને હર્ષનો પ્રસંગ હોય ત્યારે ધન્યવાદનો ઉપહાર કહેવાં, એ આ પ્રમાણે કવિત્વહીન ભ્રાન્તિ જ છે. મનુષ્યની લાગણીઓનો સંબંધ કંઇ પણ લીધા વિના પ્રકૃતિના બનાવોને જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી ઉપમાઓ, રૂપકો, ઉત્પ્રેક્ષાઓ વગેરે અલંકારથી જુદા જુદા પ્રકારનું કલ્પિત સામ્ય આપવું એમાં આ દોષ નથી, કારણકે અમુક ઉપમેયને નિત્ય અમુક ઉપમાન સાથે જ સરખાવાય એવો કોઇ નિયમ નથી, અને એવો નિયમ કવિત્વની હાનિ જ કરે.

પશુ પક્ષીઓની ગણના પ્રકૃતિમાં જ કરવામાં આવે છે, પરંતુ પશુપક્ષીઓમાં ચૈતન્યનો કંઇક અંશ હોવા-

પ્રકૃતિના બનાવો આકસ્મિક છે અને તેમને મનુષ્યોના શોક, હર્ષ, ક્રોધ, ઇત્યાદિ આકસ્મિક લાગણીઓના ઉદ્ભવ સાથે કંઇ જ સંબંધ નથી; મનુષ્યોમાં એવી લાગણીઓના પ્રસંગ થાય ત્યારે પ્રકૃતિમાં એવા બનાવો બને એ સત્યવિરુદ્ધ છે અને કવિતામાં એવી કલ્પના કરવી એ દોષ છે. પરંતુ, સૌન્દર્ય, ગાંભીર્ય, આનન્ત્ય, આનંદ, ઇત્યાદિ ભાવનાઓ શાશ્વત છે. મનુષ્યના આત્મામાં એ ભાવનાઓ સ્વભાવથી શાશ્વત છે, તેમ જ પ્રકૃતિમાં પણ પુષ્પમાંથી સૌન્દર્ય, પર્વતમાંથી ગાંભીર્ય, આકાશમાંથી આનન્ત્ય, પક્ષીના કૂજનમાંથી આનંદ, ઇત્યાદિ ભાવનાઓ પ્રાદુર્ભૂત થતી મળી આવે છે, અને મનુષ્યને એ દર્શન થાય છે તે 'વૃત્તિમય ભાવાભાસ'થી નહિં; પણ, પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય બન્નેના કર્તાએ એ ભાવનાઓ ઉભયમાં મૂકેલી હોવાથી અને પ્રકૃતિમાંથી થતું એ ભાવનાઓનું દર્શન મનુષ્યની ભાવનાઓને પુષ્ટ કરે એવો તેનો હેતુ હોવાથી આ પ્રકારે પ્રકૃતિના બનાવોનો મનુષ્યની ભાવનાઓ સાથે સંબંધ થાય છે. આ સંબંધ જોઇ પ્રકૃતિ સાથે ચિત્તને એકરૂપ કરવામાં અકવિત્વ નથી, પણ વર્ડ્સ્વર્થ સરખાઓએ દર્શાવ્યું છે તેવું ઉચ્ચ સત્યાનુસારિ વિરલ કવિત્વ છે.*

* વર્ડ્સ્વર્થની કવિતાના આ સ્વરૂપની ચર્ચા Rev. Stopford A. Brooke કૃત Theology of the English Poets એ ગ્રન્થમાં વિસ્તારથી કરેલી છે.

પ્રકૃતિના જે બનાવો હમેશ નિયત પ્રકારે બન્યા જાય છે તેમાં મનુષ્યોના જીવનમાં બનતી વિવિધ આકસ્મિક સ્થિતિઓ પ્રમાણે મનુષ્યોની તે તે કાળની વૃત્તિનો આરોપ કરવો એમાં પણ ઉપર જેવી જ ભૂલ છે. અસ્તકાળે સૂર્યનું બિમ્બ નિત્ય લાલ થાય છે, વાદળાંમાંથી નિયમ પ્રમાણે વર્ષાદ પડયો જાય છે, વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પો સદૈવ ખરે છે. તે છતાં, કોઇ વેળા અમુક મનુષ્યોને વિપત્તિ કે અન્યાયનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે તે કારણથી સૂર્ય સમભાવથી લાલ થયો છે એવી કલ્પના કરવી, અથવા શોકનો પ્રસંગ હોય ત્યારે વર્ષાદને કે ખરતાં ફુલને પ્રકૃતિનાં આંસુ કહેવાં અને હર્ષનો પ્રસંગ હોય ત્યારે ધન્યવાદનો ઉપહાર કહેવાં, એ આ પ્રમાણે કવિત્વહીન ભ્રાન્તિ જ છે. મનુષ્યની લાગણીઓનો સંબંધ કંઇ પણ લીધા વિના પ્રકૃતિના બનાવોને જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી ઉપમાઓ, રૂપકો, ઉત્પ્રેક્ષાઓ વગેરે અલંકારથી જુદા જુદા પ્રકારનું કલ્પિત સામ્ય આપવું એમાં આ દોષ નથી, કારણકે અમુક ઉપમેયને નિત્ય અમુક ઉપમાન સાથે જ સરખાવાય એવો કોઇ નિયમ નથી, અને એવો નિયમ કવિત્વની હાનિ જ કરે.

પશુ પક્ષીઓની ગણના પ્રકૃતિમાં જ કરવામાં આવે છે, પરંતુ પશુપક્ષીઓમાં ચૈતન્યનો કંઇક અંશ હેવા-

થી તેઓ કોઈક વેળા મનુષ્યો સાથે સમભાવ થઇ શકે છે. કોઇક વાર મનુષ્યો સાથેના સહવાસથી પશુપક્ષીઓમાં મનુષ્યોની લાગણી જાણવાની શક્તિ આવેલી હોય છે, અને કોઇક વાર મનુષ્યની લાગણી પશુપક્ષીઓથી પણ સમજાય એવી સ્થિતિ હોય છે. રઘુવંશના ૧૪ મા સર્ગમાં કાલિદાસે કલ્પના કરી છે કે રામે પરિત્યાગ કરેલી વનમાં એકલી પડેલી સીતાનું આક્રન્દયુક્ત રુદન સાંભળી સમદુઃખભાવથી મયૂરોએ નૃત્ય બંધ કર્યું, અને હરિણીઓએ મુખમાં લીધેલા દર્ભ છોડી દીધા, એ કલ્પનાનો કદાચ આ રીતે બચાવ થઇ શકશે કે અરણ્યમાં એ ઉંચે સ્વરે કરેલું રુદન પશુ પક્ષીઓથી સમજાયું હતું. એ જ શોકવૃત્તિથી વૃક્ષોએ કુસુમોનો ત્યાગ કર્યો એ કલ્પના એ શ્લોકમાં છે તે તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દોષયુક્ત જ છે.

કવિ આ પછી સંયુક્તાનો વિલાપ વર્ણવે છે, અને એ વિલાપનાં વચનો હૃદયને ખરેખરૂં કરુણાર્દ્ર કરે છે. કાલિદાસની કૃતિઓમાંના બે સુપ્રસિદ્ધ વિલાપનાં વચનોની છાયા કંઇક કંઇક દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ કવિની પોતાની કલ્પના પણ ઋજુ અને અસરકારક છે.

'અબળા તજી એકલો ગયો,
વચમાં તે પણ સાંભરી નહિ;
પ્રિય નિર્દય એટલો થયો,

કદિં જેણે કટુ વાણી ના કહી.’
‘ફરી આ પિયુ આજ પારકી,
“તું જ મારી” બહુ તેં કહી કહી;
પતિને વશ જે કરી સકી,
તજવે તે નિરુપાય જો રહી.’

આ વચનોમાં પાત્ર તથા સમયને ઉચિત જે સાદાઇ છે તેમાં જ કંઇ રસમયતા રહેલી છે. ‘આધાર વનાની એકલી’ પડેલી, પ્રિયના પુનર્દર્શન માટે વૃથા યાચના કરતી, ‘અતિ આકુલ ચિત્ત’ વાળી સંયુક્તાને લાગે છે કે

‘રવિનું તેજ પડે ઉદાસોમાં,’

તથા

‘નહિં જો રસ વસ્તુને વિષે,
ઉલટા તે ગુણ સર્વમાં થયા;
જલ વહ્નિ સમાન જો દીસે,
દમતી તાપ સમાન ચંદ્રિકા.’

આ કલ્પના કરુણરસથી પૂર્ણ છે. વાસ્તવિકતાના અભાવનો દોષ એમાં નડતો નથી, કારણ કે ઉપર કહ્યું તેમ સંયુક્તાને ખરી રીતે એવી વૃત્તિ થાય એ સંભાવ્ય છે. રસિક સંભવો પસંદ કરવા એ કવિનું કર્તવ્ય છે.

રાણીને ધૈર્ય તથા આશ્વાસન આપવાના પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા અને અંતે તે સતી થઇ બળી મરવાનો નિશ્ચય

કરે છે. ભાલ કુંકુમથી સુશોભિત કર્યું, મૌક્તિકનો હાર પ્હેર્યો, મંગળ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં, અને

'ધરીને પરિધાન અન્તનાં,
કરી ધૂપાર્ચિ પ્રદીપ્ત જ્યોતિમાં,
પિયળે શિર કર્ણિકારનાં,
કુસુમે તે સતી ચાલી દ્યોતમાં.'

પૃથુરાજની કથા આ બળતી ચિતામાં પૂરી થાય છે, તેની સાથે ઘણી વસ્તુઓ પૂરી થાય છે. પૃથુરાજની રાણી સંયુક્તા અગ્નિમાં નષ્ટ થઇ, તે કવિ કહે છે કે

'જાણે ગઇ સહજ ભારતની પ્રતિષ્ઠા.'

આ લીટીએ કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે, અને કાવ્યના અવલોકનનો પણ અહીં ઉપસંહાર કરી લઇશું. કાવ્ય રસથી પરિપૂર્ણ છે. તેમાં કલાની કેટલીક ખામી છે, વ્યાકરણના કેટલાક દોષ છે, વાક્યરચના કેટલીક ક્લિષ્ટ છે, અલંકાર કેટલાક અસ્પષ્ટ છે, કલ્પનામાં કેટલેક ઠેકાણે અસંભવદોષ છે, શબ્દો કેટલેક ઠેકાણે રુચિને ખિન્ન કરનારા છે. પરંતુ એ દોષથી કાવ્યના ગુણ ઢંકાઇ 'તા નથી. સૌન્દર્ય, લાલિત્ય, લાવણ્ય, એ ભીમરાવની કૃતિનાં* અપ્રતિમ લક્ષણ છે. એનાં ઉદાહરણ ઉપર અનેક

---

* તેમની આકૃતિ પણ તેવી જ લાવણ્યયુક્ત હતી. શાળામાં સહાધ્યાયીઓ તેમને Lady of the Lake

આપ્યાં છે. ભારતવર્ષની પ્રશંસા કરતાં કવિ કહે છે,

'જ્યાં ગૌર જૂથ ધરિ ભારત અંગનાનાં'
સૌન્દર્ય કોડ ભરિયાં સમતા વિનાનાં.'

(પરિશિષ્ટ).

કવિની આ વાણીમાં જે 'કોડ ભરિયું સૌન્દર્ય' છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખરે 'સમતા વિનાનું' જ છે. અદ્ભુત રસ, વીર રસ, સમર્થ શબ્દપ્રભાવનો ચમત્કાર, મહત્તાને ઘટે તેવી ઉદારતાની ભાવના, આ સર્વ અંશ પણ તેમની કૃતિમાં ઉત્તમ અને પ્રશંસનીય છે. વીરરસ અનુભવનાર ઉમદા દિલને ઘટે તેવી દેશપ્રીતિ પણ તેમની કૃતિમાં અનેક સ્થળે દર્શન દે છે.

'સત્ય સનાતન રાખવી રે કુલભૂમિની મરજાદ;
સહજ જતી સંભાળવી તે મોંઘી માત પિતાની લાજરે.'

ક્ષત્રિયવીર જયપાળના મુખમાં મુકેલી આ ઉક્તિમાં એ વૃત્તિ પૂર્ણતાથી પ્રકટ થાય છે. કાવ્યમાં જે ખુબીઓ છે તેની પરીક્ષા કરવામાં આ દિગ્દર્શન સહાયભૂત થશે એવી આશા છે.

કહેતા. મિલ્ટનને પણ યુનિવર્સિટિમાં Lady of Christ Church College કહેતા, એ વૃત્તાન્તસામાન્ય વિચિત્ર છે. ભવ્ય પ્રતાપ સાથે મિલ્ટનની કૃતિમાં લાવણ્ય પણ પરિપૂર્ણ હતું એની વિસ્મૃતિ થવા ન દેવાને Comus પર્યાપ્ત છે.

ભીમરાવની આ મુખ્ય કૃતિ પ્રકટ થવાને પ્રસંગે તેમની બીજી કૃતિયો વિશે થોડુંક કહેવું ઉચિત છે. મેઘદૂતના તેમણે કરેલા ભાષાન્તર વિશે કેટલાંક વર્ષ ઉપર વિસ્તારથી ચર્ચા થઇ છે તેથી અહીં તેનું અવલોકન કરવાની જરૂર નથી. અમે ઉપર દર્શાવેલા ગુણ અને દોષ ભીમરાવની બધી કૃતિયોમાં છે. તેમાંથી એકલા દોષ જ જોઇ શકનારની ગુણ પર થતી વિમુખતા શોચનીય છે એટલું જ કહેવું બસ છે.

પુસ્તકાકારમાં બહાર પડેલી તેમની બીજી કૃતિ તે "દેવલદેવી" નાટક છે. ભીમરાવ પોતે જ એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ 'નહાની ઉમ્મરમાં લખાયલી પદ્ધતિના જેવી એમાં પદ્ધતિ જણાઇ' આવે છે, અને 'જેવું લખાયલું તેવું તે વાચકના સમક્ષ મુકવામાં આવ્યું છે.' ભીમરાવમાં સર્વાનુભવરસિક કવિત્વ હતું નહિં, અને કેટલીક છુટક કવિતા સિવાય આ ગ્રંથમાં બીજું કંઇ આકર્ષક નથી.

આ સિવાય તેમની બીજી કૃતિયોમાંથી કેટલીક છુટક પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તેમાં "લાવણ્યમયી" અને "જયુબિલી (વિનોદિની)" એ બે કાવ્ય બહુ ઉત્તમ પંક્તિનાં છે. લાવણ્યમયી દેશભક્તિથી અને દેશોત્કર્ષના ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ છે. એ કાવ્ય 'સૂતા લોક' ને ઉદ્‌બોધન રૂપ છે. કવિ સર્વને સ્મરણ કરાવે છે કે 'અરુણ તરુણ આ ઉદય થયો,' 'સૂર્ય ઉદય આ ભાસે,' અને

'વિભુવર્ણન ઉપકારસ્મરણ કરિ નમન મનન દિનરાત,
જન સુખકારક ભવ-ઉદ્ધારક ઉદય ઉદય વિખ્યાત,
કાર્ય સફળ શુભ કરતો.'

એવો એ અરુણોદય છે. એ શુભ ચિહ્ન દર્શાવી કવિ 'સંપ સજવાનો અને 'મહદ્દયશનાં મહાકર્મો' કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.

'ઉદ્ભવ કરતો દુખ સંહરતો પ્રગટ્યો ધર્મસમાજ
ક્લેશકલહલય કરતો.'

એ મ્હોટા બનાવ ઉપર લક્ષ ખેંચી 'ધર્મ વધારો શુભગુણ ધારો,' 'ધુત્રો દુરિત સહુ શ્યામ,' 'નિરાશા નિંદ્ય નકામી.'

'ઉઠો ઉઠો અજ્ઞાનનિવારણ શૌર્યબળે ભડવીર!
ભય કરિ દૂરજ ધૈર્ય ધરો તો તેથિ થવું તરિ તીર,
સુધીર સુલક્ષણ નરનું.

ડુબ્યું ડુબ્યું જન આવિ ઉગારો ધર્મ વિષે કરિ ઢીલ?
વિદ્યા સંપત વીર્ય વધારી પુરુષ સ્ત્રિયોનાં શીલ,
એ નાગરનિ વિભૂતિ.'

એવો ઉદાત્ત અને ઉત્તેજક બોધ કરે છે. ઉચ્ચ ભાવનાઓથી જેવું આ કાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે તેવું જ તે રાગવાહિ સંગીતથી લાવણ્યમય છે. રચના લાવણીની છે, અને 'લાવણી

એટલે 'જેમાં લાવણ્ય હોય તે' (દેવલદેવી) એ વ્યુત્પત્તિ લઇ પદ્યને લાવણ્યમયી નામ આપ્યું છે. લાવણીમાં ઉતરતા દરજ્જાની કામવિષયક રચનાઓ સાધારણ રીતે થાય છે તેથી એ શબ્દ પ્રાકૃત વર્ગને જ ઉચિત ગણાતો થયો છે, એ પણ નામ બદલવાનું કારણ જણાય છે. લાવણ્યમયીની ચાલ પણ કવિની પોતાની વિશેષ છે. ગરબીમાં લાલિત્ય સાથે મૃદુતા હોય છે તેથી પ્રોત્સહક વિષયો માટે ગરબી અનુચિત હોય છે. લાવણ્ય સાથે સશક્તતા લાવણીમાં આવી શકે છે, અને લાવણીનું આ સામર્થ્ય કવિએ બનાવેલી આ ચાલમાં પરિપૂર્ણ થયું છે એ તેના સંગીતથી જણાઇ આવે છે. છંદોમાં અને વિશેષે કરી અક્ષરમેળ છંદોમાં આ સામર્થ્ય આવી શકતું નથી. માટે, પદ્યબંધમાં નવી પદ્ધતિઓ રચવાનો આ માર્ગ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

"જ્યુબિલી (વિનોદિની)" એ કાવ્ય સને ૧૮૮૭ માં આપણાં માનનીય કૈસરેહિન્દ મહારાણી વિક્ટોરિયાની જ્યુબિલીને પ્રસંગે રચેલું છે. આખા કાવ્યમાં એ પ્રતાપી 'રાજાધિરાજ્ઞી' ને વસંતતિલકા વૃત્તમાં સંબોધન છે, અને તેમાં કવિની ઉચ્ચ અને ગાઢ રાજભક્તિ પ્રકટ થાય છે. તે ઉપરાંત, જેણે 'સિંહાસનાસ્પદ થઈ' નિરંતર 'રાજા પ્રજાનું અતિશે હિત ચિંતવ્યું' અને

'લીધું અમૂલ્ય પદ જોડ બિજી વિનાનું',

તેણે આ દેશપર કરેલા ઉપકાર માટે કૃતજ્ઞતા; તેના શાસનમાં રાજ્યનો પ્રતાપ, પ્રજાની સમૃદ્ધિ, અને સૈન્યનો વિજય, એ સર્વનું યશઃખ્યાપન; અને તેના રાજ્યને 'સંવત્સરાર્ધશત પૂર્ણ થયો' તે પ્રસંગે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા આનંદ અને ઉલ્લાસનું વર્ણન; એ વિષયોનો આ કાવ્યમાં સમાવેશ થયો છે. કાવ્યની ભાષા સુંદર તેમ જ પ્રૌઢ છે અને તેમાંના અલંકારોમાં અસાધારણ રમ્યતા છે.

'જે ઠામ ઠામ રઝળ્યો શુભ પાત્ર કાજે,
તે કોહિનૂર તુજ વેણિ વિષે વિરાજે;
જાણું ન તે થકિ શું વેણિ સમૂહ શોભ્યો,
કે તે કિરીટમણિ જે નમિ શીર્ષ થોભ્યો !'

આ કલ્પના ખરેખરી અપૂર્વ છે, અને એમાં કોહિનૂરનું તેમ જ મહારાણીના પ્રભાવનું અપ્રતિમત્વ બહુ વિરલ પ્રકારથી પ્રકટ કર્યું છે. તે છતાં કલ્પના એવી સુઘટિત છે કે હૃદયની પ્રતીતિ તે એકદમ કરાવે છે. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અદ્ભુત ચમત્કારવાળા જે થોડા શ્લોક છે તેની પંક્તિમાં આ શ્લોકની પદવી નિઃસંશય છે.

જે માંગલિક અવસરે 'હર્ષોત્સવે વિલસતી ભરતાગ્રભૂમિ' તે સમયે મહારાણીની સ્થિતિનું

' આહ્લાદકારિણી વડિ જનમાંહિ એવી,
ખીલ્યા વસંત વચલી શશિકાન્તિ જેવી. '

આ વર્ણન અતીવ, મનોહર છે. એ પ્રતાપી રાજ્ઞીએ 'દેશોન્નતિ કરિ સુજીવનદાન આપ્યાં,' 'વિદ્યાતણો વિમળ જ્યોતિ દિધો વધારી,' અને ' માતૃભકતજનનાં ભવકષ્ટ કાપ્યાં,' એ સર્વ યશોગાન 'પ્રેમોર્મિયે' કરી અને નરનારીનું તેના પદમાં વંદન જણાવી કવિ તેના સૈન્યોનો વિજય વર્ણવે છે :

'તેં શૌર્ય પોષ્યું અતિ ઉત્કટવીર પ્રેર્યા,
શત્રુ વિદારિ નગતુલ્યજ કોટ ઘેર્યા;'
'સત્યોચ્ચયે બહુ પ્રકાર વિકાર મારી,
તું સત્ય આજ થઇ, જો ! વિજયાકુમારી.'

આમ આખું કાવ્ય સૌન્દર્ય, ચારુત્વ અને ગૌરવથી પૂર્ણ છે.

ભીમરાવનાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનો સમુદાય ઘણો મ્હોટો નથી, અને સર્વ રાગધ્વનિ સંગીતકાવ્યો હોઇ છુટાંછુટાં અને ન્હાનાં ન્હાનાં છે સર્વમાં સ્થળે સ્થળે કવિની રસિકતા અને સૌન્દર્યભાવનાનું દર્શન થાય છે. એ સમુદાય કોઇ દિવસ પ્રસિદ્ધ થશે એમ આશા રાખી અહીં એમાંથી એક બે ઉતારા કરવા એ જ બસ છે.

'દીપતે કપાળ મોતિ સેરડી રે લોલ,
કંકુ ચંદ્ર શોભતો રસાળ, કાળિ ભમ્મરે રે લોલ; તાળિ દેતાં૦
ચક્ષુ ચંચળા તે ચાલિ ચિત્તથી રે લોલ,
વદન નમ્રમાંહી કુંળા ગાલ, બાલ શોભતીરે લોલ; ટેક.

* * * * * * *

પુષ્પ પડયાં ગુલાલ ઊડતે રે લોલ,
ચિત્ર વિના ચિતરી અગાસી, શીશ છે શશીરે લોલ; ટેક.

* * * * * *

સારંગી ને સતાર બોલતાં રે લોલ,
ખેલતે ખિલ્યા ગુલાબી ગાલ, દિસે ફૂલડાં રે લોલ; ટેક.
નાદ મોરલી તણા સોહામણા રે લોલ,
ઘૂઘરી પગે કરે અવાજ, સાજ વાજતાં રે લોલ; ટેક.'

"પ્રેમોત્સવ."

'સુનેરી ચંપાનાં વન કદળિ ને કેતક તણાં
શિરીષે સોહન્તાં, જુઇ પણ વળી જાસુદ ઘણાં;
લતા લ્હેકી લ્હેકી, ખરતિ ફુલડાં ફાલ ફરતી,
રૂપાળી બાળા શું, મધુર મુખથી શબ્દ કરતી.'

'આબુ."

આ રસજ્ઞ કવિની મનોરમ અને ઉન્નત કૃતિ વાચક સમક્ષ મૂકતાં અમારી ખાતરી છે કે અમારી પેઠે વાચક

પણ કવિએ નારદની વીણાને કહેલાં વાક્ય કેહી કવિની ક-
વિત્વપૂર્ણ વાણી પ્રતિ ઉદ્ગાર કરશે કે

'ગા તું ફરી અતુલ ગાયન એક વેળા,
હે દિવ્ય વાદિનિ! તુંને અમરો વરેલા.

* * * * * *

માટે તું ગા ફરિથિ એક જ વાર રૂડું,
કેવી પ્રસન્ન! તુજમાં રતિરૂપ ઊંડું.'

પરંતુ એ યાચના કરવી વ્યર્થ છે!

અમદાવાદ.
૧૮૯૭
} રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પૃથુરાજ રાસો.

સર્ગ ૧ લો.

*ઊગે વને સુતરુ સુન્દર આમ્ર આધે,
વિખ્યાત જ્ઞાનબળમાં વસુરાગવાધે;
દેવાંગના સરખિ જ્યાં હતિ અંગનાઓ,
શૈલપ્રવાહપુર ભારતવર્ષ આવો. ૧
જ્યાં લંક અંક ધરિ હેમ હિમાંબુ સારાં,
દ્વીપાકૃતિ રહિ ભરી નદી ન્હેર નાળાં;
અત્યંત પૂર્વ રણ રાઘવનું સ્મરાવે,
મૌલીમણિજડિત દક્ષિણ એવિ આવે. ૨
પૂજ્યા અખંડ શિવ જાણિ કૃપા કરે એ,
સીતા ગઇ ફરિ મળે મનમાં ભલે એ;
જેને નમ્યા અસુર ચિત્ર ગવાઈ ગાથ,
ઓજે મહાલય મનોહર રામનાથ. ૩
બે હસ્ત અદ્રિ બનિ બે ગઢ મુષ્ટિમાંથી,

*વસન્તતિલકા વૃત્ત.

ભૂલાય કેમ તુટિ જે પડતા ત્યહાંથી
અંગાર જાદુગરના કરમાંહિ બેઠા,
વર્ષે જ તે શરતથી વિખર્યા મરેઠા. ૪
વેણુ સુણી વિરહથી બનિ જે અધીરી,
વેણી સરી ન ગણુતાં ધરિ સંગ વીરી,
ગોપીસહાય વ્રજકુંજ છકેલ છૈયો,
કાલિંદી રમ્ય તટ રાસ રમ્યો કન્હૈયો. ૫
હંસે હસાવિ કલિએ કલહો કરાવ્યા;
અર્ધાર્ધ વસ્ત્ર વનમાં નળરાય લાવ્યા;
ભૂલી ભમી ભટકતી તજિ સે'જ દીધી;
વ્યાધે વિરોધિ, વિધિએજ ઉગારિ લીધી; ૬
વેપારિવૃંદ મળિ ક્રૂર અસહ્ય મારી;
દાસી થઈ, નૃપસુતા શિર ચોરિ પાડી;
રોતી રહી પિહરમાં, સહસાજ સ્વામી
પામી સતી સુભગ એ દમયન્તિ નામી. ૭
સત્યસ્વરૂપ યુધમાં સ્થિરધર્મયોગી,
ભીમસ્વરૂપ સુત મારુત મત્ત ભોગી,
અગ્નિ સ્વરૂપ નર ભારત સૂર્યસો'તો,
વર્ણાગમાં નકુલ બન્ધુ ભવિષ્ય જોતો, ૮
પાંડુકુમાર વનવાસ વિહાર શોભ્યો,

સૌન્દર્યં જેનું દમ્યું દુર્મતિ જેમ લોભ્યો;
શ્રી માધવીસમ દિવાકર શૌર્ય તૃષ્ણા
રાખી વરી, રણ ફરી, હતિ એક કૃષ્ણા. ૯
ધારી ઉમંગ પ્રિય શ્યામ સુમૂર્ત કીધો,
અન્તે દિવાનિ બનિ પ્રાણ સમર્પિ દીધો;
રુક્મ્માભિમાન તુછકારિ વિદર્ભ લક્ષ્મી,
ચાલી સતી હરિ વરે કરિ શત્રુ જખ્મી. ૧૦
આકાશવાસ દઈને દુભિ, ઊભિ ઊભી,
સૃષ્ટિ નિહાળતિ, અનંગસુતે વિલોભી;
છાનો છળ્યો ચતુર શૂર સુરંગ નોખા,
રાખી રમી રતિનિ લાડકવાઇ* ઓખા. ૧૧
ન્હાની નદી વન વને, પ્રતિ જાતિ છોડે
રંગીન પંખિ, કુસુમે તરુવૃન્દ મોડે;
ગાજે ત્રણે દિશ સમુદ્ર મરુત્ સુગંધિ,
સર્વપ્રકાર પરિપૂર્ણ વિલોકિ સંધિ. ૧૨
પાષાણ રત્નતણિ ખાણ, વખાણ શાંશાં ?
સૂને રૂપે અધિક ઓપતિ છે ભૂમિ જ્યાં;
અન્તર્વિકલ્પ કરિ લોક ન અલ્પ બોલે,
પૃથ્વીતણો સુભગ બાગજ એમ તોલે. ૧૩
ક્યાં ક્યાં થકી ઉલટિને પરદેશિ આવ્યા ?

---

* લાડ સલૂણિ

કેવા પ્રયત્ન ! મન કેવિ રિતે ભમાવ્યાં!
પાસે વિદૂરથકિ જ્યાં થઇ થોક થોક
લૂંટયા જનો, અવનિમાં પસર્યોજ શોક. ૧૪
શૂં જોર? શૂં કશું પરાક્રમ ? શૌર્ય તે શું ?
ક્યાં કોઇ માન મળ્યું દુર્બલને જિત્યે શું ?
જ્યારે કુસંપ ઘર કલેશ વિશેષ પેસે,
એ નીમ નિત્ય પર તે ઘર આવિ બેસે. ૧૫
જ્યાં કોઇ કાળ રમતી સઘળી કળાઓ,
ગર્વે ગવાય ત્યમ ભારત બોલ આવો;
યોગે મહામુનિવરે અવધાન ધારી
પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કરિ સૃષ્ટિવિભા વધારી. ૧૬
જ્યાં શૌર્યપૂર્ણ ભરિ સુન્દરિયો અનેકે,
જન્માવિને વળિ વિદક્ષિણ વીર છેકે,
જેને પ્રતાપ બહુ કીર્તિ ગુણો વધાર્યા,
સત્કાર્યથી જિવત સ્વર્ગ વિષે સધાર્યા. ૧૭
જ્યાં વૃક્ષયૂથમય કાનન અંધકારે,
હિંસ્રો ફરી વળિ મુસાફર સત્ય મારે;
જેવાં અજાણ શિશુને બહુ મૃત્યુ આવી,
સંસાર માર્ગથિ બચાવિ લિયે પડાવી. ૧૮
જ્યાં અભ્ર આવિ બહુ વેશ નભે ધરીને,

વર્સાવિ વારિ, કરિ શાન્તિ ફરી ફરીને,
ગર્જાવિ ઘોષ, કરિ જ્યોત પ્રકાશિ જ્યાં ત્યાં,
જેવાં ઉદ્ધાર જિવથી જનચિત્ત શાન્ત્યાં. ૧૯
ગંભીર મૌનથિ મહાન્ત વ્રતાનુસારી,
ગાઢી જટા સફળ આયુષ દીર્ઘ ધારી,
જે છાયમાં શમવતો જન તપ્ત લોભે,
જ્યાં ચિંતનાત્મક નમી વડ પ્રૌઢ શોભે. ૨૦
જ્યાં વિક્રમાર્ક અતિ વિક્રમયુક્ત વીરે
શત્રુ થયા શક હણ્યા, ખસ્યું દ્વાંત ધીરે;
તેથી પ્રચંડ શક સંવત એક સ્થાપી,
ઉગ્ર પ્રકાશ રવિ કીર્તિ અનન્ત આપી; ૨૧
જે તેજ માંહિં કવિ પંડિત સર્વ ડૂબ્યા,
આકાશનાં ઉડુગણો સમ દિવ્ય ઊભા;
જેના પ્રતાપથકિ ભૂતળ ભવ્ય ઊભું;
રાત્રિ થતે રવિ પડ્યો, નૃપતેજ ડૂબ્યું. ૨૨
યોગે કરી વશજ ઇન્દ્રિય જ્યાં વશિષ્ઠે
ધાર્યું મહા મુનિ તણું બહુ માન શિષ્ટે;
આત્મપ્રભાવથકિ મંત્ર મહાન ગાયા,
જે આદ્ય ધર્મ ગુણ આ જગમાં જણાયા. ૨૩
જેના સમાન પરિપૂર્ણ પૃથુપ્રજામાં

આવી સકે ન બળમાં નૃપ કોઇ સામો,
એવા સ્વતેજથકિ સર્વ દિશે જણાયો,
ધર્માર્થરૂપ કવિએ નૃપ રામ ગાયો. ૨૪
સ્વર્ગીય ભૂમિ ઉપન્યા સુરતુલ્ય લોક;
ઉત્તુંગ જ્યાં નગ પડયા થઈ થોક થોક,
રાખી વનસ્પતિ મહૌષધિ ખાણ પાસે
સૌને મહોચ્ચસમ જીવન આપિ રાચે. ૨૫
જ્યાં સિન્ધુઓઘ અટકી અટકી પવિત્ર
સ્નાને કરે પુનિત ગાઇ મહા ચરિત્ર;
જ્યાં શત્રુનાં દળ પડયાં રગડાઇ રોષે,
ને રોઇ મૈથિલસુતા પતિના વિયોગે. ૨૬
જ્યાં આર્ષ છંદ કરિ ઉન્નત આ પ્રજાને
ભારે વિકાર શમવે દઇ શુદ્ધિ પ્રાણે;
અત્યંત દુશ્ચર તપી તપ જ્યાં તપસ્વી
ટાળ્યું તમિસ્ત્ર, બહુ વીર થયા યશસ્વી. ૨૭
જ્યાંહાં મહામુનિ, ધરી દૃઢ વૃત્તિ ધીરે,
સત્ત્વે કરી શમ દમે થઈ સર્વશિરે,
ધારી સમાધિ ચિતમાં નિજ રૂપ સ્થાપી,
વેદાન્તજ્ઞાન શિખવી દૃઢ ભક્તિ આપી. ૨૮
સંધાનનો સુકર, તીવ્ર પરાક્રમેથી,

સંહારનાર સહુ દુર્ગુણનોજ તેથી
પ્રેમાવતાર થઇ, બંધુવિરોધ છાયો,
જ્યાં વિષ્ણુરૂપ કહિ કૃષ્ણ પુરાણ ગાયો. ૨૯
પિતૃવ્યઘાતભય ધારિ અડી ઉભેલો,
આણી વિરાગ, સહસા યુધમાં પડેલો,
સદ્ધર્મતત્ત્વ ખરુ અર્જુનને જણાવી
ગાણ્ડીવઘોષકૃતિકારમિ જ્યાં કરાવી. ૩૦
જ્યાં પ્રેમનાં ભરત તાત શકુંતલાનાં,
સૌભાગ્ય ખોઇ તપતી જનકાત્મજાનાં;
ગાઈ ઉદાર ચરિતો, પદ શારદાનાં
પૂજી થયા અમર એ કવિ મુખ્ય માન્યા. ૩૧
જ્યાં બિન્દુમાં ગ્રહ ગણી રવિ નામ ધારી,
કીધો સ્વકાર્યવશ સર્વ ખગોળ ભારી;
વિસ્તારિ તે ગણિતની સહુ દેશ લીલા,
લીલાવતી વિરચિ સત્કૃતિમાં રસીલા. ૩૨
આકાશથી ઉતરિ ગહ્‌વર ગુહ્ય ભેદી,
ગાઢાં શિલા તરુયૂથો બળમાંહિ છેદી,
જેને તટે મુનિવરે ધર્યું ધ્યાન લોભે,
ભાગીરથીસમ સરિત્ નહિં કોઈ શોભે. ૩૩
ને ક્યાં હિમાલય સમો પણ અદ્રિ એવો,

ઊંચો શિલા હિમતણી ધરિ કોટ જેવો;
જેણે ઉતારિ દળ દાનવ દીન કીધાં,
આ દિવ્ય ભૂમિ ઉદરેજ શમાવિ દીધાં. ૩૪

ત્યાં હસ્તિનાપુર અપૂર્વ ઉંચું ધરાથી,
વિસ્તાર પામિ રહ્યું રાજપરંપરાથી;
ચૌહાણવંશ વિભવી વિલસ્યું વધારે,
પૃથ્વીપતિ થઇ વસ્યો પૃથિરાય જ્યારે; ૩૫
રાજન્યમાં નિજગુણે દ્યુતિમાન એવો,
નક્ષત્રમાં ઉડુગણે ગ્રહરાજ જેવો,
શૃંગારનાર નભમંડળ આખું ભાસે,
તોયે રહ્યો સ્વપદવી ધરિ સ્વપ્રકાશે; ૩૬
મંત્રી મહાન પણ તે નિજ કાર્યસિદ્ધિ
સર્વાનુકૂલ કરિને, ધરિ રાજ્ય રિદ્ધિ,
સંસ્કાર પામિ સઘળો નિજ બુદ્ધિયોગે
ધર્માનુકૂલ કૃતિ એવિ મનુષ્યલોકે. ૩૭
સામંતસંશ્રય, તથાપિ સમગ્ર કાન્તિ
આત્મપ્રભાવથિ ધરી, કરિ દૂર ભ્રાન્તિ;
તેથી સ્વકર્મ કરતે લહિ ન્યાય નીતિ,
રહેતો અભેદ્ય; ખરિ ક્ષત્રિય રાજ્યરીતિ. ૩૮
જે સિંહનાદ અવલેખિ પ્રસિદ્ધ જાતે,

લાંચ્યો દિગીશ થઇને ગજ પાળવા તે;
તેવોજ રાક્ષસથકી સ્થિતિ રક્ષણાર્થી,
તે રાજમંડળ વિષે નૃપ ચક્રવર્તી. ૩૯

જે આદ્ય દિવ્ય સહુ વાદ્યનિ ક્યાં તું વીણા!
રાગે ભર્યા મધુર તે સુર આપિ ઝીણા
પ્હેલી વશી સુતનુ નારદકંઠરાગે,
આવી પછી સુરસમાનજ લોકભાગે. ૪૦
તે ક્યાં દિસે મધુરવાદિનિ રમ્ય વીણા!
તારા વિભાવ સઘળા પ્રણયચ્છળીના;
કે તું રહી લટકતી વનવૃક્ષડાળે,
બેશી તળે વિરતવાદિતને નિહાળે! ૪૧
તે ક્યાં વસે સ્મિત કરી ફરતીજ વીણા?
કો વાર તે મદ ભરી, વળિ કાંઈ દીના;
કો વાર ભાવ ધરિ નાચતિ મોતિ વેરે,
અન્ય ક્ષણે સદય તે થઇ આંસુ રેડે. ૪૨
ગા તું ફરી અતુલ ગાયન એક વેળા,
હે દિવ્ય વાદિનિ! તુંને અમરો વરેલા.
પૂરા સુણાય નહિં આજ સુરો સતીના,
તે થાય શું લય હતીનહતી થતીના? ૪૩
માટે તું ગા ફરિથિ એકજ વાર રૂડું,

કેવી પ્રસન્ન! તુજમાં રતિરૂપ ઊંડું;
આપી શતાંશ તુજ પ્રેમતણો પ્રભાવે;
ગાતું ફરી, રહિજ ભક્તિ તુંમાં સ્વભાવે. ૪૪

સર્ગ ૨ જો.

*ચક્રવર્તી થઈ જ્યારે પૃથ્વીરાજે મહાપદ
ધાર્યું, તે ક્ષણે દાબ્યો પરાર્થી મ્લેચ્છનો મદ. ૧
આત્મતેજે રહ્યો તેથી ગૃહ વૈરી ન એકલા,
રૂંધ્યા શત્રુ પરાયા જે આત્મસામર્થ્યટેકિલા. ૨
સજ્યું સૈન્ય ન જાણીને એકલો શત્રુનો ભય;
નથી નૃપતિને માની પ્રજાભીતિતણો જય. ૩
સ્વાર્થરક્ષા તથા બીજી રક્ષા જે પરમાર્થની,
સમયોચિત કાર્યોથી જનોત્કર્ષ વિષે ગણી. ૪
લોકસ્થિતિતણી બુદ્ધિ, બુદ્ધિ જે રાજ્યવૃદ્ધિમાં,
ધર્મબુદ્ધિ તથા સર્વે શમી તે ન્યાયબુદ્ધિમાં. ૫
રાજ્યરિદ્ધિ તથા રિદ્ધિ શાસ્ત્રજ્ઞાનસમૂહની,
આત્મવીર્ય તણી રિદ્ધિ, પ્રજા રક્ષાર્થ તે બની. ૬
મરણે સ્ત્રીતણો ભર્ત્તા, પાલને પિતૃતુલ્ય તે,

---

* અનુષ્ટુપ્ વૃત્ત.

વર્ધને માતના જેવો, મંત્ર પામ્યો અમૂલ્ય તે. ૭
શૌર્યમાં સૂર્યના જેવો, શાન્તિમાં શશિના સમો;
ઉદાર બુદ્ધિમાં તેને મેઘસામાન્ય પારખ્યો. ૮
નિયમે ગ્રહ જેવો તે ધર્મકાર્યાનુવર્તને;
સ્વજનાન્યાનુરક્તી તે પ્રજાના પ્રતિપાલને. ૯
દિગ્દર્શી નિશ્ચલારંભે, ધ્રુવ જેમ સમુદ્રનો;
વ્યવહારનિયન્તા તે દંડદીક્ષા વિષે બન્યો. ૧૦
નૃપોદ્ધરણુ ને બીજો રાજ્યોદ્ધારક હેતુ જે
સૈન્યનો તે શમ્યો સર્વે પ્રજોદ્ધારણુને વિષે. ૧૧
જ્ઞાનાનુસાર ક્રિયાકેરો મહિમા વિરલો લહી,
આકૃતિ સરખી તેની શક્તિની પ્રતિમા કહી. ૧૨
શક્તિતુલ્ય સમુદ્ભૂતિ, ઉદ્ભૂતિતુલ્ય સન્મતિ;
સન્મતિ સરખી સેના વિક્રમોની મહત્કૃતિ. ૧૩
શિક્ષા તે શાઠ્યને સારૂ, સંપત્તિ સદ્ગુણોદ્ભવે;
રાજ્યનેમિ ધરી દુષ્ટો દમી સૌજન્ય તારવે. ૧૪
ભૂપતીર્ષિત એવી તે ધરીને પદવી મહા,
અદ્વિતીય થયો તોયે મદને ન લહ્યો જરા. ૧૫

તે સમે યાવનીરાજે દૂત બે હસ્તિનાપુરે
મોકલ્યા તે મળ્યા ધારી સ્વામિસંદેશને ઉરે. ૧૬
મહાકાયે ધર્યાં ગાઢાં વસ્ત્ર, ને મુખ વાળ તે,

શ્વેત વેષ્ટન, તીવ્રાક્ષી, જોઈ રે' વૃદ્ધ બાળ તે. ૧૭
નૃપને નમિને આપ્યો પત્રલેખ પતિતણો,
જોઈને ભારતી રાજા વિસ્મયે પ્રેખતો ઘણો. ૧૮
ઊર્ધ્વ આસન આપીને સન્માન્યા દૂતને પછી;
સમદર્શી શત્રુમિત્રે તે ભૂપતિ પૂછતો લચી; ૧૯
અજ્ઞાત પત્રભાષાનો, તેથી દોષ નહીં મને
પત્રગ્રહણમાં લાગે, પાપ તે જ્ઞાનમાં ભણે. ૨૦
યવનરાજાનુચારી તે સાંભળી કે' અમે અહિં
રાજાધિરાજ આવ્યા જો કાર્યસિદ્ધિ કને લઈ. ૨૧
યવનરાજતણા દૂતે કહ્યું કે પતિ માહરો
ઇચ્છે આ ભૂમિનો અર્ધો અંશ બીજોજ તાહરો. ૨૨
સાંભળી રક્ત નેત્રે તે નૃપતિ એમ બોલિયો,
હજી વિવેક તેં રાખ્યો, અન્તર્ભેદ ન ખોલિયો. ૨૩
કોણ આધાર એ માગ્યું ? કોણ તે યવનાધિપે ?
સામર્થ્યમદ જો ઝાઝો, અકાર્યે તે વૃથા દીપે. ૨૪
સ્વબળે ગ્રહિ જે ભૂમિ, ઘટે તે ભૂપને ઘણી;
જે હશે દાનમાં લીધી, ભિક્ષુકી વૃત્તિ તે સુણી. ૨૫
વિવેકે સાંભળી વાણી યવનાધિરાજસેવકે;
માગ્યું જાવા પતિ પાસે લઈ તે કથનો તકે. ૨૬

છત્રકેરો અધિષ્ઠાતા, જોઈને મંત્રિવર્ગ તે

ધર્મોત્સાહથી શોભ્યો; એક તે એકને ઘટે. ૨૭
તથાપિ રાજ્યને જોઇ હૃદયશૂન્ય વિના વધૂ,
ખિન્નાકૃતિ વદે ધીરે નૃપને વાણી તે મધુ;– ૨૮
છત્ર ચામર ધારીને, વિના સૌભાગ્યભાગિની
વસવું એકલા છાજે નહીં નૃપતિને ભણી. ૨૯
છબિયો દેશ દેશોના ભૂપતિકન્યકાતણી
ધરીને રાજરાજાએ, પૂછ્યું કોણ ગમી ઘણી? ૩૦
પૃથ્વીપતિ વદ્યો, હું છું એટલો પરિણયાગ્રહી,
અન્તરે વ્યાપિ રે' તેને લેવી સાનુમતે સહી. ૩૧
પ્રજાના પતિને સ્ત્રી તો, એકલી ગૃહિણી નથી;
રાજ્યભાગિની તે થાશે; ઘટે તે વરવી સતી. ૩૨
દેશ દેશાન્તરે પ્રેર્યા, પ્રતિહાર પરીખવા,
વિવેકી ગતિમાં શૂરા, દિવસો આવિયા નવા. ૩૩
કૃત્રિમપ્રતિમાઓથી, મોહમાં રાત્રિયો ગઈ,
મોહનો સ્પર્શ સૃષ્ટિને, કાલ કે વ્યોમને નહીં. ૩૪

તે ક્ષણે માગધીરાજે પૃથ્વીરાજયશો સુણી,
તે પ્રતાપે થવા વૃદ્ધિ, સંશ્રયાર્થે મતિ કરી. ૩૫
દુહિતા યોજવા જેવી વયે તે આવિ જોઇને,
વિવાહાર્થે સુમંત્રીને મોકલ્યો મોહથી ઘણે. ૩૬
ચક્રવર્તી ગયો ચાહી પ્રત્યક્ષે પ્રેખવા વધૂ,

જાણીને કૃત્યનું કર્મ સાંક્ષિત્વે શુષ્ક તો થતું. ૩૭
વિલોકી વામનેત્રા ત્યાં રાજકન્યા સુલક્ષણા,
વિજ્ઞાને વર્ણમાં રાજે પિતૃસંસ્કારથી ઘણા. ૩૮
વપુમાં કુંદના જેવી, સદ્‌ગુણાચ્છાદનો સજી,
સંયુક્તા હૃદયે વ્યાપી, ચંદ્રલેખાજ શું ખિજી ? ૩૯
વિનયે શિશુના જેવી, ગાંભીર્યે વૃદ્ધ, ધૈર્યમાં
સમાધિસ્થ સતી જેવી, શારદા બુદ્ધિ તીવ્રમાં; ૪૦
સુવૃ-તે સરિતા જેવી, વિવેકે વ્યક્તિને છતી;
સન્મતિ સાધુના જેવી, યૌવને મધુમાલતી. ૪૧
હૃદયે વશિ તેવી તે, સરમાંહિ શરત્પ્રભા;
શરદ્‌માં સરનો ઊર્મિ શમ્યો તેમ સુવીર આ. ૪૨
પરણી રાજકન્યાને સ્વગૃહે આણિ સત્વરે;
વિજયોપાર્જિતા જેવી, રાજ્યલક્ષ્મી દિગાન્તરે. ૪૩
સંયુક્તાયુક્ત રાજા તે, યુક્ત તં સ્વામિને લહી,
પરસ્પર યુક્તિના યોગે સંયુક્તા યુક્ત તે કહી. ૪૪
પૃથિવીપતિને પેખી, મંગલાન્તે પધારતો,
રાજધાની રિઝે આખી, ઉત્સવોચ્ચાર ત્યાં થતો. ૪૫
સચિવે સ્વામી સત્કાર્યો, નગરે રત્ન તોરણે;
અભિજ્ઞે અભિનંદ્યા તે, ઉર્દ્ધ્વાશિષ કારણે. ૪૬
વિપુલ શ્રીમતી સ્ત્રીઓ ચિત્રવર્ણે નવાનવા

ભુવનદ્વારમાં પૂરી, દર્શાવે યશ તે સભા. ૪૭
ધનિકે ગૃહ શૃંગારી ધનશોભા કરી છતી,
વૈજયન્તી પતાકાથી સન્માની ધનિનો પતિ. ૪૮
વસુમાં ઝીલતા વિપ્રે મંત્રથી, કુંકુમાક્ષતે,
આશીર્નમસ્ક્રિયા આપી, માનીને ઉપકાર તે. ૪૯
હેમરશ્મિ ગુંથી બાંધી તોરણો શુભ પલ્લવે,
વધાવ્યો આદરે રાજા નારીયે મોતિડે નવે. ૫૦
અભિનંદનચિહ્નોથી, વિલસે વર ને વધૂ. ૫૧
લગ્નમંગલવાદ્યોમાં, સંગીતે, હસ્તિનાપુરી,
ઉત્સવે મદમાતી તે, હસ્તિની, વાજતે તુરી; ૫૨
ઊભી કલશ ઢોળીને, સંતોખી નૃપની સુતા,
આનન્દે શુંડને વાળી, નમી દીપે જ દષ્ટિમાં; ૫૩
તેવી રાજપુરી ડોલી, ઉભી ઉલ્લાસમાં નમી,
પ્રકાશી દીપપંક્તિયો, અગ્નિપુષ્પો ઉગ્યાં રમી. ૫૪
ચિત્રેલી શુભ વર્ણાંગે, સુનેરી દોરિયે ગુંથી,
કરેણુ તે વિષે બેશી વિરામ્યાં પત્નીને પતિ. ૫૫
તે ઘડી પુર આનંદે પ્રકાશ્યું નહિ એકલું;
વિલસ્યાં વનવારી ને, ભારતે સ્થળ તે બધું. ૫૬
વિરાજી રાજ્ઞી વર્ણે ત્યાં, મંગલાભૂષણે નવાં,
દ્વિજે સીંચી પતિ સાથે, શિરે રાજસૂયજ્ઞમાં. ૫૭

*ઉચ્ચપદ શિખરે સનાથ પ્હોંચી
સ્વગુણો તેમ પતિપ્રભાવથી જે
નભવિચ શશિ સાથ આવિ રોચી
થઇ તારા સરખી સ્વભાવથી તે. ૫૮

÷ નિયમિત વિધિકૃત્યે, બન્ધુ સામન્ત ભૃત્યે,
સતત વિમલ મત્યે, ધર્મના સત્ય વૃત્તે;
નૃપનું મિથુન શોભ્યું અદ્વિતીયાધિકારી,
પ્રતિદિન ઉદયે તે, ઊર્વીઅર્કાનુસારી. ૫૯

સર્ગ ૩ જો.

×વિશાળ અન્તઃપુર ગુપ્ત માળે,
કુસુંબવર્ણાપટ અન્તરાળે,
સમીપ શય્યા રહિ પાસ તેમાં
સ્નેહથિ બેઠાં નૃપરાણિ એમાં. ૧

સમાન વેત્રાસન ભાગ પાસે,
દૃષ્ટિ જવા બારિથકી વિલાસે,
અધીરમાં તે ઉપભોગઆશે,
ક્ષણેકમાં માંહિ ઉભાં ઉલાસે. ૨

---

* પુષ્પિતાગ્રાવૃત્તનો ઉપજાતિ. ÷ માલિની વૃત.
× ઉપજાતિ વૃત્ત.

ન કોઇ દેખે ફરતું ફરેલું,
પ્રવૃત્ત પ્રેમે મન ત્યાં ઠરેલું;
પરસ્પરે જોઇ જરાજરામાં,
નૃપાંગના કાન્તજસામસામાં. ૩
ફરી ધરીને મુખ કામિનીનું,
લઈ મુખે સસ્મિત માનિનીનું;
અસહ્ય પ્રેમે વળિ બેશિ પાસે,
દિધુંજ આલિંગન ત્યાં ઉલાસે. ૪
પ્રેમે થયાં એકજ ચિત્ત જેનાં,
સમાન સોહાય સુરૂપ એનાં;
અનંગ અંગે ખરૂં તેજ આપે,
લજ્જાપટો માનતણા ઉથાપે. ૫
શ્યામ સ્વભાવે નૃપકાન્તિ એવી,
હેમન્ત અન્તે ઘનખંડ જેવી;
રાણી શરીરે સુખ થાય ગોરી,
શશિ પ્રભાતે ઋતુકેરિ થોડી. ૬
વધૂમુખે યૌવન પૂર્ણ ભારે,
અશ્યા સુકેશો સુમુખી સમારે;
કૃશોદરી કોમળ પાગ પૂરા,
શૃંગાર ઊણા પણ ના અધૂરા. ૭

પતિ પ્રકર્ષે શુભ વર્ણું વેશે,
દયા રહી સદ્‌હૃદયે ન લેશે;
નમી કટિમાં રતિ રૂપ નારી,
ધીમી સ્વભાવે પતિપ્રાણપ્યારી. ૮
સુમૂર્ત કાન્તા, સુખકાન્ત કાન્તિ,
સંસ્નિગ્ધ ચિત્તે પરિર્ન્યાસ ભ્રાન્તિ;
અખંડ અંગે ગુરુ શ્રોણિ ભારે,
પ્રમત્તવીરે ઘટતો વધારે. ૯
ભરી ભુજે સુન્દર કામિનીને,
રતિરસજ્ઞાત વિલાસિની ને;
સૌભાગ્યરૂપે કમનીય કામી;
પ્રમત્ત તોયે પ્રિય થાય સ્વામી. ૧૦
સમાન સ્નેહે ગુણ રૂપ વૃત્તે,
પ્રસક્ત ચિત્તે, અવિભિન્નસત્યે,
જણાય જોડે જ્યમ વિષ્ણુલક્ષ્મી,
ધ્રુવ ગ્રહી સૃષ્ટિનિ પ્રીતિ રશ્મિ. ૧૧
ઘટી પ્રિયાને ઘટતો જ પ્રેમી;
કાન્તા કરે કંકણ માત્ર હેમી.
આલિંગને નાજુક હસ્ત કેવા !
સુરમ્ય પાકી કંઇ કેળ જેવા. ૧૨

કૃપાળનો કુંકુમ વર્ણ ભૂસ્યો,
સુવાસ તૈલે કુચભાગ લૂસ્યો;
સ્મરાવધાને સમરે જ શૂરો,
પ્રિયાતણો તે પ્રિયપ્રાણ પૂરો. ૧૩
પ્રસન્ન તે રાજ વધૂ વિહારી
શ્રીયુક્ત શ્યામા સદયે સમારી.
પ્રિયાર્થ યાચી મદયુક્ત ભાસે,
વિનમ્ર ભાર્યા સ્મિતમન્દ હાસે. ૧૪
વિગૂઢ પ્રેમી રતિ વીર માને,
મૃગાક્ષિને તે સમજાવિ સાને,
સંપૂર્ણ શોભે પતિના વિલાસે,
અશ્યો ઝિણો મૌક્તિક હાર ભાસે. ૧૫
સુકાન્ત કાન્તા વિનયે નમીને,
પ્રિયાગ્રહસ્તે ફુલ આપિ તેને;
કરાન્તરે આસવ પ્રેમ દેતો,
પ્રિયા પ્રસંગે હસિ ગુહ્ય કહેતો, ૧૬
"હું સક્ત ને તું ગુણ પૂર્ણ ગોરી,
તું પુષ્પ સ્થાને ભ્રમરે ગ્રહેલી;"
ઉન્મત્ત પ્રેમે રણ વીર ભારે,
વિલજ્જિતા તે વસનો સમારે. ૧૭

વિનમ્ર કોટે પુલ હાર દીધો,
કૃપા કટાક્ષે મત માનિ લીધો;
લગાર ગાઈ યુવતી ઉઠાવે;
ન ઊઠતે તાન મુખે બતાવે. ૧૮
સુગીત ગાતી કઇ અંબુજાક્ષી,
ભરીજ છાતિ નાહિં કોઈ સાક્ષી;
અવિઘ્ન આ ઉત્સવનો વિહારી,
વિલજ્જ જાયા હૃદયે ઉઠાડી. ૧૯
ફરી ફરી ચુમ્બન પ્રેમથી ને,
ભુજે ભરી લોલ કટિ ફરીને,
પ્રછન્ન પ્રેમે પ્રિય માનિની ને,
કિંચિત્ સ્વનૃત્યે પ્રણયે કરીને; ૨૦
પ્રમત્તનેત્રે લયમંજુ ગીતે,
લગાર ગાતી મૃદુભાષિણી તે;
મહાલ સામાન કરી ઉઠાડી,
ક્ષણાન્તરે પ્રેમ કરી નચાડી. ૨૧
ક્ષણેકમાં તે સ્થિર મત્ત પ્રીતે,
વિનમ્ર કાન્તા વચમાં ઉભી તે;
ભરી સ્તને તે મદિરેક્ષણીને;
નચાવિને કિંચિત માનિનીને. ૨૨

સપ્રેમ ગાઈ મિતભાવિણી તે,
જરાકમાં થાકિ ગઈ વદી તે;
સૌભાગ્ય જો તે કરિ પ્રેમક્રીડા,
પુછે પતિ તે રતિ રાગ પીડા. ૨૩
*સત્ય વ્રતે, વિમલ શાન્ત વિલક્ષ્ય ચિત્તે,
શૃંગાર માત્ર રસપૂર્ણ અભિન્ન નિત્યે,
નાના વિહાર કરતે દિન રાત્ર કાઢે;
સદ્ધર્મ બોધિ નૃપ જાગિ ઉઠયો સવારે. ૨૪
+ગ્રીષ્માવસાને દિવસાન્ત રૂડા,
સુભાગિની ને કર સૂક્ષ્મ ચૂડા;
શૃંગાર કાઢી સઘળો સમીપે,
જળક્રિયા ઉત્સુક નારિ દીપે. ૨૫
કરી સખીનો સહુ સાથ ન્હાનો,
ક્રીડા ગૃહે બાગ વિશે જવાનો;
નવાઙ્ગના જાય વિચિત્ર બ્હાને,
વિહારથી શુદ્ધ, થવા જ સ્નાને. ૨૬
વિગુપ્ત કામે, પ્રિય દર્શનાશે,
મદાલસા મન્દ હિંડે વિલાસે;
વિદક્ષ રાજા પણ વૃત્તિ જાણી,

---

* વસન્તતિલકા વૃત્ત. + ઉપજાતિ વૃત્ત.

ઊભો છજે જ્યાં થકિ જાય રાણી. ૨૭
વરાંગ દાસી જન મત્ત સાથે,
ક્રીડા જળે ત્યાં નવ યૌવના તે;
સુવસ્ત્ર કોને નિલ શુભ્ર કાળાં,
બધીજ નહાવા અનુરક્ત બાળા. ૨૮
સરોવરે સ્નાન મશે હશીને,
સુરૂપ પેઠી સહુ સામટી તે,
વિશુદ્ધ વારિ રમવાજ જેવું,
ઉગ્યાં કંઈ અંબુજ વ્યાસ તેવું. ૨૯
ક્રીડારત સ્રીજન તેમ તેવી;
જવાનિની વૃત્તિ હમેશ એવી;
પ્રસક્ત સ્નાને સહુ ચીર ઝીણાં,
વરાઙ્ગનાના મદપૂર્ણ સીના. ૩૦
ફરી વળી એક વિલાસિનીને,
નમી કરે વારિ ઉછાળતીને;
બીજીય આવી પછવાડિ પાડી;
જરાક રીસે પડિ જોઇ આડી. ૩૧
છંટાઈ તે તોં ઉલટે જ હાથે;
ઉછાળિને ફૂંકતિ પાણિ માથે,
પડી સખી પાડતિ પાસ આવી,

સમસ્તહસ્તે અબળા ઉઠાવી. ૩૨
ફરે કરો બે પકડીજ બાઝયાં,
સમક્ષ રાણી હસતે ન લાજ્યાં;
ભુજે ભુજે બાથ ભરી ભરીને,
ખલક્રિયા બે ક્ષણ આદરીને. ૩૩
છૂટી પડીને જલમાંજ નાઠી,
સખી પછાડે પટ દોડિ લાંઠી;
ઉછાળતી પાણિ પ્રમત્ત નાંખે,
જોવા મળ્યો તે સખિ સાથ ઝાંખે. ૩૪
સખી સુહસ્તે તનવારિ વર્ષ્યું,
મળ્યુજ ટોળું ત્રણ પાસ સર્યું.
સ્મિતાનને ભર્તૃ પ્રિયાનિ સાને,
ઉઠાવતી સૌ જલ હાસ્ય દાને. ૩૫
જલાગ્રબિંદુ વરસાદ વર્ષ્યો,
સહૂ સખીસાથ વિલાસતર્ષ્યો;
પયપ્રપાતે મુખ સર્વ ઢૂળ્યું,
ન આંખ દેખે, ન અમાય ઊભુ. ૩૬
ફરી ફરી મત્ત વિહારિણી તે,
ભરી ભરી અમ્બુ ઉછાળતી તે;
ક્ષિતીશજાયા ક્ષણ ભેગિ આવી,

ઉમંગ આપી સખીઓ ઉભરાવી. ૩૭
ન હારતી તે જલપૂર્ણ ચેટી;
ઉછાળતી સામું જલૌઘ વેઠી;
પીનસ્તનો એ કસ તૂટિ જોતાં,
સમગ્ર બેઠી પયમાંહિ પેઠી. ૩૮
તોએ મદે વારિનુંવારિ વર્સે,
સખી સખીને સુખ આપિ સ્પર્શે;
ક્રીડા ભ્રમે એક જ એક સામી,
ઉછાળતી અમ્બુ વિહારકામી. ૩૯
જઈ જુદી બે ત્રણ દાસીઓ તેમાં,
ભરી કુચે હસ્ત ગ્રહે હ્રદેમાં;
ઊભી ત્રીજી ભીની મત પ્રિયાને,
સસ્નેહ ચુમ્બે પ્રિયકાર્ય બ્હાને. ૪૦
ચોથી સખીને સ્મિત હાસ્ય આણી,
લઈ ગળામાં ઉપહાસ માની,
સગર્વ ભેટે સુખ આપી શ્યામા,
તને ગ્રહે પ્રીતમ કહેતાં રામા. ૪૧
કો ત્યાં ભરી અંજલિ પાણી લાવે,
ઉન્મત્ત આ યૌવનના વિભાવે;
સુરૂપ અંગે શુભવાસ થોડાં,

સપ્રીત ચિત્તે રમણીય મ્હોડાં. ૪૨
સંપૂર્ણ ભીની સહુ સ્નાન સાથે,
સુકેશિની કંકણકાન્ત હાથે;
સુવસ્ત્ર ચોટ્યાં અમદાનિતમ્બે,
ઘણાંક ઝીણાં લઘુ દીર્ઘ લમ્બે. ૪૩
કો આવિને યૌવન માતી અન્યા,
અહીં કહે રાજપુરસ્થ કન્યા;
જણાય ફૂલે કંઇ નીચી નાંભી,
ફરે જળે પૂદડી ઓઠ દાબી. ૪૪
સર્વે સખી કામમદે ભરેલી,
વિહાર કર્વે સઘળાથી પ્હેલી;
વહી જતા કો વસનાર્થ દોડે,
ઉતાવળી કો મુખ આપી મોડે. ૪૫
ક્વચિત્ ખભે બે કુણિ દેઇ સ્થાપી,
જુએ સખીને મિતહાસ્ય આપી;
છુપી ચુમે કો અબળા વિનોદે;
જતી તણી કો જઇ માર્ગ રોધે. ૪૬
ક્વચિત્ સખીનું મુખ રમ્ય ધૂવે,
ક્વચિત્ જળે પીઠ પલાળી લૂવે;
ક્વચિત્ છળે કામિનિ કોઈ આપી,

સુનેત્ર મીંચી સહૌ ખીવરાવી. ૪૭
ક્વચિત્ અનંગ પ્રણયાંગ ચિત્તે,
આલિંગતી તે સુકુમાર નિત્યે;
ક્વચિત્ ત્વરામાં બહુ ન્હાઇ દાસી,
*પાત્રાર્થે દોડે(—)જેહ નાશી. ૪૮
ક્વચિત્ સખીને પછવાડો આવી,
ગ્રહી કટિમાં, ઉર પાસ લાવી;
કરે ભિંજ્યો કિંચિત સ્કંધ લ્હોતી;
વિયોગદુઃખે મુખમાં જ જોતી. ૪૯
ક્વચિત્ ક્રમે યૌવનચારુવેશે,
ઊભી સખી પ્રેમ મદે ગ્રહે તે;
મનસ્વિની કો મદને અધીરી,
સ્મિતાસ્યથી પાદથિ પાદ ભીડી. ૫૦
ક્વચિત્ પ્રિયાર્થે નવ કામિની કો,
ખિલ્યું ચુંટે અમ્બુજ ભાવથી તો;
ક્વચિત્ સખીને હશિ તાળિ દેતી,
મિતાક્ષરે કાંક રહસ્ય કહેતી. ૫૧
ક્વચિત્ સુવક્ત્રે હશિ હાસ્ય કહેતી,
પ્રિયા સખી કો જઇ દૂર લેતી;
ઉપાંગના કો સમજાવિ સાને,

* ત્રીજો શબ્દ રહી ગયો છે; તેથી ચરણ અપૂર્ણ છે, શો હશે તે અટકળ કરી સકાય એમ નથી. 'ગઇ' એમ વખતે હોય.

કટાક્ષમાં અન્તર ફૂહેતિ માને. ૫૨
હશી ખશી કો પ્રમદા વિલાસે,
બીજી કહે કો ઉપહાસ ભાસે;
વિગુહ્ય વાતે ઉભિ રાખિ તેથી,
કરે ગ્રહીને ન જવાજ દેતિ. ૫૩
કરે લઈ સ્વચ્છ સિતામ્બુ નાંખી,
ઉભી સખીને નવરાવી આખી;
સમીપ કોઈ જળ અર્ધ રહેતી,
લગાર ગાઈ બહુ તાન લેતી. ૫૪
મૃગાક્ષિને કો ભ્રુકુટી નમાવી,
બીજીનું કહેતી પરિહાસ લાવી;
ક્રીડા મને કો રહિ સુન્દરી ત્યાં,
લઈ નમીને પૃથુ પાણિ તેમાં;
નિચે મુખેને ઉભિ આર્દ્ર સાળુ,
પાષાણ નાંખી કરતી કુંડાળું. ૫૫
સમીપ ઊભી કંઈ સામસામી,
સુગુહ્ય કહેતી ઉપહાસ્ય કામી;
સખી કને રમ્ય શરીર સ્થાપે,
સ્મિતાક્ષિ વાંકી નમિ ગાલ આપે. ૫૬
ધરી ધરી કો પિચકારિ ભારી,

ભરી ભરીને મુખ મારિ મારી;
ફરી ફરીને ગભરાવિ નાંખી,
ગઈ સખી પાણિથિ ભીંજિ આખી. ૫૭
ગ્રહી ગ્રહીને સહુ યંત્ર હાથે,
લઈ લઈ વારિ વિલાસ સાથે;
સખી સખીને મદયુકત નાંખે,
ઉડે સુધારા સરભાગ આખે. ૫૮
સહસ્ર ઊંચાં જલબિન્દુ વર્સે,
સખી ભિંજાવા સખિ સર્વ તર્સે;
કરી કરીને બહુ હાસ્ય કર્તે
ફરી ફરીને જળયંત્ર ભર્તે. ૫૯
ખેંચે સખીને ફુલહાર તૂટે,
અબોડલો તૂટિ સુકેશ છૂટે;
ભ્રમે રમેતો સરિ સાળુગ્રંથિ,
તુટે છુટે કો કંટ હેમ કંઠી. ૬૦
સમાન રાણી સખિ શીર્ષ બાંધ્યા,
રમે પડે તે ગજ રાજ સાંધ્યા;
કરે લઈ મોરલીઓ સૂર ઝીણા,
ઊભી વગાડે જળ કાંઇ વીણા. ૬૧
ઉરેથકી ચંદન રંગ ઊલે,

છવાયલું અમ્બુશિરીષ ફૂલે;
સરે ત્વરામાં વલયાગ્ર જોતાં,
છુટે ગળે રત્નનિ સેર ત્હોતાં. ૬૨
સખી સુશબ્દે કલરોળ વર્ત્યો,
લજાય દોડે કરિ હાસ પૂર્તો;
રહી સખી પાણિની માંહિ પાસે
કુતૂહલે પ્રૂકતિ વારિ વાંસે. ૬૩
નિચોવિને વસ્ત્રજ પ્હેરતામાં,
આવે સમીપે નૃપ જોઈ સાંમો;
અવૈર્ય પામી સહુ સાથ ક્રીડા,
રખેજ દેખે કંઇ વારિક્રીડા. ૬૪
પ્રસન્ન રૂપે વિનયે સુવેશે,
સરોવરે વારિ સુવીર પેસે;
ઉભો જલે સસ્મિત વક્ત્ર થોડું,
નૃપપ્રિયાનું ન મળેજ જોડું ૬૫
વિંટાઇ દાસીજન સર્વ ઊભી,
પ્રેમસ્વરૂપે નૃપકાન્તિ શોભી;
વિનમ્ર શ્યામા સહુ ભર્તૃસ્નેહે,
ક્ષણાન્તરે વારિભિનો વહેએ. ૬૬
ત્વરા કરી વસ્ત્ર ધરીજ ચાલી,

રહી ગઈ બે ત્રણ માત્ર આલી;
પૂંઠે ઉભી એકજ પાણિ આપે,
સંપૂર્ણ ચોળી શ્રમ બીજિ કાપે. ૬૭
ગઈ સહુ એમ વદે છ રાણી,
ત્રણે ઉઠી ભૂપતિ કાર્ય શાણી;
કરાવતાં સ્નાન પુરૂં જતી તે,
ક્યાં જાય સૌ એ વનિતા વદીતે. ૬૮
પ્રવીર તે કાન્ત વધૂવિહારી,
સપ્રેમ લજ્જા સઘળી વિદારી;
સમીપ આવી પ્રણયાર્થ યાચે,
સુરમ્ય જાયા વિનયેથિ રાચે. ૬૯
પ્રસિદ્ધ પ્રેમે પ્રિય પાસ આવી,
પૂછે પ્રસંગે જલ પ્રીત ભાવી;
કરે પ્રિયાનું મુખ રમ્ય લેતો,
વદી ધિમે સુન્દર ઓષ્ઠ દેતો. ૭૦
ન્હવાડતી ન્હાઇ ઉમેલિ ધીરે,
સુકાન્ત રાજ્ઞી સઘળે શરીરે;
બન્ને જલે પ્રેમમદાંગભીનાં,
વિનમ્ર કાન્તા વપુની છબીમાં. ૭૧
મસે મસે વારિ વિહાર કર્તે,

પરસ્પરે હસ્તસુહસ્ત ધર્તે;
વધૂ વિવેકે જળ યંત્ર લેતિ,
પગે નમે જ્યાં મૃદુ શાન્ત રેતી. ૭૨
ઝિણા ઝિણા મૌક્તિક હાર તૂટચો,
સુકેશનો બંધ સમસ્ત છૂટચો;
મૃદે ધરી પક્ષ્મ વિભાવિની તે.
સપ્રેમ તે વારિ વિહારિણી તે ૭૩
વિશુદ્ધ અંગે જળ શાન્ત કાન્તા,
જણાય મંદા પતિ સંભ્રમાન્તા;
સુમૂર્ત સ્વામી પરિપૂર્ણ જાતે,
પ્રસિદ્ધ શોહે પ્રણયોક્ત વાતે. ૭૪
વિલાસ રાણી સદયે વધારે,
ખરયા સુકેશો સુમુખી સમારે;
ઉરે ભરેલો રતિદક્ષ રાજે,
નવાંગના પ્રેમ મહેથિ બાઝે. ૭૫
વળી કરે જો વળગી અરેથી,
જતાં હિંડીને નૃપ યુગ્મ તેથી;
છવાયુ જ્યાં ચંદન પુષ્પવાળું,
અમ્બુથિ ભીનો અરધોજ સાળુ. ૭૬
સુવૃક્ષ માર્ગે બહુ વર્ણ ફૂલે,

સુગંધમાં નૂતન રંગ ખૂલે,
વધારતો ઔષધિ માત્ર આયુ,
જલ સ્પૃશે શીતલ વાય વાયુ. ૭૭
અવાસ ઊંચે મૃદુ આસને ત્યાં,
આકાશ તારા સહુ શોભીતા જ્યાં;
સુવૃત્તશ્યામા લઘુ બીજ લેતે,
ઉચ્ચ સ્વરે ગાય સુમંદ એતે. ૭૮

સર્ગ ૪ થો.

*અથ પ્રવાસે બહુ એક એકલો,
પ્રયાગથી તીર્થ જવાજ નીકળ્યો;
ધનાર્થ પાસે ઉપવીત જે ધર્યું,
સીતાંશુક વ્યક્ત તનૂ ફરી વળ્યું. ૧
જળક્રિયા કોપિન એક હસ્તમાં,
કોદંડ તે માન્ય જગત્ સમસ્તમાં;
હિંડે ધિમે જે વણ માત તાતનો,
પુરો ન જાણે અભિલાષ ખ્યાતિનો. ૨
સરસ્વતી ધ્યાન પરંપરાતણું,

* વંશસ્થવૃત્ત.

વિશેષ વેગે વિભવે જરા ઘણું;
ઉપાસના ઈશતણી શિખી કરી,
પ્રયોગ દીક્ષા ગુરુએ દિધી ખરી. ૩
પટુત્વ તે પ્રદ્યુતિમત્ વપૂ વિષે,
મૃગાજિન ક્ષેમ ધર્યું કુખે દિસે;
વિચક્ષણાક્ષિ પ્રસવે ગભીરતા,
શું બાલ્યજાતે પ્રગટ્યું શરીરતા. ૪
થતું મુખે તે સ્મિત પક્ષિ ઊડતે,
વિચારિ હીંડે વન માર્ગ પૂરતે;
દિગન્ત ભાનુ મૃદુતાપ આપતો,
કૃપાથિ વાયુ વહિ સ્વસ્થ રાખતો. ૫
પ્રસાર છાયા કરિ વૃક્ષપંકિતયે,
જલાર્દ્ર રેણુ પદવી નદી દિયે;
નમી કહે સ્વાગત લોક ગામના,
તપસ્વિ તે જે સુખમાં કશી મણા. ૬
શુભ ક્ષણે તે સરિતાતટે જઈ,
સ્વવસ્ત્ર તો કચ્છ કરી સિધો થઈ;
વિમાસિ પેઠો દ્વિજ બાલ નીરમાં,
ગયોજ મધ્યે, દિઠું ત્યાં અધીરમાં. ૭
નદી તટે ત્યાં તૃષિતા મૃગી પ્રિયે,

જલાતુરા વારિ વિશુદ્ધ તે લિયે;
દિઠો પુઠેથી પછિ વ્યાઘ્ર આવતો,
સુભક્ષ્ય દેખી બહુ ધાઇ ફાવતો. ૮
સુજી મૃગી સાવજગન્ધવ્યાકુલી,
પ્રવાહ મૂકી થઈ સ્તબ્ધને ગળી;
રવિપ્રતાપે જયમ મન્દ વેલડી,
સુકાઈ કર્માઇ ભ્રમે ઢળી પડી. ૯
ધસ્યો મુખે હિંસ્ર વિવર્ણ ફાળમાં,
મૃગી તણો દુર્મુખ કાળ કારમો;
ઉરે ગ્રહીને પગ તર્ફડાવિયા,
સુકોમલાંગે નખને લગાવિયા. ૧૦
તજી તટે કોપિન તલ્પિ દંડ તે,
ગ્રહી બળે ઘાતક શીર્ષ ચંડ તે;
સમક્ષ ત્યાં નિર્ભય આવિ મારતો,
મૃગીપરે પાદ મુકે ન ધારતો. ૧૧
મુજે ઉરે તે પશુ ઘાતકે ગ્રહી,
વિલોકિ બાળે ફરિ રોષમાં લઈ;
કપાલમાં દંડ શિરાગ્ર મારતે,
ભુઠો પડયો દર્શવિદંત હારતે. ૧૨
વિકાશિ મ્હોટું મુખ જોરમાં ઘણો,

બતાવિ ચીસે બહુ ક્રોધ આપણો;
ધસેજ વર્ણી તનુજાર્થ જેટલે,
ઉગામિ માર્યો ફરિ દંડ તેટલે, ૧૩
રહડયો ખરો તોપણ પૂંઠમાં ખશ્યો,
ક્રમે પડેલો પણ તે ફરી ધશ્યો;
પ્રચંડ વાગ્યું શિર દંડ તાળવે,
પડયો ભૂમિએ ભમરીજ ખાઇ તે. ૧૪
ઉઠી મૃગીને નખધા ઘણા થયા,
ચલાવિ બાળે મૃદુ બોલતો કહ્યા;
જતી પુઠે તે દિધિ કૃષ્ણસારને,
ઉભો નખાતો ઉગિ લીલિ ચારને ૧૫
જતે જતે માર્ગ બિજે દિને વળી,
દિઠો તૃણાં વાનર ખાય તે દળી;
અચાનકે ત્યાં સસલુંજ આવિયું,
ભરાઇ ક્રોધે મુખને બતાવિયું. ૧૬
વિકાશિ દંતો કુદિ ધાય જેટલે,
ગયું પળીને શશ ત્યાંથિ તેટલે;
ઉઠાવિ બાળે પથરો ઉગામિને,
ધશ્યો પુઠે વાનર અંગ મારિને. ૧૭
અનેક ચીત્કાર કરી કુદાકુદી,

બતાવિ દંષ્ટ્રા સ્હડિયો તરુ સુધી,
સુવિપ્ર બાળે હસતો ફરી ફરી,
ત્વરાથિ ચાલ્યો ઉંચિ દૃષ્ટિ તે કરી. ૧૮
બહુ પ્રકારે ત્યમ તે વટાવિને,
સુમાર્ગ સીધો દૃઢતા બતાવિને;
સ્થળે સ્થળે માન ધરાવિ ડ્હાપણે,
સુમૂર્તિ આવ્યો તટ જાહ્નવી તણે. ૧૯
જલપ્રવાહે વિમળ પ્રકાશથી,
સુરમ્ય તીરે તરુના પ્રસાદથી;
વિશેષ ઊભો કંઈ આર્દ્ર આનને,
વિશુદ્ધ ન્હાઈ તનુમાં તથા મને. ૨૦
વિધિ ક્રિયા વંદનપૂર્વકે કરી,
વિલોકતી તે તટ ઊર્મિ સુન્દરી;
પ્રણામ તેના લઇ માનિ શીર્ષમાં,
વિદક્ષ પેઠો બહુ પુણ્ય તીર્થમાં. ૨૧
સ્વભૂતિ ભાવે સહસા પદે પદે,
વિકર્ષતો તે જન દૃષ્ટિ સંપદે;
શું બ્રહ્મલોકે તનુ રૂપમાં હવી,
સમક્ષ તે સદ્ગુણમૂર્તિ ત્યાં નવી. ૨૨
વિબુદ્ધ વેદાન્ત વિધિજ્ઞ સન્મતિ,

સ્વરૂપ વૃત્તેજ ખિજે બૃહસ્પતિ;
વિકાર યોગપ્રબળે શમાવિયો,
કિશોર તેવા ગુરુધામ આવિયો. ૨૩
પદે પ્રણામી અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ તે,
વિશુદ્ધ તેજે ઝટ ખેંચિ દષ્ટિ તે;
તપપ્રભાવે સ્થિર તત્ત્વવિત્ તણી,
સમાન જ્યોતિ મળિ જાય તે ઘણી. ૨૪
દિને દિને તે જયમ અંગ વૃદ્ધિમાં,
થયો સુવિદ્યા તણિ તેમ ઋદ્ધિમાં;
નકામિ સંપત્ વપુ માત્રની દિસે,
રહ્યો સ્વતેજે જન જે જગત્ વિષે. ૨૫
યમક્રમે સત્ દૃઢ સાવધાન તે,
પરિશ્રમે અધ્યયનાન્ત આણતે;
વખાણુ અધ્યાપકનાં રિઝે લહી,
સદાકૃતિએ ગુરુ શિષ્યની કહી. ૨૬
પ્રયત્ન ક્રીડા કર તે કરે ઘણો,
વધે પ્રભાવ સ્મૃતિ વૃત્તિ તે તણો;
સુનીતિ રક્ષા નિયમ ગ્રહી કિધી,
સુશિષ્ય સંજ્ઞા ગુરુ નન્દને લિધી. ૨૭
ન મેળવી આંખ થયા પ્રભાતમાં

ન ધ્યાન દીધું કદિ તુચ્છવાતમાં;
ન ક્ષુદ્ર કોના પણ બોલ સાંભળ્યા,
કદાપિ રાખ્યા નહિ ચિત્ત આંબળા. ૨૮
વિધાન કર્માનુસરે કરી કિધી,
ઉપાસના સમ્મતિ તે થકી લિધી;
ન સંધિ તેને કદિ તેમ વીસર્યો,
અગૂઢ તેજૌઘ ગુણે સરી ચઢ્યો. ૨૯
નડ્યો ન અન્તર્ગત કે બહારનો,
કદાપિ વિક્ષેપ કિયા પ્રકારનો;
ન થાય આકર્ષિત કોઇ મોહથી,
વહ્યા ન કિંચિત્ વ્યસને વસું થકી. ૩૦
ન કામવૃત્તિ નહિ તે સમાધિમાં,
અબંધુ તોયે ન જણાય આધિમાં;
ન અપ્રિયે તે નરનારિમાં થતો,
જગત્ બધાને વિનયે જિતી જતો. ૩૧
સદાવધાન સ્થિરધી સુધીર તે,
વિલક્ષ્ય લક્ષ્યે ચતુર પ્રવીર તે;
વિકર્મ કર્તે પરમાત્મધ્યાનતા,
લિધી અયસ્કાન્ત તણી સમાનતા. ૩૨
વિનિશ્ચિતા વૃત્તિ તથાપિ સત્વમાં,

સુતીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પણ જાય તત્વમાં,
દઢત્વ સાથે ચપલ દ્યુતિ ઘણી,
વધી પ્રભા વિદ્યુતનાથિ તે તણી. ૩૩
અવિઘ્ન સંધ્યા વિધિ યોગ સાધને,
વધ્યૂંજ સામર્થ્ય દિને દિને મને;
હસાવિ વાતે સહુ મિત્ર રાત્રિયે,
સુતેલને વારિ વિના કહ્યે દિયે. ૩૪
ચકોર વિદ્યાભ્યસનોત્સુકત્વથી,
સ્પૃહા સહાધ્યાયકને મહત્વથી;
કરાવતો તે જનમાં પસારિને,
વિનોદ ઈન્દુ સમવૃત્તિ ધારિને. ૩૫
ન ગૌરવે ભિન્ન તથાપિ તે થતો,
વિદક્ષ જાતે પ્રિય બોલતો છતો;
હવિષ્ક્રિયામાં ગુરૂને સહાયનો,
ત્વરાથિ રસ્તો સુચવે ઉપાયનો, ૩૬
પટુત્વ તોયે બહુ માન પામિને,
ન ગર્વ ધાર્યો હું વિદગ્ધ જાણિને;
ન કાળ ચૂકયો કદિ બ્રહ્મનિષ્ઠ તે,
વિશારદોમાં અધિક પ્રતિષ્ઠ તે. ૩૭
સમાધિ ભેદ પ્રતિવિઘ્ન જો અડી,

ગળે જતાં જે કરવા નડી નડી;
થઈ ક્રિયા તે તણિ કાષ્ઠ સૂચિની,
ન જાય ભેદ્યો કદિ તે થકી મણિ. ૩૮
ગુંથ્યો ઘણો તે વ્યવસાય પાઠનો,
સમાગમે થાય પુરાંગના તણો;
તપ સ્થિતિ તોપણ જેહ જાળવી,
અખંડિત શ્રી દ્વિજપુત્રની હવી. ૩૯
વિધાન કાર્યે અરુણોદયે ઉઠી,
વિશુદ્ધ તે તત્પર થાય છે મથી;
કર્યો પુરો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ શ્રમે.
શમાવિ વૃત્તિ તપથી વધ્યા શમે, ૪૦
યમે દમે જે ભ્રમ દૂર કાઢયો;
વધ્યો મનીષી પણ તે થકી કિયો ?
જને કહ્યો ઇન્દ્રિયજીત રીતથી,
પરાક્રમે તે વધ્યું ઇન્દ્રિજીતથી. ૪૧
શમ પ્રભાવે વધિ દીર્ઘ દૃષ્ટિ તે,
જુવે સમાન પ્રતિ જીવસૃષ્ટિ તે;
ક્ષમા મિતાહાર મિત સ્થિતિ શ્રમે,
બળ પ્રકાશ્યું નિયમજ્ઞનું ક્રમે. ૪૨
તથૈપ્રસાદે સ્મિતપૂર્વકે સહ્યા,

વિદ્દુર્જનોએ કટુ બોલ જે કહ્યા;
સ્વકાર્ય રક્ષા પરમાર્થસાધને,
ગણી ઘણી નીચ ઉદાત્ત તે મને. ૪૩
પ્રવૃત્ત તોયે ચિતમાં વિરકતતા,
દૃઢત્વ તોયે અતિ રમ્ય નમ્રતા;
સુષુપ્તિ થોડી મિત હર્ષ શોક તે,
મિતોકિત બોલી મિત દૃષ્ટિ રોક તે. ૪૪
વ્રતસ્થ જે સત્ય જ વાણિ ઉચ્ચરી,
કદાપિ નિન્દા પરની નહી કરી;
જણાય વિજ્ઞાન વિહારમાં ઘણું,
તથાપ્યુદાસીનપણુ દિલે ધર્યું. ૪૫
વિકારનો સ્પર્શ ન અન્તરે થયો,
ન બ્રહ્મચારી વધુ તે થકી કહ્યો;
વિશેષતા જો વ્યવહારમાં ધરી,
નિવૃત્ત વૃત્તિ હૃદયે ગ્રહી પુરી. ૪૬
જિતેલી નિદ્રા હિમશીત રાત્રમાં,
ઉભો ભિનો શીતળ વારિ માત્રમાં;
વધ્યું ન તે આતપ અંગ સાંખવા,
પ્રતપ્ત અર્કે દૃઢ જે ઉભો ચુવા. ૪૭
ઉપોષણાન્તે ફળ શુષ્ક આદને,

વિનિદ્ર જે ભૂમિ તળે સમાઇને;
પ્રયાસ ઝાઝો શ્રમથી નહી ગણ્યો,
વશી વિશેષજ્ઞ જને સુખે ભણ્યો. ૪૮
અભિન્ન યોગાસન ધૈર્ય ધારિને,
ઉપાસનાન્તે ધર્યું જે વિચારિને;
પ્રકાશ જ્યોતિર્મય તે થકી થયો,
ચિતે પરાત્માપ્રતિમા ધરી રહ્યો. ૪૯
અખંડિત ધ્યાન ધર્યું પદામ્બુજે,
વિનિશ્ચિતા દૃષ્ટિ કરી પ્રસિદ્ધ જે,
વ્રત ગ્રહ્યું સંયમ તે અનૂપનું,
થયું સ્વતઃ જ્ઞાનજ આત્મ રૂપનું. ૫૦
ન મૌનવૃત્તિ પ્રતિ ભેદ જે થયો,
યુવા વિષે તે મુનિના પદે ગ્રહ્યો;
વિભાવ ઉદ્ભૂતિ તણા પ્રસારનો,
ભવિષ્યદર્શી જણવેજ ક્યારનો. ૫૧
વિનાશ જે અન્તર અંધકારનો
થયો ખશીને પટ દુર્વિકારનો
નિતાન્ત તેના તપનો પ્રતાપ તે,
થયો પુરો જે યજનક્રિયા થતે. ૫૨
પ્રયત્નથી જે પરમાર્થ સાધતે,

પુરી દયાભાવ સમાનતા થતે;
સુવૃક્ષ સીંચી દઇ દીન દાન તે,
થયું યતિનું પરિપૂર્ણ માન તે. ૫૩
પ્રસિદ્ધ જે સંયમ પુણ્ય તેજનો,
ચિદાન્તરે જ્યોતિ સમૂહ ઊપન્યો;
થયો ખરો કારણ ભૂત શકિતનો,
બતાવવા સત્પથ માત્ર મુક્તિનો. ૫૪
તજી પ્રવૃત્તિ ધરિ સત્ય સામટી,
ગ્રહ્યું નહીં પાતક કર્મ નામથી,
પ્રતિક્ષણે પાવક લેઇ સન્મતિ,
સ્વભાવથી વિપ્ર વર્યો સરસ્વતી. ૫૫
અથાધ્યયાન્તે ગૃહભૂમિકા થકી,
સુવાટિકામાં જઇ એકવારકી;
વળે શ્રમે દૃષ્ટિ કરી ઘણી મિઠી,
સુકોમલાંગે ગુરુનન્દિની દિઠી. ૫૬
પિતા પ્રતિષ્ઠા વધવા સ્ત્રિયો તણી,
ભણાવિ વિદ્યા તનયા રુચે ઘણી;
વિનમ્રતાથી સહુ બંધુ સેવતા,
જણાઇ જેવી કુલકેરિ દેવતા. ૫૭
નવું નવું યૌવન રમ્ય અંગને,

વિશેષ જે સ્પષ્ટ કરે ભરી મને;
સદા સલૂણી ઘટિ પ્રેમ આર્દ્રતા,
જગત્ વિષે જે થકિ જન્તુ જીવતા. ૫૮
થયું પુરૂં અભ્યસન ક્રિયા થકી,
વિનિર્મલ જ્ઞાન ધૃતિ શ્રચેટકી;
પ્રકાશ્યુ તેથી બહુ સુન્દરી તણું,
સુરૂપ ને ડ્હાપણુ તેમ તે ઘણું. ૫૯
સુવૃત્તિ જે સન્મતિજન્ય નીપની,
યથાક્રમે સત્કૃતિ તે વડે બની;
સુવર્ણ અંગે ઉર જેમ ઊજળું,
સદાય શુદ્ધાન્તર તેમ તે તણું. ૬૦
વધિ પ્રકારે નિજ ધર્મ પાળતાં,
મનોવિકારો થકિ ચિત્ત વાળતાં;
થઈ પરાભક્તિની પૂર્ણ જે સ્થિતિ,
અહીંજ પામી યુવતી પરાગતિ. ૬૧
પ્રયત્નથી નિગ્રહ વૃત્તિયો તણો,
તપપ્રભાવે નિયમે કર્યો ઘણો;
પ્રવૃત્ત શાસ્ત્રે થઇ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ તે,
પરાત્મમૂર્તિ ચિત પામિ વૃદ્ધિ તે. ૬૨
ઉભી કુમારી તનુ યુક્ત જે ભર્યું,

સમારિને લોહિત વસ્ત્ર તે ધર્યું;
અનાથની ભૂતળમાંહિ કામદા,
જણાઇ વેશે જયમ બીજિ શારદા. ૬૩
વિલોકી વર્ણી તનુ જે નિહાળિને,
ઉઠયોજ ત્યાંથિ પણ વૃત્તિ વાળિને;
પ્રસૂતિ પામ્યો બહુ અગ્નિ અન્તરે,
વિચાર શીર્ષે ભ્રમ ખાઇને ફરે. ૬૪
વિમાશિ કન્યા પણ શિષ્ય જોઇને,
વિલજ્જિતાંગે ધૃતિ માત્ર ખોઇને;
સમક્ષ જે આતુર ચિત્ત ના ઠરે,
પદાબ્જ ધીરે ગણતી મદે ભરે. ૬૫
ગયા દિને એ ક્ષણ વીતી કેટલા,
ગણાય અંગુષ્ઠ વડે ન તેટલા;
ન ધ્યાન અભ્યાસ વિશેષમાં રહ્યું,
શરીર સૂકૂ થઇ શિષ્યનું ગયું. ૬૬
જણાવિ ચિન્તા ગુરુ જોઇને કહે,—
કૃશાંગમાં પુત્ર શું દુઃખ તું સહે ?
થયા તને વા ગ્રહ કોઈ ઊલટા ?
ગઈ ઉડી ક્યાં વળી વેશની છટા? ૬૭
વિચારિ કિંવા ગત માત તાતને,

વદાય એવી નહિ કાંઈ વાતને;
ન વસ્તુ દેખી કંઈ અર્થની કને,
રખે દુખી થા ગણિ બંધુ તું મને. ૬૮
પ્રસન્ન વાણી ગુરુ હાર્દની સુણી,
ચિદાર્દ્રવૃત્તિ થઇ ભારિ તે તણી;
પદે નમીને કહ્યું આર્ય તે વિષે,
ન ચેતના મારી લગારતો વસે. ૬૯
સગાં સ્વબંધુ તજિ એકલો મુકયો,
ન તારી આજ્ઞા પણ એક હું ચુકયો;
ન કર્કશે બોલ કદાપિ તે કહ્યા,
પિતા જ તે તાત તું જન્મનો થયો. ૭૦
વધારિ કહે તે પ્રણયાશ્રુ આંખથી,
પડયાં જઈ ભૂમિ શમાવિયાં મથી;
ઉઠી દ્વિજન્મા તનય ત્વરા કરી. ૭૧
ગયો મુકી વિસ્મિત વિપ્રને વળી,
બિજે દિને આશ્રમ તે પ્રભાતમાં;
મુકેલિ પત્રી ગઇ શિષ્યહાથમાં;
વધ્યો ચિતે ઊર્મિ વિચારિ વાંચતે,
રહ્યો અધૂરો વચમાંથિ પાઠ તે. ૭૨
" વિમાશિ જાતે કૃશ થાય તું ઘણો,

પરન્તુ જાણે નહિ ભેદ હું તણો;
શું અન્તરે આ ઘુમરાય ચેતના,
જણાવું કોને વધિ જાતિ વેદના" ૭૩
લખ્યું કરી ચિંતન તે ફરી ફરી,
ગુવા ગયો બાહર સાંજની ઘડી,
પડે ઉંચે અન્તર બારિ લાગમાં,
ઉભો ખરૂ સ્થાનક ખોળી બાગમાં. ૭૪
નવી વૃષામાં તરૂવલ્લરી ઝીલ્યાં,
શિરીષ ને જૂઇ સુવાસથી ખીલ્યાં;
વિલોકિ એવી નવ સૃષ્ટિ સત્વરે,
સહે મનોવૃત્તિ નવી થઈ ખરે. ૭૫
થઈ પુરી તે રમણીયતા તણી,
ઉભી રહી શું પ્રતિમા જ તે બની;
ચતુર્દિશે આતુર દૃષ્ટિ ફેરવી,
સુતા દિઠી વર્ણિનિ નેત્ર ઠેરવી. ૭૬
વધો —"પ્રિયા એ તું જ ક્લિષ્ટ કલ્પના,
તું અર્થ વેઠું કંઇ કષ્ટ અલ્પના;
ન જાણું તારો પણ ભાવ તે થકી,
ન ગુપ્ત વૃત્તિ વદવું વદી સકી. ૭૭
પરન્તુ જાણી સ્થિતિ તારી તે પછી,

વધી ગઈ અન્તર વેદના વશી;
સક્યો ન તે હું પણ દાબિ રાખવા,
તને જ ખોળું મુખ દીન દાખવા. ૭૮
સમાન જો ઉન્નતિ કે વિપત્તિમાં,
અશક્ત કે તે જ ન હોય શક્તિમાં;
સ્વતંત્ર હો કે અથવા અધીનતા,
સદા ગણી યાચકકેરી દીનતા. ૭૯
તને દિઠે આજ ન કેરિ જાચના,
મુખે થકી નીકળિ જેહ તું વના;
રહેલિ અન્તર્ગત ગુપ્ત તેમ તે,
મહાગ્નિજ્વાળા વશિ કાષ્ઠ જેમ તે. ૮૦
થઈ સુવારા પણ વારિ કેરી તે.
તને ગ્રહે જો સહુપાસ ઘેરિ તે;
સમક્ષ મારે સુમુખી તું જ્યાં સુધી,
પયોદને પ્રેરતિ જેમ કૌમુદી. ૮૧
અરે નવું શું કહું એમ આપણું,
સમાન અન્તઃકરણ શ્રમે બન્યું,
પ્રવાત વંટોળ તણી સ્થિતિ બધી,
તું પામી તેમાં વનવલ્લિની ગતિ. ૮૨
પરસ્પરે પ્રેમ ઉદાન્ત વ્યાપિને,

અસહ્ય પીડા કરિ ભિન્ન સ્થાપિને;
પ્રતપ્ત તેની ક્યમ હોય માનતા,
થઈજ એવી ચિતની સમાનતા. ૮૩
તથાપિ બન્ને પરિપૂર્ણ ભાવથી,
વિચારિ જાણે સમવૃત્તિ તો મથી;
રહ્યું અધૂરૂં પછી બોલ કેટલું,
મળી જવામાં વધુ ભિન્ન તેટલું. ૮૪
કહું વધારે કશું કાન્ત કામિનિ,
વિયોગ વૈરે જુદિ કાય નામની;
પ્રસક્ત સ્નેહે મન જ્યાં મળી ગયું,
જુદાઈ તોયે પણ તેથિ શું થયું? ૮૫
પુરૂં ભરયું આ પ્રણયેથિ ચિત્તને,
સ્વભાવથી તારું લહી નિમિત્ત તે;
જડાયું આકર્ષિત તેમનું વિષે,
ધરી અયસ્કાન્તની રીત તે દિસે. ૮૬
ગુણે સમાણું જ્યમ વારિ વારિમાં,
મળે છ જ્વાળા જ્યમ અગ્નિ અગ્નિમાં;
અપૂર્ણ પ્રેમે મન તે મળ્યું મને. ૮૭
કૃપાકટાક્ષે સુતનુ તું સર્વદા
મને જુવે શાન્તિનાં આપતી સુધા,

હું એજ માગું જયસ લક્ષ્માઁ પાસ કો;
જઈ દરિદ્રી સુખ સારૂ યાચતો. ૮૮
પ્રતિક્ષણે ચિન્તન તાહરૂં થતે
ફરી ફરી મોહન રૂપ દેખતે;
કરી મને કિંકર એહિ કયાં જઈ,
સુણે નહીં જીવન મારૂં તું થઈ, ૮૯
સ્વરે સલૂણી પ્રિય વાણિ બોલતે,
પુરા ગુણે આ મનતે હરી તને;
ન આવ્યું પાછું મતિ સાથ તે ગઈ,
પ્રવૃત્તિ તેની તુજ આશ્રયે રહી. ૯૦
રહસ્ય જાણી સુણિ વાત તાત તે,
પ્રસન્ન તન્વી મન જોઇને થતે,
સુયોગ આણી શુભ લગ્ન સાધિને,
સુશિષ્યકન્યાયુગ જોડયું બાંધિને. ૯૧
*તરુણિ સરસ ગીતો, ગાય આનન્દ આણી,
શ્રવણ સુભગવાદ્યે, ઉત્સવોત્સાહ જાણી,
ધ્વનિ હવન વિધાને, મંત્રનો સ્વર્ગ પ્હોંચ્યો,
સુર મુનિવર રીઝયા, કામિની સ્વામિ રોચ્યો.૯૨

+સ્વજન્મ સિદ્ધિ કરવા વધૂવરે,

---

* માલિનીવૃત્ત. + વંશસ્થવૃત્ત.

કરી સ્થિતિ એમથિ હસ્તિનાપુરે;
શરીરરક્ષા જન કેરિ કામના,
અવશ્ય તેથી ગણિ અર્થસાધના. ૯૩

પરિશ્રમે તે ક્ષિતિપાલસંનિધે
જઈ સ્વશકિત જણુવી યથાવિધે,
સુવૃત્તિયોગે ફળ કષ્ટથી મળ્યું,
પ્રકાશ પામે મન ભાવતું ઘણું. ૯૪

વિલોકિ સામી વસમી દરિદ્રતા
ન ધૈર્ય લોપે દ્વિજ તેનિ પોષિતા,
વિશારદોની સમજી વિપત્તિયો,
અસહ્ય દીનત્વ થકી થયેલિયો. ૯૫

જઈ સભામાં સમયોચિત ક્ષણે
સુતીક્ષ્ણ બુદ્ધિ બહુ દાખિ ડહાપણે,
ગણાઇ વિદ્વજ્જનનો શિરોમણિ
સુવા પ્રતિષ્ઠા પણ પામિયો ઘણી. ૯૬

ન જોઇ જેવી કદિ કોઈ સૂરિએ,
અનન્ત લક્ષ્મીપતિ જે ન પૂરિયે;
કદાપિ પામ્યા નહિ સૈન્યના પતિ,
સુવા વરચો તે જયમ ણીજિ તે સતી. ૯૭

પદે પદે તે પદમુખ્ય મંત્રીનું

રહ્યો ફરી ધારણ રાજ્ય તંત્રીનું;
ધર્યો ન ઊંચી સ્થિતિ પામી ગર્વ જે,
પ્રસન્ન તેથી થયું પાસ સર્વ જે. ૯૮
પ્રસિદ્ધ જે અભ્યુદયાર્થ પ્રાર્થના,
થઈ સહેતુ પરમાર્થ સ્વાર્થના;
મહાપદપ્રાપ્તિ સદા પ્રકષ્ટથી
થતી ગણી દુર્લભ ચિત્ત કષ્ટથી. ૯૯
* પડ્યો વિલાસે પૃથુરાજ પેખી,
મંત્રીતણી આ વિદશા વિલેખી;
કહેજ શુદ્ધાંત વિષે રહેલી,
બહુ શ્રુતોમાં ગુણયુક્ત પહેલી. ૧૦૦
નૃપે ગુમાવી જવ બુદ્ધિ જાણી,
પ્રજા તણી ત્યાં સ્થિતિ જાય તાણી,
મંત્રીતણું જોર ન કાંઈ ફાવે;
રહ્યા નિરાધાર વિપક્ષ ભાવે. ૧૦૧
પ્રજા નિરાલંબ વિના વિનેતા,
અમાત્ય ને તે અણમાનિ માતા;
ન હાથ આપે ન પદેથિ પાડે,
ન કોઇ બેલી બળથી ઉગારે. ૧૦૨

---

* ઉપજાતિ વૃત્ત.

આયો પ્રજાનો નૃપ છત્ર માથે,
વિસ્તીર્ણ સ્તંભો સચિવો થયા તે;
સેનાતણો કોટ વિઘટ્ટ છાજે,
સૌરાષ્ટ પ્રાસાદ સમાન રાજે. ૧૦૩
પડે શિરેથી ગૃહ તે ઉઘાડું,
વંટોળવાવાદળ જાય પાડ્યું;
પાયો પડે તો પડિ થંભ જાય,
વિનાશકાળે વિપરીત થાય. ૧૦૪
વિલાસમાં ભૂપતિ થાય લીન,
સુરાજ્ય તેનું થઈ છિન્ન ભિન્ન,
પ્રજા થઇ જાય જ પાયમાલ,
સુમંત્રિના ત્યાં નબળા હવાલ. ૧૦૫
*ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ સુવૃદ્ધિ સૌખ્યની,
ઋદ્ધિ તથા સિદ્ધિ સુકૃત્ય મુખ્યની;
ન થાય પૂરી જનધર્મવાસના,
ન થાય ઉત્કર્ષ પુરો પ્રભુવિના. ૧૦૬
+એવી રીતે મંત્રિને મંત્રિજાયા,
ઉદ્દેશીને રાજ્ય આપત્તિ છાયા,
બોલી પ્રેરે પાર્થિવાર્થે ચકોરી,

* વંશસ્થવૃત્ત. + શાલિનીવૃત્ત.

સર્ગ ૫ મો.

*તે પછી પ્રણુયવાતકારણે,
રાણીં ઘેર નૃપ આવીને વસ્યો;
તે જણાય જયમ રોહિણી તણે
દ્વાર હર્ષથકીં ચંદ્રમા ધસ્યો. ૧
રાણીનું સુમુખ નામ ફેરવી,
અર્ધ આસન પ્રદ્યુમ્નનાર્જવે;
માનથી નિકટ નાથને ધરી,
નારી તેમ પણુ પ્રેમ દાખવે. ૨
શૌર્યદીપ્તિમય કાન્તિ તેહની;
વિપ્રયોગ થકીં મન્દ માનિની;
સંયુગે કમલિની સમી બની,
તે ખીલે જયમ રવિકરે ઘણી. ૩
પાસ બેશીં સુખ વાત પૂછીને,
ભારીં હસ્તથકીં ફેરવી વધૂ,
ને ભરે ઉર પસારીં મુષ્ટિને,
મત્ત થાય જયમ પાય કો મધુ. ૪

---

* રથોદ્ધતા વૃત્ત.

કેશ પાશ ધરી હારને ગુંથ્યો,
તે દબાઇ જઇ વસ્ત્રથી ખશ્યો,
કામિની કરકડા થકી ચુંથ્યો,
સ્વામીં હૃષ્ટ ત્યમ જાય ત્યાં ધશ્યો. ૫

કાન્ત અંગ ધરી રંગ અંગના,
પ્રેમવાત કંઈ કાઢતી મીશે;
તે રમા શુ સુઇ પાસ વિષ્ણુના,
સૃષ્ટિહેતુ જ્યમ પૂછતી દીસે. ૬

એક વસ્ત્ર ધરી ભૂપતી ગમે,
યુક્ત રોમ ઉદરે, ભર્યા ઉરૂ;
દીર્ઘ બાહુબળ કામિની નમે,
પ્રેમહાર્દ કહો કો સકે પુરૂ? ૭

સૂક્ષ્મ આભરણ વાસ ધારતી
સસ્મિતે સુઘડ દન્તની પુછે,
કોણ મારો રિપુ વીર ભારતી,
રાજવીર યમરૂપ તું ઝુઝે? ૮

પીવરસ્તન દમાય સુન્દરી,
બેઠી થાય ભુજ કાન્તને ગળે,
મધ્ય રૂન્ધિ પૃથિવી પતિ ફરી,
અંકે લેઇ શયને સુતી કરે. ૯

પ્રેમગર્વિત વિહારશંકિતા,
ને વિયોગથકી મત્ત તે વધૂ;
કામપૂર્ણ પ્રિય દેખી લજ્જિતા,
અંગ ભાસ્યું રતિરૂપનું બધું. ૧૦

કાંઇ કાંઇ મસથી મનાવતો,
તે નિતમ્બભરભોગ્ય ભામિની;
તેમ થાય સ્મરક્લેશ તો છતો,
કે’ ન જાય દિન નાથ યામિની. ૧૧

સંયુગે શરીર ચિત્તનું વિષે,
એમ પ્રેમમદ તે વધારીને;
શ્યામ વસ્ત્ર કર કૂમળે ખસે,
તે સહે મદનવીર ભારને. ૧૨

સર્વરૂપગુણયુક્ત કામિની
મોહ અંગ મનને કરાવતી,
તે થઈ પ્રકૃતિ વેશધારિણી,
સ્વામિ સુવ્રત ચિદન્ત ભાવતી. ૧૩

આનન સ્મિત સુવર્ણ ઓઠમાં,
જોઇને પ્રણય રાગતો વધ્યો;
ને નિમગ્નપણ કાંઇ નોકમાં,
સ્પર્શ રમ્ય નિરખી મદે બધો. ૧૪

ચુમ્બનને વિમુખ અંગ આણતી,
તે ભરી જઘન અંગમાં પ્રિયા,
જોઈને નરપતિ વદે વધી,
અન્તરે ગમતું લાજ ને શિ આ? ૧૫

ચિહ્ન જોઇ તરુણી મુખે રૂડું,
તે કહે મદન દંડનુ ખરે;
સ્નેહથી મન ભર્યું પુરેપુરૂં,
રાણીનુ પણ ફરી ફરી ભરે. ૧૬

પ્રેમમત્ત પણ રમ્ય અંગના,
જોઇ ગાઢ પ્રિયથી ગ્રહી ઘણી;
કોઅરિપ્રધનમાં ન તું વના,
એમ બોલી શમવે રતિ ભણી. ૧૭

કેશપાશ પરિકર્ષણે ચુંબ્યો,
આછું સ્રતુ રમણીય અંગમાં,
સૃષ્ટિ કેરી થઇ સાક્ષ શ્રી લુટ્યો
તે જણાય કુચનાજ ભંગમાં. ૧૮

સ્પષ્ટ તોય સુકુમાર જે લગી,
સ્નેહબદ્ધપતિ જોઈ હામથી,
કે' મનુષ્ય પણ દિવ્ય તે થકી,
જાણિયો તું નરદેવ નામથી. ૧૯

પ્રેમગર્વિત વિહારશંકિતા,
ને વિયોગથકી મત્ત તે વધૂ;
કામપૂર્ણ પ્રિય દેખી લજ્જિતા,
અંગ ભાસ્યું રતિરૂપનું બધું. ૧૦

કાંઇ કાંઇ મસથી મનાવતો,
તે નિતમ્બભંરભોગ્ય ભામિની;
તેમ થાય સ્મરક્લેશ તો છતો,
કે'ન જાય દિન નાથ યામિની. ૧૧

સંયુગે શરીર ચિત્તનું વિષે,
એમ પ્રેમમદ તે વધારીને;
શ્યામ વસ્ત્ર કર કૂમળે ખસે,
તે સહે મદનવીર ભારને. ૧૨

સર્વરૂપગુણયુક્ત કામિની
મોહ અંગ મનને કરાવતી,
તે થઈ પ્રકૃતિ વેશધારિણી,
સ્વામિ સુવ્રત ચિદ્દન્ત ભાવતી. ૧૩

આનન સ્મિત સુવર્ણ ઓઠમાં,
જોઇને પ્રણય રાગતો વધ્યો;
ને નિમગ્નપણ કાંઇ નોકમાં,
સ્પર્શ રમ્ય નિરખી મદે બધો. ૧૪

ચુમ્બનને વિમુખ અંગ આણતી,
તે ભરી જઘન અંગમાં પ્રિયા,
જોઈને નરપતિ વદે વધી,
અન્તરે ગમતું લાજ ને શિ આ? ૧૫

ચિહ્ન જોઈ તરુણી મુખે રૂડું,
તે કહે મદન દંડનુ ખરે;
સ્નેહુથી મન ભર્યું પુરેપુરૂં,
રાણીનુ પણ ફરી ફરી ભરે. ૧૬

પ્રેમમત્ત પણ રમ્ય અંગના,
જોઇ ગાઢ પ્રિયથી ગ્રહી ઘણી;
કોઅરિપ્રધનમાં ન તું વના,
એમ બોલી શમવે રતિ ભણી. ૧૭

કેશપાશ પરિકર્ષણે ચુંબ્યો,
આધુ સનુ રમણીય અંગમાં,
સૃષ્ટિ કેરી થઇ સાક્ષ શ્રી લુટ્યો
તે જણાય કુચનાજ ભંગમાં. ૧૮
સ્પષ્ટ તોય સુકુમાર જે લગી,
સ્નેહબદ્ધપતિ જોઈ હામથી,
કે' મનુષ્ય પણ દિવ્ય તે થકી,
જાણિયો તું નરદેવ નામથી. ૧૯

સુહસ્ત સુખ આનને દઈ,
ાને ઉરદયાથી નાંખતો,
ા આપોં મૃદુ જેમ તે થઈ,
ેને સુખ સમૂહ આપતો. ૨૦

મનોહર વિભાવ શાન્તિમાં
મેની સુભગ એમ ધારતો,
ા મેઘ વિરમી સુકાન્તિમાં,
મેને સુદૃઢ શું સમારતો. ૨૧

ી તે સુઘડ હાથની જ જ્યાં,
ને વ્હડે વિમાનમાં ગયો,
ગનો પવન જે નવીન ત્યાં,
ત્ર પેર કરોં સ્વસ્થને વહ્યો. ૨૨

સમે સુરજ કેઈવારનો,
શ્રમે ભરોં વિવર્ણ રંગને,
રેને વિષય ચિત્રકારનો,
મેયો શમવોં નીર અંગને. ૨૩

નદી પ્રતિવિભાસ આપતી,
ાનો જયમ સલૂણો કીર્તિકો;
ાવર્ત્ત અવસાનનો અતિ,
ામદીપ્તિમય કાન્તિ ધર્તિકો. ૨૪

પ્રેમનાં ચક્ષ નેત્રપાનમાં,
લીન તે બહુ પરસ્પરે થઈ;
સ્વપ્નમાંહિ અરિઘાત ધ્યાનમાં,
શાન્તિમાં સખી સમી નિશા ગઈ. ૨૫

તે સમે અરુણભાસ જોઇને,
પૂર્વમાં અધિક કાંઇ ઊજગો;
બંદિ અન્તરપટાન્ત હોઇને,
બોલતે નૃપતિ ભાવ ત્યાં ભળ્યો. ૨૬

રાજરાજ વિગમી જ શર્વરી,
તે ગઈ ભરતભૂમિ દુર્દશા;
આમ તું ઊઠો જરાક જો ફરી,
રાણી જેવી થઇ રમ્ય જો ઉષા. ૨૭

નમ્ર પ્રીતિકર જેવી તે પ્રિયા,
તેવી શીતળ વિભાત વાયુથી;
કાંઇ વર્ણ ચિતરી વિભાર્થીઓ,
કીર્તિરંગ તુજ તે પુરે મથી. ૨૮

મંદિરે સુભગ શબ્દ વાદ્યના;
આજ દેવગણ તાહરા ગણે;
અંગના પુર વિષેની આધંના,
ગાઇ બોલ ગુણ તુંતણા ભણે. ૨૯

જે સુહસ્ત મુખ આનને દઈ,
રાત્રીને ઉરદયાથી નાંખતો,
તાપ આપી મૃદુ જેમ તે થઈ,
સૃષ્ટિને સુખ સમૂહ આપતો. ૨૦

તે મનોહર વિભાવ શાન્તિમાં
કામિની સુભગ એમ ધારતો,
જેમ મેઘ વિરમી સુકાન્તિમાં,
ભૂમિને સુદૃઢ શું સમારતો. ૨૧

ઊભી તે સુઘડ હાથની જ જ્યાં,
લેઇ ને ચ્હડી વિમાનમાં ગયો,
બાગનો પવન જે નવીન ત્યાં,
મિત્ર પેર કરી સ્વસ્થને વહ્યો. ૨૨

તે સમે સુરંજ કેઈ વારનો,
પશ્ચિમે ભરી વિવર્ણ રંગને,
પ્રેરિને વિષય ચિત્રકારનો,
ડૂબિયો શમવા નીર અંગને. ૨૩

તે નદી પ્રતિવિભાસ આપતી,
તેજનો જયમ સલૂણો કીર્તિકો,
ચક્રવર્ત્તિ અવસાનનો અન્તિ,
શ્યામદીપ્તિમય કાન્તિ માર્તિકો. ૨૪

પ્રેમનાં ચકુષ નેત્રપાનમાં,
લીન તે બહુ પરસ્પરે થઈ;
સ્વપ્નમાંહિ અરિઘાત ધ્યાનમાં,
શાન્તિમાં સખીં સમી નિશા ગઈ. ૨૫

તે સમે અરુણભાસ જોઇને,
પૂર્વમાં અધિક કાંઇ ઊજગો;
બંદિ અન્તરપટાન્ત હોઇને,
બોલતે નૃપતિ ભાવ ત્યાં ભળ્યો. ૨૬

રાજરાજ વિગમી જ શર્વરી,
તે ગઈ ભરતભૂમિ દુર્દશા;
આમ તું ઉઠ્ઠા જરાક જો ફરી,
રાણું જેવોં થઇ રમ્ય જો ઉષા. ૨૭

નમ્ર પ્રીતિકર જેવી તેં પ્રિયા,
તેવી શીતળ વિભાત વાયુથી;
કાંઇ વર્ણુ ચિતરી વિભાથીઆ,
કીર્તિરંગ તુ જ તે પુરે મથી. ૨૮

મંદિરે સુભગ શબ્દ વાદ્યના;
આજ દેવગણુ લાહરા ગણે;
અંગના પુર વિસેનોં આંધના,
ગાઇ બોલ ગુણ તુંતણા ભણે. ૨૯

મોર કોકિલ ચકોર બુલબુલો,
પંખીઓ સર્વ મધુરૂં વદી વદી;
સૂચવે નિરપરાધી ને ભલો,
જન્તુ જાતિ સુખી તું છતે બધી ૩૦

હે નૃપેશ રણ મંડલેશના,
જે કિરીટમણિભાનુભાસથી,
આપતા પ્રતિમયૂખ તું તણા,
તેજના સુર તપેછ તુંજથી, ૩૧

જે સુપુષ્પ અરુણાંશુથી ખીલે,
ઝીલતાં મધુર વાયુમાં હસે;
તેમ સર્વ ગુણ તાહરાથી લે,
લોકનાં મન વિનોદને લસે. ૩૨

જે પ્રભાત હિમ બિન્દુ પર્ણમાં
ઠેર ઠેર પડી મોતીથી રૂડાં
દર્શવે કુસુમ અશ્રુ હર્ષનાં,
ભૂમિપાલ તું મળે વધ્યાં ઘણાં. ૩૩

જે નદી વિકટ પ્હાડ ઊતરી,
વારિ મર્મરરવે મીઠું વહે;
દેશ દેશ નગ દેવતા ફરી,
સાતમૂર્તિ ગુણ તાહરા કહે. ૩૪

આ ક્ષણે કુમર્યાં ફૂલડાં ખરે,
ખીલતી કુંપળ મંદ વાતથી;
પુષ્પવૃષ્ટિ વનદેવતા કરે,
કેમકે તરુ પળ્યાં તું હાથથી. ૩૫

જે વિભાત મધુરી નિભા થકી,
ભાત ભાત બહુ વર્ણ પાથરે;
તે પ્રજા ગણતિ તું વડે નકી,
વૃત્તિ સૃષ્ટિ વિભવે તુથી ખરે. ૩૬

જે ઉષા વિમળ રંગ ઊજળો,
ધારતી ઉર બતાવી પૂર્વમાં;
જ્ઞાનિયે સુયશ રંગ તે કળ્યો,
તાહરો તું વણ ધ્વાન્ત સર્વમાં. ૩૭

વર્ણ સિંદુર જણાય વાદળે,
જે કિનાર કરીને સુનેરીની;
ઉત્સવે સુભગ સાળુ તે ધરે,
જો ઉષા તુજ પ્રિયાનુકારિણી. ૩૮

બ્રહ્મવિત્ સરિતને તટે થયા,
સ્નાનથી વિમલ નામ તારું તે;
ધ્યાનમાં સહિત આશિષે કહ્યા,
શબ્દમાં ધર્યું જ વાંછિ સારું તે. ૩૯

મોર કોકિલ ચકોર બુલ્બુલો,
પંખીઓ સર્વ મધુરૂં વદી વદી;
સૂચવે નિરપરાધી ને ભલો,
જન્તુ જાતિ સુખી તું છતે બધી 30

હે નૃપેશ રણ મંડલેશના,
જે કિરીટમણિભાનુભાસથી,
આપતા પ્રતિમયૂખ તું તણા,
તેજના સુર તપેછ તુંજથી, 31

જે સુપુષ્પ અરુણાંશુથી ખીલે,
ઝીલતાં મધુર વાયુમાં હીસે;
તેમ સર્વ ગુણ તાહરાથી લે,
લોકનાં મન વિનોદને લસે. 32

જે પ્રભાત હિમ બિન્દુ પર્ણમાં
ઠેર ઠેર પડી મોતીથી રૂડાં
દર્શવે કુસુમ અશ્રુ હર્ષનાં,
ભૂમિપાલ તું મળે વધ્યાં ઘણાં. 33

જે નદી વિકટ પ્હાડ ઊતરી,
વારિ મર્મરરવે મીઠું વહે;
દેશ દેશ નગ દેવતા ફરી,
શાંતમૂર્તિ ગુણ તાહરા કહે. 34

શ્યામ રાત્રિ ધર્યાં તેજમાં ખીલ્યો,
ખિન્ન કાન્તિ અતિ મન્દ ચન્દ્રમા;
હારિ અર્ક ઉદયે પડયો ફિક્કો,
ગુપ્ત થાય જયમ માગતો ક્ષમા. ૪૫

તે દશા મલિન મ્લેચ્છ મુખ્યની,
જો થઈ સુભટ વીર તું ચડયે;
તોય વાયુ ચલ કોટિ વૃક્ષની,
સૂચવે શરણ ડાળિયો વડે. ૪૬

આ તયાર ઉદયાર્ચિભાસથી,
તે ઉષાપતિ સમાન શોભતો,
જો ઉગે રવિ મૃદુ પ્રકાશથી,
પ્રેખવા જગ જરાક શોભતો. ૪૭

જે નરેન્દ્ર વન અન્ત કૂપમાં,
પાણી નિર્મલ કઢાય તે સમે;
શબ્દ થાય મૃદુ વાંસળી સમા,
દાખવે તવ સમૃદ્ધિ તે શ્રમે. ૪૮

જે ઉષા મુકુટ સર્ખિ કાન્તિમાં
જ્યોતિરંગ ઝળકે મદે ભર્યા;
તે ઉગ્યો તુજ પ્રતાપ કાન્તિમાં,
જોઇ તું કવચ મારીને ચ્હડયો. ૪૯

રે પ્રજાધિપતિ આ સમે ઉઠયા,
તું પરાક્રમ અગાધ સાંભળી,
હેમવર્ણથકોં તું પરે ત્રુઠયા;
સૂરોં લેખ તુજ તે લખે વળી. ૪૦

જે સુવૃક્ષ રમણીય કાનને,
વાસ આપીં મનને નવાં કરે;
ભૂમિ રક્ષણ પરિશ્રમો મને,
ખારીં અત્યુપકૃતિક્રમો ધરે. ૪૧

અમ્બુજો નૃપ સરોવરે ખીલ્યાં,
જે મનોહર રવિપ્રસાદથી;
તેમ આ તુજ કૃપા વિષે ઝિલ્યાં,
લોકનાં મન ખીલે વિલાસથી. ૪૨

જ્યોતિદીપ તણીં ઝાંખીં જો દીસે,
ભાનુનં કિરણથી ખરી જતા;
દુષ્ટ પ્રાણીં ત્યમ તું ગુણો વિષે,
ક્ષુદ્ર જીવ સહુ શાન્તિ પામતા. ૪૩

જે નૃપેન્દ્ર અહ વર્ગ સર્વનો,
અસ્ત આ દિનકર પ્રભાવથી,
સૂચવે સુભટ શત્રુ ગર્વનો
નાશ તે તુજ મહાનુભાવથી. ૪૪

સત્વરે નૃપતિ ચાલ્યો ત્યાં થકી
જેમ તે તજિ પ્રવૃત્તિ એકલો
જાય વંધ્ય ગૃહ દેવતા લગી,
આવતા અનુજને વિંટી વળ્યો. ૫૫

*ક્રમથી નૃપતી એકે એકે ભણી વિનયાક્ષરે
અનુજન મને પ્રીતિ આણી ઉદગ્ર શરો ધરે;
વિધિથી વિનવ્યો દાસીવર્ગે દઈ ઉપહાર તે,
[illegible]ખ કરીને સર્વે નેને હિંડે જય દ્વાર તે. ૫૬

+વિધવિધ ભરિ રંગે ઊમરો જ્યાં સમાર્યો,
નિકટ જ પ્રતિહારે, હેમનો દંડ ધાર્યો;
નરપતિ અટકાવ્યો શૂરપૂરે વહેતો,
કુલયુવતિજનોને આણ્યો નૌકા રુપે તો. ૫૭

*આકાળે સહુ સૈનિકે ઉલટમાં અગ્રેથી ભાલા ધરી,
છોડી બાંધી કટાર રાષ્ટ્ર જયનો ઉગ્ર ધ્વનિ ઉચ્ચરી;
તેથી તે નૃપ અશ્વ આકુલ થઈ ઊડે હિંડી આગળે
જે રીતે પતિનો પ્રભાવ યશનો પોતાથી પ્હેલો સરે. ૫૮

+સુભગ સુધીર અલંકૃતાંગ તોયે,
મન વૃત્તિ બહુ વિહ્વલ પ્રતેથી;

---

*હરિણીવૃત્ત. +માલિનિવૃત્ત. * શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.
+ પુષ્પિતાગ્રાનો ઉપજાતિ વૃત્ત.

લે કટાર, તુજ અશ્વ આકળો
થાય જો ત્વરિત યુદ્ધમાં જવા;
વિક્રમ પ્રતિમ તું તણો ખરો,
ધાર તું વસન જે નવાં નવાં. ૫૦

એમ કોવિદસુવાર્ણિને સુણી,
પ્રેરિયો બહુ પ્રકાર શૌર્યથી;
સજ્જ થાય સમરાંગણા ભણી,
આંખ તેજિ અરિભંગ કાર્યથી. ૫૧

ઉચ્ચકો અસિ ધરી ધનુષ્યને,
યુક્ત તે પટકુલે વિરાજતે;
રાણી હાથ દઇને કહે મને,
આણજે મન રણાન્તમાં જતે. ૫૨

લેઇને સુમુખ એ પ્રિયા તણું,
પ્રેમનાં અધિક આંસુથી ભર્યું;
તે અવાચકપણે દુખી ઘણું,
ચિત્તને વિમુખ રાણીથી કર્યું. ૫૩
તે ક્ષણે પૃથિવીનાથ તોય તે,
આ અનન્ય અધિકાર વીસર્યો;
એકવાર મન ચેતના થતે,
હું મનુષ્ય સમજી જરા ડર્યો. ૫૪

મહાશયારંભ જ નિત્ય એવા. ૪
અધીર થાતો ન જરા તું ક્યારે,
પરાભવે જે બગડ્યું સમારે;
પ્રતાપ તેનો વિજયીથી હારો,
ઉત્સાહ રાખી કરજે તું જોરો. ૫
સામન્ત સંખ્યા નથી કાંઇ થોડી,
જિતે ન તેમાં નહિ માલ કોડી;
નથી અમિત્રે ત્યમ કોઇ સાથી,
સદા તું વીંટ્યો સુભટ પ્રજાથી. ૬
રણે ચઢી જે ભયથી જ ત્રાસે,
શત્રુ સમક્ષે ડર ખાઇ નાસે,
પડે વિહ્લો જે બહુ જોઇ આધિ,
જિંવ્યો ન જીવ્યો જિવી ધૂળ ખાધી. ૭
અરિ પ્રસંગે લડતાં અધીરે,
ભીરૂ થઈ સ્થાનક છાંડિ હીંડે,
લજ્જા કરી કાં ઘરમાંહિ ઠેઠો,
સ્ત્રી ઠામ પ્હેલેથી ન કેમ બેઠો. ૮
સંગ્રામમાં સૈનિક રાખો જાજો,
આ રત્નના તોરણની જ લાજો,
અમૂલ્ય જાણી ત્યમ સ્વામિ તેનો,

ત્વરિત થઈ વિષમક્રમે હિંડયો એ,
કુસુમે વૃષ્ટિ કરી સુરે નભેથી. ૫૯

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો.

*ક્ષણે શુભે તે નૃપરાજ રોકયો,
બંધુ કહી ઉત્સુક વીર ટોકયો;
રક્તાક્ષતે ત્યાં ભર્યો થાળ લાવી,
સમસ્ત વચ્ચે અનુજાય આવી. ૧
કરે ગળામાં ફુલહાર દીધો,
વિધિક્રમે ભાઇ વધાવી લીધો;
સુપુષ્પ મુષ્ટિ ભર્યો એક આપી,
વિનમ્ર શીર્ષે વિનયેથી નાંખી. ૨
વદી સ્વસા તું વરવા સુકીર્ત્તિ,
જતો ઉમંગે અરિ દુષ્ટ જીતી;
અપાવ આણી ઉપહાર મ્હોટો,
સુવીર તારો નહિં કાંઇ જોટો. ૩
શ્રમે રમી વિક્રમ રંગ રૂડો,
કળે બળે સંયુગ ઠામ ઊંડો;
જજે વધૂ દિવ્ય અલોકય લેવા,

*ઉપજાતિ વૃત્ત.

મહાશયારંભ જ નિત્ય એવા. ૪
અધીર થાતો ન જરા તું ક્યારે,
પરાભવે જે બગડ્યું સમારે;
પ્રતાપ તેનો વિજયીથી દૂહેરો,
ઉત્સાહ રાખી કરજે તું જોરો. ૫
સામન્ત સંખ્યા નથી કાંઇ થોડી,
જિતે ન તેમાં નહિ માલ કોડી;
નથી અમિત્રે ત્યમ કોઇ સાથી,
સદા તું વીંટ્યો સુભટ પ્રજાથી. ૬
રણે ચઢી જે ભયથી જ ત્રાસે,
શત્રુ સમક્ષે ડર ખાઇ નાસે,
પડે વ્હિલો જે બહુ જોઇ આધિ,
જિવ્યો ન જીવ્યો જિવી ધૂળ ખાધી. ૭
અરિ પ્રસંગે લડતાં અધીરે,
ભીરૂ થઈ સ્થાનક છાંડિ હીંડે,
લજ્જા કરી કાં ઘરમાંહિ હેઠો,
સ્ત્રી ઠામ પ્હેલેથી ન કેમ બેઠો. ૮
સંગ્રામમાં સૈનિક રાખી જાજો,
આ રત્નના તોરણની જ લાજો,
અમૂલ્ય જાણી ત્યમ સ્વામિ તેનો,

સુખે બચાવો ખપ એક જેનો. ૯
શ્રમે લઢી સત્દ્રઢતા ધરીને,
પ્રયોજને કાં અરિ સંહરીને;
સુવીર લાવો નૃપ આમ પાછો,
યશસ્વરૂપે નહિ કાંઇ આછો. ૧૦
ક્રમે ભ્રમે કારણમાં રમીને,
સુખે દુખે સંકટ સૌ ખમીને.
મહાહુ રાખો જતિ લાજ પાસે,
અખંડ તે ભારતની પ્રયાસે. ૧૧
ન ધૈર્ય રે'તો શર કોટિ લાવું,
ધારી કટારી રણ સાથ આવું;
ન દીસતા કો તમ માંહી ઝાંખા,
યુધે પધારી વળજોજ આખા. ૧૨
પ્રયત્નથી રક્ષણ કાં કરીને,
મહાર્ય ભૂમિ તણું સંચરીને;
હતી તથા છે ત્યમ રાખો લેજો,
પ્રસિદ્ધિ લ્હાવો યશ વાત કેહેજો. ૧૩
રિપુ હણીને અથવા મરીને,
સ્વરૂપ સ્વર્ગે સુરનું ધરીને
અખંડ કીર્તિપદ પામો લેતે,

કહે રણે જે લડતાં પડે તે. ૧૪
યુધાન્ત ક્ષત્રીવટ જે ન રાખે,
લગાર સંકોચ શઠત્વ દાખે,
થયું શું એ કાયરને જણીને,
હું ધન્ય તેથી કહું વાંઝણીને. ૧૫
રણે ચઢીને પગલાં જ પાછાં
ભરે ડરીને બકોં બોલ ઝાઝા;
ન કેમ જન્મ્યો જન બાયલો એ,
પ્હેલે થકી બ્યંડળસાંહ્યલો એ. ૧૬
ઉપાય કોટિ કરોં રાખવાની,
આ ભૂમિને આર્ય સુપુત્ર માની;
ચિત્તે ધરો પૂર્વ કૃતિ કહેલી,
સ્વજન્મ ભૂમિ જનિતાથી પ્હેલી. ૧૭
પ્રવીર તું એ જઇ યુદ્ધ મધ્યે,
રિપુ હણીને શુભ આવ સદ્યે;
હરાવોં જેવાં કરિયૂથ સામાં,
બેસે જઇ કેસરી કો ગુફામાં. ૧૮
ગણાઇ સામન્ત શિરસ્થ શૂરો,
વિભેદસંભેદ વિષે તું પૂરો;
રણે જવા ઉત્સુક યોધ ઊભા

આ રાખજે ક્ષત્રિયરાજયશોભા. ૧૯

સ્વસાતણી તે સુણી એવી વાણી,
સપ્રેમ બાહુ શિરપાસ આણી;
ભિની થઈ ચંદન પુષ્પવાળી,
તે મોતીમાળા ઉરમાંહિ ઘાલી. ૨૦
વદે વધી તું સહુ નારીવર્ગે,
સુશબ્દ તારા વખણાય સ્વર્ગે;
જણાવી તેવી મન કામનાએ,
રહે તું સૌભાગ્યવતી સદાએ. ૨૧
પછી પ્રિયાએ નૃપ અગ્ર આવી
પેરાવી પોતે મણિમાળ લાવી;
પદે કર્યું વંદન લેઇ લ્હાવો
મુઠી ભરી મૌક્તિકથી વધાવ્યો. ૨૨
મિતાક્ષરે આશિષ ઉચ્ચરીને
પ્રજાધિપે કુંકુમનું કરીને
સુચિહ્ન ભાલે કરમાંહિ ઝાલ્યો,
ગળે પ્રિયાને મણિહાર ઘાલ્યો. ૨૩

સર્ગ ૭ મો.

+ પ્રબળ તે દળ ક્ષત્રિય વંશનું,
ધરી પરાસ્પદ દાનવ ધ્વંસનું;
ઉભુ કુરૂ કુળની રણભૂમિમાં,
રહિ મુદે હિમ દેહનીં કાન્તિમાં. ૧
વિકલ એક વિપક્ષ દ્રુમાન્તરે,
રચિ બોજો રિપુ સંમુખ અન્તરે,
સમદ સૈનિક ઊત્તરમાં ધરી,
સુઘટના ઘટનાલિ ક્રમે કરી.
વિપુલ વપ્ર રચી સિકતા તણો,
સુભગ પક્ષ મુકયો સુરવંશનો;
તુરગ પંક્તિ પુઠે ન ધસે ચળી,
ઘન પડે ન પડે જયમ વીજળી. ૩
યવનસૈન્ય અસંખ્ય સુણી નૃપે,
સુભટને શિબિરે વિનવ્યો અપે;
અયૂતશસ્ત્ર ભર્યા ઉંટ ઊપરે,
દ્વિપદનાં પદ નાંખ્યા મુખાગરે. ૪
કટ તટે જઇને ઝટ કહેવું આ,

+ દ્રુતવિલંબિત વૃત્ત.

નિપટ શત્રુ ધસે ઉર સૂધિ ત્યાં,
ન ખસવું સ્થળ મૂકોં જ એક તે,
સબળ તે બળતેજથકી જિતે. ૫

સમરસિંહ સુણી તુરગે ચઢયો
પદદળે થઈને મુખમાં અડયો;
અજિત અર્કતણા યશનો ધણી,
સમદ તે મદતેજિ રણાગ્રણી. ૬

રવિ શશી કુલના કુલ દીપકો,
સુયશ ક્ષત્રિય નામ તમો થકો;
રણશિરે રહોંને ધૃતિ છોડવી,
ન સમજો સમજોબનમાં નવી. ૭

ઉદિત આ ધ્વજ જે પૃથિ રાયનો,
સકલ ઈંદુ ગ્રહિ ઝળકે ઘણો;
પ્રગટ જ્યોતિ ગણો જ મહેશનો,
વિજયમાં જયમાંનાઁ જીવ્યા તણો. ૮

સુભટ પક્ષ ધરી જય પાલ છે,
નૃપતિ માલવ માગધરાજ છે;
અતુલ વિક્રમથી જ્વલિ જે રહ્યા,
અકળ તે કળ ટેગ બળે કહ્યા. ૯

કુલપરાક્રમ પૂર્વજનાં સ્મરી,

અમલ ક્ષત્રિય નામ ચિતે ધરી,
સ્વપદ રક્ષણ ધર્મ મહત્કૃતિ,
સમરના મરનારનોં સદ્ગતિ. ૧૦
સુઘડ માતતણા ઉદરે રહી,
સપુત શૂરતણા કુળમાં થઇ,
જનમિ જાતનોં રાખવોં લાજને,
કૃપણ તો પણ તોડોં પશુ બને. ૧૧
અચિર એમ વદે કૃતિમાં ખળી,
પવન વેગ થકી પળ તો વળી,
પ્રતિ પદે કરોં ઉદ્ધત વીરને,
પ્રમુખ સમુંખ સંયુગકારણે. ૧૨
બળ મહમ્મદ ધર્મ તણું ચઢ્યું,
નિકટ તે કટ આવોં તટે પડ્યું;
પ્રગટ્યું વાદળ સ્વચ્છ નભે ઘણા,
વરસતું રસતુંગ જ લોહોંના. ૧૩
સચિવ ક્ષત્રિયરાજ તણો ગયો,
યવનરાજ સમો શિબિરે થયો;
પુછયું પ્રયોજન કો પણ સન્ધિનું,
પ્રધન છે ધન છેક મદાંધનું. ૧૪
યવનસૈન્યપતિ હશોંને કહે,

સકલ ક્ષત્રિ અધીન મને રહે;
અવર કારણ કાંઇ ન યુદ્ધનું,
કપટમાં પટમાં નથી તે બન્યું. ૧૫
ચરિત ક્ષત્રિયને જિતવા ધર્યું,
પકડી કાફર ઈસ્મ ખરો ઠર્યું;
અવર ફોગટ વાત જ છોડવી,
ખટપટો ટપટોકિજ તોડવી. ૧૬
સુણી પ્રધૃષ્ટ કુવાણી જ ઘોરની,
સચિવ તો વળિયો પૃથુના ભણી;
સકલ સજ્જ થયું દીઠું સૈન્ય તે,
પ્રચલ જે ચલજેવરથી દીસે. ૧૭
શશિપ્રકાશથકી જયમ વારિધી,
ધસ્યુ મુસલ્મીનનું બળ ત્યાંથકી;
જય મહેશતણો ગજવી સહુ,
સકલ તે કલ તે વટથી લહ્યું. ૧૮
ગહન ગર્જિ ચઢયો યવનાગ્રણી,
પ્રકટ વીર મુકયા મુખરે ગણી;
સમરમાં ઝળકી સમશેર જે,
વન ચળ્યું ન ચળ્યું તરુનુંજતે. ૧૯
પ્રમુખ વીર ભિડયા રજપૂતના,

શરબળે અસિના કડકા કર્યા;
ધૃતિ પ્રતાપ સુણી સમુદાયનો,
વિચરતો ચરતો પૃથિરાયનો. ૨૦
પ્રચુર દક્ષિણ ભાગ પદાતિનું,
યવનનું સહુ સૈન્ય ફરી વળ્યું;
અતુલ માર દઈ વધકારણે,
અમલ ને મળને રણબારણે.* ૨૧

સર્ગ ૮ મો.

+દીપક પ્રજળે જેમ તેલ વિણ ઝાંખો થાતો;
સુણી દૂતનું વેણ, થયો પૃથુરાય જ માતો. ૧
ચઢયો રણે રણવીર, ગજવતો ભેરી તૂરી;
સ્વયશ તુલ્ય હય શ્વેત સમોવડ તે પણ શૂરી. ૨
કટક મધ્ય જયમ દેવ ઉતરી આવ્યો આકાશે;
શસ્ત્રકવચધર સૂર્ય સમો તેજસ્વી ભાસે. ૩
જય અંબે જય ઈશ, અહોનિશ જય ક્ષત્રિનો;
ઉઠયો ધ્વનિ ત્યાં એક, યુદ્ધનો ચઢિયો ભીણો. ૪
ગયો સૈન્યને શીર્ષ, મુખર જ્યાં સિંહ સમરનો;

---

* આ પછીના શ્લોક જડતા નથી. અર્થસંબન્ધ જોતાં આ સર્ગ અધરો લાગે છે. +રોળાવૃત્ત.

આપ્યો એ ઉપદેશ; ધસે નહિ કાર્ય વગરનો. ૫
મુસલ્માનનું જોર, દીસે આવે ધસમસતું;
ચમકાવ્યો ત્યાં તુરંગ, ક્ષત્રિદળ ઉત્તર વસતું. ૬
ઉશકેર્યો જયપાળ, ખરો જયનો પાળક જે;
"મૂકી અણગણ બાણ, પશ્ચિમે આવી ટકજે" ૭
ગભરાયો રિપુસાથ, પડ્યા મોટા લઢનારા,
છિન્નભિન્ન થઇ છેક, વિકાશી મુખ પડનારા. ૮
પડી રાત્રિ તે ક્ષણે, વિંટ્યુ સહુ દળ પરદામાં;
વશ્યા શિબિર સામન્ત, શૃગાલ વસે મુરદામાં. ૯
તે સમયે જયપાલ, પાળિને વ્રત જયનું તે;
નિશાવિષે રણતટે, ફરે રક્ષણ કરતો તે. ૧૦
ધિમે ધિમે ગતિમન્દ, ઉચ્ચરતો શબ્દ મધુર જે;
દે પ્રતિઉત્તર ઘુવડ, ઘોર કરતું ત્યાં રવ જે. ૧૧

*આ શાં અણગણ તારાવૃંદરે, દીપે શ્યામ નિશામાં,
સહૂ હળિમળિ જાતાં સાથરે, દીપે શ્યામ નિશામાં;
ઘન તિમિરે નભ ઘેરિયુંરે, ધસતું પૂરવ પાસ,
તેજ રવિનું અસ્ત થયે, તે ઊગ્યું પશ્ચિમ કીધો આવાસરે.
દીપે. ૧૨

* ત્હારૂં ગોકુળ જોવાને આવ્યરે મથુરાના વાશી—એ ચાલ.

પવન પણ હાલે નહિં ને, હાલે ન અંધારૂ ઘોર,
ગ્રહગણ પણ હાલે નવ ચાલે, હાલે ચોરગ્રાહકને ચોરરે.
દીપે. ૧૩/૨

પશુ પંખી બોલે નહિં ને, બોલે ન જળ સ્થળ કાંઇ,
મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેર્યું, તમરૂં તમ તમ કરતું આંહિ રે.
દીપે. ૧૪/૩

તે સમયે અલબેલડીરે, હીંચી હિંચોળા ખાટ,
આંસુ ઢાળે ઉર સંભાળે, રણપડિયા પિયુને માટરે.
દીપે. ૧૫/૪

કોક મળે કો ટળવળે રે, કો રણ જાતી સાથ,
કોક સુતી સ્વપ્નામાં જોતી આવી અડિયો પિયુનો હાથરે
દીપે. ૧૬/૫

ઉડુગણ ચાલ્યા જીતવારે, ધાયું તિમિર ચોપાસ
શશિ ઘશિને કાઢ્યું પછવાડે, કીધાં કેસરિયાં તનુવાસરે,
દીપે. ૧૭/૬

ગ્રહમંડળ પડ્યું નીરમાંરે, ધર્યાં તરૂવરનાં શીર,
વીર જુવે ચિંતામાં ફરતો, સહુ શમિયું સરસ્વતીતીરરે.
દીપે. ૧૮/૭

શાન્તિ વિષે ચૈતન્ય નહિં રે, ચૈતન્ય શાન્તિ ન એક,
જ્ઞાનવિષે ગંભીરપણું નહિં, પ્રભુ રાખે ક્ષત્રિનો ટેકરે.
દીપે. ૧૯/૮

સત્ય સનાતન રાખવી રે કુલભૂમિની મરજાદ,
સહુજ જતી સંભાળવી તે મોંઘી માતપિતાની લાજરે.
દીપે. ૨૦

+સુણી સ્વમુખ ઉચ્ચાર, તપ્યું તનુ થઇ ધમધમતુ
કર્યો ધનુષ ટંકાર, સુણ્યું દળ આવે ભમતું. ૨૧
રિપુ ઉત્તરમાં જોઇ અશ્વસેનાને સત્વર
ઉપાડી અસિ ચળકાટ, થયો વહ્નિ જ્યોતિષનો ભર.૨૨
ખરિ અડકે નહિ ભાંઈ, ન ખખડે ખોગિર ખડગો;
ચતુર ચાલવે કાંઇ, ધરે પગથી કર અળગો. ૨૩
પરિવર્ત્તન કરી રિપુ, પૃષ્ઠમાં આવી ભભકે,
ધરી બરછીની ધાર, શરો વરસાવ્યાં પલકે. ૨૪
સુરજવંશાપદ સૈન્ય ઉભું ઉત્તરમાં એતો,
હુઠી જણાવે એમ, પદે પદ ભાગ તું તે તો. ૨૫
જયમ જયમ રિપુ ઘેરાય, વળ્યા ક્રૂરી રજપૂત શૂરા;
પડ્યા તુટીને સ્વાર, પરશુએ માર્યા પૂરા. ૨૬
જય કરીને જયપાલ પવન તન કેતુ પ્રકાશ્યો;
મહેશ મહિમા માની, ગયો ત્યાં નરપતિ વાશ્યો. ૨૭
વિજય મંગલારંભ, મહોત્સવ મળીને માણે;
સૂર્યવંશનો રવિ, ઉદય પૂરણ તે ટાણે. ૨૮

+ રોળાવૃત્ત.

વાગ્યાં જયનાં વાદ્ય, ફરકતો ગારુડ કેતુ,
મંગળ ધુનોં ચઢોં ઉંચે, વિલસિ નભવર્ણે વહેતું. ૨૯
ક્ષત્રિ વિજયે સર્વ, થઈ સોહાતી સૃષ્ટિ
પ્રેમસહિત વહિ સરિત, દિવ્ય થઇ સુમનનોં વૃષ્ટિ ૩૦
તરુવર રીઝયાં ડોલ, મધુર ત્યાં વાયો મારુત,
ગાજ્યો દુંદુભિ સાથ, ગર્વથી સાગર ભારત. ૩૧

*નવ કુસુમ વસન્તે, અર્પિ ઉત્સંગ વસ્ત્રે,
સુમુખિ સમીપ ઊભો, વીર સોહાઈ શસ્ત્રે,
નર્મો વિભવ વિલાસે, ગાનના મંજુ હાસે,
મધુ રસથોં વધારી, પ્રેમ ઉત્સાહ પાસે. ૩૨

સર્ગ ૯ મો.

+ઉઠયો સુણીને શબ્દ, ઘોરો તે જય ઉત્સવનો,
કર્યો તુરગ તૈયાર, સર્યો જ્યમ વન્હિ હવનો ૧
આપ્યો એ આદેશ, શિબિર સામન્તો ઘેરો;
શૂર ઉભા સરદાર, કહ્યું શત્રુને વેરો. ૨
કાઢોં ચમકતી [1]તેગ, વીજ કટકા સમ ઝળકી,
જંગી પણ તે જોઇ, રહ્યા ક્ષણમાં તે અભકી. ૩

---

* માલિનીવૃત્ત. + રોળાવૃત્ત. ૧ તલવાર.

જે સમશેરે કર્યા રિપુ કુળ કાયર પૂરા,
જ્યાં ઝળકી ત્યાં જીત કતલ કીધા કંઇ શૂરા. ૪
તરુનો ક્ષય જયમ કરે, પડે વિદ્યુત જ્યાં તડપી,
ઈરાનને તૂરાન, જુએ વિસ્મયમાં ઝડપી. ૫
પયદળ ચઢિયું કોટ, ધશી રજપુત ઊપર તે,
મૂકયો અગ્નિ અસ્ત્ર, સુણ્યાં ત્યાં હયનાં ખુર તે. ૬
ધશ્યા ક્ષત્રિના સ્વાર, પરશુએ ભેદ્યા યવનો;
અગ્રભાગસંહાર, જોઈ ભાગ્યો પાછળનો. ૭
શૂરા ત્યાં સરદાર, કહી કાયર તે મૂરખ;
સામેટી સહુ સૈન્ય, સાધિ મદ નિદ્રાની તક. ૮
રચિ વર્તુલનો અર્ધ, ઘેરવા ક્ષત્રિકુળને;
મધ્ય યવન સરદાર, બહૂ ફેલાવે બળને. ૯
જયમ રવિ નિજ કર સર્વ, સ્થળે વર્તાવે વિરમી;
પ્રલયકાળનો ઓધ, પસારે જયમ જળ ઉરમી. ૧૦
ઘેરાયા રજપૂત, રહ્યો હય સેના કટકો;
કિધો ભિન્ન અરિસાથ, મધ્ય આવીને અટકયો. ૧૧
અગ્રવર્તી જયપાળ, ઉભો શહાબુદ્દિન સામો;
ધરી ઉંચે તલવાર કહ્યું, તુજ દિવસ વિરામ્યો. ૧૨
યવન વિનેતા તેમ, નેત્રમાં રાતો પીળો,
ધશ્યો ક્રૂર થઈ એક, ભાગમાં આવી ભીડયો. ૧૩

મારી બરછી સદ્ય, તુરગ ભેદ્યો વિજયીનો,
ભૂમિ ઉભો સામન્ત, ખડ્ગ કાઢયો જ કહીંનો. ૧૪
મહા વીર્ય ધરી ઘાત, કર્યો મારીને જંઘે;
પડયો તળે અફઘાન, કોઈ નહિ તેની સંગે. ૧૫
કહ્યું પરાભવ બોલ, પડ્યા સત્વર એવામાં
કવચ ઉપર અસિ ઘાત મુસલ્માને લેવામાં ૧૬
ફરી જગાડયો વીર, મળ્યો ક્ષણ માંહ ય બીજો;
અનુચર આશ્રય થયો, ચઢયો મનમાંથી રીઝયો. ૧૭
ધશી તુરગનું સૈન્ય, વિદાર્યા યવનો કોટિ;
પણ પદ સેના દૂર, દબાઈ આવી ન પહોતી.૧૮
સમરસિંહ રણશિરે, સિંહની ફાળ ભરીને;
મારે માર અતુલ્ય, વિવિધ ત્યાં શસ્ત્ર ધરીને. ૧૯
શત્રુ કાપ્યા કોટ, પડયા સરદારો શૂરા;
કંઈ ઘાયલ રજ વિષે, થયા કંઈ તનુના ચૂરા. ૨૦
સમર ભૂમિ વિકરાળ, થઈ યમની જય ભૂમિ;
ફર્યો મનસ્વી જેમ, ચિતે આવ્યું ત્યમ ઘૂમિ. ૨૧
તોપણ અરિનાં વૃંદ, પૂઠે પદ ચઢી પથરીને;
મસળ્યાં પણ મધમાંખ, સમાન જડે વિખરીને.૨૨
વરસ્યો શરવરસાદ, ચળકતિ અસિએ ઘેર્યો;
સમરસિન્ધુ ઉત્પાત થયો અસુરોએ પ્રેર્યો. ૨૩

વિંધ્યાં ક્ષત્રિનાં અંગ, તીક્ષણ રિપુના ભાલાએ;
તોપણ મુકે ન ખડ્ગ, ખડ્ગધર કુળવાળાએ. ૨૪
દષદ્વતીનું તીર, અસ્થિ ચર્મે થકી રાતું
આવ્યું શોણિત પૂર, પુણ્ય સલિલે થઇ મતું. ૨૫
મુક્યાં કોટિ અગ્ન્યાસ્ત્ર, મર્ત્ય માર્યા રિપુ ભારે;
તોપણ બહુ ઉભરાય, શલભ સરખા જ સુમારે. ૨૬
કાપે તેમ જણાય અવર આવી ઉભા ત્યાં;
થયા સજીવન તેજ, પદે માયાવી થઈ જ્યાં. ૨૭
સેનાપતિ ધરી શસ્ત્ર, નામ નાગાસ્ત્ર કહાવ્યું;
ધરી ઉંચે આકાશ, નમાંવી તે પસરાવ્યું. ૨૮
બાંધ્યા રિપુજન લક્ષ, ઉપર આવી અડતાને;
છુટે ન શરના બંધ, તુટે ભૂતલ પડતા જે. ૨૯
તોપણ આવી અન્ય, વૃક્ષ પુઠથી કરી ઘાને;
કાપ્યા બહુ રજપૂત, શાલ તરુની જ સમાને. ૩૦
અગ્નિ ગોળપર ગોળ, પડે રણ બહુ પથરાતા;
યવન પડ્યા ભયદાય, ચઢ્યા યુધ મદમાં રાતા. ૩૧
જેમ સચેતન વૃક્ષ, તેમ માનવને કાઢી;
ધસે શત્રુ ચોપાસ, ક્ષત્રિયો પડે અગાડી. ૩૨
થાય મહમ્મદ ઘોષ, બિજા હર હરના શબ્દે,
વાગે બહુ રણ વાદ્ય, ચીસ વિરમી ક્ષણ નવદે. ૩૩

મહા સમરનો સ્તંભ, ચંદપુંદીર કપાયો;
પડ્યો રણે તત્કાળ, ક્ષત્રિ જય અર્ધ છવાયો. ૩૪
પડયો જ્યહાં પૃથુ વીર, મરુરપતિવંશપ્રદીપક;
પસર્યો બહુ પરિતાપ, અસુર ધસતા સમજી તક. ૩૫

*ચઢ્યા અસુર તક જોઇને, થયો રણે ઉત્પાત;
પડ્યા રાજકુલ સૈનિકો, પામ્યું નામ નિપાત. ૩૬
સુણી સહસા ક્ષત્રિયપતિ, ધસ્યો સ્વકુલનિ સાથ;
ઘેર્યો પટ દિલ્હી તણો, યવન દળે ભર્યો બાથ. ૩૭
દીઠું કટક વાદળ સમું, વરસંતું વહ્નિ વિશાળ;
વ્યોમ વિમળ છાયું બધે, જેમ પ્રલયને કાળ. ૩૮

‡આંખી રોષે ઝુઝ્યો વીર, મહામદ કાયનો,
જ્યમ મત્ત થયો માતંગ, ઠરે ન ટકો પાયનો. ૩૯
લઈ સુભટ ચઢ્યો પૃથિરાય હયે કરી ત્યાં ત્વરા;
ભેટ્યો રિપુ જ્યમ ભેટે મિત્ર, આવેશમાં આકળા.૪૦

વલણ.

ભેટ્યો ભારતનો પતિ, ધર્યો બરછિની ધાર;
ઉભો આવ્યો યવનેશ જ્યાં, થયો ખડ્ગ ધરી સ્વાર.૪૧

---

* દુહો. ‡ સીતાના મહિનાની ચાલ.

સર્ગ ૧૦ મો.

*ચઢયો રણે ત્યાં પૃથિરાય જ્યારે,
સશસ્ત્ર શૌર્યે દ્યુતિમાન ભારે;
પ્રતાપથી શોભિ સમગ્ર સૃષ્ટિ,
થઈ શિરે દિવ્ય સુપુષ્પ વૃષ્ટિ. ૧

દૃષદ્વતીપુણ્યતટે ગયો જ્યાં,
વહી સરિત્ ક્ષત્રિય શોણિતે જ્યાં;
જે ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મ વિધાન ગાયું,
તે ચર્મ ને હાડ થકી છવાયું. ૨

જે બંધુ વૈરે કુટિલ ક્રિયાથી,
થયું ખરે વંશપરંપરાથી;
સ્મશાન આ ભારતનું પ્રઘાતે,
સંહારથી રક્ત દીસે પ્રભાતે. ૩

[1]વિલોકી શત્રુ સહુ ક્ષત્રિ મંડળ,
જણાવી અંત્ય ક્ષણનું વૃથા બળ;
પડ્યા કરાલ ક્રમ શત્રુનો થતે,
સુવૃક્ષ જેવા બહુ તીડ ઘેરતે. ૪

[1] ધસ્યો મહાવીર પૃથુ પ્રજાનો,
પિતા સમો પાળક જે બધાનો;

* ઉપેન્દ્રવજાવૃત્ત. ૧ વંશસ્થવૃત્ત.

ઉભો જયહાં મ્હમ્મદ ઘોર્ં ધારી,
ક્ષત્રી તણું કાળ સ્વરૂપ કારી. ૫
સશસ્ત્ર બેઠો પૃથુરાય અશ્વે,
ઉભો મ્હમ્મદ્ અસિ ધાર્ં પાર્શ્વે;
શશાંક તે સોળ કલાપ ધારી,
રવિ સમો ઘોર્ં વિભાવધારી. ૬

+તે ચંદ્રવંશ કુલદીપક ભૂમિ પાસે,
પેખી સમક્ષ પતિ દાનવનો અકાળે;
ક્ષત્રી પડ્યા નિમિત કેસરીયાંજ ધાર્યાં,
ઉદ્દામતે અરિ પ્રતે વચનો ઉચાર્યાં. ૭
તેં આ કરી ભરતખંડનું વૈર લીધું,
ક્ષત્રી વિધાન કપટે કર્ં કૂટ કીધું;
તો લેશ તેનું ફળ આ મુજ બાહુ દંડે,
દુષ્કર્મનું ચરિત ભોગવવું જ પંડે. ૮
તેં દુષ્ટ વૃત્તિ કર્ં ઘોર કુકર્મ ઘોરી,
કીધું હણી સુજન દુર્જન આપો દોરી;
તેનો હવે તુરત લે વિનિપાત થાવા;
આ બાણ જે હૃદય વેધક દે ન જાવા. ૯

૧ ઉપેન્દ્રવજ્રાવૃત્ત. +વસન્તતિલકાવૃત્ત.

*કહી પ્રગટયો શરનો પુંજ, મંત્ર મૂકયો શિવનો;
જઇ લાગ્યો રિપુશિર તેહ, મુકુટ ઉઠયોજ ઘણો. ૧૦
પણ તેવોં ઉઠી તલવાર, કમર ધરોં જે યવને;
જઈ લાગી ક્ષત્રિય સ્કંધ ગઈ અર્ધ કોસ તે; ૧૧
ઝીલી ભાલા થકી પડોં પૂર, ગઈ અધ કોસ તે. ૧૨
બરછીએ પાડયો વીર, રહ્યો અશ્વ એકલો;
ધશ્યો શત્રુ ઉપર કરોં જોર, સેવકોએ તે ગ્રહ્યો. ૧૩

[1] પકડયો ત્યાં પૃથિરાય, પડયો રણભૂમિ શિરપર;
બાંધ્યા તાણી બંધ, લિધો શિબિરે નરપતિ વર. ૧૪
પડયો તેહ રણભૂમિ તણો તારો જયમ જાહર;
પડયો ક્ષત્રિવટ થંભ, થયો નહિં આખર કાયર. ૧૫
થયો ભરતનો અસ્ત સુરજ તે માઠા દિવસે;
હવે રહ્યા બાયલા, ક્ષત્રિ સૂરો કો ન વસે. ૧૬

+ખિલાની શય્યામાં, નરપતિ સુવાડયો ગજનોંમાં;
નિશા રક્ષા જેવા, દિનકર સુવાડે અવનિમાં
તવા વીંધ્યા સાતે, રજપૂત તણું વીર્ય જણવ્યું;
થયો તેવો થાશે, નહિં કદિ બિજો એમ કળવ્યું. ૧૭

* સીતાના મહિનાની ચાલ. ૧ રોળાવૃત્ત. + શિખરિણીવૃત્ત.

કિધોં કેદી બંધે, સવનસદને શુષ્ક વદને,
શઠે ચક્ષુ ફોડી, અકથિત ઉતાર્યો જ મદને;
પડેલાને પાડ્યો, કપટ વિજિતારિ પ્રતિ દિધું,
મરેલાનેં માર્યો, મૃત સુભટનું વેરજ લિધું. ૧૮

લિધું તેથી ઘોરીપદ, કપટ જે ઘોર કરીને,
તિરસ્કારે લીધો, જગત સઘળાનો વિફરીને;
લિધું આ લોકે જે, ત્રિભુવનતણું પાતક શિરે,
થયું તેથી ઘોરી, બિરદ સઘળે સિદ્ધજ ખરે. ૧૯

[1]પૃથુ નૃપ પડતે આ, પૃથ્વી થૈ ડોલડોલ,
જળ થળ સઘળામાં, વર્તતો શોકરોળ;
રજપૂત કુલ ભાનુ અસ્ત આભાસ થાતે,
વન તરુ નમી નીચાં, પુષ્પના ગુંજ છાંટે. ૨૦

સર્ગ ૧૧ મો.

* પછી તે પતિનાશ કારમી,
દુખવાર્તા જઇ દાસિએ કહી;
સુણતાં મૃત શબ્દને નમી

---

૧. માલિની વૃત્ત. * વિયોગીનીવૃત્ત.

ઝટ મૂર્છા પણ રાણીને થઇ. ૧
શ્રમમાં અનુગામિની જ તે,
ઉર કમ્પે શ્રુત માત્ર વિહ્વલા;
ક્ષણમાં જઇ આણિ આનને
જળ છાંટી, બહુ દાખવી કળા. ૨
હૃદયે કર નાંખીઁ આર્જવે,
હજી જીવે સખિ એમ તે વદી;
ઘડી એક પછી વ્યથા થવે;
સ્મૃતિ આવી ઉઠિ રાણી શોકથી. ૩
સમજી પ્રિયનાશ તે સમે,
ન સકી તે ખમી વિહ્વલાન્તરે;
થઇ ભારે અસહ્ય જે દમે
અકળાવી અતિ વેદના બળે. ૪
શમવા કંઇ આર્ત્તિ તે ઉંડી,
ભુજ મૂકી હૃદયે પ્રિયાનના;
ઉભરો દુખનો નિવારતી,
પણ તે તો વહ્યું માર્ગ અશ્રુના. ૫
પડતી અતિ ઉષ્ણ ધારતે,
બહુ દાબે પણ જે નહિં શમી;
મુકી કંઠ ચિદોર્મિ ભારતે,

પૃથુરાણી પછી રોઇ ત્યાં નમી. ૬
ઉપરા ઉપરી અબદ્ધ તે,
પડતાં જોઇજ અશ્રુબિન્દુને;
પ્રિય દાસીજનો મળ્યે છતે,
સહુ આંખે વહિ આંસુ ધારતે. ૭
નીરખી સખિયો સહુ રુવે,
નૃપકાન્તા પણ ચીસ કારમી
કંઈ પાડિ પળેક છાતિયે
ભુજ દેઈ બહુ રોઇ ના શમી. ૮
સુણીને પુરવાસી તે ક્ષણે,
નૃપ હર્મ્યે અતિ ઉગ્ર શોકતે,
પરલોક જતા પિતાતણે,
સહુ રોયાં ન રહ્યાં જ રોકતે. ૯
ધ્વનિ તે પસર્યો સ્થળે સ્થળે,
સુણી રોયાં, વનવૃક્ષ વેલિયો;
મૃગ પંખી રહ્યાં જ સ્તબ્ધ તે,
પછી રોયાં ચિત શોક તો થયો. ૧૦
રણમાં પડિયો પ્રજાતણો
પતિ તેથી ગણી બંધુને ગયો,
કરીને પરદો પયોદનો,

મુખ ઢાંકી રવિ ગુપ્ત તે રહ્યો. ૧૧
પૃથિવીપતિ અન્તને ગણી,
દિશ ચારે અતિ અંધકારથી,
યુથ વાદળનાં ફરી વળી,
સહુ સૃષ્ટિ બહુ રોઇ વારિથી. ૧૨
નિરખી પણ દિવ્ય શોકને,
ઘન ઉત્પાત જ ગર્જના વીજે;
પવનપ્રતિ દિક્ ક્ષણે ક્ષણે,
મુકિ નિશ્વાસ વહ્યો પ્રમત્ત તે. ૧૩
ઉદધી ઉલટ્યા તરંગથી,
ધર્શને તે સમભાવ ભાનુનો;
ઉલટી સરિતા વહી બધી,
નગ દાખે છર્શે ખેદ આપણો. ૧૪
સખિયો મળી માળ તે ક્ષણે,
કરે આક્રંદ નૃપાંગના રુવે,
ખમવા થઇ તે અશક્ત ને,
જઇ દૂરે સહુ નેત્રને લુવે. ૧૫
'પૃથિવીપતિ આજ આ સમે,
તજી તારાં જન સર્વ ક્યાં ગયો?
રવિ આતપિ વ્યર્થ જોદમે,

મુજ ચિત્ત પણુ અસ્ત તે થયો. ૧૬
છતિ આંખનિ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી,
મુજ. આંખે ન જણાય કાંઈ તે;
સમજી તું વનાનિ સૃષ્ટિથી,
નહિ સત્યે કંઇ વસ્તુને વિષે. ૧૭
ચિતમાં ત્યમ ચક્ષુમાં થઇ,
સહુ પ્રત્યક્ષ પરન્તુ અંધ હું;
પ્રિય તું નહિ તે થકી ગઇ,
જડ જન્તુ તણી તેજી મન્દ હું. ૧૮
દઇને જળ પ્રેમ કેરૂં આ,
તનુવલ્લી મનથી ઉછેરી જે;
સહસા પડી આવિ યોગમાં,
રહી તે જીવતી તોય મૂઇ એ. ૧૯
રહીને નિત સાથ સેંજમાં,
અણુધાયા પિયુ છેહ જે દાધો;
તું વના હુ નહિં સુધા સમાં
વચનોનો પ્રતિ સંગ તેં કર્યો. ૨૦
પ્રણુયાશ્રય પ્રાણુ આ રહ્યા,
ન ટકે તે વિરહે ભમે મર્તા;
મુજ જીવન ઓલી જાણિયો,

ક્ષણુ આ સત્ય જ પ્રાણનો પતિ. ૨૧
તું જવે રહો આજ એકલી,
પ્રિય ભર્તા વનમાળિએ તજી;
સુકી વેલી સમાન હું બળી,
જવું શૃંગાર હવે કયહાં સજી? ૨૨
અબળા તજી એકલો ગયો,
વચમાં તે પણ સાંભરી નહિં;
પ્રિય નિર્દય એટલો થયો,
કદિ જેણે કટુ વાણી ના કહી. ૨૩
અપરાધ કશો કર્યો ઘણો,
અણજાણે ખશિયો વિના કહ્યે;
તું નહિં જ અજાણ સ્ત્રી તણો,
જીવતે તો પ્રિયા સ્વામિને કહે. ૨૪
કશી રીતથી હું ઠરી રહું,
પ્રિય જો તું જઇ સ્વર્ગમાં વસે ?
મનમાં મન આ મળી ગયું,
થઇ છાયા કયમ તારી તે ખસે. ૨૫
હમણાં જઈ ને ફરી વળી,
મળિશું તે કહીને કયહાં ગયો ?
અથવા કરી હાસ્યને છળી,

ગ મારા થઈ ગુપ્ત તું રહ્યો ? ૨૬
આ દિન કાઢવા હવે,
મજે તું થઇ તારો તેં કહ્યું;
લેશ તરંગમાં નવે,
હતું તે તો ન હતું સહ થયું. ૨૭
ચમાં મધુરું વદી વદી,
પ્રિય પાસે લઇ જે ઉમંગમાં;
તુજ તે સઘળી કળા બધી,
રહી સંભારવી આવી અન્તમાં. ૨૮
અથવા મન ઊભરા રહ્યા,
પિયુ કોને જઇને હવે કહું?
ચિતવહ્નિ પ્રદીપ્ત જે થયો,
ઝટ જે દીન જ થાય તે નહું. ૨૯
કરી આપિયું આજ પારકી,
તું જ મારી બહુ તેં કહી કહી;
પતિને વશ જે કરી સકી,
તજવે તે નિરુપાય જો રહી. ૩૦
વદ કાન્ત ક્યહાં જઈ હવે
મનમાંનું સુખ દુઃખ કો કને
કથવું સમભાવ સંભવે,

નહિ ચિન્તા રહીં એટલી તને? ૩૧
બહુ શું તુજને કહું અરે?
મુકિ આધાર વનાની એકલી;
નહિ કો શરણે જતી ખરે?
હું પરાધીન પ્રિયાજ તેં કરી. ૩૨
સુણીને કંઈ બોલ માહરા,
ફરીં આવી કંઇ પ્રીતિ ભાવથી;
પ્રિય દર્શન દેઇને જરા,
કરી ઉદ્ધાર તું સાથ લે પતિ. ૩૩
અતિ આકુલ આ: નહિં ટકે,
ચિત માહરૂં તુજ સંગ જે રહ્યું;
તનુમાં કયમ તે વશી સકે,
વસવા કારણ સર્વને ગયું ૩૪
પિયુજી કરીં આમ વેગળી,
ક્ષણમાં તે કયમ મૂકીને ગયા?
હતી વૃત્તિ કૃપા ક્ષમા ભરી,
પણ આવા નઘરોળ કયાં થયા? ૩૫
દુખમાં સહુ આલિ આ સમે,
રવિનું તેજ પડે ઉદાસીમાં;
તજવે બિન કાર્ય આ તમે,

દુખિ તે ભારતભૂમિ ત્રાસમાં. ૩૬
ક્ષણ એક અરે જરા ફરી,
સુકિ તારી પ્રિય નારી રોતાંને
મળ આવીં દયા દીલે ધરી,
નહિં જાણું કહિં આવું તું કને? ૩૭
પ્રિય.તે રહી તારી આ પ્રિયા,
સુણી તેના કંઇ તો વિલાપને;
સ્મરીને મુજ એક વૃત્તિ આ,
કંઇ તો પ્રેમ તું આણજે મને! ૩૮
તું વિના સુવિલાસ વસ્તુમાં,
નહિં કાંઈ પણ કાર્ય તો દીસે;
ઉગિયા પણ વ્યર્થ ચંદ્રમા,
બહુ ફીકી નહિ ચંદ્રિકાલસે. ૩૯
તુંજ તે પિયુ હોય જો થઇ,
ગમતી તે સહુ સૃષ્ટિ આ સુની;
તનુની પણ કાન્તિ તે ગઈ,
સમજે તું પછિ વાત શી ઘણી. ૪૦
કરુ શું કયમ આવીને મળું?
તન જૂદાં જીવ એક તું કળે,
પણ આ ધિક દેહને ગણું,

અતિ આશ્ચર્ય ન કેમ નીકળે. ૪૧
પ્રિય તેં મુજને બહુ ગણી,
કયમ છોડી સહસા ગયો વધૂ?
મુજને હું નહિં જ એકલી,
તું જ આધાર રહ્યું જગત્ બંધુ. ૪૨
નહિં જો રસ વસ્તુને વિષે,
ઉલટા તે ગુણ સર્વમાં થયા;
જલ વહ્નિ સમાન જો દીસે,
દમતી તાપ સમાન ચંદ્રિકા. ૪૩
પિયુ જો તજી આમ જાય તું,
ઘટૉ કિંચિત પણ સૂચના વિના;
નહિં સત્વર આવિ જો મળું,
ધિક આ જીવિત મારું સર્વથા. ૪૪
કર્ણને સઘળું વૃથા થયો,
મુજ સૌભાગ્ય, સદા અદશ્ય જે,
બહુ રોઇ કદી મનાવિયો;
પણ આવી મળશે જ કેમ તે? ૪૫
તુજ આ મુખ રૂપ જે રુડું,
હૃદયેથી કયમ દૂર તે ખસે?
સ્મરૉને સુણ સર્વ શું કરે,

અણધાર્યું ચિત તું ભણી ધસે. ૪૬
પ્રિય તે પિયુ તારૂં બોલવું,
સુવિહારે રચવે નવા નવા,
નહિં તું પતિ તે થકી સહુ,
સમરવાના હવડાં જ તે રહ્યા. ૪૭
ગયું તે કયમ આવિને મળે
બહુ રીતે પણ શોક તે કર્યે,
સ્થિર તે થકી પ્રેમને ગણે,
જઇ અન્ત નિજ તત્વમાં ભળે. ૪૮
કર્યાં તે અપરાધ માહરા,
કટુ મિથ્યા વચનો તણી ક્ષમા,
ધર તું કંઈ પ્રીતિ તો જરા,
તુ જ મારે, હું સમાં તુંને ઘણાં. ૪૯
કયમ તું હજી બોલતો નથી,
વચનો આ સુણી આંસુડે ભર્યાં?
ગઇ ઊતરિ છેક ચિત્તથી,
અણચિન્ત્યાં, પિયુ કાર્ય શાં કર્યાં? ૫૦
તુજમાં મુજ પ્રાણનાથ આ,
સ્થિર વૃત્તિ બશિ તે દિઠી જરા,
વસતે નિત તારિ સાથ આ,

મન ધાર્યો, તુજ અર્થે મેં પૂર્યો. ૫૧

પિયુજી સુખ માગ્યું આપિયું,
ઝીલી લીધા અરધેથી બોલ તેં:
અધઘું સુખરૂપ જે થયું,
નડતું વિઘ્ન થઈ હવે જતે. ૫૨

સહુસા પરલોકમાં જતે,
વદ આવી, સુકુમાર અંગના,
મુક્તે સમજ્યો નહી તું કે.
મુજ સર્વસ્વ ગયું પતિ જતાં. ૫૩

કહોને મુજ પ્રીતિરૂપ તુ,
અથવા પ્રાણસ્વરૂપ તું થઈ,
ધરો મૌન રેસા વિલુપ્ત તું,
કયમ આ જીવ સકે જુદો રહી. ૫૪

કરો એમ બહૂ વિધે રવે,
દુઃખિતે ભારત રાણીને સુણી,
પ્રિય ત્યાં સખી આવીને જુવે,
કરાં આશ્વાસન હાથ દે ઘણી. ૫૫

થઈ આ પરિવેદના તણી,
પ્રિય રાણી, સહુ જાણિયે સીમા,
પણ ભંગુર દેહને ગણી,

સ્વજન પ્રાણ ગયે ઘટે ક્ષમા. ૫૬
પરિતાપ મૃતાર્થે જે કરે,
પણ પાછું ન બે વિલાપથી;
અતિ શોકથી તે ,
અવધી તે થ દુઃખો. ૫૭
પ્રિય વસ્તુ ન દૃષ્ટિયે,
પણ જો તે સદા વ
રહી દૂર તથા એ,
સમભાવે સુખરૂ
સખાં પ્રેમ નિબદ્ધ
દઢ ચૈતન્ય વિશુદ્ધ
રહ્યું વ્યાપિ સમસ્ત સ્વ
સુખ આપે. પછિ દુઃખ કયાં.
સમજી સતી સ્નેહ બંધથ
નિજ બાંધુ ચિતમાં વશી
મૃત જીવતાં તની તેહથી,
અવિભિન્ન સ્થિતિ જાણી ૫૮
ગણીને પતિ નિત્ય પાસ
ધરી સંન્યસ્ત પવિત્ર
કરીને પરિધાન સુકૃત તે,

સ્થિર ભાવે વસવું ઘટે તને. ૬૧

અથ તે પતિ પૂજ્ય પિંડમાં,
કરી ઇચ્છા સ્વશરીર અર્પવા,
ન ધર્યું સખી વાક્ય લક્ષમાં,
કહ્યું જે જ્ઞાન તપસ્વિની થવા. ૬૨

બહુ મોહમયી કીધા થકી,
કદિ માયા મુનિ ધ્યાન તે ચળે,
પણ જે દૃઢ સ્ત્રી કરી સકી,
મનમાં નિશ્ચય તે નહિં ટળે. ૬૩

ધરીને પરિધાન સંડનો,
સહુ સૌભાગ્ય સુચિન્હ શોભતાં;
ન ગણી મરણ પ્રચંડનો,
ભય તે કાન્ત ગણીજ જીવતા. ૬૪

કર્યું જે શુભ ભાલ કુંકુમે,
ધરીને મૌકિતક હાર આજવે;
સતી મંગળ વસ્ત્ર તે સમે,
અતિ ઓપ્યું પૂરી તે ક્રિયા થવે. ૬૫

ધરીને પરિધાન અન્તનાં,
કરી ધૂપાગ્નિ પ્રદીપ્ત જ્યોતમાં,
પ્રિથળે શિર કાર્ણુંરનાં,

કુસુમે તે સતી ચાલી વાતમાં. ૬૬
ગુરુએ વિધિનિષ્ઠ રાણીને,
સૂઝને પૂજન ત્યાં ચિતા તણું,
પદ દેઇ પ્રદક્ષિણા કને,
ચસવી તે પછી અગ્નિમાં ઘણું. ૬૭
* જે તે ચઢી પડી ચિતાતણી અગ્નિમાંહી,
રાણી અનન્ય ગુણથી ગુણી સૃષ્ટિમાંહી,
તે એક વૃત્તિ ધરીને પતિ કેરી નિષ્ઠા,
જાણી ગઈ સહજ ભારતની પ્રતિષ્ઠા. ૬૮

૨૦૪૩૦

* વસંતતિલકા વૃત્ત.

પરિશિષ્ટ.

નીચેના શ્લોક ૧ લા સર્ગ માટે ધારેલા મૂળ હસ્તલેખથી છૂટા જૂદા કાગળમાં ભીમરાવના હાથના લખેલા મળેલા છેઃ—

વસંતતિલકા —

જ્યાં દિવ્ય લેખ સરખાં કુસુમો વશીને,
દેખાય મન્દ પવને રમતાં હશીને;
આપે સુવાસ લઈ તે સ્મિત કર્તુ વારિ,
આભારપ્રત્યુપકૃતિક્રમન્યાય ધારી. ૧
જ્યાં ગૌર જૂઈ વરિ ભારત અંગનાનાં
સૌન્દર્ય કોડ ભરિયાં સમતા વિનાનાં,
ને વર્ણમાં વિવિધ, કાંઈ વિતર્ક્ય વેરી
આ ભૂમિની વિવિધ તે થઈ હાસ લેરી. ૨
ડોલે ગુલાબકળિ ખેલ વિમત્ત વાયે
તેને કરેજ સુવિનીત સુસ્પર્શતાએ;
જો કેતકી ભણિ રસે રમતો અબોલે
તો રંગમાં નિજ રજે સહસાજ રોળે ! ૩
જ્યાં પંકજે પુર સરોવર સૌમ્ય ખીલી,
જેને તટે કુમુદિની સિત પંક ઝીલી,

ને બાલ ભાનુ હસતે રમિ રાગ ધર્તા,
સૌ પાંખડી નચવિને અતિહાસ કર્તા. ૪
ન્હાની નદી રમતિ લ્હેંકતિ જાય લાડે,
મીઠાં જળે અનિલ કાંઇ સુતો જગાડે,
આવી મળે વિહગકૂજિતવૃક્ષકુંજે,
લોભે ખળે ખડકથી કદિ રેણુ પુંજે. ૫
ઊભી તટે મૃદુલ સારસપંક્તિ ડોલી
માળા થતી રચિત મૌક્તિકની અતોલી,
સ્વચ્છન્દ જ્યાં ભ્રમર આમ જ તેમ દોડે,
તે પ્રેક્ષણે મદભરી જતિ કાંઇ તોડે. ૬
જે બાલવૃક્ષ તણિ જ્યાં કરિ મૈત્રી પાસે
સ્નેહાર્દ્ર દૃષ્ટિ કરિ મત્ત મયૂર વાસે,
તે નૃત્યથી રિઝવતો સુહૃદાંગ ઝીણાં
છાયા કરી સુપિછ તે ધરિ રંગભીનાં. ૭
જ્યાં કોકિલા મદકલે મૃદુ વાક્ય બોલી
આજ્ઞાવિધે મદનકિંકરા તુલ્ય તોળી;
રંગીન પંખિ તરુપર્ણે જ્યહાં રમાડે,
સ્વચ્છાનિલે મધુર ગાઇ ધિમે જગાડે. ૮
જ્યાં મેઘમાન ચઢતે વહિ મત્તવાયુ
આજ્ઞા કરે ઉદધિને, જળ જાય ધાયું,

ગાજી ચતુર્દિશ મહોર્મિ બળે ઉછાળે,
ઐશ્વર્ય-ઉદ્ધરણ સામ્ય પ્રમાણિ પાળે. ૯
તે મેઘરાજ ગરજી ગરજી અસંખ્ય
આવે દિશા વટવતો ધરિ દિવ્ય અંગ,
જેને ભયે વિશમિતો તપિ તાપ ભારી
છેદ્યો જલાસ્ત્ર ઘણિ મૂશલધાર મારી. ૧૦
જે વાર વાર વરશી ઘન ધાર ધાર
આ ભૂમિ સાથ સમયે કરતો વિહાર,
તેથી ધરે અભિનવાભરણો સલૂણી
વર્ષાર્દ્ર તો સુવરણાં વસને ન ઊણી. ૧૧
જ્યાં પર્વતો ઉપર પર્વત થોક થોક
ઊભેલ અભ્ર અડિને થઇ ઝોક ઝોક,
તે મેઘની સમકૃતિ કરિ આકૃતિમાં
ધારા સહસ્ર ગ્રહિ દે ઝરણોજ ધીમાં. ૧૨

સર્ગ ૧ લો.

રાસ:—આ શબ્દના અર્થ માટે અવતરણ જુવો. ચંદકૃત પૃથુરાજ રાસો પ્રખ્યાત છે. આ કાવ્ય તો એથી જૂદીજ ઢબ ઉપર—સંસ્કૃત મહાકાવ્યના નમૂના ઉપર છે.

"રાસડો"—એ શબ્દ 'રાસા'ને મળતો છે, છતાં અર્થ કાંઇક જૂદો છે.

આ સર્ગમાં વૃત્ત વસંતતિલકા છે.

શ્લોક ૧ લો—

આ શ્લોકથી માંડીને ૩૪ મા શ્લોક સુધી ભારત દેશનું વર્ણન છે એ વર્ણન બહુ અંશે ઇતિહાસસંસ્કારી છે. સંસ્કાર કવિતાને યોગ્ય વૃત્તાન્તનાજ લીધેલા છે. હાવા ઇતિહાસસંસ્કારી કાવ્યને અંગ્રેજીમાં Literary Poetry કહે છે.

અન્વય:—(જહેવાં) વનમાં સુંદર આમ્ર આદિક સુતરુ ઊગે છે; (જે) જ્ઞાનમાં, બળમાં, વસુ (દ્રવ્ય સંપત્તિ) માં, રાગવાદ્ય (સંગીત કળા) માં, વિખ્યાત છે; જ્યાં દેવાંગના સરખી અંગનાઓ હતિ: આવો (એવો) શૈલ (પર્વત) અને પ્રવાહ (નદીઓ) થી પૂર (ભરેલો) ભારતવર્ષ છે.

ભારત=ભારતનો; ભરતથી નામ પામેલો;

વર્ષ=દેશ.

શ્લોક ૨ જો—

અન્વય: —જ્યાં દક્ષિણ (માં)—જે ભારતવર્ષની દક્ષિણે—અંક (અંકમાં, ખોળામાં) હેમ, (સૂનું), અને સારાં હિમાંશુ (ઠંડુ પાણી? કવિયે અંબુજ, હેમાંબુજ, સૂનાનાં કમળ ધારીને ભ્રમથી આ ખોટો શબ્દ વખતે મૂક્યો હશે) ધરીને (અને) નદી ન્હેર નાળાં ભરીને, દીપાકૃતિ (બેટને આકારે) રહી (રહેલી), માલીમણિજડિત (ટાચે મણિથી જડિત) એવી; લંકા આવે (છે), અને અત્યંત પૂર્વ (ઘણુંજ પુરાતન) રાઘવનું (રામચંદ્રનું) રણ (રાવણ સાથેનું—યુદ્ધ) સ્મરાવે-,(છે);એ યુદ્ધના સંસ્કારનું ઉદ્બોધન કરે છે.

શ્લોક ૩ જો.—

આ શ્લોકનો અન્વય સંદિગ્ધ છે. પણ ભાવાર્થ આ પ્રમાણે જણાય છે:—

જે ભારતવર્ષમાં હેવી વિચિત્ર ગાથા ગવાઇ છે કે રામચંદ્રે શિવ કૃપા કરે એમ જાણીને, ગઇ સીતા ફરી મળે એમ મનમાં ધારીને, અખંડ શિવ પૂજ્યા; જે શિવને અસુર નમ્યા; હેવા રામનાથ (રામેશ્વર-સેતુબંધ રામેશ્વર) મનોહર મહાલયમાં (મંદિરમાં) મોજે છે, મોજ કરે છે, રાજે છે.

આ સંદિગ્ધ અન્વય, રામચન્દ્ર એ શબ્દ (સીતા ગમાવ્યાની ઇચ્છાથી વ્યંજિત થાય છે ખરો, પણ) ન મૂકવાથી,

તથાં ભીગરાવની કિલષ્ટ રીતિગી, ઉર ન્ન થયો છે.

શ્લોક ૪ થો—

પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ તે બે હાથ અને કિલ્લા તે મૂઠી; લ્હેગાંથી તુટી પડેલા મરેઠા તે અંગારા. જાદુગરના હાથમાંથી ખરતા અંગારાનું રૂપક તીવ્ર મરેઠાને સુયુક્ત છે.

તે શરતથી=તે (જાદુગરના કરમાં બેઠેલા અંગારા) ની શરતથી, ત્હેની મિસાલે; તે પ્રમાણે.

પૂર્વઘાટ ઉપરથી મરેઠા ઉતર્યા એ વાતને ઇતિહાસનો આધાર જણાતો નથી.

શ્લોક ૫ મો.—

'જે ભારત વર્ષમ.'—એ સમ્બન્ધ નો લેવાનોજ છે.—

ચરણ ૨. "વીરા"—અર્થ કાંઇ સમજાતો નથી.

ગોપીસહાય=ગોપીની સંગે. ગોપીની સાથે. વ્રજકુંજ= વ્રજનાકુંજોમાં.

કાલિંદીરમ્યતટ=કાલિંદી (યમુના)ને રમ્ય તટે.

શ્લોક—૬ ઠ્ઠો તથા ૭ મો.—આ બેનું યુગ્મક છે.

ટૂંકામાં, પણ સરસ રીતે, આ બે શ્લોકમાં નલ દમયન્તીના વૃત્તાન્તનાં મુખ્ય પ્રકરણ તરફ સૂચના કરેલી છે. એ વૃત્તાન્ત સર્વ આર્ય બાળકને પણ સુખોદ્ગત હોવો જોઇએ.

દમયન્તીનામી=દમયન્તી નામની.

આમ અર્થ કવિનો જણાય છે. પણ એ સમાસ જરા દૂષણયુક્ત લાગે છે.

અર્ધાર્ધ વસ્ત્ર—કલિએ માયારૂપ બનાવેલા હંસોને નલનું એકનું એક વસ્ત્ર લઇ લીધા પછી દમયન્તીનું એકજ વસ્ત્ર બે જણે (પતિ પત્નીએ) ભેગું પ્હેર્યું તેથી અર્ધું અર્ધું વસ્ત્ર લાવ્યા એમ કહ્યું છે.

હંસે હસાવી-દમયન્તીને નલ સાથે પરણાવીને હંસે હેને હસાવી. અર્ધાર્ધવસ્ત્ર-અર્ધાર્ધવસ્ત્રવાળી દમયન્તીને વનમાં નલરાય લાવ્યા.

શ્લોક—૮ મો તથા ૯ મો.—

આ બેનું પણ યુગ્મક છે.

યુદ્ધમાં સ્થિર—યુધિષ્ઠિર. એ નામના અવયવે જ યુધિ=યુદ્ધમાં, સ્થિર, એ છે ધર્મયોગી—ધર્મનો યોગ રાખનાર. પ્રથમ ચરણ તે યુધિષ્ઠિરનું વિશેષણ છે.

બીજું ચરણ ભીમનું વિશેષણ છે. મારૂત સુત—પવનનો પુત્ર. મત્ત અને ભોગી (ખાનપાનનો શોખીન)

નર=અર્જુન. ભારત સૂર્ય=ભારત-વર્ષનો સૂર્ય. અગ્નિસ્વરૂપ-અગ્નિ જેવો પ્રતાપી નર.

નકુલ વરણાગીમાં (શરીરશોભા સંભાળવામાં પ્રખ્યાત હતો.

બંધુ ભવિષ્ય જોતો=સહદેવ.

શ્લોક ૯. પૂર્વાર્ધ.—

પાંડુના પુત્રોનો વનવાસ અને ત્હાં વિહાર શોભ્યો હતો. જે પાંડવોનું સૌન્દર્ય, જેમ દુર્મતિ (દુર્યોધન) લોભ્યો (ત્રસ્યતો હતો) તેમ, દમ્યું હતું; વનવાસથી ક્ષીણ થયું હતું.

ભિન્નાર્થ—અન્વય:-દિવાકર જેવા શૌર્ય (પ્રતાપ) ની તૃષ્ણા રાખીને વરી અને (તે વરેલા પતિ સાથે) વનમાં ફરી, હેવી માધવાશ્રી (વસન્તલક્ષ્મી) સમ (જેવી) જે ભારતવર્ષમાં એક કૃષ્ણા હતી.

ભારત વર્ષમાં હેવી એક કૃષ્ણા હતી; કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) પ્રખ્યાત છતાં 'એક' કૃષ્ણા હતી એમ 'એક' એ વિશેષણ લગાડી સુંદર કવિત્વચાતુર્ય વાપર્યું છે. "એક" એમ કહેવાથી દ્રૌપદીને કાંઈ અજ્ઞાત ગણી નથી; પણ ઉલટી એક જૂદાજ પ્રકારે જાણે વધારેજ પ્રખ્યાત બનાવી છે.

શ્લોક ૧૦ મો—

કૃષ્ણે કરેલા રુકિમણીના હરણને ઉદ્દેશીને આ શ્લોક છે.

અન્વય:—ઉમંગ ધારીને સુમૂર્ત (ખુબસુરત) શ્યામ (કૃષ્ણ) ને પ્રિય કીધો; અને અંતે (હેના ઉપર) દિવાની બની ને (હેને પોતાનો) પ્રાણ સમર્પી દીધો; અને રુકમનું (પોતાના ભાઇનું—કૃષ્ણ ગોવાળિયાને મ્હારી બ્હેન

કેમ આપું? એ) અભિમાન તુચ્છકારીને વિદર્ભલક્ષ્મી (વિદર્ભ દેશની લક્ષ્મી—શોભા)—રુક્મિણી—સતી—હરિવર (સુંદર કૃષ્ણ) વડે—હરિવરના સાધનથી-શત્રુને રુક્માદિકને) જખમી કરીને, ચાલી, કૃષ્ણ જોડે ગઇ.

શ્લોક ૧૨ મો—

અન્વય—(જે ભારત વર્ષમાં)—

પિતા બાણાસુરે— આકાશવાસ દઇને (ઊંચા માળિયામાં રાખીને) દૂભેલી, અને ઊભી ઊભી સૃષ્ટિ નિહાળતી, અનંગસુતે (અનિરુદ્ધથી) વિલોભી (લલચાયલી), રતિની (પોતાની સાસુની) લાડકવાઇ ઓખાએ નોખા (વિવિધ પ્રકારના) સુરંગ (વિલાસના પ્રકાર) રાખીને રંગી, અને ચતુર શૂર (અનિરુદ્ધ)ને છાનો છળ્યો.

છેલ્લા ચરણમાં "લાડકવાઇ" તે ઠેકાણે "લાડસલૂણિ" એમ પણ પાઠ છે. લાડસલૂણિ—એ સમાસ છે.

ઓખા અને અનિરુદ્ધની કથા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કથાનું મૂળ સૃષ્ટિરચનાના સ્વરૂપવિશેષમાં છે. ઓખા તે ઉષા (ઉષસ્, પ્રભાતની પ્હેલાંનું ઝળઝળું); અનિરુદ્ધ તે સૂર્ય (જેની ગતિ નિરુદ્ધ-રોકાયલી—નથી); ચિત્રલેખા તે રાત્રિ (વિચિત્ર લેખ, તારા વગેરેના ચિત્ર, વાળી). ઉષા ઊંચે આકાશમંડપેજ રહેવાની. (તે ત્હાંથી સૃષ્ટિની ખૂણી ઊભી ઊભી જોતી અસ

શ્લોકમાં રમણીય રીતે કલ્પાઇ છે). ચિત્રલેખા—રાત્રિ-ત પશ્ચિમ સાગરમાંથી અનિરુદ્ધ—સૂર્ય—ને લઇને આવી, અને પૂર્વમાં ઉષા જોડે સંયોગ કરાવતાં પાંત ઊડી ગઇ: પ્રભાત થતાં રાત્રિ જતીજ રહે. ઉષાનો દત્તક કરી લેનાર પિતા બાણાસુર, તે અંધકાર. જનકપિતા નહિં; પ્રકાશના દિવ્ય સ્વરૂપનો અંશ ધારણ કરનારી ઉષાનો જનક પિતા અંધકાર સંભવેજ નહિં; તેમજ અત્યન્ત પ્રકાશના ભાગમાં ન રહેવાથી ઉષા તે અંધકારને ઘેરજ દત્તક પુત્રીને ઠેકાણે રહેલી યોગ્ય ગણાય. વળી ઉષાની સાથે જે લગ્ન કરનારો અનિરુદ્ધ (સૂર્ય) તે બાણાસુર (અંધકાર)નો પરાજય કરવાનો જોગ હતું તે પણ સુઘટિત થાય છે. બાણાસુર (અંધકાર) આખરે ઉષાનું અનિરુદ્ધને દાન કરી દે છે. આ રમણીય કલ્પના આ કથાના રૂપમાં પરિણામ પામી વિસ્તાર પામી છે. ઉષા અને સૂર્યની કથા મૂળ તો વેદમાં છે; ત્યહાં ઉષસ્ અને પુરૂરવસ્ (સૂર્ય)નો સંયોગ વગેરે જરાક જૂદી રીતે વર્ણવેલો છે. ઉર્વશી અને પુરૂરવસ્ તે પણ આજ યુગ્મ છે. ઉર્વશી=ઉરૂ (વિશાળ)+અશ્ (વ્યાપવું; વિસ્તીર્ણ વ્યાપનારી ઉષા.

શ્લોક ૧૨, ૧૩, ૧૪; આ ત્રણ શ્લોકનું કલાપક છે.

અન્વય—વનવને ન્હાની નદીયો, પ્રતિજાતિ છોડે (દરેક જાતના છોડ ઉપર) રંગીન પંખિયો,—જ્યહાં છે (હતાં); કુસુમે (ફુલવડે) તરુવૃન્દ (જ્યહાં) મોડે (મોડાય છે-તૂટે

છે,–ભારથી દબે છે); (જેની) ત્રણે દિશાએ ગરુત્ (થી) સુગન્ધિ સમુદ્ર ગાજે છે;–હાવી સર્વ પ્રકારે પરિપૂર્ણ સંધિ વિલોકીને;–(તેમજ જ્યહાં) પાષાણ રત્નની ખાણો છે, –શાંશાં વખાણ (હેનાં) થાય?–સુનેરૂપે જ્યહાં ભૂમિ અધિક ઓપે છે; લોકો (જેને વિશે) અતર્વિકલ્પ કરી (અંતરમાં વિચાર કરીને) ન અલ્પ–ઘણું–બોલે (વખાણ કરેછે)—તે એ કે–પૃથ્વીતણો શુભગ ભાગ છે. એમ તોલે છે–(સરખાવે છે);–એ પણ સંધિ જોઇને–હાવી સારી સ્થિતિ જોઇને–પરદેશી લોકો ક્યહાં ક્યહા થકી આવ્યા!–ઇત્યાદિ. બાકીનો અન્વય સરલ છે. હિંદુસ્તાન ઉપર જૂદે જૂદે વખતે પરદેશી લોકોના થયેલા હુમલા. વગેરે પ્રસિદ્ધ છે; તે વિશે આ ઉલ્લેખ છે.

શ્લોક ૧૫ મો.

દુર્બળ અવસ્થામાં આવેલા હિંદુસ્થાન ઉપર હુમલા કરી જીત્યામાં કાંઈ યશ નથી એમ બતાવ્યું છે.

ચરણ ૨ જું ક્યાં= કદિ પણ; કોઇ=કાંઈ.

ઉત્તરાર્ધ—અન્વય:—જ્યહારે ઘર (માં) કુસંપ કલેશ વિશેષ પેસે, તે ઘર (માં) પર (પારકા) આવીને બેસે, એ નિત્ય નીમ (નિયમ) છે.

માંહિંમાંહિં કુસંપથી બળહીન થયેલા ભારતવર્ષમાં પરદેશી ફાવ્યા એ અહિં વિશેષ દર્શાવી આ સામાન્ય અર્થાન્તરન્યાસ કર્યો છે.

શ્લોક ૧૬ મો.—

ચરણ ૧ લું. "રમતી" ને ઠેકાણે "હસતી" એમ પણ પાઠાન્તર છે. પણ "રમતી" માં સર્વ અર્થ (હસવાં સુદ્ધાં નો) આવે છે, તથા રમવાની ક્રિયામાં સ્વચ્છંદ પ્રભાવ વધારે દર્શાવાય છે તેથી "રમતી" એ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

ચરણ ૨ જું. ભારત—(ભારત વર્ષ)—એ બોલ-શબ્દ—ગર્વે ગવાય ત્યમ, ગવાય હેવો, હાવો ભારત એ શબ્દ હતો.

ઉત્તરાર્ધ—અન્વય:—યોગે (યોગ સાધનમાં) મહા-મુનિવરે (જે ભારત વર્ષમાં) અવધાન ધારી (સમાધિ સાધીને) બ્રહ્મ (-નું સ્વરૂપ) પ્રત્યક્ષ કરીને (પોતાના અંતર-નુભવમાં પ્રત્યક્ષવત્ જોઇને), સૃષ્ટિની વિભા (તેજ—જ્ઞાન-સંપત્તિ) વધારી; દુનિયાની જ્ઞાનસંપત્તિમાં વધારો કર્યો.

શ્લોક ૧૭ મો.—

અન્વય:—જ્યહાં (જે ભારત વર્ષમાં) પૂર્ણ શૌર્યથી ભરી (ભરેલી)અનેક સુંદરિયો એ વળી છેક વિદક્ષિણ (અ-ત્યંત ચતુર) વીર(લડવૈયા) જન્માવીને;—જન્માવ્યા; અને, જેને પ્રતાપે—(જે સુંદરિયો, શૌર્યયુકત જનનીઓ) ને પ્ર-તાપે—એ વીરોએ—બહુ કીર્તિગુણો વધાર્યા, અને એ વીરો સત્કાર્યથી જીવતા સ્વર્ગે ગયા.

આ શ્લોકમાં "જન્માવીને" એ ગૌણ ક્રિયાનો કર્તા

"સુંદરિયો" એ છે ત્હેની પ્રધાન ક્રિયા છેજ નહિં, અને પ્રધાન ક્રિયા જે છે—"વધાર્યા" "સધાર્યા"–ત્હેનો કર્ત્તા જૂદોજ (વીર) છે. તેથી જરાક ક્લિષ્ટ અન્વય થાય છે. "સુંદરિયો" ને Nominative Absolute ગણવાથી કાંઇક બંધ બેસશે. "જન્માવિ" તે ઠેકાણે "જન્માવિયા" એમ હોત તો બધું બરોબર બંધ બેસત.

શ્લોક ૧૮ મો.—

જે ભારત વર્ષમાં પૂર્વે એટલાં બધાં ગાઢાં જંગલ હતાં કે, તે વૃક્ષયૂથમય વનના અંધકારમાં મુસાફરને હિંસ્રપ્રાણીઓ (વાઘ વગેરે) ફરીવળીને મારતાં હતાં;—જે'વી રીતે અજાણ શિશુને મૃત્યુ એકદમ આવીને (દુઃખમય) સંસારમાર્ગથી બચાવી લઇને પડાવી લેછે, તેમ. આ ઉપમા બહુ માલ વાળી જણાતી નથી. ઉપમાનમાં કાંઇ વિશેષ ચમત્કૃતિજનક સાધર્મ્ય જણાતું નથી.

ત્રીજા ચરણમાં "બહુ" એ શબ્દનો સંબન્ધ બરોબર બેસતો નથી. "શિશુ"નું વિશેષણ ગણાય; પણ જરા ક્લિષ્ટ રીતે.

શ્લોક ૧૯ મો.—

અન્વયઃ—જ્યહાં (જે ભારત વર્ષમાં) અભ્ર (આ-

ઘ્રે—મેઘે) આવીને, નભમાં બહુ વેશ ધરીને (જૂદા જૂદા આકાર ધારણ કરીને), વારિ (જળ) વર્સાવીને, ફરીફરીને શાન્તિ કરીને, ઘોષ ગર્જાવીને, જ્યોત (વીજળી) કરીને, તે જ્યહાં ત્યહાં (ઠેરઠેર) પ્રકાશીને, (પ્રગટાવીને–) જેવાં (જાણે) ઉદાર જીવથી, જનચિત્ત શાન્ત્યાં (શાન્ત કર્યાં,)—છે. વર્ષાકાળ તે સતત ઋતુ તરીકે ભારત-ભૂમિનોજ વિશેષ છે.

'જાણે'ના અર્થમાં "જેવાં" એ શબ્દ વિશેષ રીતે વપરાયોછે.

શ્લોક ૨૦ મો.—ભરૂચની પૂર્વે નર્મદાના એક બેટમાં આવેલા પ્રસિદ્ધ કબીર વડને અનુલક્ષણ અહિં છે.

અન્વય:—જ્યહાં (જે ભારતવર્ષમાં) ગંભીર મૌનથી મહાન્તનુ (મહાન્ યોગીનું) વ્રત અનુસરનાર; ગાઢી જટા અને (લોકોને શાન્તિ, વિશ્રામ વગેરે આપવાને લીધે) સફળ હેવું દીર્ઘ આયુષ્ય ધારીને, જે તપ્ત જનને (પોતાની) છાયામાં લોભે (ઉત્સુકતાથી) શમવતો (શાન્તિ આપતો–આપેછે),–હેવો પ્રૌઢ–ચિન્તનાત્મક (ધ્યાનસ્થ જેવો) વડ નમીને (વડવાઇયો વડે નમેલો), શોભેછે.

મહાન્ત–મહન્ત–એ ગુજરાતીમાં યોગીઓના ટોળાના મુખ્યને અર્થે વપરાય છે; અહિં મહાયોગીના અર્થમાં છે.

કબીર વડ ઘણોજ ભવ્ય અને વિશાળ છે તે માત્ર જોયાથીજ જણાય એમ છે. મુખ્ય થડમાંથી અનેક

વડવાઇયો નીકળી પાછી જમીનમાં દટાઇ તેજ થડરૂપ થઇ વળી ત્હેની વડવાઇયોનાં પણ થડ બની, અનેક ઘટાની પરંપરાથી વિશાળ વિસ્તારમય રચના થયેલી છે. દંતકથા એવી છે કે કબીરે દાતણ કરીને નાંખેલી ચીરીમાંથી એ વડ પ્રથમ ઊગ્યો છે. પરંતુ હેનું વય કબીરના સમય કરતાં વધારે જૂનું છે; અને પ્રાચીન ગ્રીક મુસાફરોએ હેને વિશે લખેલું છે એમ કહેવામાં આવે છે.

ભીમરાવે આ કબીરવડ જાતે જોયેલો હતો. આ વડ વિશે વિશેષ હકીકત માટે Hunter's Imperial Gazetteer vol. III 102 તથા ભરૂચ જીલ્લાનો Bombay Gazetteer નો અંક જુઓ.

કબીર વડને ધ્યાનસ્થ અને યોગવ્રતસ્થ કલ્પીને ઉત્તમ રૂપક આપ્યું છે.

આ શ્લોકમાં કબીરવડનું સ્પષ્ટ નામગ્રહણ નથી, તેથી જરાક સંદિગ્ધતા રહે છે; અને શાક્યમુનિ (બુદ્ધ)ના સંબન્ધિ બોધિ વૃક્ષવિશે અનુલક્ષણ હશે એમ વખતે કોઇને ભાસ થાય એમ છે. પરંતુ એ વૃક્ષને સર્વથા લાગુ પડે એવાં વિશેષણ અહિં જણાતાં નથી, અને વિસ્તીર્ણ કબીર વડજ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ લાગે છે.

ન્ત=અંધકાર; અહિં શકલોકોના જુલમથી થયેલી અંધા-ધુંધી. "પ્રચંડ" એ વર્તાવેલા શકસંવત્‌ને લાગૂ પાડતાં જે પરાક્રમથી એ સંવત્‌ સ્થાપ્યો તે પરાક્રમની પ્રચંડતાનો બોધ કરવાનો ભાવ છે.

ઉગ્રપ્રતાપ—(પોતાના) ઉગ્રપ્રતાપને;—અનંત રવિની કીર્તિ આપી. હેનો પ્રતાપ તે રવિના પ્રતાપ જેવો ગણાઇ કીર્તિ પામ્યો.

શ્લોક ૨૨ મો.—

જે તેજ માંહિ.—જે કીર્તિના તેજમાંહી. સૂર્યના તેજ આગળ જેમ ઉડુગણ (તારા) ઝાંખા પડે તેમ વિક્રમાર્કની કીર્તિના તેજ આગળ કવિ પંડિત ગૌણતા પામ્યા.

"જેના પ્રતાપ થકિ"—જે કીર્તિના અથવા વિક્રમાર્કના પ્રતાપથી; ભૂતળ ભવ્ય ઊભું=પૃથ્વી સંપત્તિ વગેરેથી ગર્વ-યુક્ત ભવ્ય ઊભી.

પણ—

રાત્રિ થતે રવિ પડયો;—વિક્રમાર્કનો પણ અસ્તકાળ આવ્યો; અને એ રાજાનું તેજ પણ ડૂબ્યું. એ પણ ભૂત-કાળમાં લીન થયો.

" રાત્રિ થતે રવિ પડયો"—એટલી અપ્રસ્તુત પ્રશંસા કરી છે હેમાંજ નૃપનો અસ્ત વ્યંજિત થયો છે, તેથી " નૃપતેજ ડૂબ્યું " એમ શબ્દોપાત્ત ઉપમેય આણવાથી

અલંકારદોષ આવે છે. પરંતુ,

" રાત્રિ થતે રવિ પડયો;"

અને " નૃપ તેજ ડૂબ્યું "—

એ ઉપમાન વાક્ય અને ઉપમેય વાક્ય બંને એકમેક સ્હામાં રાખી શબ્દોપાત્ત કરી, બીજો જ અલંકાર (પ્રતિવસ્તૂપમા) થયો છે, એમ વખતે સમર્થન કરાય. પણ ઉપમાનવાક્ય પ્હેલું આવ્યું છે તેથી આ સમર્થન સબળ નથી.

વિક્રમાદિત્યે શક (Scythian) લોકોનો પરાજય કરી સંવત્ વર્તાવ્યો (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ વર્ષ ઉપર) તે વિશે Encyclopaedia Britannica, xii, 789 જુવો.

શ્લોક ૨૩ મો.—

છેલ્લું ચરણ:—જે (મહાન મન્ત્ર તે જ) આદ્ય ધર્મના (વેદના) ગુણ આ જગમાં ગણાયા છે.

ચરણ ૩ જું.—

આત્મપ્રભાવથકી;—વેદમન્ત્રના કર્તા ઋષિયો નથી, માત્ર દ્રષ્ટા છે; વેદ તેતો અનાદિ સિદ્ધજ છે;—એ મતનો તથ્યાંશ એટલોજ લઇયે કે વેદના મન્ત્રોનો અર્થતો કવિત્વ અથવા (Philosophy) તત્ત્વજ્ઞાન (?) ની દૃષ્ટિયે હમેશાં અસ્તિત્વમાંજ છે, ત્હેની પ્રેરણા થઇ, મનોનયને ત્હેનું દર્શન

કરી, શબ્દના રૂપમાં મન્ત્રો ઋષિયોએ મૂકયા. તો તે કવિત્વનાં રૂપમાં મૂકવાને આત્મપ્રભાવ-કવિત્વશક્તિ જોઇયેજ.

શ્લોક ૨૪ મો.—

પરિપૂર્ણ-એ "આવી" ની સાથે અન્વિત છે.

પૃથુપ્રજામાં—મ્હોળી ભારતવર્ષની પ્રજામાં, વસતિમાં. "રાજા" નો પ્રતિસંબન્ધી શબ્દ "પ્રજા" આ ઠેકાણે નથી; માત્ર સામાન્ય રીતે "જનસમુદાય" ના અર્થમાંજ 'પ્રજા' શબ્દ અહિં છે.

'પ્રજામાં' અને 'સામો' એ દેખાતો અણ મળતો, પણ શ્રવણમાં અરુચિ ન કરતો, યમક દૂષિત નથી. "સામાં" એમ હોત તો અર્થ તેજ રહી યમક સંપૂર્ણ બરોબર થાત.

"સર્વ દિશે જણાયો"—જણાયેલો; પ્રખ્યાત થયેલો.

ધર્માર્થ રૂપ—રામચન્દ્રનો ઉત્તમ અને ઉદાત્ત શૃંગારરસ તે ત્હેના એકંદર જીવનમાં પશ્ચાદ્ભૂમિમાં ગૌણસ્થિતિમાંજ રહેલો છે. પ્રધાન અંશ તો ધર્મ અને (રાજા રાજ્ય કરનાર પાછળથી હતો તેથી) અર્થનોજ છે. તેથી શૃંગારપ્રધાન કૃષ્ણને લાગૂ પડે ત્હેવો પુરૂષાર્થ—કામ—તે રામના વિશેષણમાંથી ટાળ્યો છે.

" કામરૂપ"તો નજ કહેવાય; માટે ધર્માર્થરૂપ—ધર્મ ને અર્થ એ પુરૂષાર્થની મૂર્તિજ, હેવો રામ.

કવિયે—વાલ્મીકિયે.

"જે ભારતવર્ષમાં" એવાક્ય તો એકંદર સર્વે શ્લોકમાં (અધિકાર વચનની પેઠે) જ્યહાં જ્યહાં શબ્દોપાત્ત નથી ત્યહાં અધ્યાહૃતજ ગણવાનું છે.

શ્લોક ૨૫ મો.—

(જે ભારત વર્ષમાં) સ્વર્ગીય (સ્વર્ગ જેવી) ભૂમિમાં સુર જેવા લોક ઉપન્યા હતા.

જ્યહાં (જે ભારત વર્ષમાં) ઉત્તુંગ નગ (પર્વતો) થોક થોક થઇને પડયા (પડેલા), વનસ્પતિ અને મહૌષધિ અને ખાણો પાસે રાખીને, મહોચ્ચસમ (મહાન્ ઉચ્ચ સ્વભાવના ઉદાત્ત જનની પેઠે) મૌને (વગર બોલ્યે–દાનનો દંભી ઘોષ કર્યાવિના) જીવન (જીવનસાધન—ઔષધિ આદિક અનેક સુખ સાધનો) આપીને રાચે (સંતોષ) પામે છે.

"પડયા થઇ થોક થોક"—ઉપરા ઉપરી શિખરોની હારચની કોટ જેવી રચનાવાળાં પર્વતનાં પડનું આ સંક્ષિપ્ત પણ સૂચક વર્ણન છે.

ચરણ ૪ થું—આ સાથે મેઘદૂતના ઉત્તરમેઘના શ્લોક ૫૧ નું ઉત્તરાર્ધ સરખાવો.

निःशब्दोऽपि प्रदिशासि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणायिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥

આપે વારિ મુનિવ્રત ધરી, યાચતા ચાતકોને;
સારાને છે પ્રતિ વચનતો ઇચ્છિયું કર્વું જોને.
(ભીમરાવ કૃત ભાષાંતર).

તેમજ આ શ્લોક પણ—

गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥

અર્થ—

ગર્જે ન વરસે શરદે, વરસે ઘન નીરવે જ વર્ષામાં;
નીચ વદે ન કરે કંઇ, સુજન વદે નહિં કરે તદપિ કામો.

શ્લોક ૨૬ મો.—આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો અથ જરાક સંદિગ્ધ છે. પણ ભાવાર્થ આ પ્રમાણે જણાય છેઃ—

જે ભારત વર્ષમાં સિન્ધુઓઘ (ગંગા યમુના ઇત્યાદિક મહાન્ નદીઓના પ્રવાહ) સ્થળે સ્થળે—તીર્થનાં સ્થળે સ્થળે—અટકી અટકીને, પુનિત મહા ચરિત્રો ગાઈને, સ્નાનવડે પવિત્ર કરે છે (તે સ્થળોને પોતનાં જળતરંગના સ્પર્શથી પવિત્ર કરે છે; અથવા હેમાં સ્નાન કરનાર લોકોને પવિત્ર કરે છે). "મહા ચરિત્ર ગાઈને" એમ કહેવાનું કારણ એ કે રામ, ભરત, ભગીરથ, કૃષ્ણ, બલદેવ ઇત્યાદિક મહા પુરૂષોના ઇતિહાસ એ મહાન નદીઓ ઉપર સંસ્કારસંબન્ધની લેખનીથી કાળે લખેલા છે.

ઉત્તરાર્ધ—બંને ચરણ જૂદાં જૂદાં લેવાનાં છે.

જે ભારતવર્ષમાં શત્રુઓનાં દળ રોપમાં રગડાઇને પડચાં છે. મતલબકે, જ્યહાં અનેક પ્રસંગે અનેક શત્રુસૈન્ય રગડાઇ પડચાં છે. (ભારતભૂમિ તે અતિ પ્રાચીન કાળથી અનેક ન્હાનાં મ્હોટાં યુદ્ધોની રુધિરાંકિત રંગભૂમિ થયેલીછે એ ઐતિહાસિક સત્ય છે). અને જ્યહાં (જે ભારતવર્ષમાં) મૈથિલસુતા (મિથિલાધિપતી પુત્રી—સીતા) પતિના રામ-(ચંદ્રના) વિયોગે રોઇ હતી. રામાયણનો એકજ, પણ તત્વભૂત, વૃત્તાન્ત (સીતાહરણ અને રામસીતાનો વિયોગ), આ છેલ્લા ચરણમાં રસમય ચાતુર્યથી કવિયે સૂચવ્યો છે.

શ્લોક ૨૭ મો.—

આર્ષછંદ—ઋષના કરેલા છંદ, વેદમંત્ર.

પ્રાણે—મન અથવા હૃદય. આ ઠેકાણે પ્રાણનો સામાન્ય અર્થ નહિં બેસે.

તપસ્વી—તપસ્વીએ (તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત છે).

તમિસ્ર—અંધકાર. અજ્ઞાન વગેરેનો અંધકાર.

તપસ્વીનેજ તપના બળે કરીને વીર કહ્યા છે. અને તે તપસ્વી વીર યશસ્વી થયા એમ કહ્યું છે.

શ્લોક ૨૮ મો.—

ચરણ ૧ લામાં "દૃઢ" ને ઠેકાણે "ધ્રુવ" એ પાઠાન્તર પણ છે.

મહામુનિ—મહામુનિયે (તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત); મુખ્ય ક્રિયાપદ "આપી" છેલ્લા ચરણમાં છે.

વૃત્તિ—મનોવૃત્તિ; મનની સ્થિતિ, તથા કૃતિ તરફ વલણ.

સત્ત્વે કરી—સત્ત્વગુણે કરીને. અને શમ તથા દમવડે સર્વશિરોમણી થઇને.

નિજરૂપં સ્થાપી–આત્માનું સ્વરૂપ ચિત્તમાં સ્થિર ધ્યાનથી આણીને.

વેદાન્તજ્ઞાન—ઉપનિષદ્ તે વેદને અન્તે હોવાથી વેદાન્ત કહેવાય છે. ઉપાનષદોનો અર્થ ભકિતપર પણ હોવાથી, વેદાન્તજ્ઞાન શીખવા ભકિત આપી એમ કહેવામાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો માનેલો વિરોધ, દૂર થાય છે. વેદાન્ત (ઉપનિષદ્) નું ખરૂં જ્ઞાન તે ભાકતથી વિરુદ્ધ નથી. એ વિરુદ્ધપણાનો અપવાદ તો વૃથાવેદાન્તીના મતને જ લાગૂ છે.

શ્લોક ૨૯ મો.—

સંધાનનો સુકર—સંધિ (સલાહ) કરવામાં કુશળ.—"સુકર" નો મૂળ અર્થ સ્હેલાઇથી થાય ત્હેવો–એમ છે. પણ અહિં એ ક્રિયાસાહક અર્થ નહિં પણ ક્રિયાકારક અર્થ લેવો. તેમજ, પરાક્રમેતીવ્ર—યુદ્ધાદિકમાં પણ અસહ્ય પરાક્રમવાળો.

આત્ર સંધિમાં કુશળ હોય તે વખતે યુદ્ધમાં ભીરુ

પણ હોય; પરંતુ આ કૃષ્ણતો સંધિમાં કુશળ તેમજ વિગ્રહમાં પરાક્રમી. અથવા 'સંધાન' એટલે નિશાન મારવું.

ચરણ ૨ જું. કંસાદિક દુર્ગુણાવતારને માર્યા માટે દુર્ગુણનો સંહારનાર.

જે ભારતવર્ષમાં પ્રેમાવતાર થઇ (થઇને રહેલો), અને બંધુવિરોધથી છાયેલો (બીજા યાદવો મદ્ય પીને માંહો માહિં કપાઇ મુઆ ત્હેના શોકની છાયાથી ઘેરાયલો) કૃષ્ણ તે સંધાનનો સુકર, પરાક્રમે તીવ્ર, અને દુર્ગુણનો સંહારનાર, તેથી વિષ્ણુરૂપ (વિષ્ણુનો અવતાર) કહીને પુરાણે ગાયો છે. (વર્ણવ્યો છે.)

શ્લોક ૩૦ મો.-'પિતૃવ્ય'—નો ખરો અર્થ તો 'કાકો' થાય-પણ અહિં 'પિતરાઇ'ના અર્થમાં ભ્રમથી આ શબ્દ વપરાયો જણાય છે.

પ્રથગ સહસા (વિચાર કર્યા વિના) યુદ્ધમાં (અર્જુન) પડેલો, અને પછી દુર્યોધનાદિક બંધુઓનો ઘાત કરવાનો ભય ધારીને (બંધુનો ઘાત કરવો એ પાપ છે એમ ભય ધારીને) વિરાગ આણીને (આ બધાં સગાંને મારીને શું ફળ? શું માત્ર રાજ્યલાભ માટે આમ સગાંનો વધ કરવો? બળ્યું હેવું રાજ્ય!—એમ વિરાગ આણીને) અડી ઉભેલો,—હું તો નહિ યુદ્ધ કરૂં એમ કરીને શસ્ત્રાસ્ત્ર નાંખી દઇ ઊભેલો; તેથી તે અર્જુનને સદ્ધર્મનું ખરૂં ત-

ત્ત્વ જણાવીને (આ દુનિયામાં સમત્વ રાખી કર્મ (કર્તવ્ય) તો કરવાંજ જોઇયે-એમ ધર્મતત્ત્વ જણાવીને)—કૃષ્ણે—અર્જુન કને ગાણ્ડીવ (અર્જુનના ધનુષનું નામ ગાણ્ડીવ હતું-તે ધનુષ) ના ઘોષ (ટંકાર)ની કૃતિ કારમી—પ્રબળ અને અદ્‌ભુત પરિણામ કરનારી—કરાવી. અર્થાત્ યુદ્ધમાં અર્જુનને પ્રવૃત્ત કર્યો. આમ ભઙ્ગ્યન્તરથી કહેવાને લીધે પર્યાયોક્ત અલંકાર થયો છે. 'કૃષ્ણે' એ પદ પૂર્વના શ્લોક-માંથી લેવાની જરૂરજ છે એમ નથી; સહજ સૂચવાય-છે ખરૂં.

"ઉભેલો" "પડેલો"—એ વિશેષણનો વિશેષ્ય, "અર્જુન" અધ્યાહૃત લઈ,—પ્રથમ બે ચરણ સ્વતન્ત્ર વાક્યો ગણી; તે પછી, ત્રીજા ચરણને આરંભે "તેથી તે" એ શબ્દો અથવા "તે વખતે" અથવા હેવા શબ્દો "અર્જુનને" ની પૂર્વે ગૃહીત લેવાથી અન્વય બેસશે. "ઉભેલા" "પડેલા", એમ કૃદન્તવિશેષણ ત્રીજા ચરણમાંના "અર્જુનને" હેનાં કર્યાં હોતતો અન્વય સુઘટિત વધારે થાત; પરંતુ પદ્ય શ્રવણસુભગ ઓછું થાત.

"પિતૃવ્ય"—હેમાં "પિ" દીર્ઘવત્ લેવો પડે છે, (પદ્યને માટે) તે જરાક અરૂચિ કરે છે. મૂળ ભીમરાવે તો 'પિ' તે 'તૃ'ની પૂર્વે થડકાઇને ગુરૂ થાય છે એમ ભ્રમ-થી આ ઠેકાણે શબ્દ મૂકેલો લાગે છે. શાથી કે ઋકારનો

બરોબર ઉચ્ચાર ન કરવાથી ઋકારયુક્ત વયડી તે જાણે સંયુક્તાક્ષર જ ના હોય તેમ તે પૂર્વેની વયડીનો સ્વર થડકાવવાની ખોટી રીતથી ઘણા સંસ્કૃત સારૂં જાણનારા વિદ્વાનો પણ હાવી ભૂલ્ય કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે રા. મણીલાલ નભુભાઇના ઉત્તરરામચરિતના ભાષાન્તરમાંના નીચે લખેલાં પદ્યનાં ચરણો જુઓ:—

"જે કર્ણ અમૃત, રસાયણ ચિત્તકેરાં" (પૃ. ૧૬. પં. ૧૧)

"લીંપે શકે સુરસ અમૃત લેપનાથી" (પૃ. ૫૪ પં. ૫). મહારાણીની 'જુબિલી' વિશે 'વિનોદિની' એ નામનું કાવ્ય ભીમરાવે કર્યું છે ત્હેમાં પણ એમછે:—

"પિતૃવ્ય પેખી પડતો પદવંદનાર્થે."

પણ ત્યહાં 'પિ' ઉપર દીર્ઘતાનું ચિહ્ન (–) છાપેલું છે, (એ કાવ્ય ભીમરાવે જાતે હયાતીમાં જ છપાવ્યું હતું)—તેથી ઉપર બતાવેલી ઉચ્ચારભ્રમની કલ્પના વળી ખોટી લાગે છે, અને એટલે દરજ્જે ભીમરાવ દોષમુક્ત થાય છે.

અર્જુનનો વિરાગ ભગવદ્ગીતાના આરંભમાં સરસ વર્ણવ્યો છે.

શ્લોક ૩૧ મો.—

જ્યહાં (જે ભારત વર્ષમાં) ભરતતાત (દુષ્યન્ત)

અને શકુન્તલાનો—(હેમના) પ્રેમનાં—તેગજ, સૌભાગ્ય ખોઇને (પતિ રામરાજાએ જનાપવાદને લીધે ત્યાગ કરવાથી) તપ કરતી જનકાત્મજા—સીતાનાં, ઉદાર ચરિતો, શારદા (સરસ્વતી)નાં પદ (ચરણ) પૂજીને (વિદ્યાની દેવીની કૃપાથી ગાઇને બે મુખ્ય માન્યા (માનેલા) કવિ (અનુક્રમે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનો કર્તા કાલિદાસ અને ઉત્તરરામચરિતનો કર્તા ભવભૂતિ) અમર થયા; કીર્તિને લીધે અમર થયા. કાલિદાસનું સર્વોત્તમ નાટક શાકુન્તલ છે અને ભવભૂતિનું ઉત્તરરામચરિત છે; તે બંને વાતનું અનુલક્ષણ આ શ્લોકમાં સુંદર કવિત્વયુક્ત સ્થિતિવર્ણનથી કર્યું છે.

શ્લોક ૩૨ મો.—

રવિનામધારી—રવિને નામે નામ ધારણ કરનાર; ભાસ્કરાચાર્ય, પ્રખ્યાત જ્યોતિર્વિદ્. 'સિદ્ધાન્તશિરોમણિ' વગેરેનો રચનાર; (તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત છે)—"કીધો" તથા "વિરચિ"નો કર્તા.

બિન્દુમાં ગ્રહ ગણી—અર્થ સ્પષ્ટ જણાતો નથી. પણ—ગ્રહને ઠેકાણે બિન્દુઓ મૂકીને ગણતરી કરીને આમ અર્થ હશે.

તે ગણિતની—ખગોળશાસ્ત્રને ઉપયુક્ત ગણિતની.

લીલાવતી—પોતાની પુત્રી લીલાવતી નામની હતી ત્હેનું નામ અમર રાખવા, પોતે રચેલા ગણિત શાસ્ત્રના પુસ્તકનું નામ ભાસ્કરાચાર્યે "લીલાવતી" રાખ્યું એમ કહેવાય છે.

"સત્કૃતિમાં"–એટલે ગણિતની સત્કૃતિમાં.

શ્લોક ૩૩ મો.—

ગુહ્ય ગવ્હરો (ગુફાઓ) ભેદીને, અને ગાંઢાં શિલાનાં તથા તરુનાં યૂથો (ટોળાં) બળમાં છેદીને, (જે) આકાશથી ઉતરી (ઊંચા હિમાલયથી ઉતરી માટે આકાશથી જ-ઉતરી), (જેણે આકાશથી ઉતરીને ગુફાઓ ભેદી અને શિલાતરુ વગેરે છેદ્યાં); અને જે'ને તટે મુનિયોએ ધ્યાન ધર્યાં (લોભે—મોક્ષાદિક સિદ્ધિને લોભે), (હેવી) ભાગીરથી જેવી બીજી કોઇ નદી, (જે ભારત વર્ષમાં) શોભતી નથી.

શ્લોક ૩૪ મો.—

ચરણ ૨ જું. હિમતણી (બરફની) શિલાઓ ધરીને (ધારણ કરીને) રહેલો જેવો ઊંચો કોટ; જાણે બરફની શિલાનો બનેલો ઊંચો કોટ.

ચરણ ૩, ૪. જેણે—જે હિમાલયે.

આ દિવ્યભૂમિ—આ ભરતખંડની દિવ્ય ભૂમિ.

ત્હેના ઉદરમાં શમાવી દીધાં. દાનવનાં દળને આ ભૂમિમાં લુપ્ત કરી દીધાં; નાશ પમાડયાં, અથવા અપ્રસિદ્ધિની સ્થિતિમાં આણી નષ્ટપ્રાય કીધાં. દાનવનાં દળ–તે, મ્લેચ્છાદિક, પરદેશી હુમલો કરનારી પ્રજાઓ. આમ અર્થ સંભવે છે. પણ તે અર્થ લેતાં પણ ઐતિહાસિક સત્યને વિરોધ આવે છે; કેમકે હિંદુસ્થાન ઉપર હુમલો કરનાર કોઇપણ રાજા કે લોક હિમાલય ઓળંગીને નથી આવ્યા; પછી હિંદુકૂશ પર્વતને હિમાલયનો દૂરનો અંત ગણે તો બંધ બેસાડાય.

ત્રીજા ચરણમાં 'ઉતારિ' ને ઠેકાણે 'વટાવિ' એમ પાઠાન્તર છે.

શ્લોક ૩૫ મો.–ત્યાં—હેવા—ઉપરના સર્વ શ્લોકમાં ઇતિહાસસંસ્કારી વિશેષણોથી ઉદ્દિષ્ટ કરેલા—ભારત વર્ષમાં.

"અપૂર્વ ઉંચું ધરાથી"—કાંઇ વાસ્તવિક પાદાર્થિક સ્થિતિમાં ઊંચું નહિં; પણ કીર્તિ, સમૃદ્ધિ, ઇત્યાદિ ગુણગૌરવથી કરીને અપૂર્વરીતે ઉન્નત દશામાં આવેલું. ધરાથી—આખી પૃથ્વીથી; પૃથ્વીના બીજા બધા ભાગ કરતાં

ઉત્તરાર્ધ—જ્યહારે ચૌહાણવંશવિભવી (ચૌહાણ વંશના વિભવ–સમૃદ્ધિવાળો) પૃથિરાય પૃથ્વીપતિ થઇ વસ્યો ત્ય્હારે–એ હસ્તિનાપુર—વધારે વિલસ્યું, વિલાસ પામ્યું,

સમૃદ્ધિ વગેરેમાં રમ્યું; અથવા, વિલસ્યું=શોભા પામ્યું.

ચૌહાણવંશવિભવી—એ હસ્તિનાપુરનું નહિં, પણ પૃથિરાયનું વિશેષણ છે.

પૃથુરાજ, પૃથિરાય, પૃથિરાજ, પૃથ્વીરાય પૃથ્વીરાજ,—એ નામાન્તર છે.

શ્લોક ૩૬ મો.—રાજન્ય=ક્ષત્રિય.

ચરણ ૨ જું "નક્ષત્રમાં" અને "ઉડુગણે" હેમાં પુનરુક્તિ આવે છે. તેમજ "નિજગુણે" નો પ્રતિરૂપ સમાન ધર્મ જાણે બતાવનાર ના હોય એમ "ઉડુગણે" શબ્દ મૂકયો જણાય છે, પણ સાધર્મ્ય માત્ર અનુપ્રાસનુંજ જણાય છે. આમ એ દોષ જણાય છે ખરા. પણ કાંઈક સમર્થન નીચે પ્રમાણે થાયઃ—નક્ષત્ર—એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, વગેરે સર્વ વ્યોમમાં ફરનારા અને રહેનારા ગોળ. તે નક્ષત્રોમાં જેમ ઉડુગણે, તારાગણે;—તારાગણના સમાવેષ્ટનથી, ગ્રહરાજ (સૂર્ય); તેમ ક્ષત્રિયમાં નિજગુણથી પૃથુરાજ.

ઉત્તરાર્ધ—આખું નભમંડળ શૃંગારનાર ભાસે છે (સૂર્ય) તોપણ પોતાનું તેજ તેથી કરીને કાંઇ ઓછું ન થતાં, સ્વપદવી (સ્થિતિ) ધરીને સ્વપ્રકાશે રહ્યો છે; હેવો ગ્રહરાજ નક્ષત્રમાં તેમ ક્ષત્રિયમાં પૃથુરાજ.

શ્લોક ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯ એ પૃથુરાજના ગુણના વર્ણન વિશેના છે.

શ્લોક ૩૭ મો.—આ શ્લોકમાં "તે" એ કર્તૃપદનું પ્રધાન ક્રિયાપદ જડતું નથી. ભ્રમમાં ને ભ્રમમાં મૂકવું રહી ગયું જણાય છે.

મંત્રી મહાન હતા (હેની પાસે), પણ તે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ સર્વાનુકૂલ કરીને, રાજ્યરિદ્ધિને પણ સાચવીને સઘળો સંસ્કાર (Education) પામીને પોતાની બુદ્ધિના યોગે;—કાર્યસિદ્ધિ કરતો. (એમ ભાવ છે) પણ એટલા છેલ્લા શબ્દ અનુક્ત રહી ગયા છે.

ચરણ ૪ થું. એવી (હેની) મનુષ્ય લોકમાં ધર્માનુકૂલ (રાજધર્મને અનુકૂલ-યોગ્ય) કૃતિ હતી. મંત્રીને વશ નં હેતાં, પોતાની જ્ઞાનસંપત્તિના બળે સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિથી કાર્ય કરતો. અને તેમ કરવામાં રાજ્યની ઋદ્ધિને નુકસાન પણ ન પ્હોંચાડતાં, સર્વેને અનુકૂલતા આવતી. આ રાજધર્માનુકૂલ કૃતિ.

ચરણ ૨ જામાં "રિદ્ધિ" એ શબ્દ "ઋદ્ધિ" એ ઉપરથી થયેલો પ્રાકૃત શબ્દ છે.

શ્લોક ૩૮ મો.—

અન્વયઃ—

(એ પૃથુરાજ) સામન્તસંશ્રય (હતો)—માંડલિક રાજા વગેરેથી વીંટાયલો હતો,—તથાપિ આત્મપ્રભાવથીજ (પોતાનાજ પરાક્રમથી) સમગ્ર કાન્તિ (રાજસમૃદ્ધિથી

ઉત્પન્ન થતી મુખની ગર્વાદિકની કાન્તિ) ધરીને; (હેણે) ભ્રાન્તિ (ભ્રમ;—રાજ્યમાં અંધેર વગેરે સર્વ ભ્રાન્તિ) દૂર કરી; તેથી સ્વકર્મ કરતે (પોતાનાં રાજકાર્ય કરતે) ન્યાય નીતિ લહીને (સત્ય અને ન્યાયની પદ્ધતિ લઇને, હેવી ન્યાયરીતિ આદરવાથી,) અભેદ્ય,—કોઇ પણ શત્રુ વગેરેથી ભેદાય નહિં હેવો, જેના સામાન્તાદિક ફુટે નહિં હેવો,—રહેતો; (આજ) ખરી ક્ષત્રિયની રાજ્યરીતિ.

શ્લોક ૩૯ મો.—

અન્વય:—

જે (પૃથુરાજ) પ્રસિદ્ધ સિંહનાદ (ગજનો સિંહનાદ) અવલેખી (જાણીને), દિગીશ થઇને,—દિગ્વિજય કરીને—પાળવા માટે ગજ (દિગ્ગજ—દિક્પાળગજ)ને જાતે-પંડે, પોતે—લાવ્યો; તેવોજ—તેમજ, રાજમંડલ વિષે તે ચક્રવર્તી નૃપ રાક્ષસ થકી પોતાની (પોતાના રાજ્યની) સ્થિતિના રક્ષણનો અર્થી હતો; રાક્ષસોના ત્રાસથી પોતાના રાજ્યની સુસ્થિતિ બચાવી રાખવાને પ્રયત્ન કરતો હતો.

આ દિગ્ગજની કલ્પિત વાર્તા આ ઇતિહાસમૂલક કાવ્યમાં આણી છે તે માત્ર આ કાવ્યને સંસ્કૃત પદ્ધતિના મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ આપવા માટે હશે એમ લાગે છે.

શ્લોક ૪૦ મો તથા ૪૧ મો.—આ યુગ્મક છે.

આ પાંચ (૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, અને ૪૪) શ્લોકમાં એક અપૂર્વ પ્રકારનું અને સુંદર તથા અદ્ભુત કવિત્વયુક્ત

આવાહન છે. સરસ્વતી અથવા હેવી કોઇ સાંકેતિક અને સાંપ્રદાયિક દેવતાને સંબોધીને નહિં, પણ કવિતાની ભગિની સંગીતવિદ્યાની પરમ અધિષ્ઠાનભૂત તથા સંજ્ઞારૂપ હેવી દિવ્ય નારદની વીણાને સંબોધીને, આ રમણીય આવાહન કર્યું છે. હેમાં કવિત્વના ભાવનું અને દિવ્યવાદ્યના સ્વરોનું અભેદાધ્યવસાન (Identification) સહજ રીતે, પ્રયાસ વિના જ, સુંદર રીતે કર્યું છે.

આ આવાહન સર્ગને આરંભે ન મૂકવામાં તથા આમ પૃથુરાજનું વર્ણન પૂરૂં થયા પછી, સર્ગને અંતે મૂકવામાં સુંદર કૌશલ વાપર્યું છે. સાંકેતિક પદ્ધતિથી ભિન્ન રીત વાપરી તે નવીનતાને ખાતર જ નહિં. પરંતુ આરંભમાં મૂક્યું હોત તો ભારતવર્ષનું વર્ણન આરંભમાં આવીને જે કાવ્યારંભમાં એકદમ ઉદ્ભિન્ન થતા ગંભીરનાદી ગાનના જેવી મોહક રચના થાય છે તે ના થાત; તેમજ પૃથુરાજનું કાંઇક વર્ણન આવ્યા પછી, આ આવાહનના ચોથા શ્લોકમાં પૃથુરાજની પત્ની સતી થએલી ત્હેને અનુલક્ષણ છે તે વધારે સંદેહમાં આચ્છાદિત રહેત.

આ આવાહનના શ્લોકો ભીમરાવના હસ્તલેખમાં ૩૫મા શ્લોક અને ૩૬ માની વચ્ચે લખેલા છે; અને શ્લોકના અંક માત્ર તે તે ઠેકાણે જૂદી રીતે મૂક્યા છે તેથી અંતે જ આવાહન આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમ ભીમરાવે એ આવાહન આમ વચમાં મૂકવું ધાર્યું હશે,

અથવા તો શ્લોક ૩૬ થી ૩૯ આવાહનના શ્લોક રચ્યા પછી રચ્યા હશે. જો આવાહન વચમાં મૂકયું હોત તો પણ અડચણ નહોતી. એથી વળી કાંઇક જૂદી ખૂબી આવત. તેમજ ૩૯ મા શ્લોકને અંતે " નૃપ ચક્રવર્તી " એ શબ્દો આવેલા, સર્ગ ૨ જાને આરંભે " ચક્રવર્તી થઈ ત્યારે" એમ ઉપાડી લેવાયછે તે પણ સુઘટિત થાત.

અન્વયઃ—સહુ દિવ્યવાદ્યની જે આદ્ય (તે) તું વીણા ક્ય્હાં છે ? (જે તું) રાગે ભર્યા (પ્રેમથી ભરેલા) મધુર, ઝીણા, તે (પ્રસિદ્ધ) સુર આપી (આપીને, આપતી) પ્હેલી નારદકંઠે (માં) રાગે (પ્રેમથી) તું સુતનુ (સુંદર શરીર વાળી) વશી; અને પછી સુરસમાન લોકને (ગંધર્વાદિકને). ભાગે (હિસ્સે) આવી.—એનીએ વીણા આવી એમ શબ્દાર્થને વળગવું નહિં; એ વીણા એટલે એ દિવ્ય સંગીતકલા એટલુંજ સમઝવાનું છે.

ગંધર્વ તે 'સુરસમાન' કહેવાનું કારણ એ કે એ જાતિને પણ દેવયોનિમાં ગણેલી છે:—

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकःसिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥

(અમરકોશ)

શ્લોક ૪૧ મો.—

ચરણ ૨ જું. ત્હારા સર્વ વિભાવ (રાગધ્વનિના કારણભૂત સ્વરભેદ) તે સર્વ પ્રણુયચ્છાના છે, પ્રેમના

સ્વરૂપનાજ છે; ત્હારા સર્વે મધુર સ્વરસંયોગમાં અંતર્વર્તી-ભાવ પ્રેમ જ વ્હેછે. નીચે ૪૨ મા શ્લોકમાં "કોવાર તે મદ ભરી" "વળિ કાંઈ દીના" "કોવાર ભાવ ધરિ નાચતિ મો-તિ વેરે," "અન્યક્ષણે સદય તે થઇ આંસુ રેડે"—એમ અન્ય ભાવ આ વીણાને અંગે વર્ણવેલા છે; માટે કાંઇ તેથી આ વાક્યની સાથે અર્થવિરોધ આવતો નથી. બધાએ ભિન્ન ભિન્ન ભાવની નીચે વ્હેતું એ પ્રેમના ભાવનું વ્હેણ છે એમ આ ઠેકાણે લેવાનું છે. સર્વરસમાં બીજ રૂપે આનંદનો એક પ્રકાર રહેલોજ છે. તેજ આ પ્રેમ.

વિભાવ—કાવ્ય શાસ્ત્રમાં રસની ઉત્પત્તિ બતાવતાં દર્શા-વેલાં "કારણ" તે "વિભાવ" કહેલા છે. ત્હેના બે ભેદ, "આલંબન વિભાવ "અને ઉદ્દીપન વિભાવ". જેમકે શૃં-ગાર રસમાં, નાયિકાદિક આલંબન અને વસંતઋતુ, ગીત, પુષ્પાદિક ઉદ્દીપનવિભાવ. "વિભાવનો" આ સ્થળે અ-ર્થ સર્વથા નથી; પણ તે ઉપરથીજ થયેલો, ત્હેને પ્રતિરૂપ જ સંગીતને અનુકુળ અર્થ લેવાનો છે. એટલે ગીતધ્વનિના કારણભૂત સ્વરભેદ.

પરંતુ અહિં સંગીત અને કવિતાનું એક જાતનું અભેદા-ધ્યવસાન કરેલું છે, તેથી વિભાવના આ સંગીતપર અ-ર્થ ઉપર કાવ્ય શાસ્ત્રમાંના અર્થની છાયા પણ પાડવાની છે. માટે એ મિશ્ર અર્થ લેવાનો છે.

ઉત્તરાર્ધ.—કે—અહિં "કે" નો અર્થ છેક વિકલ્પાત્મક

લેવાનો નથી. પૂર્વે કાંઇં વિકલ્પવિષય કહ્યો નથી. છતાં "કે" થીજ શરૂ કર્યું છે, તે દોષ નથી, પણ એક પ્રકારની વાક્યની સુંદરતાનું બીજ છે. પૂર્વે પૂછ્યું છે કે–"તે ક્યાં દિસે મધુરવાદિની! રમ્યવીણા?" મતલબ કે "તું ક્હાં ગઇ?" "કાંઇં જતીજ રહી કે શું?" એમ ગર્ભિત અર્થ એ શાબ્દપ્રશ્નનો છે—તેથી પછી વળી પૂછેછે કે–"તું રહી લટકતી"—ઇત્યાદિ.

અન્વયઃ—કે તું (કોઇ) વનવૃક્ષની ડાળે લટકતી રહીને, તળે બેશીને (ડાળે લટકતી એટલે નીચેજ લટકતી હોય, માટે તળે બેશીને એમ કહ્યું છે) (ત્હારા) વિરત વાદિતને (બંધ પડી ગયેલા ગીતધ્વનિને) તું નિહાળે છે?

આ ઘણાજ ઉન્નત કવિત્વયુક્ત અદ્ભુત કલ્પનાનું સૂચન છે. વીણા તે પોતાના વિરાગ પામેલા સ્વરધ્વનિને જોતી જોતી નિર્જન વનમાં વૃક્ષ ઉપર લટકતી કલ્પી છે. હવે કોઇ એ દિવ્ય વીણાના સ્વરો જગાડનાર ના રહ્યું તેથી ઉપેક્ષિત થયેલી કોઈ વૃક્ષની ડાળે લટકી રહી છે; અને ત્હાં રહી રહી પોતાના ભૂતકાળમાં ઉદ્ભૂત થઈ લીન થયેલા મહાન્, મધુર, ગંભીર, સ્વરો—જે વિરત થયા માટે કાંઈ અસ્તિત્વમાંથી લુપ્ત જ થયા છે એમ નથી, તે સ્વરો—ને નિહાળે છે; સાંભળે છે એટલુંજ નહિં, પણ પ્રત્યક્ષવત્ જુવે છે. સ્વરને શ્રવણેન્દ્રિયગમ્ય છતાં "નિહાળે" એમ કહેવાથી, "શ્રવણ" ને "દર્શન" એ બે ક્રિયાનો અભેદ

કરવામાં માત્ર સાધારણ લક્ષણા થતી નથી, પરંતુ એથી લુપ્ત જેવા થયેલા ગીતસ્વરનું હજી પણ અસ્તિત્વ છે એમ રમણીય પ્રતીતિ થાય છે. એ ગીતસ્વર તે માત્ર ગીત વિરામ પામતાં જે અમુક કાળ સુધી મધુર ધ્વનિના રૂપમાં મનમાં ઝણુઝણ્યા કરે છે તે સ્થિતિમાં જ રહેલા નથી, પરંતુ, તેથી પણ વધારે, ચિરંતન સ્થિતિમાં અમરવત્ રહેલા છે ત્હેને એ વીણા—જાણે કે ખેદ, પ્રેમ, હર્ષ વગેરે ભાવમાં લીન થઇને—જોયા કરે છે.

"Music when soft voices die,
Vibrates in the memory" (Shelley).

" શિળિ ચાંદનિની સમ રેલિ રહે,
કંઈ ગાન મધૂરું સુમન્દ વહે,
સુણિ જે વશવર્તિ બની ઠરતા
હરણાંસમ અબ્ધિતરંગ બધા;
મૃદુ એહવું ગાન વહી વિરમે,
તદપિ શ્રવણે ધુનિ ત્હેનિ રમે;—"

એ કાવ્યોમાં સૂચવેલી ગીતધ્વનિની સ્થિતિ રમણીય છે; પણ તે કરતાં વધારે ઉન્નત કલ્પના આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સમાયલી છે. ગીત ધ્વનિના સ્વર ગીત શાન્ત થયા પછી ક્ષણવાર રહે છે એમ નહિં પણ, એતો ચિરંજીવ ચેતનાત્મક કોઇ સરજ્જ છે—વીણાનાં આત્મજો જ છે—જે'ને એ વીણા નિરંતર કૌતુક, હર્ષ, શોક

ઇત્યાદિ ભાવથી જાણે નિહાળતી રહેછે. આટલો બધો અદ્ભુત અને રમણીય તથા ગંભીર ધ્વનિ જણાવનારી કલ્પના અત્યુત્તમ કવિત્વની જ ગિલકત છે.

આ કલ્પના અસ્વાભાવિક નથી હેના પુરાવામાં નીચેનો ઉતારો ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે:—

"This scene was succeeded by the representation of Collins's "Passions". I represented Music seated on a throne, with a small lyre in my hand. I gazed upwards, *as if my Soul were wandering after the echoing sound.*

("Golden Memories" a story by Effic Leigh).

શ્લોક ૪૨ મો.—

"સ્મિત કરી ફરતી"—એ વિશેષણ વીણાના નિરંતર આનંદપ્રધાન ગુણને લીધે આપ્યું છે. સંગીતકલા આનંદનું જ નિદાન છે.

કોઇ વાર ગદ્ ભરી—કોઇ વાર મદયુક્ત ગાન ગાતી.
વળી કાંઇ દીના—કોઇ વાર વળી દીન સુર કાઢતી.

"કો વાર ભાવ ધરિ નાચતિ મોતિ વેરે"—કોઇવાર આનંદનાદી સુર કાઢી આનંદસુર રૂપી મોતી તું વેરે.

"અન્યક્ષણેં૦ ઇત્યાદિ"—વળી કોઇ બીજીવાર સદયભાવ

પ્રબોધનાર કરુણરસમય સુર તું કાઢે છે.

આમ ઉપર ઉપરનો અર્થ તો છે. પરંતુ "આ સર્વે ભાવ ઉત્પન્ન કરનારું સંગીત તું ઉત્પન્ન કરે છે," આમ આટલેથી જ અર્થ અટકતો નથી. એ ભાવ જે વીણાના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરોદયનાં કાર્ય, અને એ સ્વરોદય જે તે વિવિધ ભાવનાં કારણ, તે બન્નેનું અભેદાધ્યવસાનથી ઐકય કલ્પીને વીણાને જ ચેતનવત્ તે તે ભાવ પોતેજ અનુભવતી કલ્પીછે. આ કલ્પનામાં જ કવિત્વની ખુબી રહી છે. આ પ્રકારની કલ્પનાને બળે જ સંગીતકલા અને કવિત્વકલાનુ ઐકય વિલક્ષણ પ્રકારે અહિં ઉપસ્થિત કર્યુંછે. "વીણા તે તે ભાવ ઉદ્બોધનારી નહિં પણ પોતેજ તદ્રૂપ થઈ તે ભાવ અનુભવનારી"—આ ઉત્તમ કલ્પનાની ખુબી અનુભવગમ્ય જ છે. આનંદના સુર તેજ આનંદના ભાવ (અને તે મોતીના રૂપકથી રૂપિત થયેલા વધારે ચમત્કૃતિજનક છે), તેમજ કરુણરસાનુકૂલ સ્વર તે વીણાનાંજ રેડેલાં આંસુ–એ પણ આ રમણીય કલ્પનાનાં રમણીય અંગ છે

કવિને વિશે કવિતા કરવી તે ગાવું એમ અનેક રીતે અંગ્રેજી ભાષામાં શબ્દો વપરાયછે. અને આપણી આ દેશની કવિતા ગાયા વિના બોલાતી જ નથી. આમ કવિતા અને સંગીત એ બેનો નિકટ સંબન્ધ તો ઉઘાડો જ છે. કવિતા અગેય ગદ્યમાં પણ હોઇ સકે છે એ વાત કેટલેક અંશે ખરી છે. આપણાં પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રોમાં

પણ કાદમ્બરી જેવાં પુસ્તકોને ગદ્ય કાવ્યની પદવી આપી છે. પરંતુ કાવ્યનું પરિપૂર્ણ રૂપ પદ્યમાંજ આવે અને ગદ્યકાવ્ય એ ખરૂં જોતાં શબ્દવિરોધ જ છે એમ પણ કહેવું અયોગ્ય નથી. આ પ્રશ્ન ઝીણો છે અને અહિં વિસ્તાર થાય એમ નથી. પરંતુ જગતમાં સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સર્વ સ્થળે અને સર્વ કાળે કવિતા અને પદ્યનો અનિવાર્ય સંબન્ધ મનાયો છે એ નિઃસંશય છે. પરંતુ પદ્ય તે પણ ગેય હોય તોજ વધારે કવિત્વને તેજ આપે છે એ અનુભવ વિશેષે સંગીતકાવ્યમાં અને બીજાં પણ કાવ્યમાં સામાન્ય રીતે જણાઇ આવશે. અંગ્રેજી કવિતામાં ગેયતા બહુ અંશે લુપ્ત થઇ છે તે બાબત ખેદ કરીને એક ઉત્તમ અંગ્રેજ સાહિત્યનિવેચક (Dr. Shairp) નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

And for poetry to lie as it does dead in our printed books, to be read merely by the eye, or, if uttered aloud, to be read as one would a newspaper, is as unnatural, as emptying to it of its meaning, as it is for the lovely wild-flower to be seen dried and colourless within the leaves of a herbarium. Not of all lyrical poetry only, though of it pre-eminently,

but of all high poetry, may it be said that it is only then fitly uttered when it is chanted, not read; and so it is with a chant that most poets have recited their own poetry. As wordsworth tells us, "Though the accompaniment of a musical instrument be dispensed with, the true poet does not therefore abandon his privilege distinct from that of the mere proseman;

'He murmurs near the running brooks,
A music sweeter than their own.'

It is a sad divorce that has long been made between poetry and song. We shall never know the full power of poetry till she has wandered back to her original home, and found there her long-severed sister, Music. Only then, if they could find each other again, and come forth to the world in blended might, should we know the full compass of that marvellous creation which we call poetry.

આ ગંભીર વિચારોનું મનન કરતાં જણાશે કે કવિ-

"માટે તું ગા ફરિથિ એકજ વાર રહું."

શ્લોક ૪૪ મો.—

ચરણ ૨ જું. તું કેવી પ્રસન્ન છે! કૃપા કરનારી છે! ત્હારામાં રતિ (પ્રેમ)નું રૂપ ઊંડું, ઘણું ગંભીર, રહેલું છે. રતિ=સમભાવ; ૩૭ પંક્તિમાં ' પ્રેમ ' છે તે અને આ 'રતિ' તે એકજ.

ઉત્તરાર્ધ—

ત્હારા પ્રેમનો શતાંશ (સોમો અંશ પણ) પ્રભાવે (ત્હારી શક્તિ વડે) મ્હને આપીને, તું ફરીથી ગા. મતલબ કે ત્હારો અંશ પ્રેરવાથી ત્હારા સાધનભૂત મ્હને કરીને મ્હારી કવિતાદ્વારા તું ગા, મ્હારી કવિતામાં ત્હારા ભાવ-ગાનની પ્રેરણા કર્ય. મ્હારી કવિતા તે ત્હારૂં જ ગાન થવાદે; હું તો નિમિત્ત માત્ર રહીશ.

રહિજ ભક્તિ તુંમાં સ્વભાવે—સ્વાભાવિક રીતે મ્હારી ત્હારામાં ભક્તિ રહી છે.

વીણાનો પ્રેમ તે કવિત્વશક્તિનું વર્ણનવિષય સાથે પ્રેમમય તાદાત્મ્ય (સમભાવતા, સહૃદયતા) ત્હેનું જ પ્રતિ-નિધિરૂપ તત્ત્વ; જે તાદાત્મ્ય સર્વાનુભવરસિક કાવ્યમાં અત્યંત આવશ્યક છે. 'પૃથુરાજરાસા' એ મહાકાવ્ય (Epic poem) છે; તેથી ત્હેમાં વર્ણનવિષય જોડે સમ-ભાવ, એકતાનતા, જોઇયેજ, શાથી કે Epic (મહાકાવ્ય) તે સર્વાનુભવ રસિક (Objective) કાવ્યનો જ એક પ્રકાર છે.

સર્ગ ૨ જો.

આ સર્ગમાં મુખ્ય છંદ અનુષ્ટુપ્ છે.

શ્લોક ૧ લો.—

મહાપદ—આ 'ધાર્યું' નું કર્મ છે. મહાપદ=ચક્રવર્તીનું મ્હોટું પદ. "જ્યારે" નો સાપેક્ષ 'તે ક્ષણે' છે. તૃતીય ચરણમાં એક અક્ષર માપમાં ખૂટે છે. "તેહ ક્ષણે" એમ હોત તો બરોબર માપ થાત.

પરાર્થી—પારકું ઇચ્છનાર. પારકું ધનાદિક લૂંટી લેનાર.

"દાબ્યો"નો કર્તા—"પૃથ્વીરાજે" અધ્યાહૃત છે.

શ્લોક ૨ જો.—

અન્વય:—

(પૃથુરાજ) આત્મતેજે (પોતાનાજ પરાક્રમના બળે) રહ્યો (સ્વકીય બળને આધારે રહ્યો) તેથી એકલા ગૃહવૈરી (પોતાના રાજ્યમાંનાજ દુશ્મનો) કંપ્યા એટલુંજ નહિં, પણ પરાયા શત્રુ (પરરાજ્યવાસી શત્રુ) જે પોતાના સામર્થ્યનો ટેક (અભિમાન) ધારતા હતા, તે પણ કંપ્યા.

શ્લોક ૩ જો.—

અન્વય:—માત્ર શત્રુનો ભય જાણીને (પૃથુરાજે) સૈન્ય સ્રજ્યું (રાખ્યું) નહોતું; પણ પ્રજાની ભીતિનો જય નૃપતિને નથી—પ્રજા ભય રાખે તે શી રીતે જીતાય (નિવારાય)? ન નિવારાય—તે માનીને, તેથી—રાખ્યું હતું.

શ્લોક ૪ થો.—

અન્વય:—સ્વાર્થનું રક્ષણ તથા બીજું રક્ષણ જે પરમાર્થનું (પરલોક વિશે સુખસાધનનું). તે બંને પૃથુરાજે સમયને યોગ્ય કાર્ય કરીને સાધિત કરેલા જનોત્કર્ષમાં—જનની સુસ્થિતિમાં—ગણ્યાં. મતલબકે સમયોચિત કાર્ય કરીને લોકોની ઉન્નત દશા લબ્ધ કરવાથીજ હેનો સ્વાર્થ તથા પરમાર્થ (પારલૌકિક સ્વાર્થ) બંને અનાયાસજ સિદ્ધ થતા હતા.

પરમાર્થ.—આ શબ્દનો ઘણાક લોકો પરોપકાર ("સ્વાર્થ" નો બીજી રીત્યનો પ્રતિસાપેક્ષ) એમ અર્થ કરેછે. પરંતુ એ "પરાર્થ" નહિં પણ "પરમ (મ્હોટો) + અર્થ" છે; પરમાર્થ—તે બહુનો પરમ સ્વાર્થ છે.

શ્લોક ૫ મો.—

લોકસ્થિતિ (પ્રજામાં શાન્તિ અને સ્વસ્થતા) રાખવાની બુદ્ધિ (જ્ઞાન, ઇચ્છા); તેમજ, રાજ્યની વૃદ્ધિ (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) કરવાની બુદ્ધિ; તેમજ, ધર્મબુદ્ધિ (કર્તવ્યનું જ્ઞાન-ઇચ્છા); તથા સર્વ પ્રકારની હેવી વૃત્તિયોનો (પૃથુરાજની વૃત્તિયોનો) સમાવેશ ન્યાયબુદ્ધિમાં થયો હતો; માટે બધી બુદ્ધિયો ન્યાય બુદ્ધિમાં સમી હતી. ન્યાય્ય અન્યાય્ય—વાજબી ગેરવાજબી—નું જ્ઞાન તથા ત્હેનું વિવેચન કરી ન્યાય્ય માર્ગે આ-

કરવાની ઇચ્છા એ સર્વે બુદ્ધિયો (લોકની સ્થિતિ રાખવાની, રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવાની, ધર્મકાર્ય કરવાની વગેરે, સર્વે બુદ્ધિયો)નું મુખ્ય બીજ હતું. ન્યાયબુદ્ધિ આવી કે બધી સદ્દવૃત્તિયો ત્હેમાંથીજ નીકળવાની.

શ્લોક ૬ ઠ્ઠો.—

રાજ્યની રિદ્ધિ (ઋદ્ધિ—સમૃદ્ધિ–વિભવ–રાજભંડાર, સૈન્ય, સામન્ત વગેરે), તથા શાસ્ત્રજ્ઞાનસમૂહની (શાસ્ત્ર—ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, યુદ્ધકલા, વગેરેના જ્ઞાનભંડારની) રિદ્ધિ (સંપત્તિ–જ્ઞાનની સંપત્તિ), તેમજ, આત્મવીર્ય તણી રિદ્ધિ (પોતાના બળ પરાક્રમની સંપત્તિ)—એ સર્વે ઋદ્ધિયો (સંપત્તિયો) પૃથુરાજની તે પ્રજારક્ષાર્થ (પ્રજાની રક્ષા એ છે અર્થ,–પ્રયોજન,–જે'નું હેવી; પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને માટે ઉપયુક્ત) બની. રાજ્યને અંગે રહેલી સર્વે સાધનસંપત્તિ, તેમજ જ્ઞાન અને બળ એ બધાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના કામમાં—(વ્યર્થ નિર્દોષ લોકને માત્ર દુઃખ દેવાના અથવા હેવા કામમાં નહિં, પણ પ્રજાના રક્ષણાર્થેજ) એ વાપરતો હતો.

પ્રથમ ચરણમાં ધનસંપત્તિ, દ્વિતીયમાં જ્ઞાનસંપત્તિ, અને તૃતીયમાં શરીરસંપત્તિ—સૂચવી છે.

એ સંપત્તિત્રયનો સદુપયોગ પ્રજારક્ષણ એ હેતુમાં થતો હતો.—

શ્લોક ૪ થો.—

અન્વયઃ—સ્વાર્થનું રક્ષણ તથા બીજું રક્ષણ જે પરમાર્થનું (પરલોક વિશે સુખસાધનનું). તે બંને પૃથુરાજે સમયને યોગ્ય કાર્ય કરીને સાધિત કરેલા જનોત્કર્ષમાં—જનની સુસ્થિતિમાં—ગણ્યાં. મતલબકે સમયોચિત કાર્ય કરીને લોકોની ઉન્નત દશા લબ્ધ કરવાથીજ હેનો સ્વાર્થ તથા પરમાર્થ (પારલૌકિક સ્વાર્થ) બંને અનાયાસજ સિદ્ધ થતા હતા.

પરમાર્થ.—આ શબ્દનો ઘણાક લોકો પરોપકાર ("સ્વાર્થ" નો બીજી રીત્યનો પ્રતિસાપેક્ષ) એમ અર્થ કરેછે. પરંતુ એ "પરાર્થ" નહિં પણ "પરમ (મ્હોટો) + અર્થ" છે; પરમાર્થ—તે બહુનો પરમ સ્વાર્થ છે.

શ્લોક ૫ મો.—

લોકસ્થિતિ (પ્રજામાં શાન્તિ અને સ્વસ્થતા) રાખવાની બુદ્ધિ (જ્ઞાન, ઇચ્છા); તેમજ, રાજ્યની વૃદ્ધિ (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) કરવાની બુદ્ધિ; તેમજ, ધર્મબુદ્ધિ (કર્તવ્યનું જ્ઞાન–ઇચ્છા); તથા સર્વ પ્રકારની હેવી વૃત્તિયોનો (પૃથુરાજની વૃત્તિયોનો) સમાવેશ ન્યાયબુદ્ધિમાં થયો હતો; માટે બધી બુદ્ધિયો ન્યાયબુદ્ધિમાં શમી હતી. ન્યાય્ય અન્યાય્ય—વાજબી ગેરવાજબી–નું જ્ઞાન તથા ત્હેનું વિવેચન કરી ન્યાય્ય માર્ગ આ-

કરવાની ઇચ્છા એ સર્વે બુદ્ધિયો (લોકની સ્થિતિ રાખવાની, રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવાની, ધર્મકાર્ય કરવાની વગેરે, સર્વે બુદ્ધિયો)નું મુખ્ય બીજ હતું. ન્યાયબુદ્ધિ આવી કે બધી સદ્વૃત્તિયો ત્હેમાંથીજ નીકળવાની.

શ્લોક ૬ ઠ્ઠો.—

રાજ્યની રિદ્ધિ (ઋદ્ધિ—સમૃદ્ધિ-વિભવ-રાજભંડાર, સૈન્ય, સામન્ત વગેરે), તથા શાસ્ત્રજ્ઞાનસમૂહની (શાસ્ત્ર—ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, યુદ્ધકલા, વગેરેના જ્ઞાનભંડારની) રિદ્ધિ (સંપત્તિ-જ્ઞાનની સંપત્તિ), તેમજ, આત્મવીર્ય તણી રિદ્ધિ (પોતાના બળ પરાક્રમની સંપત્તિ)—એ સર્વે ઋદ્ધિયો (સંપત્તિયો) પૃથુરાજની તે પ્રજારક્ષાર્થ (પ્રજાની રક્ષા એ છે અર્થ,-પ્રયોજન,-જે'નું હેવી; પ્રજાનુ રક્ષણ કરવાને માટે ઉપયુક્ત) બની. રાજ્યને અંગે રહેલી સર્વે સાધનસંપત્તિ, તેમજ જ્ઞાન અને બળ એ બધાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના કામમાં—(વ્યર્થ નિર્દોષ લોકને માત્ર દુઃખ દેવાના અથવા હેવા કામમાં નહિં, પણ પ્રજાના રક્ષણાર્થેજ) એ વાપરતો હતો.

પ્રથમ ચરણમાં ધનસંપત્તિ, દ્વિતીયમાં જ્ઞાનસંપત્તિ, અને તૃતીયમાં શરીરસંપત્તિ—સૂચવી છે.

એ સંપત્તિત્રયનો સદુપયોગ પ્રજારક્ષણ એ હેતુમાં થતો હતો.—

विद्या विदाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।

એમ દુરુપયોગ એ કરતો નહોતો. કદી પણ વીર્યનો ઉપયોગ શત્રુને શમાવવામાં કરવો પડતો તેજ પ્રમાણે બીજી સંપત્તિયોનો દેખાતો દુરુપયોગ કરવો પડતો—તો પણ ત્હેનો હેતુ પ્રજાનું રક્ષણ હોવાથી તે સદુપયોગજ.

ઉપર ઉતારેલા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં

ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

ત્રણે સંપત્તિના ત્રણ ભિન્ન સદુપયોગ કહ્યા છે. પણ અહિં તો કવિયે સર્વેનો એકજ—પ્રજારક્ષણરૂપ—પ્રયોજનમાં સમાવેશ કર્યો છે.

સુજ્ઞવાચકને જણાશે કે આ સર્વ વર્ણન કાલિદાસની શૈલીનું ભાન કરાવે છે. વિચારાદિક અપૂર્વજ છે, માત્ર શૈલી ઉપર કાલિદાસની શૈલીની છાયા છે. આ કાવ્યના બીજા કેટલાક સર્ગોમાં પણ એ શૈલીની છાયા આવેલી છે. અને માત્ર શૈલીનુંજ સામ્ય હોવાને લીધે, આ પદ્ધતિ તે દૂષણ ન થતાં ભૂષણ જ થાય છે.

શ્લોક ૧૭ મો.—

તે (પૃથુરાજ) પ્રજાજનમાં સ્ત્રીઓનો ભર્તા હતો—પાપ વૃત્તિથી નહિં, પણ—ભરણમાં, તેઓનું ભરણ પોષણ કર

રતો હતો તેથી, અને તેટલેજ અંશે. (ભર્તાનો વ્યુત્પત્યર્થ बिभर्तीति भर्ता, ભરણ કરે તે ભર્તા—એમજ છે).

તેમજ પ્રજાનો પિતૃતુલ્ય—પિતા જેવો હતો તે પાલન ગુણે કરીને; पातीति पिता—પાલન કરે તે પિતા.

તેમજ પ્રજાજનનો માતા જેવો એ હતો તે વર્ધનમાં—પ્રજાનું વર્ધન (વૃદ્ધિ—સારી આબાદી—માતૃપક્ષે—ઉછેર) કરતો હતો તેથી.

હાવી રીતે તે અમૂલ્ય મંત્ર (સલાહ,—ઉપદેશ, શિક્ષણ) પાસ્યો હતો. અસલથીજ હેવી કેળવણી પાસ્યો હતો. જેથી કરીને પાપનો અંશ ત્યાગ કરી પ્રજાનો ભર્તા, પિતા, માતા, એ બનતો હતો.

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥

એ શાકુન્તલનો શ્લોક સરખાવો.

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद् भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥

એ રઘુવંશના પ્રથમ સર્ગનો ૨૪ મો શ્લોક પણ સરખાવો.

શ્લોક ૮ મો.—

સૂર્ય જેવો પ્રતાપી, ચંદ્ર જેવો શાન્ત, અને મેઘ જેવો ઉદાર પૃથુરાજ હતો.

મેઘસામાન્ય—"મેઘસમાન" એમ કહેવાની મતલબછે ત્હેને બદલે "સામાન્ય" એમ દોષયુક્ત રૂપ વાપર્યુંછે.

મેઘની ઉદારતા તથ્ મર્ત્યલોકને જલવૃષ્ટિથી શાન્તિ-સુખ આપવાને લીધે.

શ્લોક ૯ મો—પૂર્વાર્ધ:—

ધર્મકાર્યના અનુવર્તનની બાબતમાં તે નિયમિત હતો,-સ્થિર કરેલા નિયમનો ત્યાગ લેશ માત્ર પણ કરતો નહોતો, ને હેવો કે એ નિયમમાં ગ્રહ જેવો હતો. ગ્રહ જેમ પોતાની કક્ષા (Orbit) લેશ માત્ર તજી ચાલતા નથી, તેમ પૃથુરાજ ધર્મકાર્ય પાળવામાં (કર્તવ્ય બજાવવામાં) સ્થાપિત નિયમ લેશ માત્ર પણ છોડતો નહોતો.

ઉત્તરાર્ધ:-તે પ્રજાના પ્રતિપાલનમાં સ્વજન તેમજ અન્ય (સ્વજનભિન્ન-પરજન) બંને ઉપર અનુરક્તી-અનુરાગયુક્ત હતો. પોતાનાં તથા પારકાં બંનેનું સરખું—નિષ્પક્ષપાતે-પ્રતિપાલન કરતો હતો.

"અનુરક્તી" જરાક દોષયુક્ત રૂપ જણાયછે. "અનુરક્ત" હેમાં ભાવે क्तः લઇ(अनुरक्तम्=अनुरागः)इन् પ્રત્યય લગાડતાં अनुरक्तमनुरागोऽ स्यास्तीत्यनुरक्ती એમ બંધ બેસાડાય. "અનુરાગી" હોત તો ઠીક થાત.

શ્લોક ૧૦ મો.—

તે પોતાના નિશ્ચલ (દૃઢ—અટળ) આરંભમાં (ગાર્યે

લીધેલાં કાર્યોમાં) દિગ્દર્શી (સર્વે દિશા જોનારો—ચારે તરફનો વિચાર કરનારો) હતો.—નિશ્ચલારંભી હોય તે વખતે હઠીલા પણ હોય; પણ દિગ્દર્શીત્વ ગુણ મળ્યાથી એ દોષ ન પેસે.

જેમ ધ્રુવ સમુદ્રનો વ્યવહારનિયંતા (સમુદ્રમાં થતો વ્યવહાર—નૌકાયાન—ત્હેનો નિયંતા—માર્ગ બતાવીને) છે, તેમ તે (પૃથુરાજ)—લોકોનો—દંડદીક્ષા (ગુન્હેગારને સજા આપવા) વિશે (દંડદાન કરીને) વ્યવહાર (જનસમાજના અનેક પરસ્પર સંબંધ) નો નિયંતા હતો. દંડ—દાન કરીને યોગ્ય માર્ગદર્શક થતો હતો.

શ્લોક ૧૧ મો.—

સૈન્યના બે હેતુ (ઉપયોગ; વાપરવાનાં કારણ)—૧. નૃપોદ્ધરણ,—બીજા રાજાઓને ઉખેડી નાંખવા, ઉચ્છેદ કરી જીતવા. અને બીજો હેતુ—રાજ્યોદ્ધરણ; રાજ્યને ઊંચી સ્થિતિમાં આણવું. બીજા રાજાઓને જીત્યા પછી પોતાના રાજ્યવિભવને શ્રેષ્ઠ કરવો.

આ બંને હેતુ પ્રજોદ્ધારણમાં શમ્યા. મતલબ કે પૃથુરાજે પ્રજાનો ઉદ્ધાર (ઉન્નત દશામાં આણવાનું કામ) કર્યો હતો તેથી સૈન્યના ઉપર કહેલા બે હેતુના વ્યાપારને અવકાશજ નહોતો. પ્રજાની વાસ્તવિક ઉન્નતિ (સુવ્યવસ્થિત કર, ખરી ન્યાયપદ્ધતિ, વગેરેને યોગે) થઇ એટલે અર્થાત્ જ

બીજા રાજાઓ ઉખેડયા બરોબર જ થયા, અને બીજાં રાજ્યો કરતાં હેનું રાજ્ય શ્રેષ્ઠ થયું. સૈન્યનો ઉપયોગ કરવાની જરૂરજ રહી નાહિં.

અહિં એક કારણથી થતા કાર્યની સિદ્ધિ બીજા કારણથી અનાયાસે સુકર રીતે થઇ તેથી સમાધિ અલંકાર થયો.

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

રાજ્યોદ્ધારક હેતુ=રાજ્યને ઉદ્ધારનાર હેતુ; મતલબકે રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો હેતુ. હેતુને સાધક તરીકેજ લેખ્યોછે.

શ્લોક ૧૨ મો —

પ્રથમ ચરણમાં એક અક્ષર વધારે આવી પદ્યદોષ આવ્યો છે. "જ્ઞાનાનુસાર કાર્યોનો" એમ હોત તો બરોબર થાત.

જ્ઞાન હોય પણ તે પ્રમાણે ક્રિયા—આચરણ—ના હોય હેવાં અનેક ઉદાહરણ જગતમાં હોયછે. પણ પૃથુરાજની કૃતિ જ્ઞાનને અનુસરીને હતી. તેથી એ વિરલ મહિમા લહી (મેળવીને); ત્હેની શકિતની પ્રતિમા (શકિતનું રૂપ) આકૃતિ સરખી (શરીરના પ્રચંડ આકારને અનુરૂપજ) હતી. પ્રચંડ શરીરનો આકાર હોય છતાં હૃદયની બહાદુરી વગેરે ન હોવાથી શકિત ના હોય હેવા પણ

માણસો હોય છે. પણ પૃથુરાજ ત્હેવો નહોતો. હેની આ-કૃતિ તે હેની આંતરશક્તિની (પરાક્રમની) ખરેખરી પ્રતિ-મા જ હતી. આમ ભાવ છે: પણ "સરખી" એમ શબ્દ આવ્યાથી અન્વય ઉપર પ્રમાણે કરી "પ્રતિમા" નો અર્થ ઉપર પ્રમાણે આપવો પડે છે.

જ્ઞાનાનુસાર ક્રિયાને વિશે "વસંતવિજય" કાવ્ય ઉપર આપેલી મકરન્દની ઉત્તમ ટીકા (૧૮૯૦ના જાન્યુઆરી માસના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાં પૃ. ૧૪ માએ આવેલી) જુવો. ભલભલા વિદ્વાનો, મહાપુરૂષો, જાણે ખરા કે સદા-ચરણ એ સારૂં છે, પણ તે જ્ઞાન એકલું સદાચરણની કૃતિ કરાવવા માટે સમર્થ નથી. એ માટે બળ--દિવ્ય બળ—જૂદું જ જોઇયે છિયે. યુધિષ્ઠિરને સત્યની ઇષ્ટતા-નું જ્ઞાન હતુ. પણ कुंजरो वा नरो वा કહેતી વખત એ જ્ઞાન છતાં ક્રિયા જ્ઞાનાનુસાર ના થઇ સકી. માટેજ "જ્ઞા-નાનુસાર ક્રિયા"નો મહિમા વિરલો કહયો છે. એ ક્રિયા તે પૃથુરાજના માત્ર સદાચરણમાં નહિં પણ સર્વ રાજયવ્યવ-હારમાં સમજવી.

શ્લોક ૧૩ મો.—

શક્તિ=પરાક્રમને સાધનભૂત શરીરાદિકનું બળ.

સમુદ્દભૂતિ }
ઉદ્દભૂતિ } = હૃદયની ઉદાર ઉન્નતિ.

બીજા રાજાઓ ઉખેડયા બરોબર જ થયા, અને બીજાં રાજ્યો કરતાં હેનું રાજ્ય શ્રેષ્ઠ થયું. સૈન્યનો ઉપયોગ કરવાની જરૂરજ રહી નહિં.

અહિં એક કારણથી થતા કાર્યની સિદ્ધિ બીજા કારણથી અનાયાસે સુકર રીતે થઇ તેથી સમાધિ અલંકાર થયો.

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

રાજયોદ્ધારક હેતુ=રાજ્યને ઉદ્ધારનાર હેતુ; મતલબકે રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો હેતુ. હેતુને સાધક તરીકેજ લેખ્યોછે.

શ્લોક ૧૨ મો —

પ્રથમ ચરણમાં એક અક્ષર વધારે આવી પદ્યદોષ આવ્યો છે. "જ્ઞાનાનુસાર કાર્યોનો" એમ હોત તો બરોબર થાત.

જ્ઞાન હોય પણ તે પ્રમાણે ક્રિયા—આચરણ—ના હોય હેવાં અનેક ઉદાહરણ જગતમાં હોયછે. પણ પૃથુરાજની કૃતિ જ્ઞાનને અનુસરીને હતી. તેથી એ વિરલ મહિમા લહી (મેળવીને); ત્હેની શકિતની પ્રતિમા (શકિતનું રૂપ) આકૃતિ સરખી (શરીરના પ્રચંડ આકારને અનુપજ) હતી. પ્રચંડ શરીરનો આકાર હોય છતાં હૃદયની બહાદુરી વગેરે ન હોવાથી શકિત ના હોય હેવા પણ

શ્લોક ૧૫ મો.—

ભૂપતીર્ષિત=ભૂપતિયોથી ઇર્ષિત.

બીજા રાજાઓ જે પદવીની ઈર્ષ્યા કરે હેવી. (" પદવી"નું વિશેષણ છે) ઈર્ષિત એ વધારે શુદ્ધ રૂપછે.

મદને—અભિમાનને.

"લહ્યો" નો કર્ત્તા—"ત્હેણે" અધ્યાહૃતછે.

શ્લોક ૧૬ મો.—

અહિં હવે એક કથા ભાગનો ટૂંકો ઉપવૃત્તાન્ત શરૂ થાય છે.

યાવનીરાજે-યવનરાજાએ;

યવન-આ શબ્દ મૂળ Ionian (આયોનિયન), ગ્રીક, લોકોને લાગૂ પડાતો; પછી કોઇ પણ પરદેશી પ્રજાને વિશે વપરાવામાં આવ્યો.—મ્લેચ્છ.

યાવનીરાજે-અહિં "યાવની" એ રૂપ દૂષિત છે.

યવનરાજા-તે શાહાબુદ્દીન ઘોરી. હેણે દૂત મોકલ્યાનું પ્રકરણ અહીં કવિકલ્પિતજ જણાયછે.

અન્વયઃ—

તે સમે યવનરાજાએ બે દૂત હસ્તિનાપુરે મોકલ્યા, તે સ્વામિસંદેશને (પોતાના સ્વામીએ કહેલા સંદેશાને) ઉરમાં ધારીને, મળ્યા;—પૃથુરાજને મળ્યા.

વિક્રમ=પરાક્રમ.

મહત્કૃતિ—એ महतांकृतिःએમ ષષ્ઠીતત્પુરુષ થાય. પણ તાત્પર્ય महती कृतिः એમ કર્મધારયના અર્થનુંછે. "મહાકૃતિ" એ શુદ્ધ રૂપ થાત.

લુપ્તસમાનધર્માશ્રૌતોપમા—એ આ શ્લોકમાં (તથા પૂર્વ શ્લોકનો સંબન્ધ લઇયે તો તે સુધ્ધાંમાં પણ) અલંકારછે.

શ્લોક ૧૪ મો.—

શાઠ્ય—શઠતા. શઠ લોકોના અર્થમાં શઠતાના ભાવનેજ રૂપક આપી મૂકયો છે.

તેજ પ્રમાણે—

સૌજન્ય—સુજનતા—તે "સુજનો" એ અર્થમાંછે.

આ રૂપકપદ્ધતિ કાંઇક પાશ્ચાત્યરીતિની છે.

શઠ લોકોને માટે શિક્ષા (દંડ-શાસન-સજા) હતી (પૃથુરાજના રાજ્યમાં); સંપત્તિ તે સદ્ગુણનો ઉદ્ભવ થવાને માટે ("એ" પ્રત્યય સપ્તમીનોછે; પણ અહિં ચતુર્થ્યર્થે છે),—સંપત્તિથી મદ વગેરે દુર્ગુણ નહિં પણ પાત્રે દાન, દયા, વગેરે સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થતા; (પૃથુરાજે) રાજ્યની નેમિ ધરી (ચક્ર ધાર્યું—રાજ્યતંત્ર ધાર્યો) તે દુષ્ટોને દમીને સુજનોને તારવે (તારવા માટે).

તૃતીય ચરણમાં એક અક્ષર અધિક આવી પદ્યદોષ થયો છે.

ચરણ ૩ જું-શત્રુ અને મિત્ર બંનેને વિશે સમદર્શી (સરખું જોનાર) તે ભૂપતિ.

માટેજ ઊંચું આસન આપ્યું, માન આપ્યું. અને લક્ષીને, સૌજન્યથી નમીને, પૂછવા લાગ્યો. "સમદર્શી" એ આમ હેતુગર્ભ વિશેષણ છે.

શ્લોક ૨૦ મો.—

પ્રથમ ચરણ—પત્રભાષાનો હું અજ્ઞાત (અજાણ્યો) છું. પત્રભાષાથી અજાણ્યો છું. આ પત્ર જે ભાષામાં લખ્યો છે તેથી હું અજાણ્યો છું.

અજ્ઞાત—આમ કર્તરિ ક્તાન્ત થાય નહિં. "અજાણ્યું" એ કર્મણિ તથા કર્તરિ બંને થાય તેથી આ ભ્રમ થઇ દૂષિત રૂપ વપરાયું છે.

બીજું તથા ત્રીજું ચરણ બંને મળી એક વાક્ય છે.

પાપ તો જ્ઞાનમાં ભણે-અજાણતાં થયેલા કૃત્ય માટે કૃત્ય કરનાર જવાબદાર નથી એ ન્યાયનું તત્ત્વ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞ પૃથુરાજે યોગ્ય રીતે વાપર્યું છે. અને આ બધા વચનમાં પૃથુરાજની રાજનીતિપટુતા જણાય છે. કદી આમ પત્ર આવે નહિં અને આજ આવ્યો-માંહિં શું હશે તે ખબર નથી; વખતે કાંઇ અયોગ્ય રીતે બંધાઇ જવા જેવુંજ

શ્લોક ૧૭ મો.—

ગિઝનીથી આવેલા દૂતોનું શરીર વસ્ત્રાદિક વર્ણવે છે.– (દૂતોએ) મ્હોટી કાયા ઉપર ગાઢાં વસ્ત્ર (જાડાં વસ્ત્ર) ધર્યાં હતાં; ને (દૂતોને) મુખે વાળ (દાઢી વગેરેના) હતા (તે-પાદપૂરણાર્થંજ છે); (ત્હેમને) શ્વેત (સફેદ) વેષ્ટન (પાઘડીઓ) હતી; (ત્હેમની) અક્ષિ (આંખ્યો) તીવ્ર (જુસ્સાદાર) હતી;—તે વૃદ્ધ અને બાળ (ન્હાનાં મ્હોટાં સર્વે-નગરજન) જોઇ રહેતાં હતાં.

હિન્દુઓ દાઢી ના રાખે તેથી "મુખવાળ" એ વર્ણન સહેતુક છે.

શ્લોક ૧૮ મો.—

ભારતીરાજા—અહિં ભારતી એ "યાવનીરાજા"માં "યાત્રની" જેવો દૂષણયુક્ત પ્રયોગ છે. ભારતવર્ષનો રાજા—પૃથુરાજ.

વિસ્મયનું કારણ, નીચેના શ્લોકમાં સૂચવેલું યવન ભાષા-નું અજ્ઞાન; તેમજ યવનરાજ તરફથી પત્ર આવવાનો સંભવ ઓછો તથા વિરલ તે પણ કારણ ખરું.

શ્લોક ૧૯ મો.—

ઊર્ધ્વ આસન-ઊંચું આસન. ગાનને અર્થે ઊંચું આસન.

સન્માન્યા-"સંમાન્યા" એ વધારે શુદ્ધ શબ્દ થાત.

એક કહે છે. " અંશ "—હેનો સંબંધ દેહલીદીપન્યાયે "અર્ધો" તથા "બીજો" એ બંને જોડેછે. અથવા, "બીજો" નો વિશેષ્ય "અંશ" અધ્યાહૃત લેવો. તો "અંશ" એ શબ્દ, આગળ અલ્પવિરામ ચિહ્ન મૂકવું પડે.

શ્લોક ૨૩મો.—

અંતર્ભેદ ન ખોલીયો—ખરેખરી મતલબ તો ભારત વર્ષ ઉપર ચઢી આવવાની છે; આ અડધી ભરતભૂમિ માગી છે તે તો માત્ર બહાનું છે; તે ખરી વાત ભેદ ખોલીને ના કહી તેટલો વિવેક રાખ્યો તે વળી ઠીક કર્યું. નહિં તો મ્હારા ક્રોધનો પાર રહેત નહિં.

શ્લોક ૨૪ મો.—

કોણ આધાર—શા આધારે ? સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત. "શું" ના અર્થમાં "કોણ" ("શું" તે નિર્જીવ પદાર્થને લગાડાય છે ને " કોણ " તે સજીવને લગાડાય છે–છતાં) કવિતામાં વપરાય છે,

બીજા ચરણમાં "કોણ" ફરીથી એના એજ વાકયમાં આવ્યોછે તે પુનરુકિત ક્રોધવ્યંજક છે, માટે દૂષણ નથી.

તૃતીય ચરણ—જો આ માગણીનું કારણ એટલુંજ હોય કે "હમે સમર્થ છિયે"—એમ "બળિયાના બે ભાગ" (might is right) એ વચન પ્રમાણેજ હમારી માગણી હોય,–એમ સામર્થ્યનો મદ રાખતા હો,–તો–

થાય; માટે-કહેછે કે પત્ર હાથમાં લીધો માટે અંદરની વાત સ્વીકારી એમ ના ગણશો. જ્યહાં સુધી વાત જાણી નથી ત્યહાં સૂધી સ્વીકાર કર્યો એમ ના મનાય.

શ્લોક ૨૧ મો.—

પ્રથમ ચરણમાં એક અક્ષર વધારે આવીને પદ્યદોષ આવે છે "યવનેશાનુચારી તે" એમ હોત તો બરોબર થાત.

કાર્યસિદ્ધિ કને લઇ—હમે માથે લીધેલા કાર્યની સિદ્ધિ કને લઇને આવ્યા છિયે. મતલબકે માથે લીધેલું કામ પાર પાડવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીનેજ આવ્યા છિયે.

"જો"—"જુવો"—આ શબ્દથી તથા છેલ્લા ચરણનાં શબ્દોથી એમ કાંઇંક સૂચવાય છે કે હમે નિશ્ચય કર્યો છે કે કામ પાર પાડવું–માટે ત્હમે ના કહેશો તે વ્યર્થ જશે. આમ મન્દ બિભીષિકા બતાવી છે ત્હેમાં પણ વિષ્ટિકૌશલ્ય જણાવ્યું છે.

શ્લોક ૨૨ મો.—

પ્રથમ ચરણમાં એક અક્ષર વધારે આવી પદ્યદોષ આવ્યો છે. "યવનાધિપના દૂતે" એમ હોતતો બરોબર થાત.

ઉપરના શ્લોકનું વચન બે દૂતે કહ્યા પછી; હવે બેમાંનો

દ્વિતીય ચરણમાં એક અક્ષર વધારે આવીને પદ્યદોષ આવે છે. "યવનાધિપ સેવકે" એમ હોત તો બરોબર થાત.

લઇ તે કથનો તકે—તે કથનો (પૃથુરાજે શ્લોક ૨૩, ૨૪, ૨૫, માં કહેલાં વચનો) તકે (વખતસર) લઈને. વધારે વાર હસ્તિનાપુરમાં રાખે તો ન રહીને તરતજ જવાનું માગ્યું. " તકે "–" વખતસર "—જેથી કરીને શાહાબુદ્દીનને ચઢાઇ કરવાને વિલંબ ના લાગે.

શ્લોક ૨૭ મો.—અહિં હવે જૂદું કથાપ્રકરણ શરૂ થાયછે.

તૃતીય ચરણમાં એક અક્ષર ખૂટી પદ્યદોષ આવેછે.

"ધર્મોત્સાહ થકી" અથવા "ધર્મઉત્સાહથી" એમ હોત તો બરોબર થાત.

અન્વયઃ—મંત્રિવર્ગ તે (પૃથુરાજ) છત્રનો અધિષ્ઠાતા (છત્રપતિ થયેલો) જોઈને ધર્મોત્સાહથી (પોતાના ધર્મના—કર્તવ્યના—ઉત્સાહથી) શોભ્યો, ઉત્સાહયુક્ત થયો, સંતુષ્ટ થયો. " એક તે એકને ઘટે "–રાજા મંત્રીને યોગ્ય હતો અને મંત્રી રાજાને યોગ્ય હતો.

શ્લોક ૨૮ મો.—

દ્વિતીય ચરણમાં એક અક્ષર વધીને પદ્યદોષ આવે છે.

વધૂ વિના (રાજાની રાણી વિના) હોવાને લીધે રાજ્યને હૃદયશૂન્ય જોઇને.

રાણી તે રાજ્યશરીરનું હૃદય છે એમ કલ્પના છે. હૃદય-શૂન્ય મનુષ્ય તેમ રાણી વિનાનું રાજ્ય. રાણીને હૃદયનું રૂપક આપવામાં મૃદુતા, ધીરતા, વગેરે સમાન ધર્મ છે.

વધૂ—આ શબ્દનો અર્થ છોકરાની વહૂ (અથવા યુવતી) છે. અહિં મંત્રીઓ વૃદ્ધ તેથી હ્હેમને મન પૃથુરાજને થવા-ની પત્ની તે વધૂજ ગણાય.

"જોઇ" તથા 'વદે" નો કર્ત્તા "મંત્રિવર્ગ" અધ્યાહૃત છે, અને તે "ખિન્નાકૃતિ" નો વિશેષ્ય છે.

મધુ=મધુર.

શ્લોક ૨૯ મો તથા ૩૦ મો.—આ બેનું યુગ્મક છે. "છત્ર ચામર ધારીને"—હેનો અન્વય "છાજે" જોડે છે; અને "નૃપતિને" હેનો અન્વય "ભણી" જોડે છે.

સૌભાગ્યભાગિની—સૌભાગ્યમાં ભાગ લેનારી; પત્ની.
ભણી=ભણીને.

"ભણી," "ધરીને," અને "પૂછ્યું"—એ ત્રણેનો કર્ત્તા-"મંત્રિવર્ગે" અધ્યાહૃત છે.

શ્લોક ૩૦ મો.—

"દેશદેશોના"—એ ષષ્ઠયંત છુટા પદનો અન્વય "ભૂપતિ" એ ("ભૂપતિકન્યકા" એ) સમાસમાં રહેલા શબ્દ જોડે છે; એમ સાપેક્ષત્વ છે છતાં ગમકત્વ (અર્થ સમજવામાં સરલતા) છે તેથી સમાસમાં "ભૂપતિ" શબ્દ આવ્યાથી દોષ નથી.

શ્લોક ૩૧ મો.—

દ્વિતીય ચરણમાં એક અક્ષર વધીને પદ્યદોષ આવેછે.

અર્થ—હું પરિણય (લગ્ન)ની બાબતમાં એટલો આગ્રહી છું—કે અંતરમાં જે ખરેખરી વ્યાપી રહે—હૃદયમાં બરોબર ઉતરે—ત્હેને સાનુમતે (ત્હમારા—મંત્રીના—અનુમત સહિત) લેવી (પત્ની તરીકે લેવી).

કારણ કેઃ—

શ્લોક ૩૨ મો.—(કારણ કહે છે)—

રાજાને પત્ની તે માત્ર પોતાની ગૃહિણી (ગૃહની અધિષ્ઠાત્રી પત્ની) માત્ર નથી; પરંતુ રાજ્યમાં પણ ભાગ લેનારી તે થવાની. માટે જે સતી હોય તે વરવી ઘટે.

આ ઉત્તમ વિચાર સ્ત્રીજાતિની તથા વિશેષે કરીને રાણીની પ્રતિષ્ઠાની ઉંચી યોગ્યતા બતાવે છે.

શ્લોક ૩૩ મો.—

પ્રતિહાર—રાજગૃહના દ્વારપાળ. દ્વારપાળને વિશ્વાસુ ગણીને મોકલ્યા.

પરીખવા—કન્યાની પરીક્ષા કરવા.

વિવેકી—સારા ખોટાનું વિવેચન કરી સકે હેવા. માટે જ કન્યાનાં ૩૫ ગુણની પરીક્ષા કરવાને યોગ્ય.

ગતિમાં શૂરા—જેથી કરીને ઝટ તપાસ કરી, કાર્યસિદ્ધિ કરી પાછા વળે.

"દિવસો આવિયા નવા"—પ્રતિહારો મોકલ્યા; પછી પૃથુરાજની સ્થિતિ (મનની) જૂદીજ તરેહની થઇ તેથી જાણે નવા દિવસ આવ્યા.

શ્લોક ૩૪ મો.—

પ્રતિહારોને મોકલ્યા પછી, પૃથુરાજની રાત્રિયો કૃત્રિમ (સ્વપ્ને બનાવેલી માયાકલ્પિત) પ્રતિમાઓથી (ભાવિપત્નીનાં ચિત્રોથી સ્વપ્નમાં દીઠેલી મૂર્તિયોથી) મોહમાં, (સ્વપ્નની મોહાવસ્થામાં તેમજ મનને આધાર આપનાર આશાના મોહમાં) ગઈ.

અહિં સામાન્ય સત્ય કહીને અર્થાન્તરન્યાસ કરે છેઃ—

મોહનો સ્પર્શ આખી સૃષ્ટિને છે; મોહની અસર સર્વ સૃષ્ટિ ઉપર થાય છે. નથી થતી માત્ર કાલ અને વ્યોમ (Time અને Space, કાલ અને દિક્) ને. દિક્‌ના અર્થમાં વ્યોમ શબ્દ વાપર્યો છે.

આ વિચાર ગંભીર અને ઉન્નત છે, અને ધીર કવિત્વસૂચક છે.

શ્લોક ૩૫ મો.—

માગધીરાજ—મગધનો રાજા. "યાવનીરાજ" (શ્લોક. ૧૬), "ભારતીરાજા" (શ્લોક. ૧૮) જેવોજ આ દૂષણયુકત પ્રયોગ લાગે છે.

મગધનો રાજા—જયચંદ.

ચરણ ૩ જું.—તે પ્રતાપે (પૃથુરાજને પ્રતાપે) વૃદ્ધિ (પોતાની ચઢતી) થવાને માટે;

ચરણ ૪ થું.—સંશ્રયાર્થે (પૃથુરાજનો આશ્રય મેળવવાને માટે—કન્યા દઇને સંબન્ધી થઇને;) મતિ (ઇચ્છા) કરી.

શ્લોક ૩૬ મો.—

ચંદકૃત પૃથુરાજ રાસા પ્રમાણે તો પૃથુરાજે કનોજના જયચંદ રાઠોડની પુત્રી સંયોગતા (સંયુકતા) નું હરણ કર્યું હતું અને જયચંદ જોડે યુદ્ધ કર્યું હતું. પણ અહિં જયચંદેજ કન્યા આપી એમ કથા ફેરવી નાંખી છે.

દૂત કન્યાઓ સોધવા મોકલ્યા તે કથાનો કાંઇ અંત ન આવી આમજ લગ્ન પ્રસંગ આવે છે. કથાનું સંકલન બરોબર નથી એમ લાગે છે.

યોજવા જેવી—વરની સાથે લગ્નમાં યોજવા (જોડવા) જેવી. લગ્નને યોગ્ય. "વયે" નું વિશેષણ છે.

"લગ્નયોગ્ય ઉમરે આવેલી દુહિતા જોઇને." એમ અર્થ છે.

મોહથી— ઉત્સાહથી; હોંસથી.

મોહથી ઘણે.—ઘણા—એમ વિકાર થવાને બદલે ઘણે—એમ વિકાર પદ્યમાં કદી કદી થાય છે.

શ્લોક ૩૭ મો.—

ઉત્તરાર્ધ—

ક્રયનું કર્મ (ખરીદી કરવાનું કામ) સાક્ષિત્વે (પ્રસક્ષ;

જાતેજ કર્યાથી) શુદ્ધ (સારૂં-દોષ રહિત) થતું (થાય છે) એમ જાણીને—એ ન્યાયે;

માલ સારો લેવો હોય તો જાતે ખરીદ કરવા ગયા જેવું કશું નથી, તેમજ આ કન્યા લગ્નમાં પેવામાં નજરે જોયા જેવું કાંઈ નથી એમ કરી જાતે પૃથુરાજ ગયો.

શ્લોક ૩૮ મો.—

ઉત્તરાર્ધ—ઘણા પિતૃસંસ્કારથી (પિતાએ આપેલા જ્ઞાનાદિકના અનેક સંસ્કારથી—કેળવણીથી) વિજ્ઞાનમાં (વિદ્યામાં) તેમજ વર્ણમાં (રૂપમાં) રાજે (શોભે; શોભતી હતી).

શ્લોક ૩૯ મો.—

કુન્દ કુસુમ જેવી વપુમાં [સુદૃ અને સુન્દર]; સદ્ગુણનો આચ્છાદન [વસ્ત્રાલંકાર] સજી [ધારીને રહેલી] જાણે બીજી ચંદ્રલેખા [ચંદ્રની કળા] જ ના હોય હેવી, સંયુક્તા (પૃથુરાજના) હૃદયમાં વ્યાપી (પૂર્ણ વશી ગઇ).

સંયોગતા—એમ નામ બીજાં પુસ્તકોમાં આપેલું છે. પણ સંયુક્તા શુદ્ધ નામ લાગે છે.

શ્લોક ૪૦ મો.—

સંયુક્તાના ગુણોનું વર્ણન કરે છે.

વિનયમાં (નમ્રતામાં) શિશુ (બાળક) ના જેવી એ હતી; ગાંભીર્યમાં વૃદ્ધ (જેવી); ધૈર્યમાં સમાધિસ્થ સતી જેવી; તીવ્ર બુદ્ધિમાં શારદા (જેવી).

બુદ્ધિ તીવ્રમાં—વિશેષ્યની વિભક્તિ વિશેષણને કવિતામાં કદી કદી લગાડાય છે.

શ્લોક ૪૧ મો.—

સુવૃત્તે (સદાચરણમાં) સરિતા જેવી (નિર્મળ);

બીજા ચરણનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથીઃ પણ નીચે પ્રમાણે વખતે હશેઃ—વિવેકમાં તે એક વ્યક્તિજ (અનુપમેય કન્યા) હતી.

મધુમાલતી—વસંતઋતુની માલતી.

શ્લોક ૪૨ મો.—

તેવી (ઉપર વર્ણન કરી હેવી) તે (સંયુક્તા)-પૃથુરાજના-હૃદયમાં વશી;—[જેમ] સરમાં [સરોવરમાં] શરત્પ્રભા (શરદૂ ઋતુની પ્રભા—સૌન્દર્ય;—આકાશાદિકની સુંદર છબિ) (વસે તેમ). અને;—(જેમ) શરદૂમાં સરનો (સરોવરનો) ઊર્મિ (તરંગ—મોજો) શમે (વર્ષામાં ઉછળતો હોય તે શાન્ત થઈ પ્રસન્ન થાય) તેમ આ સુવીર (સારોવીર)—પૃથુરાજ—સંયુકતામાં શમ્યો (સંયુકતાના સૌન્દર્યથી પ્રસન્ન થઇ શાન્ત થયો). ઉપમા અને અન્યોન્ય એ બે અલંકારની સંસૃષ્ટિ અહિં છે.

સ્વચ્છંદ ઉછળીતા સરના તરંગની ઉપમા સુવીરને; મેઘમલથી મુક્ત શરદ્‌ની ઉપમા સંયુકતાને; તથા બંનેનું એકમાં શમન થવાનું કાર્ય (સમભાવે મળી જવું) -દર કલ્પના છે.

ભીમરાવની ઉપમાઓ ઉપર કાલિદાસની ઉપમા આપવાની શૈલીની છાયા રસિક સુજ્ઞને જણાયા વિના રહેશે નહિં. આગળ બીજી ઉપમાઓ આવશે તે ઉપરથી વિશેષ સ્પષ્ટતાથી આ વાત જણાશે.

શ્લોક ૪૩ મો.—

આણિ (આણી)—એ પ્રધાન ક્રિયાપદ છે.

રાજ્યલક્ષ્મી—રાજલક્ષ્મી—એ વધારે શુદ્ધ શબ્દ છે.

દિગાન્તરે (દિગન્તરે–ખરૂં રૂપ છે). અન્ય દિશામાંથી, દેશાન્તરથી. "વિજયોપાર્જિતા" જોડે આ શબ્દનો અન્વય લેવો.

શ્લોક ૪૪ મો.—

સંયુકતા નામનું આન્વર્થક્ય બતાવે છે.

સંયુકતાથી યુકત (જોડાયલો) તે રાજા (હોઇને); અને તે (સંયુક્તા) યુકત [યોગ્ય–પોતાને લાયક] સ્વામીને લહી [પામીને]; પરસ્પર યુક્તિ (યોગ્યતા–એકેકની સાથે યોગ્ય–લાયક–પણા) ના યોગે (ને લીધે) તે સંયુક્તા (એમ નામથી) યુકત [બરોબર—યોગ્ય રીતે] કહી (કહેવાઈ).

તૃતીય ચરણમાં એક અક્ષર વધીને પદ્યદોષ આવે છે. "અન્યોન્ય યુક્તિના યોગે"—એમ હોત તો બરોબર થાત.

શ્લોક ૪૫ મો.—

મંગલાંતે—વિવાહ (લગ્ન) ના મંગલકાર્યને અંતે.

શ્લોક ૪૬ મો.–નગરમાં રત્નતોરણે–રત્નને તોરણે (દરવાજે) સ્વામીને (પોતાના રાજાને) સચિવોએ સત્કાર્યો,—સ્વાગતસત્કાર કર્યો. અને અભિજ્ઞે—ડાહ્યાઓએ–તે [ત્હેને] ઉદ્ભવ (સંતતિ) પ્રાપ્ત થવાની આશિષને કારણે (આશિષ આપીને) અભિનંદ્યો, મુબારકબાદી આપી. "કારણે" નો અર્થ આમ જરાક ક્લિષ્ટ રીતે બેસાડવો પડે છે. "પુત્રવાન્ થાઓ" એમ આશિષ દઇ અભિનંદન આપ્યું.

શ્લોક ૪૭ મો.—

ધનવાન્‌ની સ્ત્રીઓએ ઘરનાં બારણાંમાં વિચિત્ર રંગના સાથિયા પૂરીને તે રંગ જેવા [શુભ રંગ જેવા શુભ અને (વિચિત્ર) યશ (પૃથુરાજના યશ) દર્શાવ્યા.

એ રંગ પૂરીને યશ દર્શાવવાનો હેતુ કવિનો ઉત્પ્રેક્ષિતજ છે.

"ભવન" જોઇયે ત્યહાં "ભુવન" શબ્દ ભ્રમથી આવ્યોછે.

શ્લોક ૪૮ મો.—

વૈજયન્તી—ધ્વજ.

સન્માની—ખરૂં રૂપ "સંમાની" છે.

ધનિનો પતિ—સર્વ ધનિકોનો સ્વામી—રાજા; પૃથુરાજ.

શ્લોક ૪૯ મો.—

વસુમાં ઝીલતા—ધનમાં તરતા.

પૃથુરાજની દાનની ઉદારતાને લીધે ધનમાં આળોટતા બ્રાહ્મણો. ત્હેમણે મંત્રવડે, અને કુસુમાક્ષત વડે, (એ વાપરીને) ઉપકાર માનીને [એ લોકોને પુષ્કળ દાન આપવાને લીધે —માટેજ પરિણામ વસુમાં ઝીલવાનું થયું—કાર્યકારણનો વિપર્યય કરી કાર્યસૂચક વિશેષણ પ્રથમ મૂકયું છે.]—આશીર્વાદ તથા નમસ્કાર આપ્યા. (આપી—પૂર્ણ ક્રિયા છે).

વિપ્ર રાજાને આશિષ આપે; પણ નમસ્કાર કરે એ અનુચિત જણાય છે.

શ્લોક ૫૦ મો.—

સૂનાની દોરી ગૂંથીને શુભ પાંદડાં (આસોપાલવ જેવાં) વડે તોરણો (દ્વારને બાંધેલી પાંદડાંની માળા) બાંધીને નગરનારીએ નવાં મોતી વડે રાજાને આદરથી વધાવ્યો.

મોતિડે નવે—કાવ્યમાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય બંનેને વિભકિત વખતે લાગે છે.

તોરણ—આ શબ્દ મૂળ સંસ્કૃતમાં કમાનદાર દરવાજાના અર્થમાં છે. પછી ગુજરાતીમાં દ્વાર ઉપર બાંધેલી પાંદડાંની માળાના અર્થમાં (લક્ષણાથી) થઇ ગયો છે. તે અર્થ અહિં છે.

શ્લોક ૫૧ મો.—

આ શ્લોકનું એક અર્ધ કાંઇક સરતચૂકથીજ રહી ગયેલું લેખમાં છે. તેથી છે તેમને તેમજ અડધોજ શ્લોક મૂકયો છે.

અભિનંદનચિહ્નો—પુષ્પ, અક્ષત, કુંકુમ, વગેરે વધાવી લેતી વખત વાપરેલા પદાર્થથી મુખ, વસ્ત્ર વગેરે ઉપર થયેલાં ચિહ્ન.

શ્લોક ૫૨, ૫૩, ૫૪ નું કલાપક છે.

"હસ્તિનાપુરી"નું ક્રિયાપદ "મદમાતી" ની પછી અધ્યાહૃત "થઈ" અથવા હેવું કાંઈ લેવું.

તુરી—સં. તૂર્ય ઉપરથી આ શબ્દ થયો છે. એક જાતનું વાદ્ય.

તુરી વાજતે (વાજતાં છતાં), હસ્તિની (હાથણી) કલશને ઢોળીને (વધાવતી વેળા અભિષેકજલનો કલશ ઢોળીને) ઊભી, અને (એ રીતે એ હાથણીએ) નૃપની સુતા (જયચંદ રાજાની કુંવરી સંયુકતા)ને સંતોષી (સંતુષ્ટ કરી); (અને પછી) આનંદથી શુંડને વાળીને દૃષ્ટિમાં નમી (નીચી નજર કરીને) દીપે (શોભી). હાથણીએ કલશાભિષેકથી વધાવીને નમ્રતાનાં ચિહ્ન બતાવ્યાં.

ત્હેવીજ રાજપુરી (રાજધાનીની નગરી—હસ્તિનાપુરી) પણ ડોલી અને ઉલ્લાસમાં નમી. હાથણીની પેઠે હસ્તિ-

નાપુરી પણ ડોલીને નમી; આનંદોત્સવથી જાણે ડોલી, અને રાજા તરફ ભક્તિનાં ચિહ્નથી નમી. હસ્તિનાપુરીને હાથણી-ની ઉપમા સુંદર અને સચમત્કાર અપાઈ છે.

અગ્નિપુષ્પો—આતશબાજીમાં ઊડતાં કોઠી, હવાઇયો, વગેરેનાં ફૂલ.

શ્લોક ૫૫ મો.—

શુભ્રવર્ણુ (સફેદ રંગના) અંગે (શરીરે) ચિત્રેલી.—ધોળી હાથણી તે રંગોથી રંગેલી.

સુનેરી દોરીયે ગુંથી.—કસબની દોરીની જાળી શરીર ઉપર નાંખેલી હેવી.

કરેણુ—હાથણી.

શ્લોક ૫૬ મો.—પુર—નગર.

ફકત હસ્તિનાપુર આનંદમાં પ્રકાશ્યું એમ નહિં,—પણ વન, જળ, અને ભારતવર્ષમાં તે બધું સ્થળ (આખી ભા-રતભૂમિ) આનંદમાં પ્રકાશ્યાં

શ્લોક ૫૭ મો.—

રાજસૂયયજ્ઞમાં (પૃથુરાજે પછી રાજસૂયયજ્ઞ કર્યો ત્હેમાં) પ્રતિ સહિત બ્રાહ્મણોએ શિરે સીંચી (મસ્તકે અભિષેક કરેલી) રાજ્ઞી (રાણી) નવાં મંગલાભૂષણે (મંગલ વસ્ત્રાલંકારથી) વર્ણુ (રૂપમાં) વિરાજી (વિશેષ શોભી).

પૃથુરાજે જયચંદનો રાજસૂયયજ્ઞ ભંગાણ પાડી બગાડ્યો

એમ મૂળ વાર્તામાં છે. પૃથુરાજે પોતે કર્યાનું જણાતું નથી, આ કવિયે પોતે કલ્પ્યું છે.

રાજસૂય—શબ્દ છે. રાજસૂ—અશુદ્ધ જણાય છે.

શ્લોક ૫૮ મો.—આ શ્લોકનું વૃત્ત પુષ્પિતાગ્રા છે.

સ્વગુણે તેમજ પતિના પ્રભાવથી (સંયુક્તા) જે સનાથ (નાથ સહિત) ઊંચા પદના શિખર ઉપર પ્હોંચી, તે નભવિચ્ચં (આકાશની વચ્ચે—ટોચે) શશી સાથે સ્વભાવથી (સહજ ગતિનિયમથી) આવીને રોચી (રોચેલી—શોભેલી) તારા સરખી થઈ.

સંયુક્તા પોતાના ગુણથી (હૃદયના ઉન્નત ગુણથી) સદ્-ભાવને સંબંધે—અને પતિના પ્રભાવે રાજકીય—ઉચ્ચપદ પામી.

આકાશના શિખર ઉપર ચંદ્રની સાથે કોઈ વાર તારો આવે છે તે અવલોકનશીલ જનના જોવામાં આવ્યું હશે.

"તારા" શબ્દ સંસ્કૃતમાં સ્ત્રીલિંગ છે; અને અહિં પણ તેજ લિંગમાં વાપર્યો છે. માટે સંયુક્તાને ઉપમાનભૂત બરોબર છે.

આ અતિ સુંદર ઉપમા અપૂર્વ છતાં કાલિદાસની ઉપમા-શૈલીનું ભાન કરાવે છે. આ ઉપમાનુ લાલિત્ય અને સૌન્દર્ય સહૃદયગમ્ય જ છે;—ઉપમાન હેવાં રુચિર અને ઉચિત છે અને યોગ હેવો સહજ અને સુંદર છે.

ચંદ્ર અને તારાના યોગનો નાયકનાયિકાના ઉપમાન તરીકે કાલિદાસે રઘુવંશના પ્રથમ સર્ગના નીચે લખેલા શ્લોકમાં સુંદર રીતે ઉપયોગ કર્યો છેઃ—

काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥

એ ઉપમાની છાયા શ્રીમરાવની આ ઉપમા ઉપર પહેલી વખતે ભાસશે. પણ હશે તો પણ માત્ર આછી 'છાયા હોઇ, આ બધી કલ્પના સ્વતન્ત્ર પોતાનીજ સુંદરતાથી ઊભી રહે એમ છે. આકાશશિખર ઉપર આવવાનો કલ્પનાભાગ નવીનજ છે.

શ્લોક ૫૯ મો.—

નિયિમિત વિધિનાં (ગૃહસ્થાશ્રમ માટે વિહિત કરેલાં, તથા રાજકાર્ય માટે વિહિત કરેલાં) કૃત્યોથી; બન્ધુ, સામન્ત, અને ભૃત્ય (ચાકર)થી; સતત (હમેશ, અવિચ્છિન્ન) વિમલ મતિથી; અને ધર્મના સત્ય વૃત્તથી (આચરણથી); —અદ્વિતીય (બીજો કોઇને જે'વો નહિં હેવા) અધિકાર (પદવી—રાજપદવી) વાળું, પ્રતિદિન ઉદયવડે, ઉર્વી અને અર્ક (પૃથ્વી અને સૂર્ય) ને અનુસરનારું (ત્હેના જેવું); નૃપનું મિથુન (પૃથુરાજનું અને સંયુક્તાનું જોડું) શોભ્યું.

મત્યે—આ શબ્દ "મતિ" ઉપરથી પ્રાકૃત "મત્ય" થવાથી,—લઘુપ્રયત્નયકારવાળો છે અને તેથી પૂર્વસ્વર ગુરૂ

થાય નહિં. પણ અહિં થઉકાવી 'થ' નો અક્ષર શુદ્ધ કરવો

જ જોઇશે.

પૃથ્વી ને સૂર્યના જોડાની ઉપમા આ નૃપમિથુન ને ઘણી યોગ્ય અને કાળિદાસી પદ્ધતિનીજ છે. તેમજ શ્લોકની શૈલી પણ કાળિદાસી હોઇ સર્ગનું સમાપન પણ હેલુંજ છે.

સર્ગ ૩ જો.

આ સર્ગમાં મુખ્યત્વે ઉપજાતિ તથા ઉપેન્દ્રવજ્રા, વૃત્ત છે. હવે પૃથુરાજ અને સંયુકતાનો સંયોગશૃંગાર આ સર્ગમાં વર્ણવે છે.

શ્લોક ૧ લો.—

કુસુંબ—સંસ્કૃત શબ્દ કુસુંભ છે.

વિશાળ અંતઃપુરના ગુપ્ત માળ (મેઢી)માં, કસુંબી રંગના પડદાને ઓઠે, સમીપ (પડદાની નજીક) શય્યા રહી (પડી હતી) તેમાં નૃપ અને રાણી સ્નેહથી પાસે (પાસે પાસે) બેઠાં.

"તેમાં" ને "એમાં" પુનરુક્તિ કરે છે.

"પટ અંતરાળે"—એ સમાસગત "પટ" શબ્દ છે છતાં ત્હેનો અન્વય "કુસુંબવર્ણા" સાથે સરલ રીતે થઇ સકે એમ છે; અને એ સમાસગત છતાં "કુસુંબવર્ણા" એ વિશેષણના અંત્યસ્વરને વિભક્તિકાર્ય થઇ "ઉ" નો "આ" થયો છે તે અરુચિકર નથી. કારણ, "પટ અંતરાળે" એ સમાસ શુદ્ધ, સંસ્કૃત ભાષા જેવો નથી (અવયવપટોની સંધિ નથી થઇ), અને "અંતરાળે" તે "પાછળ," "સાથે" વગેરે જેવા Preposition શબ્દયોગી અવ્યય જેવોજ થઈ ગયો લાગે છે.

સ્નેહેથી.–'એ'–અને–'થી' બે વિભક્તિયો એકજ વિભક્તિને અર્થે લાગી છે. કાવ્યમાં આ રૂપ વિશેષ પ્રચરિત છે.

શ્લોક ૨ જો.—

અન્વય—સમાન (સરખાં; બંનેને એક સરખાં) વેત્રાસન (નેતરનાં આસન-ખુરશી-વાળા) ભાગ (અંતઃપુરના ભાગ) ની પાસે (આવેલી) બારી થકી (માંથી) વિલાસે દૃષ્ટિ જવાને માટે-(બારીમાંથી જોવાની ઇચ્છાથી); તથા—અધીરમાં (અધીરાઇમાં—ઉત્સુકતાથી) ઉપભોગની (અન્યોન્યસંગના આનંદોપભોગની) આશાથી; તે (રાજા ને રાણી) માંહિં (બારી માંહિં) ક્ષણેકમાં (શય્યા ઉપર બેઠાં હતાં ત્યહાંથી વળી એક ક્ષણેકમાં) ઉલાસથી (જઇને) ઊભાં.

શ્લોક ૩ જો તથા ૪ થો.–આ બેનું યુગ્મક છે.

'દેખે'—તો. કર્તા " તે (પૃથુરાજ તથા રાણી)" એ અધ્યાહૃત છે.

ફરતું ફરેલું—તે વેળાએ (બારીમાંથી જણાતા નીચેના ભાગમાં) ફરતું અથવા થોડીવાર પ્હેલાં ફરી ગયેલું (ચિહ્નથી જણાતું);

કોઇ—કોઇ માણસ. માટે એ બારી. પણ નિર્જન એકાંત હતી. માટે પ્રવૃત્ત થયેલા (શરૂ થયેલા) પ્રેમ વડે ત્યાં (તે બારીમાં) મન ઠરેલું (એ બેનું મન એ જગા

પસંદ કરી વશેલું). માટેજ પોતાના મનની ઇચ્છા સૂચવવાને માટે—પરસ્પર જરા જરામાં (ક્ષણે ક્ષણે) સામસામાં (એક એકના સામું) જોઇને;—

શ્લોક ૪ થા—ફરી (પછીથી) માનિની કામિનીનું મુખ ધરીને (પકડીને) સ્મિત સહિત (પોતાને) મુખે લઇને; અસલ (અત્યંત), પ્રેમે પાસે બેશીને, (પૃથુરાજે) ત્યાં આલિંગન દીધું.

લેખમાં ૪ થા શ્લોકના છેલ્લા ચરણમાં "દિધું" પ્રથમ હતું તે ન્હેરીને "દઇ"એમ કરેલું છે; પણ આખા વાક્યમાં પૂર્ણ ક્રિયા કોઇ નથી, માટે પૂર્વનું " દિધું " સ્વીકાર્યું છે.

શ્લોક ૫ મો. –

ચરણ ૪ થું–(અનંગ) લજ્જાના અને માન (રીસ) ના પટ (પડદા) ઉથાપે (ફેડી નાંખે). સંયુક્તા કોઇ વાર લજ્જાયુક્ત થાય, વળી કોઇ પ્રસંગે માનયુક્ત થાય (રીસાય), તો તે તે વખતે એ લજ્જા અને એ માન અનંગના બળથી જતાં રહેતાં. આમ અર્થ છે એટલે લજ્જા અને માન એ બે ભાવ એકઠા શી રીતે આવી સકે એમ શંકા કરવાને માર્ગ નહિં રહે.

" લજ્જાપટો " એ સમાસ છે; અને હેમાંના "પટો" નો અન્વય પાછો " માન તણા " ની સાથે લેવો પડે છે

એ ક્લિષ્ટ અન્વય છે. પણ અર્થ એજ છે. કેમકે "માનના લજ્જાપટ" એમ તો અનર્થજ થાય. "લજ્જા અને માનપટો ઉથાપે" એમ હોત તો વધારે સરલ અને નિર્દોષ થાત.

શ્લોક ૬ ઠો.–

નૃપની કાન્તિ શ્યામ સ્વભાવે (શ્યામ સ્વરૂપે) હેવી (હતી),—કે હેમન્ત ઋતુને અંતે ઘનખંડ (મેઘના વિરલ કકડા) જેવી હતી. (તેમ) રાણી શરીરે સુખ થાય (હેવી)–શરીરને સ્પર્શતાં સુખદા—ગોરી, (તે) તે ઋતુની (હેમન્તની) થોડી (આછી—પૂર્ણમાની નહિં પણ અધવચલી) શશિપ્રભા (જેવી) હતી.

'એવી–તેવી' એ શબ્દો અન્વયમાં બરોબર નથી બેસતા. 'એવી' ને બદલે 'કેવી?' એમ હોત તો બંધ બેસત.

'શરીરે સુખ થાય'–એ વાક્ય પણ બીજાં વાક્યો સાથે ક્લિષ્ટ રીતેજ અન્વયમાં અણાય છે. 'શરીરે સુખ થાય હેવી'–એ 'હેવી' શબ્દ ઉપરથી આણવો પડે છે. પરંતુ તે શિવાય બીજી રીતે અર્થ સુઘટિત થતો નથી.

હેમન્તમાં મેઘનો રંગ ઘેરો કાળો નહિં પણ ઘઉંવર્ણો હોય તેથી રાજાની કાન્તિને ત્હેનું સામ્ય યોગ્ય છે. હેમન્તમાં સ્વચ્છ આકાશમાં પૂર્ણ ચંદ્ર હોયતો શશિપ્રભા જરાક ઘણી

ઝળહળતી થાય; માટે "થોડી" એ વિશેષણથી મૃદુતાનો અંશ ઉમેરાય છે.

હેમન્તનો ઘનખંડ તે જેમ મૃદુ શશિપ્રભા સાથે વિહાર કરે તેમ પૃથુરાજ અને સંયુક્તા વિહાર કરતાં શોભતાં હતાં એ ગૂઢ ધ્વનિ છે.

શ્લોક ૭ મો.—

વધૂના મુખમાં પૂર્ણ ભારે યૌવન હતું. (નવવધૂ હતી પણ ભર જવાનીમાં હતી; યોગ્ય વિકાસ પામેલા યૌવનવાળી હતી; અપરિપક્વ છોકરી ન્હોતી). સુમુખી ખશેલા (પ્રેમોપચારથી વિસ્ખલિત થઈ મુખપર આવેલા) સુકેશો (સુન્દર વાળ) સમારતી હતી.

આ સ્વાભાવિક, સાદું, અને સુન્દર ચિત્ર છે.—'સુમુખી' એ વિશેષણ પણ સાર્થ છે. કેશ ખશેડતાં સહજ દૃષ્ટિ સુન્દર મુખપર જ વિશેષ પડે; અને તેથી વર્ણન કરતા કવિની કલ્પનાદૃષ્ટિ પણ પ્રથમ ત્યહાંજ પડીને 'સુમુખી' એ વિશેષણ સહજ ઉપસ્થિત થયું. વર્ણનવિષય જોડે તદ્રૂપતા (સર્વાનુભવરસિકની તદ્રૂપતા)નું આ એક સહજ પરિણામ છે.

તે વધૂ કૃશોદરી (પાતળા ઉદરવાળી) હતી; (ત્હેના)પાદ (પગ) પૂરા કોમળ (અત્યન્ત કોમળ) હતા; અને હેણે ધારણ કરેલા શૃંગાર (વસ્ત્ર ઘરેણાં વગેરે) ઊણા (આછા

—બહુ થોડે થોડે ખડકેલા નહિં હેવા) હતા, પણ અધૂરા ન્હોતા. મતલબ કે અરુચિસંપન્ન નારીની પેઠે ઉપરાઉપરી ઘરેણાં વગેરે ખડકેલાં ન્હોતાં, અને ગાત્ર સુરુચિથી યોગ્ય રીતે ધારણ કરેલાં પતિસમાગમને યોગ્ય વસનાભરણ પ્હેર્યાં હતાં, ત્હેમાં કાંઈ અપૂર્ણતાની ખામી ન્હોતી આવતી. આછા શૃંગારમાં વિશેષ સુન્દર જણાતી હતી; ત્હેનું સૌન્દર્ય તે જ પરિપૂર્ણ આભૂષણ બનતું હતું; તેથી—"શૃંગાર ઊણા પણ ના અધૂરા."

શ્લોક ૮ મો.—

પતિ (પૃથુરાજ) શુભવર્ણ (સફેદ રંગના) વેશે (વેશમાં પ્રકર્ષે (પ્રકૃષ્ટ થતો હતો) શોભતો હતો. (હેના) સહૃ-હૃદયમાં પણ આ વખતે (રતિસમયે) લેશ પણ દયા રહી નહિં.

રતિરૂપ (રતિ જેવી સુન્દર), પતિને પ્રાણ જેવી પ્યારી, અને સ્વભાવે ધીમી (શાન્ત), નારી (સંયુક્તા) તે કટિમાં નમી (નમ્ર—પાતળી—કટિની) હતી.

આ ઠેકાણે કબૂલ કરવું જોઇયે કે પ્રથમ ચરણનો અર્થ કિલષ્ટ છે; તેમજ શ્લોકનાં ચરણોનો પરસ્પર સંબન્ધ પણ સ્પષ્ટ જણાતો નથી. બીજા કેટલાક શ્લોકોમાં પણ એમ અસ્પષ્ટતા આવશે.

શ્લોક ૯ મો.—

આ શ્લોકનો અર્થ બરોબર સ્પષ્ટ નથી. પણ કાંઇંક આ પ્રમાણે હશેઃ—

કાન્તા સુમૂર્ત (ખૂબસુરત) હતી, અને કાન્તકાન્તિ (કાન્તની કાન્તિ) સુખ (સુખકારક, કાન્તાને સુખ આપનારી) હતી. (બંનેનાં) સંસ્નિગ્ધ ચિત્તે (સારી પેઠે સ્નેહથી જોડાયલાં હૃદયમાં) ભ્રાન્તિ (પ્રેમના કેફથી થયેલી મત્તતા) પરિવ્યાપ્ત (પૂર્ણ વ્યાપેલી) હતી. પ્રમત્ત (વિશેષ મત્ત થયેલો) વીરે (વીર પણ) અખંડ અંગે (દોષ રહિત, સુરચિત શરીરના અવયવોથી અને) ગુરુશ્રોણિભારે (ભારે શ્રોણિના વજનથી) વધારે ઘટતો (યોગ્ય—શોભતો) જણાતો હતો.

'પ્રમત્ત'—વિશે નીચેના શ્લોક (૧૦) ની ટીકા જુવો.

શ્લોક ૧૦ મો.—

ભુજેભરી—ભુજવડે આલિંગી. 'ભરી' નો કર્તા 'સ્વામી' છે.

'રતિરસજ્ઞાત'—રતિરસને જાણનાર,–એમ તાત્પર્ય છે. 'જ્ઞાત' એ કર્મણ્યન્ત છે ત્હેનો કર્તરિ અર્થ થવો કઠણ છે. તેથી એટલો દોષ જણાય છે. પણ ' રતિરસથી જાણેલી'– અર્થાત્ ' રતિરસને પોતે પણ જાણનારી ' (રતિરસ ત્હેને ખે એટલે એ રતિરસને ઓળખે) એમ અર્થ કહી કાય. 'રતિરસજ્ઞાત' એ 'વિલાસિની કામિની'નું વિશેષણ છે.

સાભાગ્યરૂપે કમનીય—સૌભાગ્ય યુક્ત રૂપને લીધે (સુભગત્વ-સુન્દરતા વગેરે-યુકત રૂપને લીધે) કમનીય (વ્હાલો લાગે હેવો).

પ્રમત્ત—(સબળ પ્રેમોપચારમાં મત્તપણે વર્તનારો). છતાં નિર્દય લાગી અપ્રિય ના લાગનારો પણ "પ્રિય થાય". આમ પ્રિય થવાનાં કારણ—'રતિરસજ્ઞાત', 'વિલાસિની', અને 'કમનીય'-એ શબ્દોમાં સમાયાં છે. 'કામી' તે 'સ્વામી'નું વિશેષણ છે.

'પ્રમત્ત' નો પ્રથમ અર્થ તો 'પ્રમાદયુક્ત', 'બેદરકાર', 'ગફલતી' એમ થાય. પણ અહિં તે અર્થ નથી. प्रकर्षेण मत्तः-એટલે 'અતિશય મત્ત એટલોજ અર્થ છે.

શ્લોક ૧૧ મો.—

સમાન સ્નેહથી, સમાન ગુણથી, સમાન રૂપથી, અને સમાન વૃત્ત (આચરણ)થી, અને પ્રસક્ત ચિત્તથી (અન્યોન્યમાં પૂર્ણ રીતે જોડાયલાં મનથી) સત્યે (ખરેખર) અવિભિન્ન (એકરૂપજ; લગારપણ જૂદાં નહિં હેવાં)—પૃથુરાજ અને સંયુકતા-જોડે (પરસ્પરની સાથે રહેલાં-જોડે જોડે રહેલાં) વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી જેવાં-જણાય (જણાતાં હતાં). 'ધ્રુવ ગ્રહી સૃષ્ટિનિ પ્રીતિરશ્મિ'—સૃષ્ટિની (સર્વ જગતની) પ્રીતિની રશ્મિ (લગામ) ધ્રુવ (મજબૂત; દૃઢ) ગ્રહી (પકડી) રાખી રહેલાં—હેવાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી.

આમ છેલ્લું ચરણ 'વિષ્ણુ લક્ષ્મી'નું વિશેષણવાક્ય છે. પરંતુ જરાક અન્વય ક્લિષ્ટ છે અને એ વિશેષણવાક્ય બહુ હેતુગર્ભ જણાતું નથી.

શ્લોક ૧૨ મો.—

યોગ્ય પ્રિયાને યોગ્ય પ્રેમી મળ્યો હતો. કાન્તાના કરમાં માત્ર એક (અકેકાં) હેમી (સુનાનાં) કંકણ હતાં. આલિંગને (આલિંગન ભરતી વેળા; એ કાન્તાના) નાજુક હસ્ત કેવા દેખાતા હતા? સુરમ્ય (સુંદર) પાકી કેળ જેવા કર્યો (જણાતા હતા).

આ શ્લોકમાં છૂટક છૂટક જાણે અસંબદ્ધ વાક્યો ના હોય, એમ ભાસે છે. પરંતુ તેમ નથી. નાયક નાયિકાની પરસ્પર યોગ્યતા પ્રથમ ચરણમાં કહ્યા પછી,–ત્હેનું સમર્થન કરવાની અપેક્ષાજ ન રાખતાં,–કવિના મનોનયન આગળ નાયિકાના સુન્દરતાના એક બે સાદા પણ રમ્ય વિશેષ ઉપસ્થિત થયેલા કવિ સહજ પકડી લઇને વર્ણવે છે. માત્ર સુનાનાં અકેક કંકણનું અલ્પ આભૂષણ તે કદલી-સુંદર કરનું સ્મરણ કરાવે છે અને તે કર પણ આલિંગન-વ્યાપાર કરતા નયન આગળ ઉપસ્થિત થતાં વધારે સુંદર ચિત્ર બને છે. નાજુક અને કદલી જેવા કર તેની સુંદરતા એટલી ધ્યાન ખેંચનારી હતી કે આલિંગનવ્યાપારનું જાણે મુખ્ય આકર્ષક (તટસ્થ રહી જોનાર કવિની

દૃષ્ટિને આકર્ષનારું) અંગ એ કર જ હતા.

'નાજુક' તે 'કેળ' અને 'હસ્ત' નો સમાનધર્મ અહિં નથી. નાજુક તેતો એક પૃથક્ વિશેષણ છે. 'કેળ' અને 'હસ્ત' નો સમાન ધર્મ તો, મૃદુતા, સુંવાળાશ, અને સર્વ કરતાં મુખ્ય રંગ,–તે છે. માટેજ 'પાકી' કેળ કહી છે. પાકી કેળ જેવો ગૌર (સફેદ નહિં પણ, સફેદમાં કાંઇક કનકવર્ણ મિશ્ર થયેલો તે જ ગૌર) વર્ણ કવિની પ્રથમ નજર સ્વાભાવિક રીતે ખેંચે છે.

શ્લોક ૧૩ મો—

(સંયુક્તાના) કપાળનો કુંકુમવર્ણ (કંકુના રંગે કરેલો ચાંલ્લો) ભૂસ્યો (ભૂસાઇ ગયો;–ક્રીડાના પરિણામ તરીકે). સુવાસ તૈલે (સુગંધિ તેલ વડે) (સંયુક્તાનો) કુચ ભાગ લૂસ્યો (લોહ્યો;–લિપ્ત કર્યો–પૃથુરાજે). 'લૂછવું' જે શબ્દ પણ થોડોક ગ્રામ્ય છે, તે ઉપરથી વળી કાંઇ વધારીને 'લૂસ્યો' શબ્દ કર્યો છે કે શું તે સમજાતું નથી. 'લેપ કર્યો' એ અર્થ દર્શાવવાનો જણાય છે.

સ્મરાવધાને સમરે—એ શબ્દોમાં 'સ્મરાવધાને' એ સમાસ બરોબર સમજાતો નથી. પરંતુ 'સ્મરસમરમાં' 'રતિ યુદ્ધમાં' એમ તાત્પર્ય જણાય છે. સ્મર એ અવધાન (લક્ષ્ય) જે'માં છે હેવા સમર (યુદ્ધ) માં–એમ કાંઇક બેસાડાય; પણ સ્મરને 'લક્ષ્ય' બતાવવામાં કાંઇ

વિશેષતા જણાતી નથી. તે (પૃથુરાજ) પ્રિયા (સંયુક્તા) નો પૂરો (પૂરેપૂરો) પ્રિય પ્રાણ (તે) સ્મરસમરમાં શૂરો (હતો).

કુંકુમ—મૂળ સંસ્કૃતમાં કુંકુમ=કેસર છે. પછી ગુજરાતીમાં કંકુના અર્થમાં ક્યહાંથી પ્રચાર થયો તે જણાતું નથી.

શ્લોક ૧૪ મો—

પ્રસન્ન (થયેલી) તે વિહારી (વિહારિણી) રાજવધૂ (રાજપત્ની;—'વધૂ' નો સાધારણ અર્થ સ્નુષા તે અહિં નથી) સદયે (દયાયુક્ત પતિયે) સમારી (ઠીકઠાક કરેલી; ઉપચારાદિકથી વસ્ત્રાદિકે અવ્યવસ્થિત થયેલી તે ઠીક કરેલી)—(તેથી)—શ્રીયુક્ત (શોભાવાળી થયેલી) સ્યામા,—પ્રિયાર્થ (પ્રિય—મન ગમતા પ્રસાદ—રતિરૂપ—ને અર્થે) યાચી (યાચેલી—મતલબ કે પત્ની કને એ પ્રસાદની પ્રાથના કરતાં) મદયુક્ત (એ) ભાર્યા સ્મિતના યોગે મન્દ હેવા હાસથી વિનમ્ર (લજ્જાથી નમ્ર) ભાસતી હતી.

વિહાર કરતાં પ્રિયા પ્રસન્ન થયેથી પ્રિય સદય રીતે પ્રિયાનાં વસનાદિક સુવ્યવસ્થિત કરતો (તે વેળાએં વિશેષ શોભાવાળી પ્રિયા જણાતી) રતિરૂપ પ્રિયપ્રસાદની પ્રાર્થના કરતો હતો ત્યહારે સાધારણ રીતે મદયુક્તા છતાં આ સગ-

યે કાંઇંક લજ્જા બળે મન્દસ્મિતયુકત અને નમ્ર થતી હતી; નીચું મુખ કરી સ્મિત કરતી હતી.

સ્મિતમન્દહાસે—'સ્મિત' અને 'હાસ' એ પુનરુકિતનો આભાસ કરે છે. પરંતુ 'સ્મિત' અને 'હાસ' એ બેમાં ફેર જ છે. તો વિરોધ આવે છે એમ શંકા થશે. પણ, સ્મિતને લીધે મન્દ હેવું હાસ એમ સમર્થન થાય. બાકી જરાક વિરોધ આવે તો છે ખરો.

શ્લોક ૧૫ મો—

પ્રથમ ચરણ જરાક અવિશદ છે. તથાપિ આમ અર્થ કાંઇંક કળાય છે:—

પ્રેમી રતિવીર (રતિવીરે–રતિસંગ્રામમાં શૂરે) માને (માન સહિત) વિગૂઢ (છાની રીતે) મૃગાક્ષીને સાને (સાનમાં) સમજાવી. (ઉપરના શ્લોકમાં "પ્રિયાર્થ યાચી" છે તે ગ્રામ્ય સ્પષ્ટતાથી નહિં પણ નાગરિક સંજ્ઞાથીજ માટે— "સમજાંવિ સાને").

પતિના વિલાસે (વિલાસમાં–ક્રીડામાં–પતિની સાથે ક્રીડામાં–સંયુકતા) સંપૂર્ણ (રીતે) શોભતી હતી. (અને ક્રીડાના વ્યાપારને લીધે હેનો) ઝીણો મૌકિતકહાર (ઝીણાં મોતીનો હાર) ખસ્યો ભાસતો હતો.

શ્લોક ૧૬ મો.—

આ શ્લોકમાં કેટલાક શબ્દો અન્વયાદિકને સંબંધે અ-

થૈની અવિશદતા કરેછે. અર્થ આમ જણાય છેઃ—સુકાન્ત (શોભીતી) કાન્તા (પ્રિયા–સંયુકતા) વિનયથી નમીને પ્રિયા. ગ્રહસ્તે (પ્રિયના–પૃથુરાજના––અગ્રહસ્તમાં, હસ્તાગ્રમાં— अग्रं चासौ हस्तश्च એમ સમાસ થઇ હસ્તનું અગ્ર એ અર્થ થાયછે.)–ફુલ આપી (આપતાં),–તેને (કાન્તાને-સંયુકતાને)–(પૃથુરાજ)–કરાન્તરે (કરના અન્તભાગમાં–હાથમાં) પ્રેમે (પ્રેમથી–પ્રેગ, એ લુપ્તવિભક્તિક લેવું પડે છે–તે દોષયુક્ત જ છે) આસવ (મદ્ય) દેતો (આપતો આપતો; આપતે આપતે) પ્રિયાપ્રસંગે (પ્રિયાના પ્રસંગમાં–સંબન્ધે) હશીને ગુહ્ય (છાનો) કહેતો—નીચેના શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહેલી વાત કહેતો.

શ્લોક ૧૭ મો.—

ગુહ્ય પ્રેમ વચન શું કહેતો? તે કહેછે.—

હું સકત (ત્હારામાં પૂર્ણ પ્રેમથી ન્હોટેલો) અને તું ગુણથી પૂર્ણ ગોરી (સુંદર કાન્તિમતી) છે. તું ભ્રમરે ગ્રહેલી પુષ્પને સ્થાને છે.—મતલબ કે હું ભ્રમર અને તું તે ભ્રમરે ગ્રહેલા પુષ્પને સ્થાને છે. આ બીજા ચરણનો અર્થ જરાક દોષયુક્ત રચનાથી થાય છે. "ભ્રમરે ગ્રહેલી" તે "તું" નુંજ વિશેષણ થાય; તેથી "તું" (કાન્તા) તે પુષ્પથી અભિન્નવત્ ભાસે છે; અને "ભ્રમર" એ ઉપમાન તો

"પુષ્પ" નું સંબન્ધિ હોઈ અભેદ ઇષ્ટ જણાય છે. આમ જરાક ગડબડ છે. પણ અર્થ અસ્પષ્ટ નથી.

"હું ભૃંગ તું પુષ્પકળી ગ્રહેલી"–એમ હોતતો વિશેષ સુઘટિત થાત.

રણવીર (રતિરણશૂર–પૃથુરાજ) પ્રેમે (પ્રેમથી) ભારે ઉન્મત્ત (થયો હતો);—અને (ઉન્મત્તતાથી થયેલું કૃત્ય અનુક્ત રાખ્યું છે, પરંતુ છેલ્લા ચરણમાં તે કૃત્યનું પરિણામ જણાવીને વ્યંજનાગમ્ય થયું છે–તેથી–તે ઉન્મત્ત કૃત્યના પરિણામને લીધે) વિલજ્જિતા તે (સંયુક્તા) વસનો (વસ્ત્ર) સમારે (ઠીક કરતી હતી).

અન્ય સ્થળે નાયિકાને કેટલી પ્રૌઢા ને ઉચિત કૃતિ કરતી વર્ણવી છે. અહિં વિલજ્જિતા કહી છે. આથી કાંઇ વિરોધ નથી આવતો. લજ્જાતે કાંઇ મુગ્ધાનોજ વિશેષ નથી. મુગ્ધા નહિં અને પ્રૌઢા પણ નહિં; પરંતુ આ નાયિકા મધ્યા છે. તેથી મુગ્ધા પ્રૌઢા ઉભયને ઉચિત ગુણો યથાયોગ્ય મધ્યામાં આવી સકે છે.

શ્લોક ૧૮ મો—

(ફુલમાળા સ્વીકારવાને માટે) વિનમ્ર (નમાવેલી) કોટે (કોટમાં–કંઠમાં–સંયુક્તાના કંઠમાં)—(પૃથુરાજે)–ફુલહાર દીધો (ફુલની માળા પ્હેરાવી); અને (સંયુક્તાએ

માત્ર કટાક્ષથીજ સ્વીકાર દર્શાવ્યો તે) કૃપાકટાક્ષે (કૃપા-કટાક્ષથી) મત (સ્વીકાર્યો એ મનનો આશય) માની લીધો (પૃથુરાજે સમજી લીધો). પછી—લગાર ગાઇ (ગાઇને)-(પૃથુરાજ)-યુવતી (યુવતીને-સંયુકતાને) ઉઠ્ઠાવે (ઉઠાડતો હતો;-આગળ કહેવાનું છે તે નૃત્યને માટે ઉઠાડતો). -પણ, સંયુકતા-ન ઊઠતે (ઊઠયા વિનાજ; બેઠે બેઠેજ) તાન મુખે બતાવે (મુખથી ગાનના સ્વરનું તાન ગાઇ બતાવતી)

શ્લોક ૧૯ સો—

કંઇ (અવર્ણનીય) સુગીત ગાતી અંબુજાક્ષી (કમલ નયના) ને છાતીએ (હૃદયે) ભરી-હૃદય સરસી લીધી (આલિંગન કર્યું-પૃથુરાજે). આ અવિઘ્ન (નિર્વિઘ્ન-એકાંતમાં રમવાને લીધે કોઇ પણ આવી ચઢવા કરવાને લીધે થતા વિઘ્ન રહિત) વિહારી ઉત્સવનો (ક્રીડાના ઉત્સવનો-આનંદમય વિહારનો) કોઇ (પણ) સાક્ષી નહિ (ન્હોતો). (આથી વિશ્રબ્ધ રીતે યથેચ્છ વિહારની સુગમતા સૂચવાય છે). (આમ ગીત ગાતી કાન્તાને છાતી સરસી લઇને) વિલજ્જ જાયાને (નૃત્ય કરવા ઊઠતે શરમાતી-વિશેષ લજ્જાવાળી થતી—પત્નીને) હૃદયે (હૃદયસરશી પકડેલી રાખીને) ઉઠાડી (પૃથુરાજે ઉઠાડી; બેઠી હતી ત્યહાંથી ઊભી કરી.)

વિલજ્જ=વિગત છે લજ્જા જે'ની એમ અર્થ નથી, પણ વિશિષ્ટ છે લજ્જા જે'ની એમ.

કુલસ્ત્રીએ નૃત્ય કરવાની રીતિ હાલ નૃત્યકલા અધમ વર્ગમાં જવાથી કેટલાકને અનુચિત લાગશે. પરંતુ માત્ર પતિ સહ એકાંતમાં આ બનાવ છે તથા પ્રાચીન કાળમાં (જોકે પૃથુરાજના કાળમા હશે કે નહિં તે કોણ જાણે) કુલસ્ત્રીને પણ નૃત્યકલા દૂષણ ન્હોતું ગણાતું, એ વાતો વિચાર્યાથી અનુચિતતા તે આભાસમાત્ર જણાશે. લલિત કલાઓ તે તો સર્વ યુવતીની નિપુણતાનું અંગ હતું.

શ્લોક ૨૦ મો તથા ૨૧ મો.–યુગ્મક.

ફરીથી પ્રેમથી (સંયુક્તાને) ચુંબન કરીને, અને ફરીને (હેની આસપાસ વીંટાઇને) ભુજે (હાથવડે) લોલ કટિ (ચંચલ કેડ–પાતળી તેથી ચાલતાં ઊઠતાં ચંચલવત્ જણાતી કેડ) ભરીને (કમરની આસપાસ બાહુ વડે આલિંગન દઈને) પ્રચ્છન્ન (છાની રીતે, આ એકાંતમાં) પ્રેમવડે પ્રિય માનિનીને કિંચિત્ સ્વનૃત્યે (જરાક પોતના નૃત્યમાં) પ્રણયે કરીને (પ્રણયથી શામિલ કરીને)–પોતાની જોડે નૃત્યમાં પ્રવૃત્ત કરીને–પ્રમત્તનેત્રથી (મદયુક્ત નેત્રથી) લયને લીધે મંજુ (મધુર) ગીતથી લગાર ગાતી તે મૃદુભાષિણી, મદાલસા (મદથી મન્દ—નિરર્થક આળસથી નહિં, પણ યૌવન મદથી અને કાંઇંક લજ્જાથી ઉઠવાને અનિચ્છુ) ને

માન કરી (સંમાન વચનાદિક વડે) ઉઠાડી; અને ક્ષણાંતરે (બીજેજ ક્ષણે; ઉઠાડીને તરતજ) પ્રેમ કરી નચાડી (પોતાની સાથે નચાવી).

૧૯ મા શ્લોકમાં એકવાર સંયુકતાને ઉઠાડી છે; અને પાછી અહિં ઉઠાડી એમ પુનરુકિતનો આભાસ છે. પરંતુ ૧૯ મા શ્લોકમાં હૃદયે લઇને ઉઠાડી તે પછી ગમે તો પાછી બેઠી (મદાલસા માટે) એમ લેવાય; અથવા તો તે ઉઠાડી તે પ્રથમ પ્રયત્ન જ અને ખરેખરી ઉઠાડીતે આ ચુંબનાદિક કર્યા પછી—એમ ગમે તો લઇ સકાય.

૨૦ મા શ્લોકમાં કિંચિત્ સ્વનૃત્યે પ્રવૃત્ત કરાવી છે અને પાછી ૨૧ મામાં નચાવી છે; તે પણ પુનરુકિતનો આભાસજ છે. પ્રથમ સ્વનૃત્યમાં કિંચિત્જ પ્રવૃત્ત કરીને આરંભ દશા બતાવી છે અને પછી તો પૂરેપૂરી રીતે રીતસર નૃત્ય કરાવ્યું છે.

કટિ—મૂળ સંસકૃતમાં કટિનો અર્થ કમર નહિં પણ નિતમ્બપૂર્વભાગ છે. પછીથી ક્રિયા સમયમાં કમર અર્થ થયો તે સંશયગ્રસ્ત છે. मृगराजकटिः એમ એકાદ સંસકૃત સુભાષિતમાં છે. પરંતુ તે આધુનિક રચના જણાય છે.

"દેવા તું ધર વાંસળી છિદ્ર ઘંટાવળી કેસરી લંક કટિ જંત્ર સાઉ"—એમ "હારમાળા"માં છે. ત્યહાં કમરનોજ અર્થ છે.

પ્રમત્ત—વિશેષ મત્ત. (આ સર્ગના ૧૦ મા શ્લોકની ટીકા જુવો).

૨૧ મો શ્લોક તથા નીચે ૨૨ મો આવશે તે પણ ભીમ-રાવે આ સર્ગમાં અનેક રદ કરેલા શ્લોકોમાંના છે. ૨૦માની સાથે અર્થસંબન્ધ સુદૃઢ હોવાથી કાયમ કરીને મ્હેં દાખલ કર્યાં છે.

શ્લોક ૨૨ મો.—

(નચાવી પણ) ક્ષણેકમાં (એકાદ ક્ષણમાંજ–ક્ષણ+એક–સંધિ થઈને 'ક્ષણેક' થયું)–તે પ્રીતે મત્ત (પ્રેમમત્ત) કાન્તા વિનમ્ર (ઉદ્ધતાઈથી હઠ કરીને નહિં પણ નમ્રતાથીજ; થાકી જવાથી) સ્થિર વચમાં ઉભી (નાચતી બંધ થઈને ઉભી), (પૃથુરાજે, તો પણ) માનિનીને કિંચિત્ (જરાક જ ચાર વધારે) નચાવિને તે મદિરેક્ષણીને (મદિરા જેવી ચળકતી આંખ્યવાળીને પછી, પ્રેમાવેશમાં આવીને) સ્તને ભરી (કુચગ્રહણ કર્યું).

શ્લોક ૨૩ મો.–

તે મિતભાષિણી (થોડાબોલી) સપ્રેમ (પ્રેમસહિત–કમને નહિં પણ પતિપ્રેમને લીધે ઉત્સાહસહિત) ગાઈને જરાકમાં (થોડુંક ગાઈનેજ) " હું તો થાકી ગઈ " એમ વદી (બોલી).–પ્રેમસહિત ગાતી હતી તેથી જરાકમાં થાકી ગઈ એ ઢોંગ નહિં પણ વાસ્તવિક નાજુકપણાને લીધે જ. સૌભાગ્ય જોતે (પોતાનું સૌભાગ્ય–સુભગત્વ, પ્રિયાનો પ્રેમપાત્ર હોવારૂપી સુભગત્વ–જોતે જોતે;–અર્થાત્

પ્રેમક્રીડામાં પ્રિયા તરફથી પણ પ્રેમોપચાર પામીને પોતાનું સુભગત્વ અનુભવતો, પૃથુરાજ) પ્રેમક્રીડા કરીને (પછી) પતિ (પૃથુરાજ, સંયુકતાને) રતિરાગપીડા (રતિમાં રાગ–આસક્તિ–ને લીધે–ઉત્સાહથી સ્વીકારેલી, રતિને લીધે,–થયેલી પીડા;—ત્હેને કાંઇ બહુ પીડાતો નથી થઇ? એમ) પૂછે (પૂછતો હતો).

પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધનો સંબન્ધ જણાતો નથી; પરંતુ ગાતે થાકી ગયા પછી ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણવેલી ક્રિયા થઇ એમ સંબન્ધ છે.

શ્લોક ૨૪ ઓ.—

અત્યાર સૂધી નાયકનાયિકાનો એકાન્ત વિહાર શયનગૃહમાંનો વર્ણવ્યો. હવે શ્લોક ૨૫ માથી નાયિકા તથા હેની સખીઓનો જલવિહાર અને પછી નાયકનાયિકાનો જલવિહાર વર્ણવતાં આ સર્ગમાં એક ઉપપ્રકરણ નવું આવે છે; તેથી આ શયનગૃહશૃંગારનું પ્રકરણ સમાપ્ત આ ભિન્નવૃત્ત (વસંતતિલકા) માં સામાન્ય પ્રકારનો ઉપસંહાર કરીને કરેછે.

સત્યવ્રતે (સંયુક્તા ઉપર સત્ય પ્રેમના વ્રતથી), વિમલ શાન્ત હેવા વિલક્ષ્ય (જણાતા) ચિત્તથી (નિતાન્ત પ્રેમને લીધે ઈર્ષ્યા વગેરેથી મલિન અને અશાન્ત ન થયેલા ચિત્તથી), નિત્યે શૃંગાર રસ જ અભિન્ન (અવિકૃત–એકધારો

ગને પૂર્ણ હતો; (એ રીતે) નાના (જુદા જુદા પ્રકારના) વિહાર (રતિક્રીડા) કરતે (કરીને–પૃથુરાજ) દિનરાત્ર કાઢે (કાઢતો હતો);–(ત્હેવામાં એક દિવસ) સવારે એ સદ્ધર્મ-બોધિ (સદ્ધર્મ જાણનારો) રાજા જાગિ ઉઠ્યો–(અને જાગી ઉઠ્યા પછી,–દિવસનો મુખ્ય ભાગ રાજકાર્યમાં વ્યાપૃત થયા પછી, માટેજ સદ્ધર્મબોધી)––

"ગ્રીષ્માવસાને દિવસાન્ત રૂડા".

શ્લોક ૨૫ મો.––

ગ્રીષ્મ ઋતુના અવસાનમાં (અંતભાગમાં) દિવસાન્ત (દિવસના પાછલા પ્રહર) રૂડા–હતા તે વખતે; સુભાગિનીને (સોહાગણુ–સૌભાગ્યવતીને) કર (હાથે) સૂક્ષ્મ ચૂડા (ઝીણી ચૂડિયો)–માત્ર હોઇને (જલક્રીડા કરવી તેથી માત્ર સૌભાગ્ય-ચિહ્ન ચૂડિયો રાખીને બાકીનો) શૃંગાર કાઢી સઘળો સમીપે (સઘળો વધારાનો શૃંગાર–વસ્ત્ર ઘરેણાં વગેરે–સમી-પે,–જલાશયને કિનારે–કાઢીને, મૂકીને) નારી (સંયુક્તા) જલક્રિયા (જલક્રીડાની ક્રિયા) માટે ઉત્સુક દીપતી હતી. જલક્રીડા માટે સર્વ તૈયારી કરીને ઊભેલીના મુખ ઉપર ક્રી-ડાની ઉત્સુકતા દીપતી હતી. છેલ્લા ચરણમાં આ સ્વભાવ-મુદ્રા સાદી પણ સુંદર ચિત્રાઈ છે; અને એ ચિત્રને પોષક સામગ્રી બાકીનાં ચરણોના અર્થમાં છે.

શ્લોક ૨૬ મો:—

પોતાની સહુ સખીઓનો, બાગ વિશે (બાગમાં–બાગ-

પ્રેમક્રીડામાં પ્રિયા તરફથી પણ પ્રેમોપચાર પામીને પોતાનું સુભગત્વ અનુભવતો, પૃથુરાજ) પ્રેમક્રીડા કરીને (પછી) પતિ (પૃથુરાજ, સંયુકતાને) રતિરાગપીડા (રતિમાં રાગ–આસક્તિ–ને લીધે–ઉત્સાહથી સ્વીકારેલી, રતિને લીધે,–થયેલી પીડા;—હને કાંઇ બહુ પીડાતો નથી થઇ? એમ) પૂછે (પૂછતો હતો).

પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધનો સંબન્ધ જણાતો નથી; પરંતુ ગાતે થાકી ગયા પછી ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણવેલી ક્રિયા થઇ એમ સંબન્ધ છે.

શ્લોક ૨૪ મો.—

આત્યાર સૂધી નાયકનાયિકાનો એકાન્ત વિહાર શયનગૃહમાંનો વર્ણવ્યો. હવે શ્લોક ૨૫ માથી નાયિકા તથા હેની સખીઓનો જલવિહાર અને પછી નાયકનાયિકાનો જલવિહાર વર્ણવતાં આ સર્ગમાં એક ઉપપ્રકરણ નવું આવે છે; તેથી આ શયનગૃહશૃંગારનું પ્રકરણ સમાપ્ત આ ભિન્નવૃત્ત (વસંતતિલકા) માં સામાન્ય પ્રકારનો ઉપસંહાર કરીને કરેછે.

સત્યવતે (સંયુક્તા ઉપર સત્ય પ્રેમના વ્રતથી), વિમલ શાન્ત હેવા વિલક્ષ્ય (જણાતા) ચિત્તથી (નિતાન્ત પ્રેમને લીધે ઈર્ષ્યા વગેરેથી મલિન અને અશાન્ત ન થયેલા ચિત્તથી), નિત્યે શૃંગાર રસ જ અભિન્ન (અવિકૃત–એકધારો

ગને પૂર્ણ હતો; (એ રીતે) નાના (જુદા જુદા પ્રકારના) વિહાર (રતિક્રીડા) કરતે (કરીને-પૃથુરાજ) દિનરાત્ર કાઢે (કાઢતો હતો);-(ત્હેવામાં એક દિવસ) સવારે એ સદ્ધર્મ-બોધિ (સદ્ધર્મ જાણનારો) રાજા જાગિ ઉઠયો-(અને જાગી ઉઠયા પછી,-દિવસનો મુખ્ય ભાગ રાજકાર્યમાં વ્યાપૃત થયા પછી, માટેજ સદ્ધર્મબોધી)--

"ગ્રીષ્માવસાને દિવસાન્ત રૂડા".

શ્લોક ૨૫ મો.--

ગ્રીષ્મ ઋતુના અવસાનમાં (અંતભાગમાં) દિવસાન્ત (દિવસના પાછલા પ્રહર) રૂડા-હતા તે વખતે; સુભાગિનીને (સોહાગણ-સૌભાગ્યવતીને) કર (હાથે) સૂક્ષ્મ ચૂડા (ઝીણી ચૂડિયો)-માત્ર હોઇને (જલક્રીડા કરવી તેથી માત્ર સૌભાગ્ય-ચિહ્ન ચૂડિયો રાખીને બાકીનો) શૃંગાર કાઢી સઘળો સમીપે (સઘળો વધારાનો શૃંગાર-વસ્ત્ર ઘરેણાં વગેરે-સમીપે,-જલાશયને કિનારે-કાઢીને, મૂકીને) નારી (સંયુકતા) જલક્રિયા (જલક્રીડાની ક્રિયા) માટે ઉત્સુક દીપતી હતી. જલક્રીડા માટે સર્વ તૈયારી કરીને ઊભેલીના મુખ ઉપર ક્રીડાની ઉત્સુકતા દીપતી હતી. છેલ્લા ચરણમાં આ સ્વભાવ-મુદ્રા સાદી પણ સુંદર ચિત્રાઈ છે; અને એ ચિત્રને પોષક સામગ્રી બાકીનાં ચરણોના અર્થમાં છે.

શ્લોક ૨૬ મો:--

પોતાની સહુ સખીઓનો, બાગ વિશે (બાગમાં-બાગ-

પ્રેમક્રીડામાં પ્રિયા તરફથી પણ પ્રેમોપચાર પામીને પોતાનું સુભગત્વ અનુભવતો, પૃથુરાજ) પ્રેમક્રીડા કરીને (પછી) પતિ (પૃથુરાજ, સંયુક્તાને) રતિરાગપીડા (રતિમાં રાગ–આસક્તિ–ને લીધે–ઉત્સાહથી સ્વીકારેલી, રતિને લીધે,–થયેલી પીડા;—ત્હેને કાંઇ બહુ પીડાતો નથી થઇ? એમ) પૂછે (પૂછતો હતો).

પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધનો સંબન્ધ જણાતો નથી; પરંતુ ગાતે થાકી ગયા પછી ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણવેલી ક્રિયા થઇ એમ સંબન્ધ છે.

શ્લોક ૨૪ મો.—

આત્યાર સૂધી નાયકનાયિકાનો એકાન્ત વિહાર શયનગૃહમાંનો વર્ણવ્યો. હવે શ્લોક ૨૫ માથી નાયિકા તથા હેની સખીઓનો જલવિહાર અને પછી નાયકનાયિકાનો જલવિહાર વર્ણવતાં આ સર્ગમાં એક ઉપપ્રકરણ નવું આવે છે; તેથી આ શયનગૃહશૃંગારનું પ્રકરણ સમાપ્ત આ ભિન્નવૃત્ત (વસંતતિલકા) માં સામાન્ય પ્રકારનો ઉપસંહાર કરીને કરેછે.

સત્યવતે (સંયુક્તા ઉપર સત્ય પ્રેમના વ્રતથી), વિમલ શાન્ત હેવા વિલક્ષ્ય (જણાતા) ચિત્તથી (નિતાન્ત પ્રેમને લીધે ઈર્ષ્યા વગેરેથી મલિન અને અશાન્ત ન થયેલા ચિત્તથી), નિત્યે શૃંગાર રસ જ અભિન્ન (અવિકૃત–એકધારો

પ્રિયદર્શન—પ્રિયકર્મકદર્શને એમ લેવા કરતાં પ્રિયકર્તૃક-દર્શન એમ અર્થ લેવો વધારે રસિક છે. પ્રિયને પોતે જુવે હેમાં પ્રિયની તરફ પ્રેમનો ભાગ વધારે આવે છે ખરો. પરંતુ 'પ્રિય પોતાને જુવે એ અર્થમાં (યદ્યપિ કાંઇક સ્વરૂપાભિમાનની સૂચના થાય છે તથાપિ, પ્રિયનેજ પોતાનાં લાવણ્ય-વિલાસ બતાવવાનો હેતુ હોવાને લીધે, તથા તે બતાવી પ્રિયને સંતોષ થાય એ ભાવમાં ગૂઢ પ્રેમવૃત્તિ રહેલી છે તેથી) વધારે મધુરતા આવે છે. આમ પ્રિયના હૃદયનું (દર્શનદ્વારા) આકર્ષણ કરીને ત્હેની કામવૃત્તિને ઉદ્દીપ્ત કરી (આગળ વર્ણવવામાં આવનાર છે તેમ જલવિહાર સાથે કરવાને લલચાવવો એ પણ હેતુ કાંઇક છે અને તે પોતાની પણ કામેચ્છાનુંજ કાર્ય હોવાથી–"વિગુપ્ત કામે" એ વાક્ય પણ સહેતુક થાય છે.

શ્લોક ૨૮ મો.—

ત્યાં ક્રીડાજળમાં (રમવાના જલાશયના જળમાં) સાથે (રાણીની સાથે) નવયૌવના (તાજી જુવાની વાળી) અને મત્ત (યૌવનમદવાળી) વરાઙ્ગ (સુંદર અંગો–શરીરાવયવો વાળી) દાસીનો જન (દાસીમાણસ–દાસીનો સમુદાય) હતો; (ત્હેમાં) કોઇને લીલાં, કોઇને શુભ્ર (સફેદ), કોઇને કાળાં, એમ સુવસ્ત્ર (સુંદર–સાળુ વગેરે વસ્ત્ર) હતાં; અને એ બધી બાળાઓ (નવયૌવનાઓ) ન્હાવાને અનુરકત હતી (ન્હાવાંનો

માંના) ક્રીડાગૃહમાં જવાનો (જવાને માટે બન વેલો), ન્હાનો (ન્હાનો સરખો) સાથ (ટોળું-જમાવ) કરીને, નવાઙગના (નવવધૂ-નવી પતિસમાગમ પામેલી યુવતી-સંયુક્તા) સ્નાને વિહારથી (સ્નાનમાં વિહાર કર્યાથી—સ્નાનાર્થે જલવિહાર કર્યાથી) શુદ્ધ થવા (એ-હેવા) વિચિત્ર બ્હાને (કુતૂહલ ઉપજાવનાર નિમિત્ત કાઢીને) જાય (જાયછે-ગઇ; બાગમાં ક્રીડાગૃહમાં જલાશય તરફ ચાલી). 'સહુ સખી' અને 'ન્હાનો સાથ' એ બેમાં વિરોધ નથી. હેની સખીઓ સાચી અને ખરી હોવાથી ગણતરજ માટે ન્હાના સાથમાં સહુ સખી આવી રહી.

શ્લોક ૨૭ મો:—

વિગુપ્ત (હૃદયમાં ગૂઢ રહેલા) કામે (કામ ભાવથી)-અને, પ્રિયદર્શનાશે (પ્રિય-પોતાનો પતિ,—ત્હેના દર્શનની આશાએ—પતિ હેને જુવે, અથવા પોતે પતિને જુવે એ આશાએ), મદાલસા (મદને લીધે કામમત્ત થયેલી તેથી, અલસા, ધીમી) વિલાસે (લટકામાં) મન્દ હીંડે (હીંડતી હતી). વિદક્ષ (ચતુર—અન્યજનની મનોવૃત્તિ જાણવાની ચતુરાઇવાળો) રાજા (પૃથુરાજ) પણ વૃત્તિ જાણી (સંયુક્તાના નનો ભાવ જાણી લેઇને) જ્યાં થકિ (જે છજા નીચેથી) જાય (જતી હતી,—ત્ય્હાં-તે છજે (મહેલના છજામાં)

ભા.

અનુરાગ-પ્રેમ-રાખનારી) હતી. અનુરાગ (પ્રેમ) પૂર્વક ન્હાવાને ઉત્સુક-તત્પર-હતી.

'નવયૌવના' એ સ્ત્રીલિંગ છે અને 'દાસીજન' તે પુંલિંગ છે એ જરાક ખામી છે. બીજો અન્વય પણ બેસતો નથી; વખતે આમ બેસેઃ—

મત્ત વરાહગદાસીજનની સાથે તે નવયૌવના (સંયુક્તા રાણી) ત્યાં ક્રીડાજળે (હતી). આ વધારે સારો અન્વય છે; અને અર્થ પણ બરોબર છે.

શ્લોક ૨૯ મો. તથા ૩૦ મો. યુગ્મક.—

તે સહુ સુરૂપ (રૂપવતી) (દાસીઓ) હશીને (આનંદમદમાં હસતી હસતી) સ્નાનમશે (સ્નાનને નિમિત્તે) સામટી સરોવરમાં પેઠી. વિશુદ્ધ (નિર્મળ, સ્વચ્છ) વારિ (જળ)-પણ-રમવા જેવું (માંહિ રમવાનું મન થાય હેવું-અથવા રમવાને લાયક) હતું; અને કઈં (કઈં કઈં) ઊગેલાં અંબુજ હોય ત્હેવું વ્યાપ્ત હતું (ઊગેલાં કમળથી વ્યાપ્ત છવાયલું હતું).—(આ ઠેકાણે સ્નાનાર્થે પેઠેલી સ્ત્રીઓનેજ કમળનું રૂપક આપ્યું છે કે વાસ્તવિક કમળનુંજ વર્ણન છે તે સંદિગ્ધ છે. રૂપકનો અર્થ સુંદર તો છેજ પરંતુ તે અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હશે કે કેમ તે ખાતરીથી નથી કહી સકાતું.)

(જેમ જળ રમવા જેવું હતું) તેમ સ્ત્રીજન પણ તેવી ક્રીડા-(જલવિહારમાં રત-આસક્ત) હતી. (વિહારયોગ્ય જળ ને વિહારાનુરક્ત-વિહાર કરી જાણનાર-સ્ત્રીજન,-બંને

એક એકને અનુરૂપ હતાં). જવાનિની વૃત્તિ હમેશ હેવી (જ હોય છે. જલવિહારાદિક મત્ત ક્રીડા ઉપર અનુરાગ રાખનારીજ હોય છે).

(સહુ દાસીનાં) સહુ ઝીણું ચીર (લુગડાં) સ્નાને (સ્નાનને લીધે) પ્રસકત (શરીરના અવયવોને વળગેલાં, ચ્હોટેલાં) થયાં હતાં. (તેથી કરીને) વરાઙ્ગનાના (સુંદર સ્ત્રીઓના) મદપૂર્ણ (મદથી ભરેલા હોય હેવા) સીના (કુચ–છાતીના ધાટ) હતા. (વસ્ત્ર વળગેલાં હોવાથી કુચભાગ પ્રસ્ફુટ જણાતા હતા તેથી ગદમત્ત વધારે લાગતા હતા). ઝીણું વસ્ત્ર તેથી કુચનો રંગ વગેરે વધારે સ્ફુટ જણાય; તેમ ચ્હોટેલાં તેથી કુચનો ભરાવદાર ધાટ વધારે સ્ફુટ જણાય.

"સીના"—"સીનો" એ શબ્દ બહુ સુશોભિત નથી લાગતો. ફકત છાતી (અને વિશેષે પુરૂષની છાતી)ના અર્થમાં વિશેષે વપરાય છે. કુચના અર્થમાં વપરાતો જણાતો નથી; તેથીજ આ અશોભા આવે છે.

શ્લોક ૨૯ મો.—

સ્નાન મશે–મશે–મિષે; 'મિષ' શબ્દનો ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ "મશ" થયો છે. બહુ સુરુચિયુકત શબ્દ નથી લાગતો. "સ્નાન મિષે" એમજ રાખ્યું હોત તો ઠીક થાત.

શ્લોક ૩૧ મો.—

હવે સ્ત્રીમંડળનો જળવિહાર વિગતવાર વર્ણવે છેઃ—ન-

અનુરાગ-પ્રેમ-રાખનારી) હતી. અનુરાગ (પ્રેમ) પૂર્વક ન્હાવાને ઉત્સુક-તત્પર-હતી.

'નવયૌવના' એ સ્ત્રીલિંગ છે અને 'દાસીજન' તે પુંલિંગ છે એ જરાક ખામી છે. બીજો અન્વય પણ બેસતો નથી; વખતે આમ બેસેઃ—

મત્ત વરાહગદાસીજનની સાથે તે નવયૌવના (સંયુક્તા રાણી) ત્યાં ક્રીડાજળે (હતી). આ વધારે સારો અન્વય છે; અને અર્થ પણ બરોબર છે.

શ્લોક ૨૯ મો. તથા ૩૦ મો. યુગ્મક.—

તે સહુ સુરૂપ (રૂપવતી) (દાસીઓ) હશીને (આનંદમદમાં હસતી હસતી) સ્નાનમશે (સ્નાનને નિમિત્તે) સામટી સરોવરમાં પેઠી. વિશુદ્ધ (નિર્મળ, સ્વચ્છ) વારિ (જળ)-પણ-રમવા જેવું (માંહિ રમવાનું મન થાય હેવું-અથવા રમવાને લાયક) હતું; અને કંઈ (કંઈ કંઈ) ઊગેલાં અંબુજ હોય ત્હેવું વ્યાપ્ત હતું (ઊગેલાં કમળથી વ્યાપ્ત છવાયલું હતું).—(આ ઠેકાણે સ્નાનાર્થે પેઠેલી સ્ત્રીઓનેજ કમળનું રૂપક આપ્યું છે કે વાસ્તવિક કમળનુંજ વર્ણન છે તે સંદિગ્ધ છે. રૂપકનો અર્થ સુંદર તો છેજ પરંતુ તે અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હશે કે કેમ તે ખાતરીથી નથી કહી સકાતું.)

(જેમ જળ રમવા જેવું હતું) તેમ સ્ત્રીજન પણ તેવી ક્રીડા- (જલવિહારમાં રત-આસક્ત) હતી. (વિહારયોગ્ય જળ અને વિહારાનુરક્ત-વિહાર કરી જાણનાર-સ્ત્રીજન,-બંને

એક એકને અનુરૂપ હતાં). જવાનિની વૃત્તિ હમેશ હેવી (જ હોય છે. જલવિહારાદિક મત્ત ક્રીડા ઉપર અનુરાગ રાખનારીજ હોય છે).

(સહુ દાસીનાં) સહુ ઝીણાં ચીર (લુગડાં) સ્નાને (સ્નાનને લીધે) પ્રસકત (શરીરના અવયવોને વળગેલાં, ચ્હોટેલાં) થયાં હતાં. (તેથી કરીને) વરાઙ્ગનાના (સુંદર સ્ત્રીઓના) મદપૂર્ણ (મદથી ભરેલા હોય હેવા) સીના (કુચ–છાતીના ઘાટ) હતા. (વસ્ત્ર વળગેલાં હોવાથી કુચ ભાગ પ્રસ્ફુટ જણાતા હતા તેથી મદમત્ત વધારે લાગતા હતા). ઝીણાં વસ્ત્ર તેથી કુચનો રંગ વગેરે વધારે સ્ફુટ જણાય; તેમ ચ્હોટેલાં તેથી કુચનો ભરાવદાર ઘાટ વધારે સ્ફુટ જણાય.

"સીના"—"સીનો" એ શબ્દ બહુ સુશોભિત નથી લાગતો. ફકત છાતી (અને વિશેષે પુરૂષની છાતી)ના અર્થમાં વિશેષે વપરાય છે. કુચના અર્થમાં વપરાતો જણાતો નથી; તેથીજ આ અશોભા આવે છે.

શ્લોક ૨૯ મો.—

સ્નાન મશે–મશે–મિષે; 'મિષ' શબ્દનો ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ "મશ" થયો છે. બહુ સુરુચિયુકત શબ્દ નથી લાગતો. "સ્નાન મિષે" એમજ રાખ્યું હોત તો ઠીક થાત.

શ્લોક ૩૧ મો.—

હવે સ્ત્રીમંડળનો જળવિહાર વિગતવાર વર્ણવે છેઃ–ન-

અનુરાગ-પ્રેમ-રાખનારી) હતી. અનુરાગ (પ્રેમ) પૂર્વક ન્હા-વાને ઉત્સુક-તત્પર-હતી.

'નવયૌવના' એ સ્ત્રીલિંગ છે અને 'દાસીજન' તે પુંલિં-ગ છે એ જરાક ખામી છે. બીજો અન્વય પણ બેસતો નથી; વખતે આમ બેસે:—

મત્ત વરાહગદાસીજનની સાથે તે નવયૌવના (સંયુક્તા રાણી) ત્યાં ક્રીડાજળે (હતી). આ વધારે સારો અન્વય છે; અને અર્થ પણ બરોબર છે.

શ્લોક ૨૯ મો. તથા ૩૦ મો. યુગ્મક.—

તે સહુ સુરૂપ (રૂપવતી) (દાસીઓ) હશીને (આનંદ-મદમાં હસતી હસતી) સ્નાનમશે (સ્નાનને નિમિત્તે) સા-મટી સરોવરમાં પેઠી. વિશુદ્ધ (નિર્મળ, સ્વચ્છ) વારિ (જ-ળ)-પણ-રમવા જેવું (માંહિ રમવાનું મન થાય હેવું-અ-થવા રમવાને લાયક) હતું; અને કંઈ (કંઈ કંઈ) ઊગેલાં અંબુજ હોય ત્હેવું વ્યાપ્ત હતું (ઊગેલાં કમળથી વ્યાપ્ત છવાયલું હતું).—(આ ઠેકાણે સ્નાનાર્થે પેઠેલી સ્ત્રીઓનેજ કમળનું રૂપક આપ્યું છે કે વાસ્તવિક કમળનુંજ વર્ણન છે તે સંદિગ્ધ છે. રૂપકનો અર્થ સુંદર તો છેજ પરંતુ તે અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હશે કે કેમ તે ખાતરીથી નથી કહી સકાતું.)

(જેમ જળ રમવા જેવું હતું) તેમ સ્ત્રીજન પણ તેવી ક્રીડા-(જલવિહારમાં રત-આસક્ત) હતી. (વિહારયોગ્ય જળ ને વિહારાનુરક્ત-વિહાર કરી જાણનાર-સ્ત્રીજન,-બંને

એક એકને અનુરૂપ હતાં). જવાનિની વૃત્તિ હમેશ હેવી (જ હોય છે. જલવિહારાદિક મત્ત ક્રીડા ઉપર અનુરાગ રાખનારીજ હોય છે).

(સહુ દાસીનાં) સહુ ઝીણાં ચીર (લુગડાં) સ્નાને (સ્નાનને લીધે) પ્રસકત (શરીરના અવયવોને વળગેલાં, ચ્હોટેલાં) થયાં હતાં. (તેથી કરીને) વરાઙ્ગનાના (સુંદર સ્ત્રીઓના) મદપૂર્ણ (મદથી ભરેલા હોય હેવા) સીના (કુચ–છાતીના ઘાટ) હતા. (વસ્ત્ર વળગેલાં હોવાથી કુચભાગ પ્રસ્ફુટ જણાતા હતા તેથી મદમત્ત વધારે લાગતા હતા). ઝીણાં વસ્ત્ર તેથી કુચનો રંગ વગેરે વધારે સ્ફુટ જણાય; તેમ ચ્હોટેલાં તેથી કુચનો ભરાવદાર ઘાટ વધારે સ્ફુટ જણાય.

"સીના"—"સીનો" એ શબ્દ બહુ સુશોભિત નથી લાગતો. ફકત છાતી (અને વિશેષે પુરૂષની છાતી)ના અર્થમાં વિશેષે વપરાય છે. કુચના અર્થમાં વપરાતો જણાતો નથી; તેથીજ આ અશોભા આવે છે.

શ્લોક ૨૯ મો.—

સ્નાન મશે–મશે–મિષે; 'મિષ' શબ્દનો ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ "મશ" થયો છે. બહુ સુરુચિયુકત શબ્દ નથી લાગતો. "સ્નાન મિષે" એમજ રાખ્યું હોત તો ઠીક થાત.

શ્લોક ૩૧ મો.—

હવે સ્ત્રીમંડળનો જળવિહાર વિગતવાર વર્ણવે છેઃ—ન-

મીને (નીચી નમીને) વારિ ઉછાળતી (પોતાના-બીજીના ઉપર-જળપટ ઉપર હાથેલીનો માર મારીને પાણી ઉછાળતી) એક વિલાસિનીને (વિલાસ-રમત (પાણી ફેંકવાની રમત)-માં ઉધુક્ત સ્ત્રીને) બીજીય (બીજીએ) ફરી વળીને (સ્હામે હતી તે છાની માની પેલીની આસપાસ ફરી વળીને) પછવાડી આવીને (પાણી ફેંકનારીની પાછળ આવીને) પાડી, નીચે પાડી નાંખી; (તે નીચે પડેલી)-પોતાને પાડી નાંખી માટે-આડી જોઇને (આડું જોઇને-રીસનો કટાક્ષ કરીને) જરાક રીસે (રીસમાંને રીસમાં) પડી (પડી રહી). થોડું જળ હશે ત્યેહાંજ આમ પડી રહેવું સંભવે.

"આડું"ને બદલે "આડી" એમ બે કારણથી થઇ ગયું જણાય છે. એકતો "પાડી"ની સાથે યમકના કારણથી; અને બીજું જોનારી સ્ત્રી હોવાથી ત્હેનુંજ લિંગ સહેજ જ અનુસરાઇ જવાના કારણથી.

શ્લોક ૩૨ મો.—તે (પડેલી) તો ઉલટે હાથે છંટાઇ (પડેલીના ઉપર પાડનારીએ અવળે હાથે—બીજી પાણી છાંટે તો પોતાના મ્હો ઉપર ના પડે માટે અવળુ મ્હો રાખી હાથનો માર (સ્હામે નહિં પણ) પછવાડી ચલાવીને પાણી છાંટયું.) (તે અવળે હાથે છાંટનારી) પાણી ઉછાળીને .ચે (પડેલીના માથા ઉપર) ફેંકતી (ફેંકવા લાગી). (પછી)

પડી સખી (પડેલી સખી) પાડતી (પાડનારી સખી)ની પાસે આવી, અને (હેણે-પડેલી આવી, હ્હેણે) સમસ્ત હ-સ્તે (પોતાના બંને હાથે પૂરે પૂરી બાથ ભરીને) અગળા (પાડનારી સ્ત્રી)ને ઉઠાવી (ઉચકી).—આ યૌવનમદનું તોફાન માત્ર. રીસ ચઢાવેલી તે પણ ઉપર ઉપરનીજ.

શ્લોક ૩૭ મો.—

પછી એ બે (ઉંચકનારી અને ઉચકાયલી) સખીઓ કરે કરો (હાથેહાથ) પકડીને-એકએકને ભુજવિસ્તારમાં ઝકડીને બાઝયાં (એકએકને આલિંગન કર્યું); --(કાંઇક પ્રેમથી, કાંઈક યૌવનમદના ઉભરાટથી, અને કાંઈક આમ પુરૂષકર્ત્તવ્યવ્યાપાર સખીથીજ કરી લઇ કામવૃત્તિના ઉછાળાને જરાક માર્ગ આપવા માટે,-આમ આલિંગન કર્યાં.

(આમ) એક્ષણ (એક બે ક્ષણવાર) બલક્રિયા આદરીને (જોર વાપરીને-છાતી સરસાં એક એકને ચાંપીને બાઝવાનું બળ કરીને) ભુજે ભુજે (એકમેકને ભુજ વડે) બાથ ભરી ભરીને (વારંવાર બાથ ભરતાં), રાજ્ઞી (રાણી) સમક્ષ (મ્હો-આગળ) હસતે (હસતી ઉભી હતી-આ સ્ત્રીઓનું કામમદપૂર્ણ તોફાન જોઇ હસતી હતી તે છતાં), (એ બે જણાં) ન લાજ્યાં (શરમાયાં નહિં). રાણી હસતી હસતી જોતી હતી તોયે એ બે જણીઓ શરમાઇને આલિંગન કરને બંધ

પડી નહિં.-માટેજ "ભરી ભરીને"--એમ વારંવારના અર્થ- માં દ્વિરુક્ત રૂપ આવ્યું છે. બે ક્ષણુ અને 'વારંવાર'માં વિ- શેષ નથી આવતો. 'બે ક્ષણ' તેતો છાતી સરખું દાબવાના બળને માટેજ; અને આલિંગન ક્રિયાઓ વારંવાર.

શ્લોક ૩૪ મો.—

પછી—આમ વારંવાર આલિંગનો કરીને કાંઇક મદ શાન્ત થયા પછી,—એમાંની એક છૂટી પડીને જળમાં નાઠી; (બીજી—આલિંગનારીમાંની જ બીજી) લાંઠી (લાંઠ—મસ્તાન) સખી દોડીને (પેલી ન્હાશી ગયેલીની પાછળ દોડીને) પટ પછાડે (પોતાનું લુગડું-લુગડાનો છેડો--પાણીની સપાટી ઉપર પછાડવા લાગી; પાણી ઉછાળવા માટે હાથ ન પછાડતાં, વધારે જથાબંધ પાણી ઉછાળવા માટે, લુગડુંજ (પોતાનું) ધીબ ધીબ પછાડવા લાગી); (એરીતે) પ્રમત્ત (મદમાતી એ સખી) પાણી ઉછાળતી (ઉછાળીને) નાંખે (નાંખતી હતી); તે જોવા મળેલો સખીનો (બીજી સખીયોનો) સાથ (ટોળું) ઝાંખે (ઝાંખી રહ્યું-જોઇ રહ્યું હતું).

'ઝાંખે' શબ્દ "આછું આછું જોવા"ના અર્થમાં છે. અહિ હેવો વિશેષ અર્થ નથી જણાતો. તેથી શબ્દ જરાક અનુચિત થાય છે.

લાંઠી-"લાંઠ" ઉપરથી આ સ્ત્રીલિંગનું રૂપ અરૂઢ અને કઢંગુંજ જણાય છે.

શ્લોક ૩૫ મો.—

સખીના (પેલી બેમાંની એકના) સુન્દર હસ્ત વડે (બી-જી—જે નાઠી હતી ત્હેના) તન (શરીર ઉપર) વારિ (પાણી) વર્ષ્યું (વરસાવ્યું); (પાણીનો વરસાદ વરસાવ્યો.) (તે જોવાને બીજી બધી સ્ત્રીઓનું) ટોળું ત્રણ પાસ (એ બે પાણી ઉછા-ળંઉછાળા કરતી સખીઓની ત્રણ બાજુ) સરસું (છેક એ બે જણિયોની પાસે) મળ્યું.—ચોથી બાજુ ખાલી એટલા માટે કે તે તરફ પાણી ફેંકનારી સખીનો પાણીનો વરસા-દ સ્હામેથી નડે.

(પછી) સ્મિતાનને (સ્મિતયુક્ત મુખથી) ભર્તૃપ્રિયા (પોતા-ના માલિક—રાજા—ની પ્રિયા, રાણી) ની સાને (સાન થયેથી) —રાણીએ સ્મિત સહિત ઇશારો કર્યો એટલે—સહુ (બાકીની બધી સખીઓ—ત્રણ પાસ વીંટાઇ વળેલી બધીઓ) હાસ્ય-દાને (રાણીના સ્મિતના જવાબમાં હાસ્યનું દાન કરીને,—પ્રતિહાસ આપીને) જલ ઉઠાવતી (પાણી ઉછાળવા લાગી).

શ્લોક ૩૬ મો.—

હવે બધું સખીટોળું સામટું પેલી એકલીના ઉપર પા-ણી છાંટવા મંડી એટલે—જલાગ્રબિન્દુનો વરસાદ (જળકણ-નો વરસાદ) જ વરસી રહ્યો. (ઘણી જણિયો પાણી છાંટે તેથી લાગલગટ પાણીનો મારો પડવાથી વરસાદ વરસ્યા બરોબર થયું.) બધો સખીનો સાથ વિલાસ (હાવી રમત)

ને માટે તર્ષ્યો (તૃષિત; અત્યંત ઉત્સુક) બન્યો હતો.-(તેથીજ વરસાદ વર્ષ્યો). પયપ્રપાતે (હાવા પાણીના જોરભેર પતન-માર-થી) (પેલી એકલી જે'ના ઉપર પાણી છંટાતું હતું, ત્હેનું) મુખ સર્વ દૂભ્યું (બધું મ્હો પીડા પામ્યું; રૂંધાઇ જ-વાથી); આંખ (પેલી એકલીની આંખ્ય) દેખે નહિં (આંખ્યે જણાય નહિં એમ થઇ ગયું; પાણીના સતત મારથી); અને ઊભું ન ખમાય (ઊભું રહ્યું હેનાથી ન ખમાયું; ક્ય્હારે બેશી જાઉં એમ હેને થવા લાગ્યું)

જલાગ્રબિન્દુ:—'અગ્ર' શબ્દ કાંઇ સાર્થક મૂક્યો જણા-તો નથી, એમ વખતે લાગશે; પણ, ફેંકેલું પાણી બધું તો નીચેજ પડી જાય, અને માત્ર અગ્રભાગના કણ તેજ પેલીને વાગે, માટે "અગ્રબિન્દુ" એમ અર્થ લેવાનો છે. अग्रं चासौ बिन्दुश्च એમ अग्रबिन्दु એ કર્મધારય સમાસછે

શ્લોક ૩૭ મો.--

પેલી એકલીના ઉપર બીજી બધી સખીઓ મત્તવિહારિ-ણી (તોફાની રમત રમનારી) બનેલીઓ અંબુ ભરી ભરી (હાથમાં પાણી ભરી ભરીને) ઉછાળતી હતી. તે ટોળામાં ક્ષણ (ક્ષણવાર) ક્ષિતીશજાયા (રાણી) ભેગી આવી, (માંહિં ભળી), અને પછી ઉમંગ આપી (પેલી મત્તવિહારિણી સખીઓને પેલી એકલીના ઉપર પાણી છાંટવામાં બોલથી ઉત્સાહ આપીને) સખી ઊભરાવી (સખીઓની સંખ્યા વધા-રો દાખી; એટલે કોઇ છાંટતી બંધ પડી હશે, કોઇ દૂર

શ્લોક ૩૯ મો.–

પેલી એકલી સખી આખર પાણીમાં ડુબકી મારી સંતાઇ ગઇ એટલે બધીઓ છાંટવું બંધ કરે ખરી. પણ તેમ ના કરતાં એ, બધીઓએ પછી પોત પોતામાં પાણી ઉછાળવાનું તોફાન ચલાવ્યું.–"તોએ મદે" ઇત્યાદિ.

તોએ (તોપણ) (તોફાનની મસ્તીમાં–યૌવનમદથી પ્રેરેલી તોફાનની મસ્તીમાં) સખી સખીને (એક સખી બીજી સખીને–સખીઓ એક બીજીને માંહિં માંહિં) સ્પર્શે–સ્પર્શ વડે (અડકીને–એક એકને શરીર અડકાડીને),–મદમાં એક એક સાથે અથડાતી–વારિનું વારિ વર્સે (પાણીનું પાણી વરસ્યા કરે; પાણી ઉછાળ્યાજ કરતી હતી;–મદમાં);–એ સખીઓમાંની કોઇક વળી, વિહારકામી (રમવાને ઉત્સુક) એક એક સ્હામી ઉભી રહીને ક્રીડાભ્રમમાં (એક એકના હાથ ડાબા જમણી પકડીને ફેરફુદડીની રમતમાં), અમ્બુ ઉછાળતી હતી. પાણીમાંજ ફેરફુદડી રમ્યાથી પાણી ચારે બાજૂ ઉછળતું હતું.

પેલી એકલીને હેરાન કરવાનું ગયું એટલે સખીઓનો મદ આ રીતે બીજી પ્રણાલીમાં વળ્યો; પણ બંધ ના પડ્યો.

શ્લોક ૪૦ મો.––

હવે એ મત્ત યુવતીઓનો મદ અત્યંત ઉદ્રેક પામીને ધૃષ્ટ શૃંગારચેષ્ટા કરાવનારો થાય છે.–"જઈ જુદી" ઇત્યાદિ.

(સર્વે યુવતીઓનાં) સુરૂપ અંગે (સુન્દર રૂપયુક્ત) શ-
રીર ઉપર) થોડાં (આછાં, એકાદ એકાદજ) અને શુભ
(સોનાં) વસ્ત્ર હતાં;–બધીઓએ ન્હાતે માત્ર એકેક એકએક
સોનાં વસ્ત્ર પ્હેર્યાં હતાં (આથી કરીને જ સુન્દર અંગ જ-
ણાવાનો સંભવ તેથી 'સુરૂપ' એ અર્થગર્ભ વિશેષણ છે);
અને સર્વેનાં મ્હોડાં (મ્હો) સપ્રીતચિત્તે (આનન્દયુક્ત
ચિત્તને લીધે) રમણીય હતાં.

ચરણ ૨ જું.—'વિભાવે'–આ શબ્દનો પૂરેપૂરો અર્થ
અહિં બેસતો નથી. રસનિષ્પત્તિ માટે જે સામગ્રી આ-
વશ્યક છે ત્હેમાં 'વિભાવ' એ પ્રથમ છે; વિભાવ બે પ્રકા-
રના છે,–આલંબનવિભાવ અને ઉદ્દીપન વિભાવ. આ અર્થ-
ને અનુસારે અહિં ઉદ્દીપકપ્રભાવ (શક્તિ) એમ અર્થ
કર્યો છે. યૌવન તે જ ઉદ્દીપનવિભાવ છે માટે વિભાવ એ-
ટલે રસનિષ્પત્તિકારણ ઉદ્દીપનસામગ્રીભૂત યૌવન એમ અ-
ર્થ કરવામાં બાધ એટલો આવે છે કે અહિંની જે કન્યા
નાયિકા છે ત્હેને ઉન્મત્ત કરનાર ત્હેનું યૌવન કહ્યું છે;
અને ઉદ્દીપનવિભાવ તો તે વિભાવના આશ્રયભિન્નને ઉ-
દ્દીપન કરે,–ઘણાં એમ કહી શકાય ખરું કે આ નાયિકાને
જ ઉન્મત્ત કરનારું પોતાનું યૌવન એજ કારણ છે-
[illegible] વિભાવનો અહિં રસપ્રયોજક ઉદ્દીપનવિભાવ એ
અર્થ જ કરવાનો કારણ નથી.

ચરણ ૪ થું—સપ્રીત—આ શબ્દ જરાક વ્યાકરણક્લેશ-થી જ સિદ્ધ થાય એમ છે. 'સુપ્રીત' હોત તો સરળ થાત.

'મ્હોડાં'—આ 'ડાં' વાળો પ્રયોગ ગ્રામ્ય છે.

શ્લોક ૪૩ મો.—

પૂર્વાર્ધનો અન્વય (ક્લિષ્ટ રીતે પણ) બેસાડવો કઠણ છે. તાત્પર્ય તો એટલુંજ જણાય છે કે એ બધી સુકેશી-ઓ (સુન્દર કેશસમૂહ વાળીઓ) સાથે સ્નાન કરતી હ-તી તે સંપૂર્ણ (સર્વાઙગે) ભીની થઇ હતી, અને હેમના સુન્દર (કાન્ત) હાથમાં કઙકણ હતાં.

સુકેશિની—આ સમાસ જરાક ક્લિષ્ટ છે. સુકેશી—એમ બહુવ્રીહિ થાય. અહિં તો 'સુકેશ' એમ કર્મધારય કરીને પછી 'ઇન્' પ્રત્યય લગાડયો છે.

આ વિશેષણ સ્નાનપ્રસંગે અર્થગર્ભ હોઇ, સ્નાન કરતે છૂટા મૂકેલા વાળ (ભીના લસલસતા)ની શોભાનું વ્યંગ્ય રસિકતાથી સૂચવે છે.

ઉત્તરાર્ધઃ—(બધીઓ સંપૂર્ણ ભીની હતી તેથી) પ્રમદા-નિતમ્બે (પ્રમદાના નિતમ્બ ઉપર) ચોટયાં (મ્હોટેલાં) ઘ-ણાંક ઝીણાં (જરા ઘણાં ઝીણાં—બહુજ ઝીણાં નહિં પરંતુ જાડા કરતાં ઝીણા તરફ વધારે જતાં હેવાં ઝીણાં), લઘુ (વજનમાં હલકાં—ઝીણાં તેથી હલકાં), અને દીર્ઘ (લાંબાં) હેવાં સુવસ્ત્ર (સુન્દર—ઉંચી જાતનાં—વસ્ત્ર) લમ્બે (લમ્બાતાં

હતાં; લટકતાં હતાં; શરીરે ન્હોટીને નીચે લટકતાં હતાં).

શ્લોક ૪૪ મો.—

જલક્રીડા કરતીઓની ક્રીડાના વર્ણનમાંથી થોડીવાર અ- ટકીને પાછલા બે શ્લોકમાં કવિયે એ યુવતીઓની શરીર- શોભાનું વર્ણન કર્યું. હવે વળી ફરી મુખ્ય વિષય જલક્રીડા ઉપર આવે છે.—"કો આવિને"–ઇત્યાદિ.

કો અન્યા (કોઇ બીજી) યૌવનમાતી (યૌવનથી મત્ત થયેલી) આવીને, રાજપુરસ્થ (રાજાના અંતઃપુરમાંની) ક- ન્યા (બાલિકા, કુમારી) ને કરે ગ્રહી (હાથ વડે પકડીને);- (ફૂદડી) ફરતે નીચી (ઊંડી; અથવા,–ઉદરભાગથી સુન્દર રીતે દૂર નીચી રહેલી) નાભી કઈ (કઇંક–જરાક;—ફૂદડી ફરતે શરીર પાછું પડે તેથી કમરનો લૂગડાનો ભાગ ત- ણાઇને નીચો જવાથી, નાભી અડધી જણાય અડધી ના જણાય, માટે કઇંક) જણાય એમ,—જળે (જળમાં) ઓઠ દાબી (ફૂદડી ફરવાના જોમને લીધેજ, પોતાનો ઓ- ઠ–નીચલો–દાબીને) ફૂદડી ફરે (ફરે છે; ફરતી હતી).

રમવાના ઉત્સાહને લીધે યૌવનમત્તાને કોઇ પણ પોતા- નું જોર કાઢવાને જોઇયે માટે પોતાનાથી ન્હાની તો ન્હા- ની પણ છોકરીને લઇને ફૂદડી ફરવા લાગી.

ચરણ ૨ જું–'રાજપુર'–આ શબ્દનો અર્થ તો રાજાનું શહેર એમ થાય. પણ રાજાનું અંતઃપુર એમ અર્થ ઉદ્દિ-

ષ્ટ જણાય છે. આ શબ્દનો આ પ્રયોગ અસાધારણ છે.

ચરણ ૩ જું–પૂંદડી ફરતે નાભી જરાક દેખાય આ સ્વભાવોક્તિ જેવી સત્ય છે ત્હેવીજ રમણીય અને રસિકછે. 'કછંક' જણાય હેમાંજ રસિક મોહની સમાયલી છે.

ચરણ–૩–૪.–આ ચરણ ઉલટાવ્યાં હોતઃ–

ફરે જળે પૂંદડી ઓઢ દાબી;–
જણાય ફર્તે કછં નીચી નાભી.–

એમ,–તો અન્વયક્લેશ જરાક આવે છે તે ના આવત; ત્રણે પ્રથમ ચરણનું એક સુઘટિત વાક્ય થાત, અને ચોથા ચરણમાં એક બીજું સ્વતંત્ર સમાનયોગવાળું વાક્ય થાત. હાલ છે તેમ તો, "નીચી નાભી જણાય"– એ વાક્ય પછી 'એમ' એ શબ્દ બ્હારથી લાવવો પડેછે. આમ થવાનું કારણ એમ જણાય છે કે ઉપર કહેલી રસિક અને રમણીય નાભીદર્શનની સ્થિતિ ઉપર કવિનું લક્ષ હેવું મોહથી ચ્હોટયું છે કે જે ક્રિયામાં એ દેખાવ દેખાય છે તે ક્રિયાની વાત કરતા પ્હેલાંજ એ દેખાવ વિશે બોલી દે છે, તે એટલે સુધી કે (ત્રીજા ચરણમાં) 'ફરતે' એટલોજ શબ્દ વાપરીને 'શું ફરતે' એ તો હજી હવે કહેવાનું છે તે પણ નથી કહ્યું. આ કારણથી આ વાક્યવિપર્યયમાં દોષ કરતાં રસિકતાનો હેતુ સમાવાને લીધે ખૂબી વધારે છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી.

ચરણ ૪ થું.—'ઓઠ દાબી'—આ સ્વભાવોક્તિનું તથ્ય સર્વ નિરીક્ષક મનુષ્યને તરત જણાશે.

શ્લોક ૪૫ મો.—

બધીઓ કામમદથી (મદનમદથી) સમી (સરખી) ભરેલી હતી; અને વિહાર કર્વે (સ્વચ્છન્દ રમવામાં) સઘળાથી પ્હેલી (હતી),—(બધી બધાથી પ્હેલી;—એટલે પ્રત્યેક જણી બધીઓથી પ્હેલી;—એટલે,—એક બીજાથી ચઢે હેવી,—હતી).

હવે વળી કામમદયુક્તાના જળવિહારમાંનો એકાદ બીજો બનાવ વર્ણવે છે:—

'વહીજતા' ઇત્યાદિ.

કો (એ યુવતીઓમાંની કોઇ) વહી જતા (નદીમાં તણાઇ જતા) વસનાર્થે (પોતાના પ્હેરેલા, પણ નીકળી ગયેલા વસ્ત્રને અર્થે—વસ્ત્રને પકડવા, લઇ લેવા) દોડે (દોડે છે); (અને તે વસ્ત્ર લઇને હેને) ઉતાવળી આપી (જલદી આપીને) કો (બીજી વળી કોઇ) મુખ મોડે (મ્હો મચડે છે; તિરસ્કારમાં નહિ પણ મશ્કરીમાં).

ચરણ ૧ લું.—"સમી."—'સરખી'—આમ બીજા શબ્દ જોડે સમાસમાં ન જોડાઇને છુટ્ટો રહીને 'સમ' શબ્દ ગુજરાતીમાં ભાગ્યે વપરાતો હશે. પણ અહિં કાંઇ કઢંગો લાગતો નથી.

ચરણ ૪ થું-'મોડે'-આ શબ્દ ગદ્યમાં તો નથી વપરાતો પણ પદ્યમાં આવે છે. જૂની ગુજરાતી કવિતામાં આવે છે ખરો.

મરાઠી-मोडणें સરખાવો.

મશ્કરીમાં મુખ મચકવું એ કાંઇંક સમઝાય નહિં હેવો અનુભાવ છે.

શ્લોક ૪૬ મો.—

કવચિત (વળી કોઇ ઠેકાણે) કો અબળા બે ખભે કુણિ સ્થાપી દેઇ (સખીને બે ખભે પોતાની બે કહોણી-હાથ-ની-માંડીને) ગિતહાસ્ય આપી (મંદહાસ્ય કરીને) સખીને જુવે (સખીના મુખસ્હામું જોઇ રહે છે),—(અને પછી)-(એ સખીને) વિનોદે (વિનોદમાં—ગમ્મતમાં) છુપી ચુમે (છાની ચુંબન કરે છે;—પ્રથમ કહૂણી ખભે મૂકી અમસતી મુખમાં જોતી હોય એમ વેસ કરીને, પછી હસતી હસતી છાનીમાની ચુંબન કરે છે).

(વળી) કો (કોઇ બીજી યુવતી) જતી તણો (કોઇ બીજી જતી રહેતી હોય;—રમતમાંથી મત્ત તોફાનથી કંટાળીને ન્હાશી જતી હોય, ત્હેનો) જઈ (આડી આવીને, વચમાં જઇને) માર્ગ રોધે (રસ્તો રોકીને ઉભી રહેછે.)

કુણી--સં. कफोणिः— प्रा. कहोणी-ગુજ.—કૂહોણી; કૂહુણી.

શ્લોક. ૪૭ મો.—

છળે=છેતરે. ખીવરાવી=બ્હીવડાવીને. છાનીમાની આવીને છેતરીને સખીનાં નેત્ર મીચી હેને બ્હીવડાવે છે;—એમ તાત્પર્ય છે. "છળે" એ મુખ્ય ક્રિયાપદના કરતાં "બ્હીવડાવે" એમ મુખ્ય ક્રિયાપદ કર્યું હોતતો વધારે ઠીક હતું. "બ્હીવડાવીને છેતરે" એમ અર્થ સુઘટિત નથી થતો; છેતરીને (આંખ્ય મીચીને) બ્હીવડાવે"—એમ અર્થક્રમ વધારે સુઘટિત થાય છે.

શ્લોક ૪૮ મો.—

ચરણ ૧.—'ત્+અ'—અહિં છંદોભંગ થાય છે. 'કવચિત્' એકલો બોલતાં 'ચિત્' નો ઉચ્ચાર જોરદાર થાય તેથી આ ઠેકાણે (પછી વ્યંજન નહિં પણ સ્વર—અ—આવ્યો છે તે ભૂલી જવાઇ) ભ્રમ થયો છે.

અનંગપ્રણયાંગચિતે—અર્થ નથી સમજાતો.

ચરણ ૨. નિત્યે—આ શબ્દનું પ્રયોજન જણાતું નથી.

ચરણ ૪. ત્રીજો શબ્દ રહી ગયો છે; તેથી ચરણ અપૂર્ણ છે. શો હશે તે અટકળ કરી સકાય એમ નથી. 'ગણું' એમ વખતે હોય.

શ્લોક ૪૯ મો.—

ચરણમાં વાક્યક્રમ છે તે પ્રમાણેજ સખીની ક્રિયાપરંપરાનો ક્રમ છે.

ચરણ ૩.—'કરે'–નો સંબન્ધ 'લોતી' (લ્હોતી) ની સાથે છે–'ભીંજયો' સાથે નથી. ભીનો થયેલો સ્કંધ કરે (એક હાથે કટિમાંથી પકડી ને ઉર પાસે લાવી સકાય એમ ઉચકેલી અથવા ન ઉચકતાં દાબેલા અને બીજે હાથે) લ્હોતી હતી.

ચરણ ૪.—આ અર્થનું પ્રયોજન અને સંબંધયોગ્યતા બરોબર જણાતાં નથી. પોતે પતિવિયોગદુઃખવાળી છે માટે આમ ચેષ્ટા કરી મન વાળતી સખીના મુખમાં દુઃખી વદનથી જુવે છે એમ અર્થ સંભવે છે. એમ હોય તો અર્થઘટના બરોબર છે. પણ થોડોક સંદિગ્ધતાનો દોષ આવેછે.

શ્લોક ૫૦ મો.—

અન્યયઃ–ક્વચિત્ યૌવનચારૂવેશે પ્રેમમદે સખી ઊભી તે કો મદને અધીરી મનસ્વિની સ્મિતાસ્યથી ક્રમે પાદથી પાદ ભીડી ગ્રહે.

કોઇ ઠેકાણે વળી (એ નદીમાં વિહાર કરતી યુવતીઓના ટોળામાં કોઇ ઠેકાણે વળી)–યૌવન અને સુંદર વેશથી અને પ્રેમમદથી સખી ઊભી ત્હેને કોઇ બીજી મદનથી અધીરી થયેલી મનસ્વિની સ્મિતયુક્ત આસ્ય (મુખ)થી ક્રમે (ધીમે ધીમે) પગેપગ ભીડીને ગ્રહે છે. પોતાની મદનથી અધીરાવસ્થાનો ઉભરો આમ સખીને ચરણપરિરંભન કરીને કાઢે છે.

મનસ્વિની—અહિં સ્વચ્છન્દ વિહારવાળી એમ અર્થ જણાય છે. સંસ્કૃતમાં મનસ્વીનો ખરો અર્થ તો ધીર છે. પણ ગુજરાતીમાં 'સ્વચ્છંદી' એમ અર્થ રૂઢ થઇ ગયો છે. મન પ્રમાણે ચાલનાર એમ 'મનસ્+વિન્'નો અર્થ બની ગયો છે. ભ્રાન્તિથીજ.

(મરાઠીમાં આ શબ્દનો વળી–'અત્યંત'–હેવો વિચિત્ર અર્થ થઇ ગયો છે.)

સ્મિતાસ્ય—સ્મિત=હસતું. સ્મિ ધાતુને કર્તરિ ક્ત પ્રત્યય લગાડીને થયેલો શબ્દ 'સ્મિત–એમ લઇયે તો અર્થ બેસે છે. અથવા સ્મિતયુક્ત આસ્ય એમ મધ્યમપદલોપ ગણિયે. કર્તાએ તો શબ્દ મનમાં આવતાં વાંત વાપરેલો.

શ્લોક ૫૨ મો.—

(સર્ગ ૧ લા તથા ૨ જા માં, અને સર્ગ ૩ જાના પ્રથમના થોડાક શ્લોકોમાં વિરામચિહ્નો વાક્યરચનાને અનુસરીને ગોઠવ્યાં છે; તે પછીના બધા ભાગમાં એ ચિહ્નો ચરણને અંતેજ બહુધા, અને વાક્યરચનાથી અસંબદ્ધ જ છે.)

પ્રિયાર્થે=પોતાના વ્હાલા (પતિ અથવા કાન્ત) ને અર્થે (માટે)

નવ કામિની—નવી જુવાની વાળી સ્ત્રી.

શ્લોક ૫૨ મો.—પૂર્વાર્ધ—

ક્વચિત્ (કોઇ ઠેકાણે) સુવક્ત્રે (સુંદર મુખવડે) હશીને હાસ્ય (હસવાની વાત) કહેતી (કહેતા કહેતી) કો (કોઇ એક સ્ત્રી) પ્રિયા (વ્હાલી) સખી (ને) દૂર જઇ લેતી (દૂર લઇ જતી).

ઉત્તરાર્ધ અસ્પષ્ટ છે. કાંઇક આમ અર્થ હશેઃ—કોઇ વળી ઉપાંગના (?) ને સાનગાં સમઝાવીને કટાક્ષમાં (પોતાનુંજ) અન્તર (અન્તરની વાત) માને (માનવડે–ગર્વમાં ?) કહેતી હતી.

શ્લોક ૫૩ મો.–

, કોઇ વળી પ્રમદા વિલાસે (મશ્કરીમાં–રમતમાં)—પોતે છાની વાત કહેવાને બોલાવેલી સખી કનેથી–હશીને ખશી (જતી); તે જોઇને બીજી (જે'ને વાત કહેવા બોલાવેલી તે) કહે–આતો ઉપહાસ ભાસે છે—તું ગરકરી કરે છે; છાની વાત કાંઇ કહેવાની જણાંતી નથી. (પણ) વિશુદ્ધ વાતે ઊભી રાખી (છાની વાત કહેવાને ઊભી રાખી) તેથી પેલી હશીને ખશી જનારીને કરે ગ્રહીને (હાથ પકડીને) જવા ન દેતી (રોકી રાખતી હતી).

શ્લોક ૫૪ મો.–

ચરણ ૩. જળ અર્ધ=અડધે જળે; અડધા પાણીમાં; થોડા પાણીમાં.

શ્લોક ૫૫ મો.—

(છ ચરણો કર્યા જણાય છે). ક્રીડામને=રમત કરવાના મનથી. કોઇ નીચે મુખે રહેલી અને આર્દ્ર (ભીના) સાળુ સાથે રહેલી, નીચી નમીને (પાષાણ) લઇને પૃથું (વિશાળ) પાણીમાં (એ પાષાણ) નાંખીને કુંડાળું બનાવતી હતી.

શ્લોક ૫૬ મો.—

ચરણ ૨. કામી ઉપહાસ્ય = પ્રેમ સંબન્ધી મશ્કરીની વાત.

ચરણ ૩. શરીર સ્થાપે = શરીરે શરીર વળગાડીને ઊભી રહે.

ચરણ ૪. સ્મિતાક્ષી = હસતી આંખ્યો વાળી. તે સ્હામી નમીને પેશીને પોતાનો ગાલ (ચુમ્બનાર્થે અથવા ગાલે ગાલ અડકાડવાને) આપે.

શ્લોક ૫૮ મો.—

બધીઓ યંત્ર (પિચકારીઓ) હાથમાં લઇ લઇને વિલાસ સાથે (લટકાથી) પાણી ભરી ભરીને સખી સખીને (સખીઓ માંહિ માંહિં એક બીજાને) મદમાં પાણી છાંટે (પીચકારી વડે).

શ્લોક ૬૦ મો.—

ચરણ ૩. ભ્રમે રમે = ફૂદડી ફરવાની રમત રમે.

ચરણ ૪. કટ = ? – કડું. પણ તે તૂટે કે છૂટે કેમ?

શ્લોક ૬૧ મો.—

રાણીની સખીઓને માથે સમાન (સરખા, બધીઓના એક એકના સરખા,-અથવા-બરોબર ઠીક સજ્જડ) બાંધેલા ગજરા (ફુલના ગજરા અંબોડે બાંધેલા) રમે તે વખત પડી જતા.

બીજી જંળ(માં) ઊભી રહી તે કરે (હાથમાં) મોરલી લઇને ઝીણા સુર વગાડે,-કાંઇ જાણે વીણાજ ના વાગતી હોય ? એમ.—

" કાંઇ વીણા " હાનો અર્થ આગજ બેસતો લાગે છે. જરા ક્લિષ્ટતા છે.

શ્લોક ૬૨ મો.—

ચરણ ૧. ઊલે=ધોવાઇ જાય. ન્હાવાથી શું શું થયું તે વર્ણવે છે;-છાતી ઉપરનું ચંદન ચોળેલું ધોવાઇ જાય છે; શિરીષફૂલ (કાને અથવા માથે પ્હેરેલાં) ઉપર પાણી છવાઇ જાય છે; જોતાં (જોત જોતાંમાં) ત્વરામાં (ઉતાવળમાં) વલયાગ્ર (હાથે પ્હેરેલા કડાનો અગ્રભાગ) સરી જાય છે (શી રીતે તે સમઝાતું નથી); (શરીર) લ્હોતાં ગળાની ર- ત્નની સેર છૂટી જાય છે.

શ્લોક ૬૩ મો.—

ચરણ ૧. કલરોળ=મધુર અવાજનો સમુદાય.

ઉત્તરાર્ધમાં પૂર્ણક્રિયાપદ ખૂટી વાક્ય અધૂરૂં રહેતું લાગે છે.

શ્લોક ૭૪ મો.—

ચરણ ૧. જળશાન્ત=જળથી (જળમાં ન્હાવાથી) શાન્ત (શીતળ, અને મનથી પણ શાન્ત, પ્રફુલ્લ) થયેલી.

ચરણ ૨. મન્દા=નરમ નહિં,—પણ પ્રેમની ખુમારીમાં આવીને મદાલસા થયેલી. પતિસંભ્રમાન્તા=?અર્થ સમઝાતો નથી. પતિના સંભ્રમ (ગભરાટ, ફિકર)નો અન્ત આણનારી —એમ કાંઇક હશે. પણ ક્લિષ્ટતા તથા વ્યાકરણદોષ આવે છે.

ચરણ ૩. સુમૂર્ત=સારી મૂર્તિ વાળો. ખૂબસુરત.

ચરણ ૪. પ્રણયોક્ત વાતે=પ્રણય (પ્રેમમાં) ઉક્ત (કહેલી) વાતમાં. અર્થાત્ પ્રેમની વાતમાં.

શ્લોક ૭૫ મો.—

ચરણ ૧. સદયે=દયાસહિત; અર્થાત્ પ્રેમની આર્દ્રતા સહિત. વિલાસ વધારે—નવી નવી ક્રીડા સુઝાડી રમત વધારે.

ચરણ ૨. "ખસ્યા સુકેશો સુમુખી સમારે"—આના આ જ શબ્દો આ સર્ગના ૭ મા શ્લોકના ૨ જા ચરણમાં છે. એ પુનરુક્તિ નથી સૂચવતું, પણ હેમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ રમણીય હોવાથી કવિને પ્રિય થઇ પડેલી જણવે છે.

વિલાસમાં ખશેલા વાળ પાછા ઠીક કરે.

ચરણ ૩. ઉરે ભરેલો=છાતીના ભરાવવાળો; વિશાળ ઉર વાળો. રાજે=રાજા પણ.

રાજા પણ વિશાળ ઉરવાળો અને રતિમાં પ્રવીણ હતો; તેથી—

ચરણ ૪. નવાઙ્ગના (નવી પરણેલી સંયુક્તા) પ્રેમ અને મદથી હેને આલિઙ્ગન કરતાં'તી. આમ પોતાની મેળે આલિઙ્ગન કરવું તે નવવધૂપણાથી વિરુદ્ધ જણાય છે; પણ પ્રેમ અને મદનું પ્રાબલ્ય એ વિરોધનો ખુલાસો કરે છે.

શ્લોક ૭૬ મો.—

ચરણ ૧. અરેથી—"સરેથી" ને બદલે છાપવાની ભૂલ્ય છે. સરોવરમાંથી બે હાથે હાથ વળગીને (બંને હાથે એક બીજાને બાઝીને), નૃપયુગ્મ (રાજારાણીનું જોડું) હીંડીને જતું હતું તેથી ચંદનપુષ્પવાળું છવાયું (ચંદનપુષ્પથી છવાયલું) પાણી તે વડે સાળુ અરધો ભીનો થયો હતો.

ઉત્તરાર્ધ—'જ્યાં' નો સાપેક્ષ ક્યહાં યોજવો તે સમઝાતું નથી.

શ્લોકમાંનાં વાક્યોનો પરસ્પર સંબન્ધ બેસતો નથી. 'છવાયું' અને 'વાળુ' એ બે સાથે કહેવામાં વિરોધ આવે છે; 'છવાયું' અને 'વાળુ' એ 'અરુણુ'નાં વિશેષણ ગણતાં—'થી' પ્રત્યયને લીધે 'છવાયા' 'વાળા' એમ વિકૃતિ થવી જોઇયે તે નથી થઇ:—આમ બધું કઢંગું છે.

ચરણ ૨. જતાં—'યુગ્મ' એક વચન છે છતાં આ બહુ૦ વચન, 'રાજા રાણી' એમ શબ્દ મનમાં હોઇ ભ્રમથી થયું લાગે છે. નૃપયુગ્મનો અર્થ બે રાજાનું જોડું એમ થાય; પણ રાજા ને રાણીનું જોડું એમ છે.

શ્લોક ૭૭ મો.—

માર્ગમાં (શ્લોક. ૭૬ ઉપરથી એમ જણાશે કે હવે રાજારાણીનું જોડું જળમાંથી નીકળી મહેલમાં જવાને ચાલ્યું છે; માટે માર્ગમાં) સુન્દર વૃક્ષો બહુ વર્ણમાં ફૂલતાં હતાં (અર્થાત્ બહુ રંગનાં ફૂલ ધારણ કરતાં હતાં; જૂદાં જૂદાં ઝાડનાં ફૂલ જૂદા જૂદા રંગનાં); એ ફૂલના સુગન્ધ: માં (એ ફૂલનો) નવો (તાજાં ખિલેલાં તેથી નવો) રંગ વધારે ખૂલતો હતો (સુગન્ધથી એ રંગની વિશેષ શોભા વધતી; રંગની ખિલવણી થતી હતી);

ત્રીજા ચરણનો અર્થ બરોબર બેસતો નથી. કાંઈક આમ હશે;—ઔષધિમાત્ર (સર્વ વનસ્પતિ)નું આયુષ્ય વધારતો (પવનને લીધે વનસ્પતિનું આયુષ્ય શી રીતે વધે તે સમજાતું નથી; વખતે એમ હોય કે ઠંડા પવનથી ઝાડ સુકાતાં બચે).

હેવો વાયુ જળને સ્પર્શે (અડકે), અને તેથી શીતલ વાય (વાતો હતો).

શ્લોક ૭૮ મો.—

પછી અગાશીમાં તારાના પ્રકાશ નીચે નરમ ગાદીતકિયા-વાળા આસન ઉપર બેશીને રાણી બીન વગાડીને ગાન ગાવા લાગી.

ચરણ ૩. 'બીન' ને બદલે 'બીજ' છાપનારનો દોષ છે. સતે=સતી વખત; અર્થાત્—લગ્નને.

ચરણ ૪. બેતે=યુક્તિથી. સરસ લટણુથી; સારી પદ્ધતિથી. 'ઉચ્ચાસ્વરે' અને 'મુખંદ' એ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે. પણ, ઉંચે સુરે ગાઇને પણ સુરદંગ ધીમે ધીમે ર્હેતો ગાઇ શકે એ વિચારતાં વિરોધ જતો રહેશે.

સર્ગ ૪ થો.

આ સર્ગમાં પૃથુરાજના મુખ્ય મન્ત્રીનો પૂર્વવૃત્તાંત કવિએ સ્વકલ્પિતજ બનાવીને મૂકયો લાગે છે. કાવ્યના વસ્તુ જોડે કાંઇ વિશેષ રીતે સંબદ્ધ ના હોવાથી આ વૃત્તાન્ત વસ્તુસંકલનાની સુગ્રથિતતાને ક્ષતિ પમાડતો લાગેછે.

શ્લોક ૧ લો.—

ચરણ ૧. 'બટુ' ને બદલે 'બહુ'એ છાપનારનો દોષછે. બટુ=બ્રહ્મચારી (યુવા બ્રહ્મચારી).

ચરણ ૨. કિયે તીર્થ તે સંદિગ્ધજછે. પ્રયાગ જેવા તીર્થથી વળી બીજે કોઇ તીર્થ ગયો શા માટે એમ નિરર્થક પ્રશ્નની જરૂર નથી. તીર્થના સ્થળમાં રહેનાર બીજા વળી તીર્થની યાત્રાનો લોભ રાખે જ.

ચરણ. ૩. અર્થ સ્પષ્ટ નથી. 'જે'નો સાપેક્ષ શબ્દ જડતો નથી.

ચરણ. ૪. સ્પષ્ટ જણાતા શરીર ઉપર ધોળું વસ્ત્ર ફરી વળ્યું હતું. (માત્ર એક જ ધોતિયું તેથી શરીર બાકીનું સ્પષ્ટ જણાય). આમ કાંઇક અર્થ લાગે છે.

શ્લોક ૨ જો.—

ચરણ ૧. કમંડલૂના અર્થમાં 'કોપિન' (કૌપીન=લંગોટી) શબ્દ ભૂલથી વાપર્યો જણાય છે. જલક્રિયાના અર્થનું— એમ તાત્પર્ય છે.

ચરણ ૨. 'કોદંડ' આ શબ્દનો અર્થ ધનુષ્ય થાય છે; તે પણ ભૂલથી દંડના અર્થમાં વાપર્યો લાગે છે.

શ્લોક ૩ જો.—

પરંપરાતણું (પરંપરાગત, કુટુમ્બના સંપ્રદાયથી, બાપદાદાથી ઊતરેલું) સરસ્વતીધ્યાન (વિદ્યા તરફ લક્ષ,ભક્તિ) તે કંઇ ખૂબ, વિશેષ વેગથી, વિભવતું હતું (પ્રબળ થતું હતું);—એ બટુમાં.

ચરણ ૩. 'શિખી કરી' એ અપૂર્ણ ક્રિયાની જોડે સંબદ્ધ પૂર્ણ ક્રિયાપદ જડતું નથી. ૪ થા ચરણમાંનું ક્રિયાપદ લઇયે તો ભિન્નકર્તૃપદો આવીને દોષ થાય છે.

ચરણ ૪. પ્રયોગદીક્ષા=ઉપાસના શી રીતે કરવી તે વિધિનો ઉપદેશ.

શ્લોક ૪ થો.—

ચરણ ૧. હેના શરીરમાં હેનું પટુત્વ (મનની ચપળતા; બુદ્ધિનું કૌશલ) દીપી નીકળતું હતું. શરીર અને મુખાકૃતિ ઉપરથી જ બુદ્ધિમાન જણાઇ આવતો હતો.

ચરણ ૨. મૃગાજિન=મૃગચર્મ.

ચરણ ૩. ચતુર આંખ્યો ગંભીરતાને જન્મ આપતી હતી. આંખ્યોમાં ગંભીરતા જણાતી હતી; ઉભરાઇ જતી હતી.

ચરણ ૪. શરીરતા—'શરીરતઃ' ને ઠેકાણે વાપર્યું લાગે છે. જાણે બાલ્યાવસ્થા જાતે શરીરતઃ (શરીરે જ; શરીર

ધરીને) પ્રગટ થયું ના હોય હેવો એ નિર્દોષ જણાતો હતો.

આમ કાંઇંક ભાવાર્થ લાગે છે.

શ્લોક ૫ મો.--

ચરણ ૧. રસ્તામાં જતે જતે પક્ષીઓ ઉડતાં જોઇને હેના મુખે સ્મિત થતું હતું;

ચરણ ૨. પૂરતે-અર્થ અને સંબન્ધ નથી 'સમજાતા.

ચરણ ૩. દિગન્તભાનુ=દિશાને છેડે રહેલો (ઊગતો—અથવા—આથમતો) સૂર્ય.

શ્લોક ૬ ઠો.—

ચરણ ૧. વૃક્ષની હારોએ છાયા પસારી (એ બટુને માટે);

ચરણ ૨. નદી ભીની રેત્યમાં માર્ગ આપતી હતી.

ચરણ ૪. તપસ્વીના તેજને લીધે સુખમાં ખામી ન્હોતી. બધેથી સુખ મળતું.

શ્લોક ૭ મો.—

ચરણ ૨. 'વસ્ત્રનો' એમ જોઇએ ત્યહાં 'વસ્ત્ર તો' એમ છાપનારની ભૂલ્ય છે.

ચરણ ૪. નીચે કહેલી મૃગીની વાત દયા ઉપજાવનારી છે માટે 'અધીરમાં'.

શ્લોક ૮ મો.—

ચરણ ૧. 'પિયે' ને બદલે 'પ્રિયે' એ છાપનારની ભૂલ્યછે.

ચરણ ૧ નો અર્થ ચરણ ૨ માં બહુશઃ પુનરુક્ત થાય છે.

ચરણ ૩. દીઠો—બટુએ. મૃગીને તો વાઘની વાસથી જ ખબર પડી'તી.

ચરણ ૪. ફાવતો—લાગ મળેલો હેવો (વાઘ).

શ્લોક ૯ મો.—

ચરણ ૨. સ્તબ્ધ થઇ અને એકદમ ગળી પડી (નરમ ગાળા હેના થઇ ગયા).

ચરણ ૪. ભ્રમે=ચક્કર ખાઇને (મૃગીને લાગુ પડે છે).

શ્લોક ૧૦ મો.—

ચરણ ૧. વિવર્ણ—વાઘ કાબરચીતરો માટે.

ચરણ ૨. 'કારમો' અને 'ફાળમાં' એ યમક શ્રવણ-સામ્યને લીધે માન્ય છે.

શ્લોક ૧૧ મો.—

કૌપિન—કમંડલૂના અર્થમાં ભૂલ્યથી. કિનારે કમંડળ મૂકી, એક તલપ મારી, દંડ ગ્રહીને (હાથમાં લઇને), નિર્ભય થઇ સમક્ષ આવીને તે (બટુ) ઘાતક (મારનાર વાઘ) ના શીર્ષ (માથા)માં ચંડ (ઉગ્ર)-ક્રોધ ભેર—એ દંડ મારતો (હેણે માર્યો).

ચરણ ૪. તે વખતે અજાણ્યે મૃગી ઉપર બટુએ પગ મૂકયો.

શ્લોક ૧૨ મો.–

ચરણ ૪. દાંતની હાર બતાવીને તે (વાઘ) ભૂઠો પડયો.

શ્લોક ૧૩ મો.–

ચરણ ૩. વર્ણીતનુજ=વર્ણી (=વેદાધ્યાયી)નો છોકરો— આ બટુ. વાર્ણિનો અર્થ બ્રહ્મચારી થાય છે. બ્રહ્મ એટલે વેદ અથવા તે ભણવા માટેનું વ્રત. ત્હેના ઉપર વાઘ જે'વો ધસ્યો, કે—

શ્લોક ૧૪ મો.—

બધાં પૂર્ણ ક્રિયાપદો તે (વાઘ) જોડે સંબદ્ધ છે; એમ લાગે છે.

ચરણ ૨. ક્રમે પડેલો–કુદકો મારતાં પડેલો.

શ્લોક ૧૫ મો.—

ચરણ ૧. ઊડેલી મૃગીને (જોતાં) (વાઘના) નખના ઘા ઘણા થયા (જણાયા).

બાજે=મટુગો.

ચરણ ૩. કૃષ્ણસાર=કલ્હિયાર. મૃગીનો નર (કાળા ધોળા ટપકાવાળી ચાંબડીવાળો મૃગ).

ચરણ ૪. વાઘે મૃગીને પકડી'તી તેથી ઘાંસ ખાધા વિના એમને એમ ઊભો હતો.

આ સ્વભાવોક્તિ અતિ રસમય તેમજ સત્ય છે.

જોઇને તનનાં તથા મનનાં વિરૂદ્ધ એવો (ઉદાસી મનને પણ તાજગી આપે છે) એ બહુ જલપ્રવાહનો કે અલ્પપ્રકાશને લીધે (સ્વચ્છ અને સ્વલ્પ નહિ હોવે) તેમજ તેના પ્રસાદને લીધે (કાંઈ આનંદજનક હોવાને લીધે) રમ્ય એવા કિનારા ઉપર કાંઈ વિલંબ વિના કુબે ઊભો. (પૂરું દિવસ વ્હેલું હોતું. સન્ધ્યાવન્દન માટે એટલી ઉત્સુકતા હતી.)

શ્લોક ૨૨ મો.—

પછી બટુએ વંદનપૂર્વક વિધિક્રિયા (સન્ધ્યાવન્દનાદિક ઉપાસના) કરી, તે કિનારે ઊભેલી કોઇ સુન્દરી જોતી હ-તી; તે સુન્દરીએ બટુને પ્રણામ કર્યા તે ડોકાવડે (ડોકું

જરાક નમાવીને) માની લઇને (સ્વીકારી લઇને) ચતુર બટુ પુણ્યતીર્થમાં (જાહ્નવીતટના પુણ્ય તીર્થ કાશીક્ષેત્રમાં) અ-ર્થાત્ કાશીનગરમાં) પેઠો.

શ્લોક ૨૨ મો.—

પૂર્વાર્ધ.—નગરમાર્ગમાં એ બટુની ભૂતિ (તેજ, પરાક્રમ) ને લીધે તથા સંપદ્ (શરીરસંપત્તિ, વિલક્ષણ દૃઢ શરીર-ઘટના)ને લીધે,—અર્થાત્ શરીરની પ્રચંડતા અને બુદ્ધિનાં પ્રકાશને લીધે—સર્વ જણાની નજર હેની ભણિ ખેંચાતી હતી.

ઉત્તરાર્ધ—જાણે બ્રાહ્મણજાતિમાં શરીર ધારણ કરીનેજ સદ્ગુણ નવીન અંપૂર્વ મૂર્તરૂપે પ્રત્યક્ષ ના થયો હોય હેવો જણાતો હતો.

શરીર, બુદ્ધિ, અને સદ્વૃત્તિ ત્રણે રીત્યે ઉત્કૃષ્ટતા બતાવી છે.

બ્રહ્મલોકે=બ્રાહ્મણુવર્ગમાં. સમક્ષ=સ્હામે, નજર આંગળ; અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ.

શ્લોક ૨૩ મો.—

વિબુદ્ધ (શુદ્ધ જ્ઞાનવાળો), હેવો; અને વેદાન્ત અને વિધિ (ઉપાસનાવિધિ બંને) જાણનારો;—અર્થાત્, ગાત્ર પ્રેમભક્તિની પરાકાષ્ઠાની દૃષ્ટ્યે જ અદ્વૈતમત સ્વીકારી વાસ્તવિક દ્વૈતપક્ષને આંદરી પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારો;

હેવો તથા સન્મતિ (સદ્‌બુદ્ધિ) વાળો; તેમજ સ્વરૂપમાં (આકૃતિમાં) તથા વૃત્તે (આચરણમાં, ગુણમાં) જાણે બીજો બૃહસ્પતિ, હેવો; અને જે'ણે (હઠયોગ અથવા ખોટાં અદ્‌ભુત પરાક્રમો મેળવવાનાં ફાંફાં મારનારો યોગ નહિં, પણ પરબ્રહ્મ જોડે યોગસમાધિલીન થવાથી દુર્વિકાર જતા રહે હેવા) યોગના પ્રાબલ્યથી (વિશેષ બળથી) વિકાર (દુર્વિકારની ઉત્પત્તિજ) શમાવી દીધો; હેવા ગુરુને ધામે કિશોર (બાળ; બટુ) આવ્યો.

'ગુરુધામ' એ સમસ્તપદ છતાં હેમાંના એકજ અંગ 'ગુરૂ' એ શબ્દ જોડેજ ઉપરનાં ત્રણ ચરણોમાંનાં વિશેષણો તથા વિશેષણ વાક્યો અન્વિત થાય છે તે અર્થસુગમતાને લીધે નિર્દોષ છે.

શ્લોક ૨૪ મો.—

સૂક્ષ્મબુદ્ધિ બટુએ પોતાના ગૂઢ તેજ વડે, તેજને લીધે, —પ્રણામ કરતામાંજ તપના બળે, સ્થિરમન વાળા તત્ત્વવિત્ (બ્રહ્મતત્વ જાણનાર) ગુરુની નજર ખેંચી. બંને તેજસ્વી તેથી;—કેમકે, સમાન તેજ હોય છે તે ઝટ એક એક સાથે મળી જાય છે.

શ્લોક ૨૫ મો.—

જેમ અંગની વૃદ્ધિમાં તેમજ વિદ્યાની ઋદ્ધિમાં (સંપત્તિમાં) દિવસે દિવસે તે થયો. અર્થાત્, શરીરસંપત્તિ તેમજ

વિદ્યાસંપત્તિ સરખી રીતે રોજ રોજ વધારતો ગયો. ત્હેમાં વિશેષ મહત્ત્વ વિદ્યા સંપત્તિને આપીને કહે છે—શરીર-ની સંપત્તિ એકલી હોય તો તે નકામી છે. પણ પોતાના તેજથી (બુદ્ધિબળથી) જે માણસ જગતમાં રહે તે ખરો. ૪ થા ચરણનો ભાવ એમ જણાય છે. વાકય અધુરૂં જ-ણાય છે; અને અર્થ કિલષ્ટ તથા અસ્પષ્ટ રહે છે.

શ્લોક ૨૬ મો.—

યમક્રમે (સંયમ–મનવશ રાખવા–ના ક્રમમાં, કાર્યમાં) સત્ દૃઢ (સારી પેઠે સ્થિરતાવાળો), અને સાવધાન (ધ્યાન રાખી વર્તનારો), તે બહુ પરિશ્રમ કરીને (દરરોજ .) અધ્યયન થઇ રહેતે (નિત્યનું ભણવાનું પુરૂં થતે) અધ્યાપક (ભણાવનાર ગુરુ) કનેથી વખાણ મેળવીને રીઝતો હતો. ગુરૂશિષ્યની કૃતિ સદા (હમેશ) હેવીજ કહી છે. ખરા ગુરૂશિષ્ય તે જ કે જે સારૂં ભણે અને સારૂં ભણ્યા-ની શાબાશી આપે, સારૂ ભણીને શિષ્ય ગુરુને સંતોષ આ-પે, અને શાબાશી આપીને ગુરૂ શિષ્યને ઉત્તેજન આપે.

શ્લોક ૨૭ મો.—

ક્રીડા કરતે, રમતો રમતે, બહુ ઘણો પ્રયત્ન (મહેનત, શ્રમ) કરતો હતો; (તેથી) સ્મૃતિ અને વૃત્તિ એ એનો પ્રભાવ (શક્તિ) વધતો હતો. શરીરની કસરતને લીધે મન-ની સ્મરણશક્તિ તેમજ હૃદયવૃત્તિની નિર્મલતા વધતાં હતાં.

મનનો અને હૃદયગુણનો શરીરની સુસ્થિતિ જોડે ગૂઢ સં-બંધ છે તેથી. નિયમ ગ્રહીને (અભ્યાસ, આચરણ વગેરે બાબતમાં ન્યાયાનુસાર નિયમને સ્વીકારીને) સુનીતિનું રક્ષ-ણ બટુએ કર્યું; આ સર્વ કારણથી ગુરનન્દને (ગુરને આ-નન્દ પમાડનાર—બટુએ) સુશિષ્ય એ સંજ્ઞા (નામ, પ-દવી) મેળવી. બધા હેને સુશિષ્ય કહેવા લાગ્યા.

શ્લોક ૨૮ મો.—

ચરણ ૩. કોઇના પણ હલકા બોલ હેણે સાંભળ્યા ન-હિં;—સાંભળ્યા નહિં એમ અર્થ નથી, પણ સાંભળવાનો પ્ર-સંગ જ ના આણ્યો;—હેવું હેના સદાચરણ તથા નમ્રતાનું બળ હતું.

ચરણ ૪. આંબળા=કપટના પેચ.

શ્લોક ૨૯ મો.—

(હેણે) વિધાનકર્માનુસારે કરીને—વિધિ બતાવ્યા પ્રમા-ણે—ઉપાસના (ઈશ્વરની ભક્તિ) કીધી, તેથી એ સન્મતિ પામ્યો. (યથાવિધિ ઈશ્વરભક્તિ કર્યાથી સદ્બુદ્ધિ મળે છે). તેમજ તેનો (ઉપાસનાનો) સંધિ (સમય, લાગ, પ્રસંગ) કદીએ ચૂકતો ન્હોતો. ('તેનો' ને બદલે 'તેને' છાપનારીની ભૂલ્ય છે). તેથી કરીને હેના મુખ ઉપર ગુપ્ત તેજનો ઓઘ (જથો) સરી ચઢયો (ધીમે ધીમે ચઢયો). તેજસ્+ઓઘ—તેજૌઘ એમ ના થાય. આ વ્યાકરણદોષ છે.

શ્લોક ૩૦ મો—

હેને અન્તરનો (હૃદયનો; આળસ, ઉદ્વેગ વગેરે જેવો) અથવા બ્હારનો (કોઇ બીજાઓએ કરેલો) કોઇ પણ રીત્યનો વિક્ષેપ (અડચણ, વિઘ્ન) ના નડયો; ભણવામાં પોતાની અન્તર્વૃત્તિની ખામીઓ ન હોવાથી તેમજ બીજા લોકો વિક્ષેપ કરેજ નહિં (એ હેવો સારો તેથી) અથવા બીજાં કામ કદી કરવાં પડે તોપણ તે યુક્તિસર વખતસર કરીને અથવા હેવી રીતે હેનું વિઘ્નપણું કાઢી નાંખીને વર્તવાથી, અન્તર કે બ્હારનાં વિઘ્ન હેને ન્હોતાં નડતાં.

પ્રેમપૂર્વક અને સતત ઉદ્યોગથી અભ્યાસ કરે ત્હેને કોઇ પણ વિઘ્ન નડેજ નહિં.

ચરણ ૪. 'વહ્યો' ને બદલે 'વહ્યા' એ છાપનારની ભૂલ છે. વ્યસનથી (નિશો વગેરે કોઇ પણ દુર્વ્યસનથી) અથવા ધનના લોભથી એ લગારે તણાયો નહિં, છેતરાયો નહિં.

શ્લોક ૩૧ મો.—

તે સમાધિમાં–અર્થાત્–સરસ્વતીની સેવારૂપ સમાધિમાં; વિદ્યાભ્યાસની નિમગ્નતામાં.

ચરણ ૨. આધિમાં=મનની પીડામાં. અબન્ધુ=બન્ધુ રહિત. માબાપ કોઇ પણ ન્હોતું તેથી.

ચરણ ૩. અપ્રિયે=અપ્રિય પણ.

શ્લોક ૩૨ મો.—

અર્થ જરાક અસ્પષ્ટ છે. પણ કાંઇક આમ હશેઃ—લક્ષ્ય (આ ઠેકાણે વિદ્યાભ્યાસ તે જ લક્ષ્ય તે) તરફથી વિલક્ષ્ય (ધ્યાન દૂર ગયેલું હેવો) થાય તે વખતે (હેવાં કારણો આવે તો પણ) સદા (હમેશાં) અવધાન (ધ્યાન) માં સ્થિર બુદ્ધિવાળો તે ધીર ચતુર પ્રવીર (ઊંચા પ્રકારનો વીર—વિદ્યાવીર) હતો, તેથી તથા વિકર્મ કરતી વખતે પણ (જગતનાં વિશેષ કર્મો કરતી વખતે પણ) પરમાત્મધ્યાનતા (બહુવ્રીહિને તા પ્રત્યય—પરમાત્મામાં ધ્યાનસ્થ પણું) એ રાખતો હતો;-જગત્‌ના વ્યવહારમાં ગૂંથાયા છતાં પરમાત્મામાં ચિત્ત રાખતો હતો; તેથી પણ અયસ્કાન્ત (લોહચુમ્બક)ની સમાનતા લીધી. જેમ લોહચુમ્બકયન્ત્રમાંની લોહની શળી આડી અવળી ફરે પણ અન્તે ઉત્તરધ્રુવ બણિજ રહે તેમ હેનું પણ ખરૂં ધ્યાન લક્ષ્ય અને પરમાત્મા તરફ.

શ્લોક ૩૩ મો.—

પૂર્વાર્ધ—અર્થ સ્પષ્ટ સમઝાતો નથી. પ્રથમ ચરણ પૂર્ણ વાક્ય જેવું જણાતા છતાં તેમાં ક્રિયાપદ જણાતું નથી. બીજા ચરણમાં તેમ પ્રથમમાં પણ 'તથાપિ' અને 'પણ' એ શા શા વચ્ચે વિરોધ બતાવે છે તે જણાતું નથી. જે વચ્ચે પ્રથમદર્શને જણાય છે તે તો ઉલટાં અવિરુદ્ધ અને પરસ્પરાનુગત છે.

ઉત્તરાર્ધ—ઋતુમાં તેજની ચપલતા સાથે દૃઢતા, સ્થિરતા, હતી, તેથી વીજળી, જે'માં તેજની ચપલતા છે પણ સ્થિરતા નથી, ત્હેના કરતાં હેની પ્રભા (તેજસ્વિતા) વધી, ચઢિયાતી થઇ.

શ્લોક ૩૪ મો.—

પૂર્વાર્ધ—સન્ધ્યાવિધિ અને યોગસાધન (ખરા યોગસાધન) ને લીધે મનનું સામર્થ્ય વધ્યું. સંયમાદિક ગુણની દૃઢતા પ્રાપ્ત થઇ.

ઉત્તરાર્ધ—રાત્રે પોતાના સહાધ્યાયીઓને ગમ્મતની વાતો કહીને હસાવતો હતો. અને સૂતેલા ગોઠિયાઓને માગ્યા વિના પાણી આપતો હતો. હેવો કામ કરી છૂટનારો નિષ્કર અને આનન્દી હતો.

શ્લોક ૩૫ મો.—

પોતાની વિદ્યાભ્યાસમાં ઉત્સુકતાને બળે પોતાના જોડિયાઓનાં મનમાં પણ મહત્ત્વથી (અર્થાત્, પુષ્કળ) સ્પૃહા (હોંસ,—ભણવાની) કરાવતો હતો; અને જનમાં (જોડિયા વગેરેમાં) વિનોદ (આનન્દ) પસારતો હતો; આ રીતે એ ઇન્દુના સમાન વૃત્તિ (આચરણ) કરતો હતો. ચન્દ્ર જેમ આનન્દ અને ઉત્સાહ પસારે છે તેમ એ પણ કરતો હતો. 'ધારીને' એ અપૂર્ણ ક્રિયા મુખ્ય ક્રિયાઓ, 'વિનોદ પસારવો' અને 'સ્પૃહા કરાવવી', ની પૂર્વે કાલ-

ક્રમમાં જણાય છે, અને કારણરૂપ જણાય છે; પણ તેમ નથી. બધી ક્રિયાઓ સમકાલીન જ છે; અને સ્પૃહા વધારવી અને વિનોદ કરાવવો એ ક્રિયાઓ તે જ ઇન્દુની વૃત્તિ ધારણ કરવી ત્હેના સમાન છે; હેમાં ને હેમાં વાસ્તવિક અભેદજ છે. આ એક વાક્યાલઙ્કારનો પ્રકાર છે.

શ્લોક ૩૬ મો.—

તોપણ,—હાવો હસાવનારો, આનન્દ આપનારો, ઉત્સાહક, વગેરે છતાં,—ગૌરવમાં ભિન્ન ન્હોતો થતો; પોતાનું ગૌરવ, ગંભીરતા, છોડતો ન્હોતો; છુછલ્લાપણાની હદમાં ન્હોતો જતો; અને પ્રિય બોલતો હતો છતાં વિદક્ષ (વિશેષ ડ્હાપણવાળો) ર્‌હેતો હતો; ખોટી ખુશામતનું પ્રિય ભાષણ ન્હોતો કરતો.

ચરણ ૩. સહાયનો=સહાય કર્તા (બટુનું વિશેષણ).

શ્લોક ૩૭ મો.—

પટુત્વ હેનામાં હતું (હુંશિયારી હતી) તોપણ, અને બહુમાન પામીને પણ, હું વિદગ્ધ (ચતુર) છું એમ ગર્વ ન્હોતો ધરતો.

ચરણ ૩. કાળ—ઉપાસના વગેરે સર્વ કર્તવ્યનો કાળ ચૂકતો ન્હોતો. બધું વખતસર કરતો હતો.

ચરણ ૪. વિશારદ=કુશલ.

અધિકપ્રતિષ્ટ=બહુ પ્રતિષ્ઠા (સુપદવી) પામેલો.

શ્લોક ૩૮ મો.—

પૂર્વાર્ધ—અર્થ સ્પષ્ટ નથી. કાંઇક આમ તાત્પર્ય છે;–હેની સમાધિમાં વિઘ્નો આવીને નડવાનું બળેથી કરવા જતાં, તો–

ઉત્તરાર્ધ—(તો) એ વિઘ્નોની ક્રિયા કાષ્ઠસૂચિની ક્રિયા જેવી થતી, (લાકડાની સોયના જેવી થતી); હેવી સોયથી મણિ કદી ભેદ્યો ના જાય. અર્થાત્ મણિ ભેદવાને લાકડાની સોય અસમર્થ છે તેમ વિઘ્નો હેની સમાધિનો ભંગ કરવાને અસમર્થ હતાં. સમાધિ=વિદ્યાભ્યાસની લીનતા.

શ્લોક ૩૯ મો.--

ચરણ ૧. અર્થ સ્પષ્ટ નથી સમઝાતો.

ચરણ ૨. સમાગમે=સમાગમ પણ. નગરની નારીઓનો સહજ પ્રસંગ પડે તોપણ બટુની તપસ્થિતિ (વિદ્યાભ્યાસ રૂપી તપમાં રહેવાની સ્થિરતા) જે હેણે જાળવી રાખી, (તેથી) એ દ્વિજપુત્રની શ્રી (શોભા) અખંડિત થઇ.

અભ્યાસક્રમમાં હેવો લીન હતો કે બીજા વ્યવસાયથી અથવા સ્ત્રીઓના આકર્ષણથી એ સ્થિર તપમાંથી ચળ્યો નહિં.

શ્લોક ૪૦ મો.—

ચરણ ૧. વિધાનકાર્યે=ઉપાસનાવિધિને માટે.

ચરણ ૨. વિશુદ્ધ=સ્નાનાદિકથી શુદ્ધ થયેલો, થઇને.

ચરણ ૪. શમે=શમ વડે. તપથી વધેલા શમ વડે (શાન્તિ ગુણે) વૃત્તિ (મનોવૃત્તિને) શમાવી; વૃત્તિયોનો વેગ કબજામાં રાખી રાખ્યો.

શ્લોક ૪૧ મો.—

ચરણ ૧. 'કાઢિયો'ને બદલે 'કાઢયો' છાપનારની ભૂલ્યછે.

ઉત્તરાર્ધ—હેની રીતથી (વર્તણુક ઉપરથી) હેને લોકોએ ઇન્દ્રિયજિત (જિતેંદ્રિય) કહ્યો,'તે પરાક્રમ ઇન્દ્રિજતના કરતાં પણ વધ્યું. ઈન્દ્રજિતનું તો માત્ર દેવ જોડે લઢાઇ કરી વિજય મેળવવાનું પરાક્રમ; આ તો મ્હોટામ્હોટાથી ના જીતાય હેવી વસ્તુ—ઇન્દ્રિય (વિષયલોભ)—જોડે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવવાનું પરાક્રમ.

શ્લોક ૪૨ મો.—

ચરણ ૧. શમના પ્રભાવથી દીર્ઘદષ્ટિ વધે જ. વિકારાદિકને શમન ન કરનાર અશાન્ત જનને લાંબું સૂઝે નહિં અને વિકારાન્ધ થઇ અકાર્ય કરે.

ચરણ ૩. શ્રમમાં મિત સ્થિતિ—અર્થાત્ મહેનતમાં પણ નિયમિતપણું; હદ ઉપરાંત શ્રમ કરીને નુકસાન ના કરે. એ રીતે તો બળ વધવાને બદલે ઘટે.

ચરણ ૪. એ રીતે નિયમજાણી નિયમ પાળનાર બહુનું

બળ (શારીરિક તથા માનસિક) ક્રમેક્રમે વધ્યું.

શ્લોક ૪૩ મો.—

પૂર્વાર્ધ—વિશેષ દુષ્ટ જનો (વિદુર્જનો) એ કહેલનું કડવં વચન પણ હેણે પોતાના તપના પ્રસાદથી (કૃપાથી–તપથી મેળવેલા ક્ષમા વગેરે સદ્‌ગુણોની સહાયતાથી), સ્મિતપૂર્વક ખમ્યા. માત્ર ખમ્યા એટલુંજ નહિં પણ ખમીને દુઃખી ન થતાં સ્મિતમય, આનન્દિત, રહ્યો.

ઉત્તરાર્ધે—ઉદાત્ત (ઉમદા) મન વડે હેણે પરમાર્થસાધન કરવામાં (પરલોકના શ્રેયના સાધનમાં) સ્વકાર્યરક્ષણને (પોતાનો હલકો સ્વાર્થ સાચવવાના કામને) ઘણું નીચ, ગણ્યું.

પણ આ સ્પષ્ટ સમઝાતું નથી. પરમાર્થસાધનમાં સ્વકાર્યનો આવેજ. હલકું સ્વકાર્ય—એમ બંધ બેસાડયું છે.

શ્લોક ૪૪ મો.—

ચરણ ૩. મિતહર્ષશોક–બહુવ્રીહિ સમાસ. મિત (હદમાં રહેલા—માપેલા) હર્ષશોકવાળો.

ચરણ ૪. મિતદૃષ્ટિ–બહુવ્રીહિ. નજર પણ કબજામાં રાખેલી. ન જોવા લાયક વસ્તુ ઉપર નજર પણ ના નાંખે. 'રોકતે'–કર્મ નથી જડતું.

આમ કાંઇક થાય:—મિત દૃષ્ટિને પણ રોકતે, રોકીને,

—અર્થાત્-રોકતો અને મિતોક્તિ (મિતવચન) બોલતો. પણ વ્યાકરણદોષ તાણી તૂશીને શમાવવા પડે છે. અને મિતદૃષ્ટિ અને રોકવું એમાં અર્થપુનરુક્તિ આવે છે;—તે તો વખતે બંધ બેસાડાય; નિયમિત દૃષ્ટિને પણ જરૂર પડયે રોકીને વધારે સખત કબજામાં રાખતો—એમ અર્થ થાય.

શ્લોક ૪૫ મો.—

ચરણ ૧. વ્રતસ્થ=વ્રતસ્થે (તૃતીયા).

ઉત્તરાર્ધ—રમતોમાં કુશળ હતો, છતાં તે તરફ ઉદાસીન રહેતો; હેમાંજ મચેલો, તલ્લીન, ન્હોતો થઇ જતો.

શ્લોક ૪૬ મો.—

ચરણ ૨. હેના કરતાં કોઇ બીજો વધારે ચઢતો બ્રહ્મચારી કહેવાયો ન્હોતો.

શ્લોક ૪૭ મો.—

પૂર્વાર્ધ—નિદ્રા જીતીને હિમ ઋતુની શીતળ રાત્રિમાં શીતળ પાણિમાં ભીનો ઊભો રહેતો.

વારિમાત્રમાં—તદ્દન પાણીમાં, લગારે કોરામાં નહિં—અર્થાત્ પૂરો (ગળાસૂધી) પાણીમાં.

ચરણ ૩. તડકો ખમવા અંગ વધ્યું નહિં—એટલે શું?

શ્લોક ૪૮ મો.—

ચરણ ૨. ભૂમિ ઉપર (વગર પાથરેલી ભૂમિ ઉપર)

સૂઇને જે વિનિદ્ર (વિશેષ નિદ્રાવાળો) થઇ સકતો હતો. પાથર્યા વગર ઊંઘ ના આવે એમ નહિં.

ચરણ ૩. શ્રમ કરવામાં જે પ્રયાસ ગણતો ન્હોતો; જે'ને અણગમતી મહેનત પડતી ન્હોતી.

ચરણ ૪. વિશેષજ્ઞ—'જન'નું વિશેષણ. વિશેષ (સારા ખોટાનો ભેદ, ગુણ) સમજનાર.

શ્લોક ૪૯ મો.—

વિચાર કરીને જે યોગાસન ઉપાસના વખતે ધરેલું તે આસન ઉપાસના પૂરી થયા પછી પણ, ધૈર્ય રાખીને, અભિન્ન રાખેલું;–ઉપાસના થઇ રહી કે અધીરા થઇને બાંધેલું આસન છોડી ના દેતાં, લાંબો વખત સૂધી આસન કાયમ રાખી ધ્યાનસ્થ રહેતો; એટલે તે થકી જ્યોતિર્મય પ્રકાશ (પરમાત્માના દર્શનનો) થતો, અને ચિત્તમાં પરમાત્માની મૂર્તિ (સ્વરૂપ–મૂર્ત નહિં પણ મનથી જણાય હેવું) ધરી રહેતો. પરમાત્માનો આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર માત્ર ઉપાસના અને ધૈર્યયુક્ત ધ્યાનને લીધે થતો.

શ્લોક ૫૦ મો.—

ચરણ ૧. પદામ્બુજે—પરમાત્માના પદામ્બુજે.

ચરણ ૨. દૃષ્ટિમાં જે નિશ્ચિતપણું પ્રકટ કરતો હતો.

શ્લોક ૫૧ મો.—

ચરણ ૧. મૌનવૃત્તિમાં કદી ભેદ (ભંગ) ના થયો.

ચરણ ૨. બધા યુવકોમાં હેને મુનિપદ મળ્યું.

ઉત્તરાર્ધ—ઉદ્દ્ભૂતિ (અભ્યુદય)ના પ્રસારનો, ભવિષ્ય દેખાડનારો વિભાવ (મહિમા)—અર્થાત્ ભાવિ અભ્યુદયનો મહિમા કર્યુહારનોએ (બટુનાં આ બધાં સદાચરણો અને તપશ્ચર્યાદિક પરાક્રમોના થોડાકજ વખતમાં) જણાઇ ગયો હતો.

શ્લોક ૫૨ મો.—

ચરણ ૪. જે—જે અન્તરાન્ધકારનો વિનાશ.

શ્લોક ૫૩ મો.—

ચરણ ૧. સાધને—સાધીને, સાધવાથી. (હેનો કાર્યકારણસંબન્ધ ૪ થા ચરણમાંના 'માન ધર્યું' સાથે છે.)

ચરણ ૨. દયાભાવની સમાનતા, દયાભાવને લીધે સર્વને સરખાં ગણવાની વૃત્તિ થતે—થઇને, થવાથી. (આ પણ 'માન ધર્યું' જોડે સંબદ્ધ છે.)

ચરણ ૩. સુવૃક્ષને સીંચીને, અને દીનજનને દાન દઇને.

ચરણ ૪. ઉપર બધાં કહેલાં યતિનાં લક્ષણને લીધે એ યતિપણાનું માન પામ્યો; યતિ ગણાયો.

શ્લોક ૫૪ મો.—

સંયમ અને પુણ્યના તેજનો પ્રસિદ્ધ જ્યોતિસમૂહ જે હેના ચિત્ (ચૈતન્ય—આત્મા) ની અંદર ઉત્પન્ન થયો તે મુક્તિનો સારો રસ્તો બતાવવા, (અને) શક્તિનો કારણભૂત થયો. આમ અન્વય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંયમ

(મનોનિગ્રહ) ને લીધે નિષિદ્ધકર્મથી દૂર રહીને અને પુણ્ય-કૃત્ય કરીને,—વિધિનિષેધ પાળવાથી—જે આત્મામાં જ્ઞાનમય જ્યોતિ ઉત્પન્ન થયો તેથી હેને મુક્તિનો ખરો માર્ગ જ-ણાયો, તેમજ હેનામાં શક્તિ (સામર્થ્ય—સત્કાર્ય કરવાની અને દુષ્કાર્ય તજવાની શક્તિ) ઉત્પન્ન થઇ; moral power આવી. ચિદાન્તરે–આ રૂપ અશુદ્ધ છે. ચિદન્તરે ખરું થાય. ચિત્=ચૈતન્ય; અથવા બુદ્ધિ છે. શ્રીમરાવે 'ચિત્ત' ના અર્થમાં ગણ્યો લાગે છે અને સંધિ અશુદ્ધ કર્યો છે. આ પ્રકારનો જ દોષ સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૬ માં (ચિદોર્મિ) તથા આ સર્ગના શ્લો. ૮૩ માં (હૃદાન્ત) જણાયછે.

શ્લોક ૫૫ મો.—

ચરણ ૧. પ્રવૃત્તિ (ધર્મવિમુખતા કરાવનારી જગત્‌માં વ્ય-વસાયની પ્રવૃત્તિ) તજી, અને સત્ય પ્રવૃત્તિ (ધર્મમાં વ્યા-પૃત થવાની પ્રવૃત્તિ) સામટી ધરી (પૂરેપૂરી આદરી).

ચરણ ૩. અર્થ નથી સમજાતો.

ચરણ ૪. પોતાના ગુણથી એ વિપ્ર સરસ્વતીને વર્યો; સરસ્વતીને હેણે પોતાની–સ્વવશ–કરી લીધી.

શ્લોક ૫૬ મો.—

ચરણ ૧. અથાધ્યયાન્તે—અથ (હવે) અધ્યય (અ-ધ્યયન, અભ્યાસ) ને અન્તે.

હવે એક દહાડો ભણી રહ્યા પછી (તે દિવસનો અભ્યા-

સ થઇ રહ્યા પછી) ઘરમાંથી (ઘરની) વાડીમાં ગયો તે વખત ત્હાં એ બટુએ સુકોમલ અંગવાળી ગુરુપુત્રી દીઠી. આમ તાત્પર્ય છે.

ચરણ ૨. એક વારકી=એક વખત. વિશેષણ ગુરુપત્નીને લાગુ પડે છે પણ અર્થસંબન્ધ બટુ સાથે છે. બટુએ એક વારકી ગુરૂપુત્રીને દીઠી. એમ અર્થ છે.

ચરણ ૩. મીઠી દૃષ્ટિ કરીને દીઠી—મીઠી દૃષ્ટિ કરનાર બટુ એમ વ્યાકરણસંબન્ધ રાખતાં તો થાય છે. પણ વખતે ગુરૂનન્દિની દૃષ્ટિ કરનાર એમ પણ તાત્પર્ય હશે. એમ હોય તો 'દૃષ્ટિ કરી'=દૃષ્ટિ કરીને ઉભી રહેલી એમ અર્થ લેવો જોઇશે.

વળે શ્રમે— અર્થ સમઝાતો નથી. શ્રમ (દહાડાના અભ્યાસનો) જરા બાગમાં ફર્યાથી વળે-એમ કરીને ગયેલો. આમ હોય તો કોણ જાણે. પણ એમ અર્થ આણતાં બહુ શબ્દો તથા અર્થ ગાંઠના આણવા પડે છે તથા વ્યાકરણદોષ (વાક્યરચનાના દોષ) આવે છે.

ચરણ ૪. સુકોમલાંગે=સુકોમલ અંગ વડે યુક્ત; ૦અંગવાળી.

શ્લોક ૫૭ મો.—

ચરણ ૧. પિતા = પિતાએ (તૃતીયા). પૂર્વાર્ધ—પિતાએ, સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા વધવા માટે, (હેને-પુત્રીને) વિદ્યા

જણાવી (હતી); (કેમકે) તનયા (પુત્રી)–હેને–ઘણી રુચે (રુચતી હતી), વ્હાલી હતી.

ચરણ ૩. બંધુ—હેના પોતાના સગા ભાઇયો. અથવા બાપના શિષ્યો. પ્હેલો અર્થ લેતે માની લેવું પડે છે કે હેને ઘણા ભાઇ હતા. બીજો અર્થ લેતે વાંધો આવે છે કે ત્ય્હારે બટુએ આટલે દહાડે પ્હેલી વારકીજ કેમ દીઠી.

શ્લોક ૫૮ મો.—

પૂર્વાર્ધ—રોજ રોજ નવી નવી ખૂબી પ્રકાસતું એ ગુરુ-પુત્રીનું અભિનવ યૌવન હેના રમ્ય અંગને વિશેષ સ્પષ્ટ કરતું હતું;—અંગના અમુક ભાગને વિકાસ પમાડી પરિ-સ્ફુટ કરતું હતું.

બીજા ચરણમાંના 'જે' નો સાપેક્ષ જડતો નથી; વ્યા-કરણદોષ જ છે. 'જે' નિરર્થકવત્ લાગે છે.

તેમજ 'ભરી મને' એ શબ્દોનો અર્થ નથી સમઝાતો.

ઉત્તરાર્ધ—એ સદા સલૂણી (લાવણ્યયુક્ત) હતી; અને જે થકી (જે વડે) સર્વ જન્તુ જીવે છે (સર્વ પ્રાણીનું જી-વનતત્ત્વ જે છે) તે પ્રેમાર્દ્રતા ઘટી (ઘટતી, યોગ્ય) હેનામાં હતી. આમ કાંઇક અર્થ હશે એમ ક્લિષ્ટ રચનામાંથી ઝાંખું ઝાંખું જણાય છે. પ્રેમ વડે જ જગત્ ટક્યું છે એમ તત્ત્વ ૪ થા ચરણનું છે.

શ્લોક ૫૯ મો.—

ચરણ ૨. શ્રય વડે ધૃતિ ટકી—અહિં 'શ્રય'નો અર્થ નથી સમજાતો.

શ્લોક ૬૦ મો.—

ચરણ ૨. યથાક્રમે—ક્રમ પ્રમાણે. મતલબ કે સન્મતિથી સદ્દવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય અને સદ્દવૃત્તિથી પછી સત્કૃતિ ઉપજે; એ નિયમનો ક્રમ.

ચરણ ૩. જે'વું સુન્દર વર્ણ વાળા અંગમાં હેતું ઉર (છાતીનો ભાગ) ઊજળું હતું.

ઉત્તરાર્ધ—બ્હારનું ઉર ઊજળું હતું તેમજ અંદરનું હૃદય પણ નિર્મળ હતું.

'શુદ્ધાન્તર' એ સન્ધિ છે ત્હેની બહુ ચડચણ નથી; પણ 'શુદ્ધ' તે વિધેય (predicate) છે અને 'અન્તર તે 'ઉદ્દેશ્ય' (subject) છે તેથી આમ સન્ધિ કરવામાં દોષ થોડોક આવે છે; સન્ધિ સમાસનુંજ ભાન આપી દેછે તેથી.

શ્લોક ૬૧ મો.—

ચરણ ૪. અહિંજ=આ લોકમાંજ. પરાગતિ મરણ પછી મળે. પણ આ યુવતીને તો ધર્મ પાળવાથી અને વિકારો રોકવાથી, પરાભક્તિ (ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિ) ની સ્થિતિથી પરાગતિ (ઉત્તમ આત્માની ઉન્નતિ) અહિંજ મળી.

શ્લોક ૬૨ મો.—

વૃત્તિનિગ્રહથી અને શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી એ યુવતીના ચિત્તમાં પરમાત્માની મૂર્તિ સ્પષ્ટતર પ્રકાશી. આમ અર્થ છે.

ચરણ ૩. તે સૂક્ષ્મબુદ્ધિ (બહુવ્રીહિ—સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળી) યુવતી શાસ્ત્રમાં (શાસ્ત્રાભ્યાસમાં) પ્રવૃત્ત થઇ.

ચરણ ૪. તે=તેથી.

શ્લોક ૬૩ મો.—

પૂર્વાર્ધ—તનુયુક્ત (પોતાના શરીરને છાજતું) જે વસ્ત્ર ભર્યું હતું (ભરતકામથી ભર્યું હતું) તે લોહિત (લાલ) વસ્ત્ર ઊભી રહેલી કુમારીએ સમારીને (સુઘડતાથી ઠીક ઠાક કરીને) ધર્યું (પ્હેર્યું હતું).

અથવા—

કુમારી ઊભી હતી; અને હેનું તનુ (શરીર) યુક્ત (યોગ્ય રીતે) ભર્યું (ભરાવવાળું, વિકસિત અવયવોવાળું) હતું: અને હેણે લાલ રંગનું વસ્ત્ર સમારીને (સુવ્યવસ્થિત કરીને; સુઘડતાથી પાટલી, છેડા, વગેરે ગોઠવીને) પ્હેર્યું હતું.

આમ અર્થ કરવામાં 'જે' (પ્રથમ ચરણમાંનો) નિરર્થક પડે છે. બીજા ચરણમાંનો 'તે' તો પાદપૂરણાર્થે તેમજ કાવ્યોચિત રૂઢિને અનુસાર આવી સકે. એ 'જે'નો સાપેક્ષ તો નહિંજ થાય. પ્રથમ કહેલો અર્થ કરવા જતાં પણ

બે મુસ્કેલીઓ આવે છે. (૧) 'ઊભી કુમારી' એ વાક્યનો પછીના વાક્ય જોડે સંયોજક શબ્દ જ નથી. (૨). 'ભર્યું' હેનો ભરતકામથી ભરેલું હેવો અર્થ કવિના મનમાં હશે કે કેમ તે સંશય પડતી વાત લાગે છે; જરાક બહુ અણુ-ધાર્યો અર્થ લાગે છે તેથી.

શ્લોક ૬૪ મો.–

ચરણ ૧. વર્ણિતનુજ=વર્ણીનો છોકરો. (બહુ). વર્ણી=વેદાધ્યાયી. (મૂળ અર્થ બ્રહ્મચારી; અને બ્રહ્મ=વેદ, અથવા, વેદાભ્યાસ માટેનું વ્રત).

ચરણ ૨. (હેને જોઇ) પણ વૃત્તિને વાળીને (સ્ત્રીને જોવા-નું કામ ખોટું કરીને મનોવૃત્તિને પાછી ફેરવીને) ત્યહાંથી એ ઊઠી ગયો.

તોપણ––

ઉત્તરાર્ધ–હેના અન્તરમાં અગ્નિ (કામાગ્નિ) બહુ પ્રસૂતિ પામ્યો (ઉત્પન્ન થયો); અને માથામાં વિચાર ભમીને–ભ્રમ ખાઇને, ચકરી ખાઇને, ઘૂમી જઇને–ફરતા હતા.

શ્લોક ૬૫ મો.––

ચરણ ૧. વિમાશી=વિચારમાં પડી.

ચરણ ૨. વિલજ્જિતાઙ્ગે=અંગમાં (મનમાં અને તેથી બ્હારના ડોળથી જણાય માટે શરીરમાં) લજવાયલી.– આમ અર્થ કરતાં સંધિ કરવાથી પાછો (શ્લોક ૬૦ ની

ટીકામાં બતાવેલા પ્રમાણે) અવિમૃષ્ટવિધેયાંશત્વ દોષ આવે છે. તો આમ અર્થ થાય—

વિલજ્જિત અંગમાં (જાત્યમાં) સર્વ ધૃતિ ખોઇને. શરમાઇ ગયેલી જાત્યે (અર્થાત્-હૃદયે) સર્વ ધૈર્ય ખોઇને.

ઉત્તરાર્ધ-જે (કન્યા) આતુર (કામથી આતુર થયેલું) ચિત્ત ના ઠરે (તેથી) સમક્ષ (એ બટુની નજર આગળ) ધીરે ધીરે પોતાનાં પગલાં ગણતી, પણ મદથી, પગલાં ભરતી હતી.

વિવશસ્થિતિની સાથે મદ સંભવતો નથી. તેથી ' મદે ' એ અયોગ્ય લાગે છે.

શ્લોક ૬૬ મો.—

અંગૂઠા ઉપર (અંગૂઠાને વેઢે) પણ ન ગણાય એટલા (અર્થાત્ ત્રણથી પણ ઓછા—એક બે) દિવસ એ ક્ષણ(= એ ક્ષણને; એ વાત બન્યાને; આમ કન્યા દીઠાને) વીસા એટલામાં તો બટુનું ધ્યાન ભણવામાંથી ખસ્યું, અને દૂબળો થઇ ગયો.

શ્લોક ૬૭ મો —

ચરણ ૧. (એ) જોઇને ગુરુ ચિન્તા જણાવીને (હેને) કહે છે.

ચરણ ૨. દુ:ખને લીધેજ અંગ કૃશ થયેલું, પ્રથમથી કૃશ અંગ નહિં; છતાં કાર્યકારણનો કાલક્રમ દૂર ફેંકી બંનેનો

વિપર્યય કરી અથવા તો સમકાલીન કરી 'કૃશાઙ્ગમાં દુઃખ સહે' કહ્યું છે એ એક જાત્યનો વાક્યાલઙ્કારજ છે. અંગ્રેજી- માં હેને prolepsis કહે છે.

શ્લોક ૬૮ મો.—

ચરણ ૨. 'અથવા' એ શબ્દ આ વાક્યનિ પૂર્વે અ- ધ્યાહાર્ય છે. 'વાતને' એ પ્રથમ ચરણમાંના 'વિચારી'નું કર્મ છે.

ચરણ ૩. અર્થની=ત્હારે કામની, ઉપયોગની, જોઇતી.

ચરણ ૪. મ્હને તું બંધુ જેવો ગણજે, અને માટે રખે તું (ઉપરનાં ચરણોમાં કહેલાં કરણોથી) દુઃખી થતો.

શ્લોક ૬૯ મો.—

ચરણ ૧. ગુરુહાર્દની=ગુરુના હૃદયગત અર્થની.

ચરણ ૨. ચિદાર્દ્રવૃત્તિ=ચૈતન્યમય અને આર્દ્ર; ફરી જા- ગૃતચેતન થયેલી અને ભાવથી આર્દ્ર થયેલી હેવી વૃત્તિ (મનની વૃત્તિ).

ઉત્તરાર્ધ—પગે નમસ્કાર કરી બટુ બોલ્યોઃ—"આર્ય ! એ બાબતોમાં મ્હારી ચેતના (મ્હારા મનની વૃત્તિ) વસતીજ નથી." અર્થાત્ એ કાંઇ હું મનમાં આણુતોજ નથી.

શ્લોક ૭૦ મો—

ચરણ ૧. સગાં સ્વબન્ધુએ તજીને મ્હને એકલો મૂક્યો.

ચરણ ૩. ત્હેં કદાપિ કર્કશ બોલ પણ કહ્યો નથી.

કર્કશે બોલ=કર્કશ બોલ પણ. આ રીતે 'એ' મેળવી દેવાની રીત જરા વિલક્ષણ છે.

ચરણ ૪. પિતા જતે=પિતા મરી જતે. જન્મનો=આખી જિંદગી સુધીનો.

શ્લોક ૭૧ મો —

પૂર્વાર્ધ—વધારીને (પોતાની વાત આગળ વધારીને) કહેતે (કહેવા જતાં), મથીને (પ્રયત્ન કરીને) શમાવ્યા (રોકયા) છતાં પ્રણયાશ્રુ (સ્નેહજનિત આંસુ) જઇને ભૂમિ ઉપર પડયાં.

ચરણ ૩. દ્વિજન્માતનય=બ્રાહ્મણ પુત્ર. પેલો બટુ.

ચરણ ૪. વિપ્રને=બ્રાહ્મણને. પેલા ગુરૂને. ગુરૂને આશ્ચર્યમાં મૂકીને પોતે ઊઠીને જતો રહ્યો.

શ્લોક ૭૨ મો.—

પૂર્વાર્ધ—બીજે દિવસે પ્રભાતમાં તે આશ્રમમાં મૂકેલી ચિઠ્ઠી શિષ્યના (પેલા બટુના) હાથમાં ગઇ.

શ્લોક. ૭૩ મો.—

ચરણ ૩. આ અન્તરે=આ, અર્થાત્ મ્હારા હૃદયમાં.

આ શ્લોક સાદી પણ સુન્દર ભાષામાં, હૃદયવેધક ભાવ સાદા નિષ્કપટ વચનથી પ્રકટ કરે છે, તે નિર્દોષ બ્રાહ્મણકન્યાને યોગ્ય જ છે.

શ્લોક ૭૪ મો.—

ચરણ ૧. જે ચિઠ્ઠીમાં લખેલું હતું ત્હેનું ફરી ફરી ચિન્તન કરીને, વિચાર કરીને.

ચરણ ૩: ગુરૂના ઘરની ઊંચે રહેલી (ઊંચી) અન્તરબારી (પાછલા ભાગની બારી) લાગમાં (લાગસર) પડતી હતી; બાગમાં પડતી હતી; ત્હ્યાં.

શ્લોક ૭૬ મો.—

રમણીયતાની પૂરેપૂરી પ્રતિમાજ બનીને થઇ રહેલી હેવી એ વર્ણીની (પેલા ગુરુની) સુતા (પુત્રી) ચારે દિશાએ આતુર દૃષ્ટિ ફેરવતી (પેલો બટુ કાંઇ નજરે પડે છે કરીને નજર બધે ફેરવતી) ઊભેલી બટુએ નેત્ર ઠેરવીને (ધારી ધારીને) દીઠી.

શ્લોક ૭૭ મો.—

ચરણ ૧. એ તુજ (ત્હારી) કલ્પના (શ્લોક ૭૩ માં સૂચવેલી) ક્લિષ્ટ છે, ખોટી રીતે કરેલી છે. મ્હને ત્હારા દુઃખની કાંઇ કદર નથી એમ તું માને છે તે ખોટું છે.

ચરણ ૨. હું ત્હારે અર્થે કાંઇ અલ્પ કષ્ટ નથી વેઠતો.

ઉત્તરાર્ધ—વદ્યું (કહેવાની વાત) ગુપ્ત વૃત્તિયે (છાની રીતે) ન વદી સકી (ન કહી સકાયાથી) ત્હારો ભાવ હું નથી જાણતો, પણ તેથી હું કાંઇ ત્હારે અર્થે ઓછું કષ્ટ

ખમુંછું એમ નથી. એમ બીજા ચરણ જોડે વાક્ય જોડવાનું છે. આમ અર્થ કાંઇક લાગે છે. પણ જરાક ક્લિષ્ટ લાગે છે.

શ્લોક ૭૮ મો.—

ચરણ ૨. વશી=વશેલી. ચરણ ૩. હું પણં—મ્હારાજેવો સંયમી પણ. ચરણ ૪. દાખવા=દાખવવા, બતાવવા.

શ્લોક ૭૯ મો.—

યાચકની હમેશાં દીનતાજ ગણાઇ છે;—પછી તે ઉન્નત સ્થિતિવાળો હો કે વિપત્તિવાળો હો; અશક્ત હો કે શક્તિ-વાળો હો. સ્વતન્ત્ર હો કે પરાધીન હો; પણ યાચક થયો એટલે બંને પક્ષે સરખી રીતે જ દીન જ થાય છે.

ચરણ ૧. સમાન—સરખી રીતે. (ઉન્નતિમાં કે વિપત્તિ-માં, અશક્ત કે સશક્ત વગેરે બંને પક્ષમાં સરખી રીતે).

ચરણ ૨. તે જન શક્તિમાં હોય=તે માણસ શક્તિવાળો હોય.

ચરણ ૩. અધીનતા—હેની પૂર્વે 'હેને' હેનો શબ્દ ગાંઠયનો ઉમેરવો પડે છે. વ્યાકરણદોષ છે. 'સ્વતન્ત્ર' વિશેષણ અને 'અધીનતા' નામ છે તે બંનેને સ્હામસ્હામાં તાજવામાં મૂકયાં છે તે બરોબર નથી.

બધા માણસો ગમે તે સ્થિતિના હોય પણ જે વખત

કોઇની કને માંગવા જવું પડે, યાચક તરીકે જવું પડે, એટલે દીન થવું જ પડે.

શ્લોક ૮૦ મો.—

આ જનની (=મ્હારી) જાચના (પ્રાર્થના, માગણી, ઇચ્છા) જે તું વિના (ત્હારી ગેરહાજરીમાં) મ્હારા મુખમાંથી નીકળતી હતી તે ત્હને દીઠે (ત્હારી સમક્ષ આવતાં) —આટલા દિવસ સૂધી—કાષ્ઠમાં અગ્નિની જવાળા રહે છે તેમ મ્હારા અન્તરમાં ગુપ્ત રહેલી હતી.

શ્લોક ૮૧ મો.—

અર્થ સ્પષ્ટ નથી સમજાતો, પણ કાંઇક આમ હશેઃ—

' પૂર્વાર્ધ—પણ જો એ જ પ્રાર્થનાની મહાગ્નિજવાળા ત્હને સહુપામ ઘેરીને ગ્રહે (પકડે),—અર્થાત્, મ્હારી મનની ઇચ્છા જેવી ત્હારી પણ હોય—તો તે પાણીની સુન્દર ધારા સમાન શીતળ સુખકર થઇ (થઇ ગણવી; થવાની).

ઉત્તરાર્ધ—હે સુમુખી ! જ્યહાં સૂધી તું મ્હારી સમક્ષ છે, ત્યહાં સૂધી જેમ કૌમુદી પયોદને પ્રેરતી (પ્રેરે), ચાંદની મેઘને પોતાના પ્રકાશથી દીપ્ત કરે (તેજથી પ્રેરણા કરે, અર્થાત્, તેજથી નવીન ચેતનાયુક્ત કરે), તેમ છે. 'તેમ છે' એટલા શબ્દ અધ્યાહાર્ય લેવા પડશે. તેમ છે—અર્થાત્—તે રીતે તું મ્હને પ્રેમના પ્રકાશથી નવીન ચેતનાયુક્ત કરીશ.

પૂર્વાર્ધ—પરસ્પર પ્રેમ હૃદયની અંદર વ્યાપીને પછી આપણને બેને ભિન્ન સ્થાપ્યાં છે (જૂદાં જૂદાં મૂક્યાં છે–એક અહિં અને બીજું તહિં એમ વિયુક્ત રાખ્યાં છે–કોણે? તે નથી કહ્યું–એ દોષ છે; નસીબે કે હેવું કાંઇ સમજી લેવું પડે છે), તેથી અસહ્ય પીડા કરી છે (નસીબે–કે હેવું માની લેવું પડે છે).

ચરણ ૩. અર્થ નથી સમઝાતો. માનતા=? સમઝાતું નથી.

શ્લોક ૮૪ મો.–

તોપણ બંને જણાં ગથીને વિચારી (ઊંડો વિચાર કરીને) પરિપૂર્ણ ભાવયુક્ત સમવૃત્તિ (સમાન ભાવ–પ્રેમ) જાણે, તો પછી કહે, શું અધુરૂં રહ્યું? ફક્ત એકઠાં શરીર મળી જવાનું ના બને; શરીર ભિન્ન તેટલુંજ. બંનેના હૃદય પ્રેમથી એક છે એમ જાણીયે છિયે તો પછી શરીર માત્ર જૂદાં છે એટલુંજ.

શ્લોક ૮૫ મો.—

હે કાન્ત (રમણીય) કામિની! ત્હને વધારે શું કહું? વિયોગની દુશ્મનીને લીધે (વિરહ આપણો શત્રુ છે તેથી) આપણાં શરીર જૂદાં છે, પણ તે નામનાંજ; કેમકે, જ્યહાં સજ્જડ જોડાયલા સ્નેહથી મન મળી ગયાં, તો પછી કાયિક જૂદાઇ હોય તો પણ તેથી શું થયું?

શ્લોક ૮૬ મો.—

આ ચિત્ત (મ્હારૂં ચિત્ત) સ્વભાવથી (સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રણયથી (પ્રેમથી) પૂરેપૂરૂં ભરેલું છે તે ત્હારૂં નિમિત્ત લઇને (ત્હને પ્રેમનો વિષય કરીને, ત્હને ઉદ્દેશીને) આકર્ષિત થઇ (ત્હારાથી ખેંચાઇ) તું વિષે (ત્હારામાં) તેમ (ત્હેવું) જડાયુંછે, કે અયસ્કાન્તની (લોહચુમ્બકની) રીત ધારી તે દેખાય છે (લોહચુમ્બકને જેમ લોહ વળગી રહે તેમ ત્હારામાં મ્હારૂં ચિત્ત વળગી રહ્યું છે).

ચરણ ૧. છેલ્લો અક્ષર 'ને' નહિં પણ 'જે' છે. છાપનારની ભૂલ્ય છે.

ચરણ ૩. 'તેમનું વિષે'–આ છાપનારની ભૂલ્ય છે. 'તેમ તું વિષે'–એમ ખરૂં છે.

ચરણ ૪. અયસ્કાન્ત તે આકર્ષક છે માટે તે ચિત્તનું ઉપમાન નથી; પણ 'તું' (યુવતી) નું છે. પ્રથમદર્શને વાક્યોના સંબન્ધથી 'ચિત્ત' નું ઉપમાન ભાસે છે. એટલો વાક્યરચનાનો દોષ લાગે છે.

ત્રીજાચરણમાં 'તેમ' શબ્દ છે હેનો પણ સાપેક્ષસંબન્ધ પ્હરાણે બેસાડવો પડે છે.

"પ્રતપ્ત તે કાઞ્ચન જેમ કાઞ્ચને"—આમ ત્રીજું ચરણ હસ્તલેખમાંનું છાપવું રહી ગયું છે. તપેલું સૂનું તપેલા સૂના જોડે મળી જાયછે. तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् એ

વિક્રમોર્વશીયમાંનું પુરૂરવનું ઉર્વશીને કહેલું વચન સરખાવો.

ચરણ ૩. મને=મનમાં; મનસાથે.

શ્લોક. ૮૮ મો.--

ત્રીજા ચરણને અંતે કશું પણ વિરામચિહ્ન ના જોઇયે. છાપનારની ભૂલ્ય છે.

શ્લોક ૯૦ મો.--

ચરણ ૨. 'મન તે હરી તને'-છાપનારની ભૂલ્ય છે. 'મનને હરી જને' આમ ખરૂં છે.

ઉત્તરાર્ધ—મન ત્હેં હરી લીધું તે પાછું આવ્યુંજ નહિં અને મ્હારી બુદ્ધિ પણ મનની સાથે જ ગઇ; તેથી મ્હારા મનની પ્રવૃત્તિ બધી ત્હારે આશ્રયે જ રહી. મનના સર્વ વ્યાપાર (વિચાર, વગેરે) ત્હને અવલમ્ગીને જ રહ્યા.

શ્લોક ૯૧ મો.—

ચરણ ૧. તાતે (યુવતીના બાપે,-બટુના ગુરુએ) એ વાત (પોતાની પુત્રી અને શિષ્ય વચ્ચેના સ્નેહની વાત) રહસ્ય (રહસ્યમાં) છાની રીતે સાંભળીને તથા જાણીને.

ચરણ ૨. તન્વીમન=તન્વીનું મન. પોતાની પુત્રીની ઇચ્છા જોઇને પ્રસન્ન થઇને.

શ્લોક ૯૨ મો.—

ચરણ ૨. શ્રવણસુભગ=શ્રવણને સુભગ; કાનને સુન્દર લાગતાં. હેવાં વાદ્યમાં,-અર્થાત્-વાદ્યની સાથે, (તરુણિયો

ગીતો ગાતી હતી).

ચરણ ૩. મંત્રનો ધ્વનિ—એમ સંબન્ધ છે.

ચરણ ૪. કામિનીસ્વામી રોચ્યો—કામિનીનો સ્વામી (ગુરુ-કન્યાનો પતિ—બટુ) રોચ્યો, પ્રસન્ન થયો; ખુશી થયો.

અથવા કામિનીને સ્વામી રોચ્યો (ગમ્યો).

શ્લોક ૯૩ મો.—

ચરણ ૧. સ્વજન્મસિદ્ધિ કરવા—બધા પુરૂષાર્થ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—નું સાધન કરવા માટે.

ઉત્તરાર્ધ—એ સર્વના સાધન માટે શરીરનું સંરક્ષણ જરૂરનું છે,—शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् એમ કાલિદાસે કહ્યું છે—અને તે માટે અર્થસાધન અવશ્ય છે, માટે સ્વજન્મસિદ્ધિનો સંબન્ધ પણ અહિં આવ્યો.

ચરણ ૩. શરીરરક્ષણ એ માણસોની કામના (ઇચ્છા) હોયછે.

શ્લોક ૯૪ મો.—

ક્ષિતિપાલ=રાજા; પૃથુરાજ.

ચરણ ૧. પરિશ્રમે=મહેનતથી. રાજાની પાસે પ્હોચનાં કેટલાની ખુશમાતો કરવી પડે, કેટલાના ધક્કા ખાવા પડે, કેટલીવાર નિરાશ થઈ પાછા ફરવું પડે, ત્યહારે મહામહેનતે મળાય.

ઉત્તરાર્ધ—સુવૃત્તિને લીધે અને કષ્ટ કર્યાથી મળેલું મન-

ભાવતું ફળ ઘણું પ્રકાશ પામે, ઘણું કીમતી થાય કાલિદાસે એક ઠેકાણે કહ્યું છે-यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद्रसवत्तरम्

શ્લોક ૯૫ મો.—

આ શ્લોક ૯૪ મો અને ૯૪ મો તે ૯૫ મો એમ હોત તો અનુક્રમ વધારે ખરો અને યોગ્ય થાત, એમ પ્રથમ દર્શને લાગે છે. પ્રથમ દારિદ્રય ભોગવ્યુ; પછી પરિશ્રમથી રાજાને ગળ્યો, પછી (શ્લો. ૯૬) પ્રતિષ્ઠા ઊંચી પામ્યો. પરંતુ આ છે તે ક્રમ વધારે યોગ્યછે. ૯૪ મા શ્લોકમાં કહેલી વાતની પૂર્વની વાત ૯૫ મા શ્લોકમાં કહીછે ખરી, પણ તે વખત સૂધીની સ્થિતિ આ હતી તે બતાવવા તથા 'પરિશ્રમે' હેમાં સમાયલી દાનજનની મુશ્કેલીઓ શામાટે ખમી હેનું કારણ આપવા, ૯૫ મો શ્લોક પછીથી જ આવવો ઊચિત છે.

ચરણ ૨. દ્વિજ અને હેની યોષિતા (સ્ત્રી). 'અને' અધ્યાહૃત છે.

ચરણ ૪. પ્રતિષ્ઠા=ઊંચી પદવી; માનની સ્થિતિ.

શ્લોક ૯૭ મો.-

ચરણ ૨. લક્ષ્મીપતિ—તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત છે. પૂરીએ=પૂરી પણ; પૂરે પૂરી.

'જેવી', 'જે', 'તે', એ સર્વ 'પ્રતિષ્ઠા' ને ઉદ્દેશીને છે.

ચરણ ૪. પોને એક પોતાની સતી પત્નીને વર્યો'તો, કે આ ત્હેવીજ ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠાને વર્યો.

શ્લોક ૯૮ મો.—

પૂર્વાર્ધ—મુખ્ય મન્ત્રીનું અને રાજ્યના તન્ત્રીનું પદ ધારણ કરી રહ્યો; ધીમે ધીમે એ પદવીએ ચઢીને.-મન્ત્રી તે માત્ર counselor સલાહકાર; અને તન્ત્રી તે અમલ બજાવનાર, વ્યવસ્થા ચલાવનાર. બંને પદવી એકઠી હેને મળી.

ચરણ ૪. જે કોઇ પાસે હતું તે સર્વે પ્રસન્ન થયું. આસપાસના સર્વે પ્રસન્ન થયા.

શ્લોક ૯૯ મો.—

પૂર્વાર્ધ—ઊંચી સ્થિતિની હેની ઇચ્છા તે સ્વાર્થના તેમજ પરમાર્થના (પરાર્થના) હેતુ સહિત થઇ હતી. માત્ર સ્વાર્થસાધન માટે નહિં, પણ પરહિત કરવાની શકિત આપનાર સાધન તરીકે અભ્યુદય (સંપત્તિ) ની ઇચ્છા હેની હતી.

ચરણ ૨. પરમાર્થસ્વાર્થના સહેતુ-હામાં અન્વય જરા કઢંગો આવેછે. ષષ્ઠીનો સંબન્ધ 'હેતુ' જોડે છે અને તે શબ્દ સમાસના પેટામાં પેશી ગયો છે તેથી એમ થાય છે. પ્રાર્થના સહેતુક હતી; શો હેતુ? શેના હેતુથી સહેતુક હતી? હેનો ઉત્તર—પરમાર્થસ્વાર્થના હેતુથી સહેતુક; એમ મતલબ છે.

ઉત્તરાર્ધ—મહાપદની પ્રાપ્તિ હેણે હમેશાં પ્રકષ્ટથી (પુષ્કળ કષ્ટથી) પણ દુર્લભ ગણી હતી; પણ તેમ ગણીને ખિન્ન ન્હોતો થયો; હૃષ્ટ ચિત્તથી,-આનન્દિત ચિત્તથીજ દુર્લભતા જોતો હતો; અને તેથી ખેદજનિત નિરાશાને લીધે જે પ્રયત્ન છોડી દેવાય તેમ ના થતાં, આનન્દજનિત આશાને લીધે ઉત્સાહ અને દૃઢતાથી પ્રયત્ન કરીને દુર્લભનો લાભ કર્યો હતો.

શ્લોક ૧૦૦ મો.—

અહિંથી વૃત્તાન્ત એકાએકજ નવો ઉઘડે છે; એ જરાક સહસાભંગ જેવું લાગે છે. પૃથુરાજ, રાજકાર્ય તજી દઇ તદ્દત મોજશોખમાં પડી રહી સંયુક્તા જોડે અંતઃપુરમાંજ પડી રહ્યો હતો, તે સંબન્ધે પૂર્વની કથામાં (ચંદના રાસામાં વગેરેમાં) લાંબુ પુષ્કળ વર્ણન છે. અહિં માત્ર હેનો જરાકજ ઉદ્દેશ કર્યો છે ૩ જા સર્ગમાં હેનું વર્ણન સવિસ્તર કર્યું છે. પણ તે ત્હો હમેશાં હેવી વિલાસપરતામાં રહેતો હતો એમ નથી કહ્યું અહિંયાં તે સમઝાવી લીધું છે. અને નીચે વળી ૫ મા સર્ગમાં પણ એ સ્થિતિ વર્ણવી છે.

ચરણ ૨. વિદશા=અવળી દશા. વિસેખી=વિશેષ રીતે ચીતરીને, વર્ણવીને; ભવિષ્ય રૂપે થનારી અવદશાનું સ્વરૂપ વર્ણનથી ઊભું કરીને.

ચરણ ૩ શુદ્ધાન્ત=અન્તઃપુર. રહેલી=રહીને. પોતાના અન્તઃપુરમાં પોતાના પતિને કહે છે.

ચરણ ૪ બહુ શ્રુતોમાં=બહુ શ્રુત માણસોમાં; જે'ણે સાંભળીને બહુ જ્ઞાન મેળવ્યું છે હેવા માણસોમાં. પ્હેલી=મુખ્ય; સર્વમાં ચઢીયાતી.

શ્લોક ૧૦૧ મો.—

ચરણ ૨. તાણી જાય=તણાઈ જાય; વિપત્તિ ભણી ઘસડાઇ જાય.

ચરણ ૪. નિરાધાર અને વિપક્ષભાવે રહેલા (મન્ત્રીઓનું જોર ના ફાવે–એમ સંબન્ધ છે). વિપક્ષભાવે=વિપક્ષ રૂપે, શત્રુ રૂપે. (વિપક્ષ=શત્રુ); મતલબ કે રાજાને, પોતે બુદ્ધિ ગુમાવ્યા પછી, ડાહ્યા મન્ત્રીઓ શત્રુ રૂપ લાગે.

શ્લોક ૧૦૨ જો.—

વિનેતા વિના (રાજા રૂપ દોરનારના વિના) પ્રજા નિરાલમ્બ (નિરાધાર) થઇ જાય છે (ત્યહારે શું અમાત્ય વર્ગ, કારભારી વર્ગ, પ્રજાને ના સંભાળે ? ત્હેના ઉત્તરમાં કહે છેઃ–)

અમાત્યોને મન તે (પ્રજા) અણમાની (અણમાનિતી) મા જેવી થાય છે. (રાજાની અણમાનિતી રાણી હોય ત્હેને કોઇ મદદ ના કરે તેમ ખાસ વિનાશ પણ ના કરે તેમ) રાજાની અણુમાનિતી થયેલી પ્રજાને અમાત્યો હાથ પણ ના આપે (વિનાશમાંથી બચવાને મદદ પણ ના કરે) તેમ પદ

ઉપરથી (સ્થાનક ઉપરથી) પાડે પણ નહિં (ખાસ વિનાશ તરફ દોરે નહિં); પણ તેમ કોઇ બેલી હેનો ના થાય કે જે બળ કરીને ઉગારે.

આનુમાની કહી તે ઠીક છે, પણ ગાતા કહેવાનું ખાસ કારણ સમજાતું નથી.

શ્લોક ૧૦૩ જો.—

રાજા તે પ્રજાનો પાયો તેમ જ છત્ર પણ છે; (આધાર તેમજ રક્ષક પણ છે; આધાર તેથી આભ્યન્તર વિસ્ખલન ના થાય; અને રક્ષકછત્ર તેથી બાહ્ય સંક્ષોભથી નિવારણ થાય); સચિવો (પ્રધાનમંડળ) તે સ્તમ્ભ; સેના તે કોટ; એમ સૌરાષ્ટ્ર (સુરાષ્ટ્ર, સુવ્યવસ્થિત રાજ્યનો દેશ તે) પ્રાસાદ (મહેલ, કિલ્લાવાળા મહેલ) જેવો છે.

શ્લોક ૧૦૪ થો.--

રાજાને અભાવે, આધાર તથા છત્ર બંને ગયાં તો પરિણામે શાં થાય? માથેથી ઘર ઉઘાડું પડે તો, અર્થાત્ પ્રાસાદનું છત્ર જતું રહે તો, વાવાદળને વંટોળિયાથી (બ્હારના ક્ષોભથી) ઘર પડી જાય.

તેમજ પાયો પડી જાય તો બધા સ્તમ્ભ પડી જાય; આમ રાજા જતે વિનાશ કાળે વિપરીત બધું થાય.

શ્લોક ૧૦૭ મો.–

ચરણ ૨. રાજ્ય–આપત્તિ છાયા=રાજ્યને થનારી આ-

પત્તિની છાયા (ભાવિ આપત્તિની અગાઉથી થતી સૂચનાઓ) ને ઉદ્દેશીને. Coming events cast their shadows. આ વચનનો ભાસ અહિં છે. વિપત્તિ આવવાની વ્હેની સ્યાગતાને લીધે છાયા એ જ યુક્ત છે.

ચરણ ૩. પાર્થિવાર્થે પ્રેરે=રાજા કને જવાનું કહે છે; રાજા કને મોકલે છે. (પણ રાજા કને ગયાની વાત કાંઇ આગળ આવી નથી, તેમ ન ગયાનું કારણ પણ કહ્યું નથી. તેથી એમ માનવું કે તે અનાવશ્યક વૃત્તાન્ત ગણ્યો છે. અથવા રાજાના હિતને માટે ઉપદેશ કરે છે એટલોજ અર્થ 'પાર્થિવાર્થં પ્રેરે' હેનો કરવો પડશે.)

ચકોરી=ચકોરી જેવી ચતુર.

ચરણ ૪. પૂરેપૂરી નીતિ (રાજનીતિ)માં વિજ્ઞાત (જ્ઞાનવાળી) જાતે નારી છતાં. વિજ્ઞાત એ કર્મણિ અર્થે છતાં કર્તરિ અહિં કરવાની છૂટ લીધી છે.

સર્ગ ૫ મો.

શ્લોક ૧ લો.—

ચરણ, ૧. તે પછી—શેના પછી? ૪ થા સર્ગને અંતે મન્ત્રીને હેની પત્ની પૃથુરાજના વિલાસમાં ડુબ્યા વિશે વાત કરે છે તે પછી ? એમ હોય તો તો વિરોધ આવેછે. આ સર્ગમાં વિલાસમાં પડેલાનું વર્ણન છે. અને છતાં મન્ત્રીની સ્ત્રીની વાત પછી પૃથુરાજ રાણીને ઘેર આવ્યો એમ કેમ ? વિલાસમાં તો તે પ્હેલાં જ પડયો'તો. આમ વખતે હશે;-વિલાસમાં તો પ્હેલાંએ પડેલો હતો; પણ છેક રાજકાર્ય ન્હોતું તજ્યું, અને રાણીને ઘેર માત્ર આવતો જતો ર્‌હેતો હતો. (તેટલું પણ વિલાસલીનતા ને લીધે અનિષ્ટ હતું એમ મન્ત્રીની પત્નીને લાગેલું.) પણ તે પછી તો રાજકાજ તજી જ દઇને રાણીને મહેલ આવીને કાયમનો વસ્યો. બીજા ચરણમાં 'વસ્યો' છે તે ઉપરથી આવો અર્થ કરી સકાય છે.

પ્રણયવાતકારણે=પ્રેમની વાત માટે; પ્રેમની બાબત માટે; અર્થાત્—પ્રેમકેલિ માટે.

ઉત્તરાર્ધ=રોહિણી ચન્દ્રની માનિતી છે (સર્વ નક્ષત્રોમાં).

શ્લોક ૨ જો.—

ચરણ ૧. નામ=જરાક; લગાર.

ચરણ ૨. પ્રચુમ્બનાર્જવે=પુષ્કળ ચુમ્બનની પ્રાર્થનામાં (માટે).

અર્ધઆસન=સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે. બે જણાં ગળી એક આસન ઉપર બેઠેલાં તેથી અર્ધ આસને બેઠેલો રાજા ચુમ્બનાર્થે રાણીનું મુખ જરાક ફેરવી (અર્થાત્-ફેરવતે),

ઉત્તરાર્ધ—નારી (રાણી) પણ મુખ નાથને નિકટ (સમીપ) માનથી (સહેલાઇથી નહિં, પણ કાંઇંક આનાકાની કર્યા પછી) ધરીને પ્રેમ બતાવતી હતી.

પૂર્વાર્ધમાં 'ફેરવી' એ અપૂર્ણ ક્રિયા પછી કોઇ મુખ્ય પૂર્ણ ક્રિયા ન આવવાથી જરા વ્યાકરણદોષ આવે છે. 'ફેરવી=ફેરવતે' એમ અર્થ બેસાડવો પડે છે.

શ્લોક ૩ જો.—

ચરણ ૧. તેહની=રાજાની.

ચરણ ૨. વિપ્રયોગ=વિયોગ. આટલા દિવસ સૂધી વિયોગ હતો તેથી.

ચરણ ૩. સંયુગે=સંયોગે. ('સંયુગ'નો ખરો અર્થ તો યુદ્ધ થાય. સર્ગ ૭ શ્લો. ૧૨ માં તથા આ સર્ગના જ શ્લોક ૧૨ માં યુદ્ધના અર્થમાં એ શબ્દ વાપર્યો પણ છે.) પણ અહિં 'સંયોગ'માંના 'ઓ' ને ટુંકાવી દીધો લાગેછે.

ઉત્તરાર્ધ—(વિયોગથી મન્દ થયેલી) રાણી સંયોગે રવિના સંયોગથી કમલિની ખિલે ત્હેવી પ્રફુલ્લ બની. 'તે'

'જ્યમ' એ બરોબર સંબદ્ધ નથી અને સાપેક્ષ શબ્દો વિના-ના છે તેથી વાક્યરચના કઢંગી થાયછે.

શ્લોક ૪ થો.—

ચરણ ૧. ફેરવી વધૂ=વધૂને (યુવતીને) ફેરવી, પોતાના ભણી ફેરવી. (ફેરવા પૂર્ણ ક્રિયાપદ છે).

ચરણ ૩. પસારી=પસારીને. હેનું કર્મ 'મુષ્ટને' છે. ભરે =પકડે.

ચરણ ૪. મત્ત થાય-કર્તા 'રાગ' છે.

શ્લોક ૫ મો —

ચરણ ૧. કેશપાશ=કેશકલાપ; વાળનો જથો. રાજાએ રાણીનો કેશપાશ પકડીને ત્હેમાં હાર (ફૂલનો) ગૂંથ્યો હતો.

ચરણ ૨. તે વસ્ત્રથી દબાઇ ગયો અને ખશી ગયો.

ચરણ ૩. અર્થ સ્પષ્ટ નથી. રાણીના હાથના કડાથી હાર ગુંથાયલો.

ચરણ ૪. ત્યાં=રાણીના શરીર તરફ અથવા ગુંથાયલા હાર તરફ.

શ્લોક ૬ ઠ્ઠો.—

ચરણ ૧. અર્થ સમજવામાં અડચણ પડે છે. કાન્તનું અંગ પકડીને (અર્થાત્, કાન્તને વળગીને) અંગના (પ્રેમ વાત કાઢતી)-એમ અર્થ વધારે યોગ્ય લાગે છે; પણ તેમ કરતાં 'રંગ'નો અર્થ તથા વાક્યમાં સંબન્ધ કશો જડતો

નથી. કાન્ત (રમણીય) અંગમાં રંગ ધરીને (ફુલ્લાંસ ધરી-ને-અથવા સૌન્દર્ય ધરનારી) અંગના, એમ અર્થ કાંઈ સં-ભવિત અથવા ધાર્યો હોય એમ નથી લાગતું.

ચરણ ૪. સૃષ્ટિહેતુ=સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિનું કારણ. વિશ્વ શી રીતે, શા માટે, સરજાયું એ પ્રશ્ન.

શ્લોક ૭ મો.—

ચરણ ૧. ગમે-રાણીને.

ચરણ ૨. યુક્ત=સુન્દર રીતે રચાયલાં. ભર્યો=ભરાવવાળો; પુષ્ટ. ઉરુ=(ઊરુ) જાંઘ.

ચરણ ૩. રજાના દીર્ઘ બાહુના બળથી રાણી નમે (દ-બાય; વાંકી વળે).

ચરણ ૪. કો=કોણ. પ્રેમહાર્દ=પ્રેમનું ઊંડું રહસ્ય, અંદર-તત્ત્વ.

શ્લોક ૮ મો.—

ચરણ ૧. આભરણ તથા વાસ (=વાસસ્, વસ્ત્ર). ઘરેણાં પણ નાજૂક અને આછાં, અને વસ્ત્ર પણ ઝીણું.

ચરણ ૨. સ્મિત કરે તે વખત સુન્દર (સુરચિત તથા સ્વચ્છ) દાંત જણાય તેથી આ ઠેકાણે 'સસ્મિતે' અને 'સુ-ઘડ દન્તની' એ વર્ણન સહજ રીતે જ સુયુકત આવ્યું છે, અને તે વગરપ્રયાસે જ.

ઉત્તરાર્ધ—હે ભારતી રાજવીર! (ભારત વર્ષના રાજાઓ-

માં શૂર) હેવા કિયા વીર રિપુ (બહાદુર દુશ્મન)ને મારીને તું અહિં યમરૂપ ઝુઝે છે ? મ્હને યમ જેવી પીડા કરતો યુદ્ધ કરે છે ? આ પ્રેમપરિહાસમાં જ પૂછેલું સમઝવાનું, રાજાનું શૌર્ય જાણીતુંજ હતું.

શ્લોક ૯ મો.—

ચરણ ૧. પીવર=પુષ્ટ; ભરાવવાળા. દમાય=પીડાય; ચગદાય.

ચરણ ૨. દમાય, (એટલે) સુન્દરી બેઠી થાય, કાન્તને ગળે પોતાના ભુજ (નાંખીને). આમ સંબન્ધ છે.

ચરણ ૩. મધ્ય=અધવચ. (બેઠી થતાં અધવચ). રુન્ધી =રોકીને.

ચરણ ૪. અંક=ખોળો; ખોળામાં (સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે).

શ્લોક ૧૦ મો.—

રતિના સ્વરૂપનું (સુરતના સ્વરૂપનું) બધું અંગ (—નાં બધાં અંગ) ભાસ્યું (ભાસ્યાં); (પ્રથમ ત્રણ ચરણમાં કહેલા ભિન્ન ભિન્ન ભાવને લીધે);—એ પ્રેમથી ગર્વિત થયેલી હતી, વળી વિહારથી શંકિત (ભયયુક્ત) થતી, તેમ વળી અત્યાર સૂધી રાજા ન્હોતો આવ્યો તે વખતના વિયોગ પછી સંયોગ થવાથી મત્ત પણ થઇ હતી, અને વળી પ્રિયને કામ (મદન) પૂર્ણ દેખીને લજ્જિત થતી હતી;—આમ

અનેક પરસ્પર-વિરુદ્ધ ભાવ ઉપરાઉપરી પ્રસરતા હતા. તેથી રતિનાં સર્વ અંગ પૂર્ણું જામ્યાં હતાં.

શ્લોક ૧૧ મો.—

ચરણ ૨. નિતમ્બના ભાર (ભરાવ)ને લીધે ભોગ્ય (તેથી ભોગયોગ્યતા વિશેષ ઉત્પન્ન કરી લોભક થતી).

ભામિની=ભામિનીને. દ્વિતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત.

ચરણ ૩. તેમ=મનાવે એટલે. સ્મરકલેશ=મદનપીડા; કામનું ઉદ્દીપનથી થતું જોર. મનાવે એટલે રાણીના હૃદયની મદનપીડા જણાઇ આવતી હતી. માનનો ઢોંગ ન કરતાં કહી દેતી હતી કે—

ચરણ ૪. નાથ ! દિન કે યામિની (ત્હમારે વિયોગે) કયેગે કર્યાં જતાં ન્હોતાં.

શ્લોક ૧૨ મો.—

ચરણ ૧. સંયુગે=યુદ્ધમાં. શરીર મ્હારૂં યુદ્ધમાં (રણસંગ્રામમાં) હોયછે, પણ ચિત્ત તું વિષે (ત્હારામાં) હોય છે. 'ચિત્ત તું વિશે' ને બદલે 'ચિત્તનું વિશે' એમ છાપવાની ભૂલ્ય છે.

ચરણ ૨. એમ=એમ કહીને.

પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ વચ્ચે વાક્યસંબન્ધ જણાતો નથી; અને તેથી પૂર્વાર્ધ સ્વતંત્ર વાક્ય જેવું હોવા છતાં, 'વધારીને' એ અપૂર્ણ ક્રિયા પછી કોઇ પણ પૂર્ણ ક્રિયાપદ નથી તેથી અધૂરો રૂહે છે.

ઉત્તરાર્ધ—અર્થ પૂરો સમઝાતો નથી. ત્રીજા ચરણનો તો નથીજ બરોબર સમઝાતો. કૂમળે કરે શ્યામ વસ્ત્ર ખસે એટલે શું ? અને તે (રાણી) મદનવીરનો ભાર સહે; એ એ વાક્યો વચ્ચે વિરોધસંબન્ધ શો તે ન સમઝાયાથી અર્થની અસ્પષ્ટતા આવે છે.

શ્લોક ૧૩ મો.—

ચરણ ૨. અંગને તથા મનને મોહ કરાવતી. મોહ તો મનનેજ થાય, પણ ત્હેના વિકારનો આવિર્ભાવ અંગમાં પણ પસરે તેથી મનને તથા અંગને મોહ કરાવતી કહીછે.

ચરણ ૪. સુવ્રત=? સુવૃત્ત; સારાં આચરણનો ?–પણ એ વિશેષણ નિરર્થક અને અસ્થાને અહિં છે.

ચિદન્ત=ચિત્તની અંદર; એમ અર્થ લાગે છે. પણ ચિત્=ચેતન્ય છે, ચિત્ત નથી. ચૈતન્ય ઉપરથી ચિત્તનો અર્થ પરંપરાએ કઢાય,–વખતે.

શ્લોક ૧૪ મો.—

ચરણ ૧. સુવર્ણ=સુન્દર રંગના. (ઓઠનું વિશેષણ). ઓઠમાં સ્મિત કહ્યું પછી 'આનન'નો સંબન્ધ વાક્યમાં બેસતો નથી.

ચરણ ૨. જોઇને—હેતું કર્મ 'સ્મિત' છે.

પ્રણયરાગ=પ્રેમની આસક્તિ; પ્રેમનો જોસ.

ઉત્તરાર્ધ—અર્થ સ્પષ્ટ નથી.

શ્લોક ૧૫ મો.—

ચરણ ૧. અંગ વિમુખ આણતી=પાછું મ્હોં ફેરવીને વળી જતી.

ચરણ ૨, ચરણ ૩. વાક્યસંબન્ધ બરોબર નથી બેસતો. તાત્પર્ય સમઝાય છે.

જઘન અને અંગમાં ભરેલી—ભરાવવાળા જઘન અને બીજાં અંગોવાળી. એમ પ્રિયાનું વિશેષણ કરી લઇયે તો બને. પણ એમ ઉદ્દિષ્ટ હશે કે કેમ તે સંદિગ્ધ છે.

ચરણ ૩. વધી=પાસે વધારે જઇને.

શ્લોક ૧૬ મો.—

ચરણ ૨. દંડનું=શિક્ષાનું, સજાનું (ચિહ્ન).

ચરણ ૪. રાણીનું—મન અધ્યાહાર્ય.

સ્નેહથી મન ભરે, એમ અર્થ હશે. પણ ખાતરીથી સમઝાતું નથી.

શ્લોક ૧૭ મો.—

ચરણ ૧. મત્ત થયા છતાં રમ્યતામાં ભંગ ના પડેલો. મત્ત થયેલાં માણસો વિસ્ખલિત થાય છે; તે સુન્દર ના હોય તો અરમ્ય જણાય છે.

ચરણ ૨. પ્રિયથી ઘણી ગાઢ ગ્રહી (પકડાયલી; આશ્લેષમાં પકડાયલી) પોતાને જોઇને;

ચરણ ૩. પ્રધનમાં=યુદ્ધમાં. આ સુરતયુદ્ધમાં ત્હારાવિના

મ્હારે બીજો કોઇ રિપુ નથી.

ચરણ ૪. એમ પતિ ભણી બોલીને (પતિને કહીને) શમવે-હેને શાન્ત કરે;

પણ આ સર્વ અર્થનું પૂરૂં હાર્દ નથી સમઝાતું.

શ્લોક ૧૮ મો.—

ચરણ ૨. આછું સૂતું=સૂનાનાં ઘરેણાં આછાં,—વિરલ અને નાજૂક.

ઉત્તરાર્ધ—બીજું કોઇ ન્હોતું જોતું,-માત્ર સૃષ્ટિ સાક્ષીભૂત હતી; રાજાએ શ્રી (રાણીની યૌવનશ્રી) લુંટી તે કુચના ભંગમાં જણાતી હતી. આમ કાંઇક અર્થ હશે. 'લૂંટ્યો'–એ કર્તરિપ્રયોગ અપરિચિત છે.

શ્લોક ૧૯ મો.—

ચરણ ૧. અર્થસંબન્ધ નથી સમઝાતો.

ચરણ ૨-૩-૪. પતિને સ્નેહબદ્ધ જોઇને હામથી (હિમ્મતથી) રાણી કહે—'તું મનુષ્ય છે છતાં દિવ્યછે, માટે ત્હને નરદેવ લોકો કહેછે.'

આ વચનનો સ્નેહબદ્ધતાનો અને હામનો શો કાર્યકારણસંબન્ધ હશે તે જણાતું નથી.

એમ વખતે હોય કે સ્નેહબદ્ધ છે એમ જાણ્યાથી ખુશામતિયણ ગણવાનો ડર જતો રહેલો.

શ્લોક ૨૦ મો.—

રાજા રાણીને આનને મુખદઇ (કપોલે વ્રણદઇ) પછી

થી દયા કરીને ઉર ઉપર હાથ ફેરવતો; તે જેમ સૃષ્ટિને (પોતાની પ્રજાની દુનિયાને) તાપ આપી (તાપ બતાવી, શાસનાદિકનું જોર બતાવીને) પછીથી મૃદુ થઇને પ્રજાને સુખ આપે (રક્ષણાદિકથી) તેમ કૃતિ થઈ હતી.

શ્લોક ૨૧ મો.—

ચરણ ૧. અર્થ સ્પષ્ટ નથી સમઝાતો. 'વિહાર બંધ પડ્યા પછી' એમ કાંઇ તાત્પર્ય લાગેછે. 'વિભાવ' શબ્દ શા અર્થમાં વાપર્યો છે તે સમઝાતું નથી.

ચરણ ૨. કામિની સુભગ=કામિનીનો પ્રિય તેથી સુભગ (ધન્ય).

મેઘ બંધ પડીને ભૂમિને સુન્દર કાન્તિમાં કહેવો સમારે છે તેમ રાજા પણ મનોહર વિહાર શાન્ત થયા પછી રાણીને સુન્દર કાન્તિમાં સમારતો હતો. આમ કાંઇક તાત્પર્ય લાગેછે. પણ 'જેમ' અને 'શું' એ બે એકઠાં આવવાથી રૂપક અને ઉત્પ્રેક્ષા, જે એકઠાં ના આવી સકે તે એકઠાં આવી વિરુદ્ધતા થઇછે. તેમજ રાજાનેજ હાવી ઉપમાનો કલ્પક બનાવ્યોછે તે બહુ ઠીક નથી લાગતું, જો કે હેમાં દોષ નથી.

શ્લોક ૨૨ મો.—

પૂર્વાર્ધ—જથ્હાં (જેવી) એ સુઘડ હાથવાળી સુન્દરી (વિહારાન્તે) ઊઠીને ઊભી થઈ, એટલે હેને (હાથ પકડીને) લઇને ઊંચે ચઢીને (દાદરો ચઢીને) વિમાનમાં (મહેલની

અગાશીમાં) ગયો. વિમાન=મહેલ. અગાશીનો અર્થ અહિં ઉદ્દિષ્ટ લાગેછે; પણ 'વિમાન'નો એ અર્થ જાણ્યો નથી. મહેલમાં ગયો એમ કહી સકાય નહિં કેમકે મહેલમાં જ છે,

ચરણ, ૩. 'જે' નો સાપેક્ષ નથી. સહજ પાદપૂરણાર્થે જેવોછે. જે નવીન પવન તે એમ અધ્યાહૃત 'તે' લઇયે તો ચાલે.

ત્યાં—એ વિમાનમાં; ઊંચી અગાશીમાં.

શ્લોક ૨૩ મો.—

ચરણ ૨. વિપર્ણ=કાંઇક ઝાંખા પડેલા

વિવર્ણ રંગ—હેમાં જરાક પુનરુક્તિ આવેછે ખરી. પણ વિવર્ણનો અર્થ 'ઝાંખો' એટલોજ લેતાં પુનરુક્તિ જતી રહેછે.

ચરણ ૩. ચિત્રકારને ચીતરવા લાયક વિષય બનાવીને. હેવી સુન્દર રંગની રચના થયેલી.

ચરણ ૪. નીર=નીરમાં

શ્લોક ૨૪ મો.—

ચરણ ૧. પ્રતિવિભાસ=સ્હામો પ્રકાશ.

બીજા ચરણમાંના 'તેજનો' સાથે સંબન્ધ છે. નદીમાં સાન્ધ્ય તેજનો સ્હામો પ્રતિચ્છન્દ પડતો હતો. નદીમાંથી સ્હામું તેજ નીકળતું હતું.

ચરણ ૨, ૩. જેમ કોઇ ચક્રવર્તીની સલૂણી (સુન્દર)

કીર્તિ ચક્રવર્તીના અવસાનનો (પડતી દશાનો) પ્રતિવિભાસ આપતી હોય, (તેમ નદી સાન્ધ્ય તેજનો પ્રતિવિભાસ આપતી હતી.)

ચરણ ૪. અવસાનની દશા માટે શ્યામ (ઝાંખી પડેલી) દીપ્તિ (તેજ) વાળી કાન્તિ ધરતી (કીર્તિનું વિશેષણ છે. કો–કો (ચરણ ૨ તથા ૪ માં) પુનરુકત છે.

શ્લોક ૨૫ મો.—

પછી રાજા તથા રાણી પ્રેમપૂર્ણ નેત્રથી એક બીજાને નિહાળીનિહાળીને લીન થઇ અંતે નિદ્રામાં પડયાં.–એમ તાત્પર્ય છે.

ચરણ ૧ પ્રેમનાં ચકષ ('ચપક' ને બદલે ભૂલ્યથી 'ચકષ' થયું લાગે છે—મદિરા પીવાના પ્યાલા) જે નેત્ર, પ્રેમરૂપી મધ જે'માં ભરેલું હેવા નેત્રરૂપી પ્યાલા ત્હેના પાનમાં. 'નેત્ર' એ સમાસમાં ભરાયલા શબ્દને એકલાને ઉપમાનરૂપ 'ચકપ' શબ્દ મૂકવામાં જરાક વ્યાકરણદોષ આવે છે.

ચરણ ૨. તે–રાજા તથા રાણી.

ચરણ ૩. રાજાને ઊંઘમાં પણ દુશ્મનોનો વધ કર્યાંનાં સ્વપ્ન આવતાં હતાં. (આટલો વિલાસપર મદનવીર છતાં હ્રદયમાં તો રણવીરજ હતો).

ચરણ ૪. શાન્તિમાં=નિદ્રાની શાન્તિમાં. સખી સમી=કોઇ પણ રીતે બાધ થયા વિના, બાધ કર્યા વિના; રાત્રિ ગઈ; માટે સખી જેવી.

શ્લોક ૨૬ મો.—

ચરણ ૩. હોઇને=રહીને. અન્તરપટાન્ત–અન્તરપટમાં. (પડદાની બ્હાર).

ચરણ ૪. બન્દી બોલતે (બોલતાં) રાજાનો ભાવ (મનનું ધ્યાન) ત્યહાં (બન્દીના ગીતમાં) ભળ્યો (પેહું) બન્દી=સ્તુતિપાઠક; ભાટ.

શ્લોક ૨૭ મો.—

ઉષાને ઉપમેય અને રાણીને ઉપમાન બનાવવામાં રાણીના સૌન્દર્યને ચઢતી પદવી આપી છે. તેમજ, રાજાને રાણી પ્રિય તેથી હેનું સામ્ય આપ્યાથી રાજા ઊઠીને જોવાંને આકર્ષાય એ પણ આ ઉપમાનું બીજ છે. અને આમ ઉભય રીતે જોતાં ઉષા રાણી જેવી રમ્ય ઊગી કેહેવું ન કહેતાં 'થઇ' એમ કહેવામાં રસમય નાગરિકતા સમાઈ છે. જાતે રાણી જેવી સુન્દર નથી, પણ અત્યારે હેનાજેવું સૌન્દર્ય કાંઇક પ્રયત્ને ધારણ કર્યું છે, જોકે તેટલી સુન્દરતાતો નાજ આવે. આમ ધ્વનિ એક આટલા 'થઇ' શબ્દમાં સમાયો છે. બન્દીના આ બધા શ્લોકો સરલ તથા સુન્દર છે; ત્હેમાં કેટલાક વિશેષ સુન્દરમાંનો આ એક છે.

શ્લોક ૨૮ મો.—

જે'વી નમ્ર અને પ્રીતિકર એ ત્હારી પ્રિયા (રાણી) છે ત્હેવીજ, વિભાત (પ્રભાત)ના શીતળ વાયુથી, નમ્ર

પ્રીતિકર ઉષા વિભાથી (તેજથી) કાંઈ (અવર્ણ્ય) રંગ ચીતરીને તુજ (ત્હારી) કીર્તીના રંગ મથી મથીને પૂરે છે. આકાશમાં ઉષાએ પૂરેલા રંગ તે રાજાની કીર્તીના લેખ એમ રમ્ય કલ્પના છે.

મથી—એમ કહ્યાથી એમ સૂચવાયછે કે ઉષા જેવી દિવ્ય દેવતાથી પણ પૃથુરાજના કીર્તિલેખ પૂરા લખાતા નથી; લખતે મહેનત પડે છે.

શ્લોક ૨૯ મો.—

ચરણ ૨. અર્થ સ્પષ્ટ નથી. દેવગણ ત્હારા—શું?—ગણે? ગુણ? તો એ અધ્યાહાર ક્યહાંથી લાવવો. અને વળી ગુણ ગણના ઉત્તરાર્ધમાં તો પાછી આવેછે. કદાચિત્ આમ અર્થ હશેઃ—હે દેવ! (રાજા!) ત્હારા ગણ (અનુયાયી વર્ગ) મંદિરમાં (રાજમહેલમાં) વાદ્યના સુભગ શબ્દો ગણે છે.—અર્થાત્, તરેહ તરેહનાં વાદ્ય વાગે છે તે જૂદાં જૂદાંની ગણના કરેછે, વાદ્યની પરીક્ષા કરેછે; અર્થાત્—અનેક જાત્યનાં ઘ વાગેછે.

ચરણ ૩. આદ્યના—'ગુણ'નું વિશેષણ છે. પ્રથમના ગુણ—હાનપણથી જ સંપાદન કરેલા ગુણ.

પુરવિશેના અંગના—એમ સંબન્ધ છે.

શ્લોક ૩૦ મો.—

ચરણ ૩. 'નિરપરાધી' અને 'ભલો' એ 'તું' નાં વિશે-

પણછે નિરપરાધી અને ભલો તું છતે સર્વ જન્તુજાતિ સુખીછે એમ પક્ષીનાં ગાન સૂચવેછે.

શ્લોક ૩૧ મો.—

રણમંડલેશના (રણભૂમિમાં મળેલા માંડલિક રાજાઓના) મુગટમાંના મણિ સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી સ્હામા કિરણ ફેંકી (પ્રતિમુખ આપી) ચળકે છે તે ત્હારા તેજના સૂર્યજ બધા, ત્હારાથી જ (ત્હારા પ્રતાપથીજ) તપેછે. સૂર્યથી ચમકતા માંડલિક રાજાઓના મુકુટમણિયોને પૃથુરાજના તેજના સૂર્ય (દરેક ભિન્નભિન્ન) કલ્પ્યાછે.

શ્લોક ૩૨ મો.—

અરુણના તેજથી ફૂલ ખિલેછે અને પવનમાં ઝીલે છે (આનંદથી લ્હેકેછે) તેજ પ્રમાણે પ્રજાનાં મન ત્હારા ગુણથી વિનોદ લેછે અને લસેછે (ઉલ્લાસ પામેછે; તેજસ્વી થાયછે).

પ્રથમ ચરણમાં 'જે' છે તે સાપેક્ષ શબ્દ વિનાનોજ રહે છે. ફૂલો વિશે કાંઇક આગળ ઉત્પ્રેક્ષા કરવાની હોય એમ 'જે'થી વાક્ય શરૂ કરીને લાગે છે; પણ 'તેમ' એ વાક્ય આવતાં જૂદાંજ સંબન્ધ એ વાક્યોનો બની જાયછે.

ચરણ ૩-૪. 'તાહરા ગુણથી લોકનાં મન વિનોદને લે લસે'–આમ સંબન્ધ છે.

શ્લોક ૩૩ મો.—

ચરણ ૧. પર્ણ–ફૂલની પાંખડીના અર્થમાં આ શબ્દ વા-પર્યો જણાય છે.

'પ્રભાતહિમબિન્દુ' એ સમસ્તપદ 'પડી' નો કર્તા છે અને તે Nominative absolute છે; એટલે હેને બીજું મુખ્ય ક્રિયાપદ નથી જોઇતું.

ચરણ ૩. 'દર્શાવે'નો કર્તા 'કુસુમ' અને કર્મ 'અશ્ર'.

ચરણ ૪. અર્થ સ્પષ્ટ સમઝાતો નથી. કાંઇક આમ હશેઃ—તે હર્ષનાં અશ્રુ તું મળ્યાથી વધારે વધ્યાં છે. ત્હારા જેવો રાજા મળ્યાથી વધારે થયાં છે. (પણ આમ કરવામાં ઉત્કર્ષમાં ખામી પડે છે. એ અશ્રુ તે રાજાના સંયોગથી ઉત્પન્ન જ થયેલાં કલ્પવાને બદલે તેથી વધવાનું કહેવાથી ખામી આવે છે.) પણ આમ અર્થ થાય;—વધ્યાં ઘણાં= બહુ વધેલાં, ઉભરાયલાં હર્ષનાં અશ્રુ તું મળ્યાથી કુસુમો બતાવે છે.

શ્લોક ૩૪ મો.—

ચરણ ૨. મર્મર રવે=મર્મર એમ અવાજ કરીને. 'મર્મર' એ પાંદડાંના અવાજને વધારે લાગૂ પડે છે.

ચરણ ૩. નગદેવતા=પર્વતની અધિદેવતા.

ચરણ ૪. સ્રોતમૂર્તિ=સ્રોત (નદીપ્રવાહ)ની મૂર્તિ ધારણ કરનાર. (નગદેવતા.)

ત્રીજા ચરણની પૂર્વે 'જે' નો સાપેક્ષ 'તે' અધ્યાહાર્ય છે. નદીનું રૂપ ધરીને પર્વતદેવતા દેશ દેશ જઈ રાજાના ગુણ મર્મર રવથી ગાય છે.

શ્લોક ૩૫ મો.—

કૂંપળો ખીલવાની વાતને પ્રતિરૂપ ઉપમાન વાક્યમાં કશું નથી. એટલી ક્ષતિ જણાય છે.

ચરણ ૪. રાજાને હાથે ઝાડ પળાયાં, તે રાજાએ જાતે સીંચ્યાથી નહિં પણ હેની આજ્ઞાથી.

શ્લોક ૩૬ મો.—

અર્થ સ્પષ્ટ નથી. કાંઇક આમ હશે:—

જે વિભાત (પ્રભાત) મધુર નિભા (દીપ્તિ)થી ભાતભાતના અનેક રંગ (આકાશ, ભૂમિ વગેરે ઉપર) પાથરે છે, તે ત્હારી પ્રજા સૃષ્ટિના વિભવે (પ્રકૃતિના સૌન્દર્યમાં (ત્હાર વડે વૃત્તિ (= ?) ગણે છે.

ઉત્તરાર્ધનો અર્થ બહુજ ન સમઝાય હેવો છે. 'તું વડે' અને 'તું થકી' એ પુનરુક્ત લાગે છે; તથા સંબન્ધ શેની જોડે રાખે છે તે નથી જણાતું. તેમજ 'વૃત્તિ' વગેરે શા અર્થમાં શબ્દો વાપર્યા છે તે નથી જણાતું.

શ્લોક ૩૭ મો.—

ઉષા રંગ ધારે છે તે ત્હારો યશ જ છે એમ જ્ઞાનીઓ

ગણે છે; (કારણ કે) તું વણ (ત્હારા વિના) સર્વમાં (સર્વ ઠેકાણે) ધ્વાન્ત (અંધકાર)જ છે.

૪ થા ચરણમાંના 'તાહરો' નો સંબન્ધ ૩ જા ચરણમાંના 'સુયશરંગ' સાથે છે.

ચરણ ૨ ઉષાને પોતાનું ઉર બતાવતી કલ્પી છે, એ રમણીય કલ્પના સ્વાભાવિક છે. અને વેદમાં *એક ઠેકાણે એવીજ કલ્પના છે તે ભીમરાવના જોવામાં જો નહિં આવી હોય તો, અપૂર્વ ન છતાં હેમના મનમાં સ્વતઃ ઉત્પન્ન થયેલી ગણવી જોઇશે; અને એ વેદમાંની કલ્પના હેમના જોવામાં આવી હશે, તો હેનો સંસ્કાર અહિં પ્રગટ થયેલો ગણવો.

શ્લોક ૩૮ મો.—

ચરણ ૨. સુનેરીની—ષષ્ઠીપ્રત્યય નિરર્થક લાગે છે. સુનેરી કિનાર—એમજ કહેવું છે. અથવા—સુનેરી (રંગ)ની—એમ ગણિયે તો બંધ બેસાડાય.

ચરણ ૩. ધરે—કર્તા 'ઉષા' છે.

ચરણ ૪. પ્રિયાનુકારિણી—(તુજ—ત્હારી) પ્રિયા (રાણી) નું અનુકરણ (નકલ) કરનારી. અર્થાત્, રાણીની પેઠે ઉષા સુનેરી કિનારનો સિંદૂરિયા સાળુ પ્હેરે છે.

---

*ઋગ્વેદ ૧—૯૨—૪ જુવો. muir's Sanskrit Texts vol. V. P. 183 and 185 જુવો.

શ્લોક ૩૯ મો.—

જે બ્રહ્મવિત્ સરિત્‌ને તટે સ્નાનથી વિમલ થયા ત્હેમણે ધ્યાનમાં (ધ્યાન ધરતી વખત) આશિષ સહિત કહેલા શબ્દમાં ત્હારૂં નામ, ત્હારૂં સારૂં વાચ્છિને, ધર્યું છે. અર્થાત્, ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરતી વખતે એઓ ત્હને શુભાશિષો દે છે.

ચરણ. ૧. બ્રહ્મવિત=બ્રહ્મને જાણનારા.

ચરણ. ૨. તે-ત્હેમણે, એમ તૃતીયા જોઇયે.

ચરણ. ૩. આશિષે સહિત-આશિષથી સહિત (યુકત). અર્થાત્-આશિષ સહિત. આમ જરાક ક્લિષ્ટતા આવે છે.

ચરણ. ૪. તે—પુનરુકત અથવા વ્યર્થ લાગે છે. તે સારૂં -એમ 'સારૂં' જોડે સંબદ્ધ ગણીને અને 'અત્યન્ત, પ્રસિદ્ધ, ઊંચા પ્રકારનું (સારૂં, હિત)'-એમ અર્થ પ્હરાણે બેસાડાય.

શ્લોક ૪૦ મો.—

ચરણ. ૧. ઉઠયા-ઉઠેલા (સૂરિનું વિશેષણ).

ચરણ ૨. તું પરાક્રમ=ત્હારૂં પરાક્રમ (ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ).

ચરણ ૩. હેમવર્ણ થકી-સૂનેરી વર્ણ (અક્ષર)થી; 'લખે' (ચરણ ૪.) જોડે સંબન્ધ છે. તુંપરે ત્રુઠયા-ત્હારા ઉપર ત્રુઠેલા (તુષ્ટ થયેલા). 'સૂરી'નું વિશેષણ

ચરણ ૪. સૂરિ=પંડિત; કવિ. (કવિ, સૂરિ, એ શબ્દો

પંડિતના પર્યાયો જ છે; અસલના વખતમાં કવિત્વ અને પાંડિત્ય બંનેનો સંબન્ધ આવશ્યક મનાતો હતો વગેરે કારણથી).

પ્રભાતમાં ઊઠીને સૂરિયો ત્હારૂં પરાક્રમ સાંભળી પ્રસન્ન થઇને સૂનેરી અક્ષરે ત્હારા લેખ (ત્હારાં યશોગાન) લખે છે.

શ્લોક ૪૨ મો.—

ચરણ ૨. નવાં કરે=તાજાં કરે; પ્રફુલ્લ કરે.

ચરણ ૩. રક્ષણપરિશ્રમો—હેનું (ભૂમિનું) રક્ષણ કરવામાં ત્હેં પરિશ્રમ લીધેલા તે. મને=મનમાં (૪ થા ચરણમાં 'ધારી' છે તે સાથે સંબન્ધ છે).

ચરણ ૪. પ્રત્યુપકૃતિક્રમો=પ્રત્યુપકાર (ઉપકારના બદલા)ના ક્રમ (કૃતિયો)

ધરે—હેનો કર્તા 'ભૂમિ' છે.

આ શ્લોકમાંની કલ્પનાને કાંઇક મળતીજ કલ્પના સર્ગ ૧ લાના પરિશિષ્ટમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં છે. ત્હાં ઉપકાર પ્રત્યુપકારની આપ લે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોમાં માંહિં માંહિં છે (જલ અને ફૂલની વચ્ચે); અહિં પ્રકૃતિસ્વરૂપ અને મનુષ્યની વચ્ચે છે (ભૂમિ, વૃક્ષ અને પૃથુરાજ વચ્ચે).

શ્લોક ૪૨ મો.—

ચરણ ૧. નૃપ–સંબોધન છે. 'જે' અને 'તેમ' એ બેથી થતો, વાક્યનો સંબન્ધ અથવા સંબન્ધભંગ શ્લોક ૩૨ માં છે તે રીતે જ છે.

અહિં જરાક અલઙ્કારમાં ક્ષતિ આવે છે. બાહ્ય દર્શને –વાક્યરચના જોતાં,–સરોવરને પ્રતિરૂપ રાજાની કૃપા છે, અને રવિપ્રસાદને પ્રતિરૂપ વિલાસ છે; કો'નો વિલાસ ? એ ઊણું રહે છે. પણ રાજાનોજ વિલાસ સમજવો; તો રાજાની જ કૃપા અને રાજાનો જ વિલાસ હેમાં બહુ અર્થ પણ નથી સમઝાતો અને ઘોટાળો પણ થાય છે. ખરી વાત એ છે કે રાજા તે રવિના પ્રતિરૂપ ધાર્યો છે; પછી કૃપા અને વિલાસ એ આણીને ગડબડ થઇછે.

શ્લોક ૪૩ મો.—

પ્રથમ ચરણ સ્વતંત્ર જ વાક્ય છે; પછીનાં વાક્યો જોડે કાંઇ, સામ્ય વગેરેનો સંબન્ધ જણાતો નથી. પણ જાણે હોય એમ શરૂ થયું લાગે છે; તેથી અલંકારમાં તૂટક પડે છે.

રવિકિરણથી દુષ્ટ પ્રાણી ખશી જતા (જાય છે; શિયાળ, વરૂ, વગેરે), તેમ ત્હારા ગુણોને વિશે (ગુણોના પ્રકાશમાં, પ્રકાશથી) બધા હલકા માણસો શમી જાય છે. આ છેલ્લા વાક્યમાં શો ભાવાર્થ છે તે સ્પષ્ટ સમઝાતું નથી. હલકા માણસો રાજાના ગુણમાં શમી જાય એટલે શું ?

શ્લોક ૪૪ મો.—

ચરણ ૧. નૃપેન્દ્ર—સંબોધન છે. પૂર્વાર્ધમાં 'છે' 'થયો' કહેવું ક્રિયાપદ લેવાનું છે.

દિનકરપ્રભાવથી સર્વ ગ્રહવર્ગનો અસ્ત જે થયો તે ત્હારા મહાનુભાવથી થતા સુભટશત્રુવર્ગનો નાશ સૂચવે છે.

ચરણ ૪. મહાનુભાવથી=મહાન્ પ્રભાવ–પ્રતાપથી.('અનુભાવઃ પ્રભાવેચ' અમરકોશ).

શ્લોક ૪૫ મો.—

રાત્રિના અંધકારમાં તેજસ્વી થઇને ખીલેલો ચંદ્રમા રવિ ઉદય થતાં હારી જઇ ખિન્નકાન્તિ અને મન્દ થઇ વ્હીલો પડી ગયો, અને તેથી ક્ષમા માગતો હોય એમ સંતાઇ જાય છે.

અંધારામાં ચંદ્રનું જોર અને તેજ ચાલ્યું ત્હેમાં શું ? તેજોનિધિ સૂર્ય ઊગતે તો બધો હેનો દમામ રદ થયો.

શ્લોક ૪૬ મો.—

આ શ્લોક ૪૫ મા શ્લોક જોડે યુગ્મક લેવાનો છે. પૃથુરાજ તે સૂર્ય અને મ્લેચ્છરાજા (શાહાબુદ્દીન ગોરી) તે ચન્દ્ર એમ કલ્પના છે.

ચરણ ૧. મ્લેચ્છ મુખ્ય=મ્લેચ્છનો મુખ્ય(અધિપતિ,રાજા).

ઉત્તરાર્ધ—તોપણ પવનથી ચંચલ (હાલતાં) કરોડો વૃક્ષની ડાળીઓ વડે ચન્દ્ર શરણ સૂચવે છે; એ ડાળિઓ પછા-

ડી સંતાઇ અરત પામતો ચન્દ્ર શરણે આવ્યોછું એમ સૂચવે છે. મ્લેચ્છ રાજાને પણ આ પર્યાયે લાગૂ પાડવાનું છે. પણ મ્લેચ્છરાજવાળું ઉપમેયવાક્ય વચમાં આવ્યું છે અને ઉપર નીચે ચન્દ્રસંબન્ધી વાક્યો આવ્યાં છે તેથી જરાક કઢંગુ થયું છે. ઉત્તરાર્ધવાળા વાક્યનુંઉપમેય વાક્ય અનુક્ત રાખી વ્યઙ્ગ્ય રાખી સકાય એટલે બહુ અડચણ નથી.

શ્લોક ૪૭ મો.—

પૂર્વાર્ધ-તું એ ઉષાપતિ (સૂર્ય)ના સરખો શોભતો હવે ઉદયના તેજથી (સૂર્યોદયના તેજથી) જાગીને તૈયાર થા.

ચરણ ૪. આ અતિશય સુન્દર કલ્પના છે; જેવી સાદીં ત્હેવીજ સુન્દર અને સત્યગર્ભ કલ્પના છે. પૂર્વક્ષિતિજને અડકીને ઊભેલું સૂર્યનું બિમ્બ જાણે ક્ષણવાર જગત ઉપર સર્વત્ર નજર ફેરવતું ડોકિયું કરતું ના હોય એ ખરેખરી મનોહર છબિ કવિત્વની દૃષ્ટિયે જ જણાવાની.

શ્લોક ૪૮ મો.—

ચરણ ૧. નરેન્દ્ર—સંબોધનછે.

વનઅન્તકૂપમાં—વનોની અંદરના કૂવાઓમાં; બાગાયતોના કૂવામાં. ઉપવનના અર્થમાં વન વાપર્યું લાગેછે. એમ હતું તો—'જે પ્રભો! ઉપવનસ્થકૂપમાં'—એમ કર્યું હોત તો વધારે ઠીક થાત.

ચરણ ૨. પાણી કઢાય—કૂવામાંથી કોસ વડે ખેંચીને.

ચરણ ૩. કોસના પયડાના ચિચૂડ ચિચૂડ અવાજ વિશે આ વર્ણન છે.

ચરણ ૪. તે–તે શબ્દ. શ્રમે–શ્રમવડે: શ્રમવડે ઉપાર્જન થતી ખેતરોમાંથી ઉત્પન્ન થતી સમૃદ્ધિ. તે રાજાની જ સમૃદ્ધિ.

શ્લોક ૪૯ મો.—

ચરણ ૧. કાન્તિમાં ઉષાના મુગટ જેવો.

ચરણ ૨. જ્યોતિરંગ–પૂર્વાકાશમાં ઉષાકાળે નારંગી રંગે ઝળહળતો જ્યોતિ (તેજનો જથો).

આ રંગને મદથી ભરેલો કહી સુન્દર તેમ જ ભવ્ય સજીવારોપ કર્યોછે. દમામથી ઝગમગતો માટે મદ ભરેલો.

ચરણ ૩. કાન્તિમાં–'ક્રાન્તિમાં' મૂળમાં છે ત્હેને બદલે આ ખોટું છપાયું છે. ક્રાન્તિ=હુમલો; યુદ્ધ.

ઉત્તરાર્ધ—(એ જ્યોતિરંગ) તે, તું, (ત્હને) કવચ (બખ્તર) ધારણ કરીને ક્રાન્તિમાં (યુદ્ધમાં) ચઢેલો જોઈ, (અર્થાત્ રણે ચઢેલો તે વખતે પ્રગટ થયેલો). ત્હારો પ્રતાપ (તેજસ્વી પ્રકાશ) જ ઊગ્યો છે.

આ ભવ્ય રૂપક રમણીય છે.

શ્લોક ૫૦ મો.—

પૂર્વાર્ધ–યુદ્ધમાં જવાને ત્વરિત (ઉતાવળો થયેલો) ત્હારો અશ્વ આકળો થાયછે.

ઉત્તરાર્ધ–એ અશ્વ તું તણો (ત્હારો) ખરેખરો વિક્રમ-પ્રતિમછે;–અર્થાત્–ત્હારા વિક્રમ (પરાક્રમ)ના સમોવડિયો છે. વિક્રમ તે જે'ની પ્રતિમાછે–એમ બહુવ્રીહિ લેતાં અશ્વ-ની પ્રતિમા વિક્રમ બનેછે; પણ તેમ ઇષ્ટ નથી. વિક્રમની પ્રતિમા અશ્વછે. માટે પ્રતિમાના અર્થમાં 'પ્રતિમ' એમ રૂપ લઇ વિક્રમની પ્રતિમા એમ તત્પુરૂષસમાસ કરવો પડશે.

ચરણ ૪. જે નવાં નવાં (નવામાં નવાં) હોય તે વ-સન (વસ્ત્ર) તું ધારણ કર્યે આમ સાપેક્ષ (તે) તથા ક્રિયા-પદ (હોય) અધ્યાહાર્ય છે.

શ્લોક ૫૨ મો.—

ચરણ ૧. કોવિદ=કવિ; પંડિત. (આ વિશે શ્લો. ૪૦ માં 'સૂરિ' શબ્દ ઉપર ટીકા જુવો). બન્દિજનના આ શ્લોક કવિત્વયુક્ત જ છે બન્દિજન (ભાટ) તે અસલ કવિ જ હતા. કવિનું પૂર્વરૂપ ભાટ હતા.

ચરણ ૩. સમરાઙ્ગણાભણી=યુદ્ધના આંગણા તરફ. સમર =યુદ્ધ. અઙ્ગણ=આંગણું. ૦તરપ સજ્જ થાય–અર્થાત્, ૦તરપ જવાને સજ્જ થાય. 'જવાને'–એ અધ્યાહાર સહ-જ રીતે લેવાશે.

ચરણ ૪. અરિ (શત્રુ) ના ભંગ (વિનાશ, વધ) ના ક્રૌર્યથી; શત્રુનો વધ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલી ક્રૂરતાને લીધે આંખ્ય (પૃથુરાજની) તેજસ્વી થઇ હતી. આંખ્યમાં

યુદ્ધકાળની વિકરાળતા પ્રકાસતી હતી. યુદ્ધમાં શત્રુને મા-રવામાં ક્રૂરતાનો ઉપયોગ તો થાયજ. પણ તે દોષરૂપ ક્રૂરતા નહિં.

શ્લોક પર મો.—

ચરણ ૧. ઉચ્ચ કો અસિ—કોઇક ઊંચીજ જાત્યની તરવાર. 'કો' એ શબ્દથી અવર્ણ્યતા દર્શાવી છે. અસિ અને ધનુષ્યને ધરીને (લઇને) એમ અન્વયછે.

ચરણ ૨. યુક્ત=યોગ્ય; ઘટતાં; યુદ્ધમાં જતે પ્હેરવાને યોગ્ય.

પાણીદાર તરવાર અને ધનુષ્ય લઇને યુદ્ધયોગ્ય પટકુલથી પૃથુરાજ વિરાજતે (શોભતે છતે; શોભ્યો તે વખત),—

ઉત્તરાર્ધ—રાણી રાજાને હાથ દઇને (કંઠે હાથ નાંખીને) કહે છે—"રણાન્તમાં જતે (રણસંગ્રામની અંદર જતાં) મ્હને તું મનમાં લાવજે (મ્હને યાદ આણજે; ભૂલી ના જઇશ"). આ લાગણીમાં બે તરેહના ભાવ રહ્યા છે;—એકતો પ્રેમની પરાકાષ્ઠા અને બીજું પ્રિયાના સ્મરણથી થતું શૌર્યનું ઉદ્દીપન. બેમાંનો કિયો ઉદ્દિષ્ટ હશે તે ખાતરીથી નથી કહેવાતું પણ વિલાસપરતાની જ મૂર્તિ સંયુક્તાને ગણી છે તેથી પ્રથમનો જ ભાવ હશે એમ લાગે છે.

શ્લોક પ૩ મો.—

ચરણ ૧. લેઇને—હાથમાં લેઇને. (હડપચી અને ગાલના

ભાગને નીચેથી હાથમાં પકડીને).

ચરણ ૩. ઘણું દુખી—'સુમુખ'નું વિશેષણ છે.

વગર બોલ્યે મુખમુદ્રા ઉપર દુઃખ જણાઈ આવતું હતું, હેવું દીન બનેલું (પતિ યુદ્ધમાં જનાર તેથી);—માટે 'અવાચકપણે (અવાચકપણાથી–૦પણા સાથે) દુખી' કહ્યું છે.

ચરણ ૪. મુખ હાથમાં લીધું; પછી એકદમ રાણીથી પોતાના મનને વિમુખ (અળગું) કર્યું. એક કઠણ પણ એકાએક પ્રયાસે જ એકદમ મનમાંથી પ્રેમ વગેરેને ખશેડી દીધો, એક આચકામાંજ,—એમ ભાવ છે. માટેજ "સુમુખ (હાથમાં) લેઇને" એમ કહીને તરત ત્હેની સાથે સંબદ્ધ રીતે જ 'મન વિમુખ કર્યું' એમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતી રીતે કહ્યું છે; પણ વિરોધનો આભાસ છે. એ વિરોધમાંથી તો ઉપરનો ભાવ વ્યકત થાય છે.

શ્લોક ૫૪મો—

તોપણ તે ક્ષણે (સહસા પ્રયાસે. રાણીથી છૂટા પડતાં) પૃથ્વીનો પતિ (છતાં) પોતાનો અનન્ય અધિકાર ભૂલ્યો, (પોતાના જેવી પદવી બીજાની નહિં હેવી સર્વોપરિ રાજાની પદવી ભૂલી જઇને, (વિહ્વલ થઇ ક્ષોભવશ થયો). પણ જેવી પાછી એકવાર મનમાં ચેતના થઇ (મન જાગ્રત થઈ સાવધ, સાવચેત થયું) એટલે તરત "હું મનુષ્ય છું"

(અર્થાત્-હાવા પ્રેમ, વિરહ, વગેરેથી થયેલા વિકાર જેવી નજીવી વાતથી ન હારતાં મનુષ્યત્વના ઊંચા ગુણ—ધૈર્ય વગેરેનું અવલમ્બન કરવું જોઇયે) એમ સમઝીને જરા ઠર્યો (શાન્ત થયો; સ્વસ્થ થયો).

શ્લોક ૫૫ મો.—

તે પ્રવૃત્તિ તજીને (એ પ્રવૃતિ-અર્થાત્-રાણીના વિરહથી ક્ષોભ વગેરે ભાવમાંનું રોકાણ-તજી દઇને, હેમાંથી મનને છોડવીને) એકદમ એકલો રાજા ત્યહાંથી (રાણી પાસેથી) વન્ધ (પૂજવા લાયક) ગૃહદેવતા (ઘરના દેવના દેરાસર) લગી સત્વર જેમ (જે'વો) જાય છે, કે ત્હેવોજ (પાછળથી —આગળ પાછળથી) આવતા (દોડી આવેલા) અનુજનથી (પાર્શ્વચરોથી-ખિદમતગારોથી) વીંટાઇ વળાયો (હેની આસપાસ વીંટાઇ વળ્યા). રાજા જેવો મહાન્ પુરૂષ એટલે છેક પણ એકલો કેમ જાય ! કરીને અનુચરો તરત હાજરીમાં હાજર રહ્યા.

શ્લોક ૫૬ મો.—

ચરણ ૧. આ એક પૂર્ણ વાકય હોવું જોઇયે એમ અર્થસમ્બન્ધ જોતાં લાગે છે, છતાં 'જોતો' અથવા 'બોલ્યો' કે એવું કાંઇક ક્રિયાપદ ખૂટે છે. રાજાએ દરેકની ભણી ક્રમથી (એક પછી એક દરેકને) વિનયનાં વચન કહ્યાં;-એમ અર્થ લાગે છે.

ચરણ ૨. અનુજનોયે મનમાં પ્રીતિ આણીને બાણ ઊંચાં કરીને ધર્યાં; રાજાના સંમાનાર્થે Arms present કરવા જેવું કાંઇક આણ્યું લાગે છે. ઉદગ્ર=અગ્ર ઊંચાં ક-રેલાં હેવાં.

ચરણ ૩. પછી ચાલતાં ચાલતાં દાસીઓએ આવીને ઉપહાર (ભેટ, નજરાણો) દઇને વિધિથી (રાજાને ઘટે તે પ્રમાણે, રિવાજ મુજબ) હેને વીનવ્યો (વિનંતિ કરી)–શી વિનંતિ કરી તે સમઝાતું નથી અને વીનવવું એ અહિં નિરર્થક લાગે છે. વીનવ્યો=માન આપ્યું, એટલોજ અર્થ ધાર્યો હશે.

ચરણ ૪. પછી બધાંએ (રાજા, અનુજનો, દાસીઓ–સર્વે) હરખથી જયદ્વાર તરફ (વિજયતોરણ તરફ અથવા જય અપાવનાર દ્વાર તરફ) હીંડયાં. નેને–હાનો સંબન્ધ નથી સમઝાતો. આંખ્યોમાં હરખ કરીને, અર્થાત, આંખ્યમાં હર્ષ બતાવીને; હર્ષિત નયને; આમ વપતે હોય. જયદ્વાર=વિજયતોરણ (triumphal arch) લઇયે તો અયુક્ત લાગે છે. શત્રુને જીત્યા પછી પાછા આવતે વિજયતોરણ રચાય. છતાં વિજય કરવા માટે જાય છે માટે હેવાં તોરણ રચેલાં માનીયે. અથવા જયમેળવવા જવા માટે જે મહેલનો દરવાજો શુભ ગણાતો હતો તે–એમ અર્થ લઇયે. અથવા મહેલનો હમેશનો દરવાજો–અને તે રસ્તે જ-

ઘને જયમેળાવવાનો ધારેલો માટે જયદ્વાર એમ હશે.

શ્લોક ૫૭ મો.—

ચરણ ૧. ઊમરો—એ જયદ્વારનો ઊંબરો. સમાર્યો—શણગાર્યો; સ્વચ્છ કરીને ચિત્રથી શણગાર્યો.

ચરણ ૨. ધાર્યો—કર્તા—'પ્રતિહારે'

ચરણ ૩. અટકાવ્યો—કર્તા 'પ્રતિહારે' એમ અધ્યાહાર હશે.

શૂરપૂરે વ્હેતો—શૌર્યના જોસમાં ધશીને ઝડપથી જતો.

ચરણ ૪. વદાય થતી વખત શુભવિધિ કરવા માટે બધી કુલયુવતીઓને પ્રતિહારે નૌકારૂપે આણીને રાજાને અટકાવ્યો. આમ કાંઈક અર્થ લાગે છે. ખાતરીથી નથી કહી સકાતું. અને 'નૌકારૂપે' કહેવામાં શો હેતુ છે તે નથી સમઝાતું.

શ્લોક ૫૮ મો.—

ચરણ ૧. અગ્રેથી ભાલા ધરી—ભાલાઓ ટોચેથી પકડીને—એટલે—અણીયો હાથમાં ઝાલીને એમ નહિં પણ અણિયો ઊંચે દેખાય એમ; અર્થાત્—ભાલા ઊંચા કરીને; ઉત્સાહમાં તથા રાજાના સંમાનર્થે ભાલા ઊંચા ધરીને.

ચરણ ૨. છોડી બાંધી કટાર—કટાર કમરે છોડીને પાછી બાંધીને. (વિશેષ દૃઢ તૈયારીનું આ સ્વરૂપ બતાવેછે; જો કે સસજ્જતામાં અને કવાયદમાં ખામી જણાય છે).

અર્થ આ હશે એમ કલ્પના છે. બીજો જડતો નથી.

રાષ્ટ્રજયનો ધ્વનિ–ભારત દેશનો જય થાઓ હેવી તરેહનો પુકાર. ભારતવર્ષની જે બોલાવીને, એમ અર્થ છે.

પૂર્વાર્ધ પૂર્ણ વાક્ય જણાય છે. અને હેમાં પૂર્ણ ક્રિયા 'બાંધી' શિવાય બીજી જણાતી નથી. અને તેમ લેતાં એ ક્રિયાનું અર્થસંબન્ધે પ્રાધાન્ય લગારે નથી તેથી ક્ષતિ આવે છે. જયધ્વનિ ઉચ્ચાર્યો (ઉઠાવ્યો) એમ કહેવાનું મુખ્ય છે અને મુખ્ય ક્રિયાપદના રૂપમાં જોઇતું હતું

ચરણ ૩. તેથી–જયધ્વનિના પુકારનો અવાજ સાંભળીને.

ચરણ ૪. જાણેકે પોતાના પતિ–પૃથુરાજ–નો યશઃપ્રભાવ હેનાથી (અશ્વથી) આગળ ના જતો હોય એમ કરીને; આગળ દોડતા પૃથુરાજના યશના પ્રભાવને પકડી પાડી હેનાથી આગળ જવા માટે જાણે ના હોય એમ. આમ અર્થ લાગે છે. પાણીદાર ઘોડો પોતાનાથી બીજાને આગળ જતો ના ખમી રહે.

પતિનો પ્રભાવ યશનો–અર્થાત્–પતિના યશનો પ્રભાવ. પ્રભાવનો ષષ્ઠીસંબન્ધ પતિ જોડે હોઇ વળી તરત યશ જોડે કર્યો છે તે જરાક વ્યાકરણદોષ જેવું જણાય છે; પણ પતિનો પ્રભાવ–શેનો ? યશનો, પતિના યશનો;–આમ વિચારનો ઉત્પત્તિક્રમ જોતાં રૂપ પણ એમ મૂકાયાં છે એ જોતાં દોષ મ્હોટો નથી; દોષ નથી એમ પણ કહેવાય.

જે રીતે=જાણે કે. ઉત્પ્રેક્ષાવાચક તરીકે આ શબ્દો સાધા-રણ રીતે નથી વપરાતા. ઉપમાવાચક છે. પણ અહિં ઉપમા ઇષ્ટ નથી એમ લાગે છે.

શ્લોક ૫૯ મો.—

પૂર્વાર્ધ—અર્થ સ્પષ્ટ નથી જણાતો. પ્રતેથી-?

'તોએ' એ 'સુધીર' અને 'વિહ્વલ' વચ્ચે વિરોધ બ-તાવી સકે. પણ એ શબ્દ આવ્યા છે હેવા કે અલંકૃતા-ઙ્ગને પણ વિરોધના એક પક્ષમાં મૂકે છે અને ત્હેમાં કાંઇ સાર્થક્ય નથી જણાતું.

વળી પાછી મનવૃત્તિની વિહ્વલતા થઇ. શા માટે? કાંઇ પ્રસંગ નથી આણ્યો. ભાવિ પરાજયના અશુભચિહ્ન તરીકે આ સ્થિતિ વખતે વર્ણવી હશે-તો ચરણ ૪ માં દેવલોકે કરેલી વૃષ્ટિ અસ્થાને થાય છે.

ચરણ ૩. વિષમક્રમે હીંડયો—એકધારાં નહિં હેવાં પગલાં-એ ચાલ્યો-(ઘોડાનેજ ચલવ્યો એમ સમઝવું; પોતે ઘોડા ઉપર છે તેથી).

વિહ્વલ વૃત્તિને લીધે વિષમ પગલાં. આં અર્થ સુઘટિ-ત નથી લાગતો. વિષમનો અર્થ વસમાં, બહુજ કઠણ, જોરદાર વેગવાળાં એમ અર્થ લેવાય; પણ ક્લિષ્ટતા આવે.

ચરણ ૪. આ અદ્ભુત અંશ અસંભવિત છતાં જાણી જોઇને કવિયે મૂક્યો છે.

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો.

શ્લોક ૧ લો.—

ચરણ ૧. તે શુભ ક્ષણે-જય કરવાને નિકળવાના શુભ મુહૂર્તે. રોક્યો-કર્તા 'અનુજાએ' (અધ્યાહૃત) છે.

ચરણ ૨. ઉત્સુક-રણમાં જવાને ઉત્સુક થઇ રહેલો.

વીર=શૂર. ટોકયો-કર્તા-'અનુજાએ' ઉપર પ્રમાણે. ટોકયો=ઉભા રહો, મ્હારી વદાય લીધા વિના ક્ય્હાં જાઓ છો એમ કરીને.

ચરણ ૪. અનુજાય-'ય' પાદપૂરણાર્થે છે. અનુજા=ન્હાની બ્હેન.

• સમસ્ત વચ્ચે—બધા સૈનિક વગેરેની વચમાં થઇને, રાજાનો ઘોડો હતો ત્ય્હાં, આવી.

શ્લોક ૨ જો.—

ચરણ ૧. કરે-પોતાના (બ્હેનના) હાથ વડે. ગળામાં =પૃથુરાજના ગળામાં.

ચરણ ૨. વધાવી લીધો—આ અયુક્ત લાગે છે. જનારને નહિં, પણ આવનારને તો વધાવી લેવાનું જાણ્યું છે. 'વદાય કીધો' એમ કહ્યું હોત તો ઠીક હતું.

ચરણ ૪ વિનમ્ર શીર્ષે-રાજાના નીચા નમાવેલા માથા ઉપર. રાજા ઘોડા ઉપર તેથી માથું નીચું નમાવવું પડેલું – હાર પ્હેરતે-તેજ વખત મૂઠી ભરીને ફૂલ પણ હેના માથા ઉપર નાંખ્યાં.

ત્રીજા ચરણમાં ફૂલની મૂઠી આપી કહી છે અને વળી ૪થા ચરણમાં મૂઠીને જ માથા ઉપર નાંખી કહી છે; એ ગુંચવાડો થયો છે. ફૂલની મૂઠી કોઇ દાસીએ આપી તે લઇને બ્હેને ભાઇના માથા ઉપર નાંખી એમ કરીયે તો બંધ બેસે. પણ 'દાસીએ' એ અધ્યાહારના નિયમ વિરૂદ્ધ અધ્યાહાર લાવવો પડે છે.

શ્લોક ૩ જો.—

ચરણ ૩. ઉપહાર=ભેટ. તે તો મ્હોટાંને અપાય. પણ અહિં તો બ્હેન પોતાને માટે ઇનામ માગે છે તે અર્થે ઉપહાર શબ્દ યોગ્ય નથી,

શ્લોક ૪ થો.—

ચરણ ૧. વિક્રમરંગ—યુદ્ધમાં બહાદુરીનો રંગ (રમી),

ચરણ ૨. કળથી તથા બળથી માત્ર બુદ્ધિહીન બળ કર્યાથી પરાજય પોતાનો થાય, માટે બુદ્ધિ અને શૌર્ય બંને વડે. સંયુગઠામ=સંયુગ(=યુદ્ધ) ને ઠેકાણે. ઊંડો—રંગનું વિશેષણ છે. 'પુષ્કળ' એમ અર્થ છે.

ચરણ ૩. કીર્તિરૂપી દિવ્યવધૂ. કીર્તિ મૂર્ત નહિં તેથી 'અલોકય' (અદૃશ્ય) કહી છે.

ચરણ ૪. મહાશયારમ્ભ=મહાશયોના (મહાન્ હૃદયભાવવાળા માણસોના) આરમ્ભ (=પ્રયત્ન; પ્રયાસ; ઉચ્ચવૃત્તિયો).

શ્લોક ૫ મો.—

ચરણ ૧. 'કયારે'=કદિપણ; અર્થાત્-વખતે ક્ષણિક પરાજય થાય તોપણ.

ચરણ ૨ તથા ૩ મળી એક વાક્ય છે.

ચરણ ૪. જોરો—આ શબ્દ અને તે બહુ વચનમાં અહિં ક્ષતિકારક લાગે છે.

શ્લોક ૬ ઠ્ઠો.—

ચરણ ૨. આતો પ્રશંસાની વિરુદ્ધ અર્થ બને છે, પણ તાત્પર્ય એમ લાગે છે કે તું જીતીશ હેમાં નવાઇ અથવા સંશય છે જ નહિં.

ચરણ ૩. અમિત્રે=શત્રુઓની પાસે. સાથી=મદદગાર.

શ્લોક ૭ મો.—

ચરણ ૩. આધિનો અર્થ તો માનસિક દુઃખ છે; પણ અહિં 'કાયિક દુઃખનું કારણ', 'દુઃખજનક દેખાવ' હેવો કાંઇંક અર્થ છે. યુદ્ધમાં અનેક દુઃખદાયક બનાવ બને તે જોઇને બ્હીલો પડે; એમ અર્થ લાગે છે.

શ્લોક ૮ મો.—

ચરણ ૧. અરિ (દુશ્મન)ની સાથે પ્રસંગ પડતાં (અર્થાત્, દુશ્મન જોડે યુદ્ધમાં) લઢતાં અધીર થઇ જઇને (ધૈર્ય ખોઇને).

ચરણ ૨. ભીરુ=બ્હીકણુ.

ચરણ ૩. 'તે' અધ્યાહાર્ય છે. જે ભીરુ થઇ જગા તજી-ને જતો રહે તે.

ઠેઠો=ઠેઠ. એ અવ્યયને વિશેષણ બનાવી દઇ જાતિ લ-ગાડી જણાય છે.

અથવા ઠેઠો=નમાલો. એમ હોય. પણ હેવો શબ્દ જાણ્યો નથી.

શ્લોક ૯ મો. —

ચરણ ૧. સૈનિક-સંબોધન છે. "હે સૈનિકો!" એમ. આ શ્લોકથી માંડીને ૧૭ મા શ્લોક સુધી સૈનિકોને સં-બોધીને પૃથુરાજની બ્હેનનાં વચન છે.

શ્લોક ૧૦ મો.—

ચરણ ૨. કાં=અથવા. 'પ્રયોજને' નો અર્થ પણ બરો-બર નથી બેસતો.

ચરણ ૩. આમ=અહિં; દિલ્હી ભણી.

ચરણ. ૪. યશરૂપી દેહમાં લાગારે આછો (ઊણો, ક્ષતિ પામેલો) નહિં. હેવો પાછો લાવો. હેના યશને ઝાંખ લાગ્યા વગર પાછો લાવો; અર્થાત્-વિજય મેળવીને.

કાંતો વિજય મેળવીને પૃથુરાજને યશઃશરીરે અક્ષત પાછો લાવો; (આ શ્લોકને અંતે પૂર્ણવિરામને બદલે અર્ધ-વિરામ ચિહ્ન જોઇયે). અથવા તો—

શ્લોક ૧૧ મો.—

રણમાં સંકટ ખમી ભારતવર્ષની લાજ રાખો; યુદ્ધમાં પડીને (મરણપામીને) પણ લાજ રાખો. આમ ૧૦ મા તથા ૧૧ મા શ્લોકમાંના 'કાં'–'કાં' નો સંબન્ધ છે.

ચરણ ૧. 'કાં રણમાં'–ને 'બદલે 'કારણમાં' એ છાપનારની ભૂલ્ય છે.

ફને ભ્રમે–મ્હોટી ફલંગોએ.બધે ભમી વળીને; ચારે બાજૂ બહાદુર ફલંગોથી ઘૂમીને.

ચરણ ૩. મહાર્હ=મોંઘી. પાસે= પોતાની પાસે.

શ્લોક ૧૨ મો.—

ચરણ ૪. વળજો=પાછા આવજો. આખા=અક્ષત; કુશલ; જીવતા.

શ્લોક ૧૩ મો.—

કાં=અથવા. હાનો સંબંધ સ્પષ્ટ નથી. વખતે પૂર્વના શ્લોક જોડે સંબંધ હશે. 'અથવા ધૈર્ય રહે તો, અને મ્હારે રણમાં સાથે આવવાની જરૂર ના હોય તો–આર્યભૂમિનું રક્ષણ કરી પ્રસિદ્ધિ લેજો'–આમ હશે.

પૂર્વાર્ધ–પ્રયત્નથી સંચરીને=મહેનતથી યુદ્ધમાં ઘૂમીને. પ્રયત્નથી સંચરીને મહાર્યભૂમિનું રક્ષણ કરીને;– આમ અન્વય છે.

મહાર્યભૂમિ=મ્હોટી આર્યભૂમિ.

ઉત્તરાર્ધ-(ત્હમારી) પ્રસિદ્ધિ હતી અને છે ત્હેવી ને ત્હેવી રાખીને લ્હાવો લેજો, અને યશની વાત કહેવાને પાછા આવજો (કહેજો=પાછા આવીને કહેજો)—આમ અર્થ લાગે છે. પણ 'પ્રસિદ્ધિ' અને 'લ્હાવો' એ શબ્દો તથા 'રાખી' અને 'લેજો' એ શબ્દો ગોઠવણમાં ગુંચવાઇ ગયા છે, અને વાક્યરચનામાં દોષ તેથી કરીને આવે છે. પ્રસિદ્ધિનો લ્હાવો-એમ સમાસ લેતાં પણ વાંધો આવે છે. 'હતી' એમ નારી જાતિ અસમસ્ત પદ 'પ્રસિદ્ધિ'નેજ લાગૂ પડે છે તેથી; અને 'લ્હાવો રાખી લેવો' ના કહેવાય (લેવો, લઇ લેવો-કહેવાય) તેથી.

શ્લોક ૧૪ મો.—

આ શ્લોકમાં મુખ્ય ક્રિયાપદની બાબતમાં ગડબડાટ થઈ ગયો છે. મુખ્ય ક્રિયાપદ ત્રીજા ચરણમાંનું 'લે' જણાય છે; પણ હેનો સંબંધ 'રિપુ હણીને'ની સાથે નથી. રિપુ હણીને જીવનારને તો સ્વર્ગમાં દેવનું સ્વરૂપ લેવાનો પ્રસંગ નથી. તેમજ પ્રથમ ચરણમાં 'મરીને'છે ત્હેનો સંબંધ 'લે' સાથે છે અને વળી ૪ થા ચરણમાં 'લઢતાં પડે' છે ત્હેનો પણ સંબંધ 'લે' સાથે આવીને પુનરુક્તિ કરતાં પણ વધારે ગુંચવાડો થાય છે. તેમજ ત્રીજા ચરણને અંતે 'તે' છે અને ૪ થા ચરણને અંતે 'તે' છે તે બંને ૪ થા ચરણમાંના 'જે'ના જ સાપેક્ષ હોઇ પુનરુક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

બાકી શ્લોકનો અર્થ તો જણાય હેવો છે.

ચરણ ૪. કહે—કર્તા—લોકો. એમ લોકો કહે છે કે, હેવું કહેવાય છે કે—આમ અર્થ છે.

શ્લોક ૧૫ મો.—

ચરણ ૧. યુધાન્ત=યુદ્ધની અંદર. 'યુદ્ધાન્તઃ' શુદ્ધરૂપ.

ચરણ ૪. તેથી—ત્હેના કરતાં; કાયરને જણનારીના કરતાં.

શ્લોક ૧૬ મો.—

પૂર્વાર્ધ—પ્હેલાં બહુ બડાઇના બોલ બકીને પછી રણ-સંગ્રામમાં ચઢ્યા પછી ડરીને પાછાં પગલાં ભરે.

ઉત્તરાર્ધ—હેવો બાયલો પ્રથમથી જ વ્યંડળ કેમ ના જન્મ્યો ? એમ તાત્પર્ય છે. વ્યંડળમાંથલો—એ ઉદ્દેશ્યપર જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે વિધેયપર છે.

શ્લોક ૧૭ મો.—

હે આર્યના માની (અભિમાની) સુપુત્રો! કોટિ ઉપાય કરીને આ ભૂમિને રાખવાની (હેનું મ્લેચ્છના હાથમાં જતાં રક્ષણ કરવાની) પૂર્વેથી કહેલી કૃતિ ચિત્તમાં ધરો (પૂર્વજોએ ઉપદેશ કરેલી કૃતિ કરવાનું ચિત્તમાં રાખો);—કારણ કે, જનિતા કરતાં પણ પ્હેલી સ્વજન્મભૂમિ છે.

શ્લોક ૧૮ મો.—

હવે પાછી પૃથુરાજને સંબોધીને કહે છેઃ—"પ્રવીર! તું એ—ઇત્યાદિ."

શ્લોક ૧૯ મો—

ચરણ ૧. શિરગ્ર—આ વિચિત્ર શબ્દ બનાવ્યોછે. શિર+અગ્ર મળી શિરગ્ર ના થાય. તેમ સંસ્કૃત શબ્દ શિરસ્ છે. અને શિર અને અગ્ર બંને કહેતાં પુનરુક્તિ થાય છે. સામન્તને મોખરે રહેલો એમ કહેવાનું છે.

ચરણ ૨. વિભેદસંભેદ—સેનાને છુટી પાડવી, પાછી જોડવી વગેરે વ્યૂહરચનાઓ; લશ્કરને યુદ્ધમાં પ્રેરવાની કળાના વિશેષ ભાગ.

પૂર્વાર્ધમાં અપૂર્ણું વાકય આવી ત્રીજું ચરણ નવુંજ અસંબદ્ધ વાકય મૂકેછે તેથી અધૂરૂં લાગેછે. પણ પૂર્વાર્ધનો સંબન્ધ ૪ થા ચરણ જોડે આવી પૂર્ણ વાકય થાયછે. તો પણ ત્રીજા ચરણનું સ્વતંત્ર વાકય આમ વચમાં ઘુસાડયાથી વાકયરચનાનો દોષ આવેછે.

"૦ ગણાધને તું—શોભા રાખજે"—એમ અન્વય છે.

ચરણ ૪. 'આ'—'રાજય'ની જોડે સંબદ્ધ છે.

શ્લોક ૨૦ મો.—

ચંદન અને પુષ્પ વળગેલી ભીની થયેલી મોતીની માળા પૃથુરાજે (પોતાના ગળામાંથી કાઢીને) બ્હેનના માથા પાસે પોતાના ભુજ આણીને હેના ઉર ઉપર પ્હેરાવી.

પોતાના શરીર ઉપર પુષ્પચંદન હોવાથી માળા તેવી થયેલી.

શ્લોક ૨૧ મો.—

વદે—'પૃથુરાજ' કર્તા છે.

પૃથુરાજ કહેછે—"તું સહુ નારીવર્ગમાં વધી (ચઢિયાતી થઇ); ઇત્યાદિ".

ચરણ ૩. ત્હેં જે શૂરાતનયુક્ત મનકામના જણાવી('ધારી કટારી રણસાથ આવું,' 'શત્રુને મારજો અથવા મરજો,' 'જીતીને પાછા આવજો', 'યશ ઝાંખો ન થવા દેશો', વગેરે) ત્હેને યોગે.

શ્લોક ૨૨ મો.—

પછી વળી સંયુકતા અન્તઃપુરમાંથી બ્હાર મેદાનમાં આવીને રાજાને વિધિપૂર્વક વદાય કરે છે.

આ ક્ષત્રિયોના રિવાજથી ઉલટું વખતે કોઇને લાગશે. પણ તે વખતમાં જનાનો ન્હોતો એ વિચારવું જોઇયે, જોકે, શ્લો. ૧ માં 'સમસ્ત વચ્ચે' બ્હેન આવી કહેવામાં વખતે એમ ભાસ થાય છે કે સ્ત્રીયો પુરૂષોમાં નહિં આવતી હોય. પણ એ ઠેકાણે અર્થ બીજી જ રીતે કરેલો છે તે જોવો પ્રથમ અન્તઃપુરમાં તો સંયુકતા વિયોગના દુઃખથી કાન્તારૂપે છૂટી પ્હરાણે પડી હતી; પણ પછી સ્વસ્થ થયા પછી રાજા રણે જવા ચઢયો એટલે આવીને વિધિ પ્રમાણે ક્ષત્રિયાણીને યોગ્ય રીતે વદાય દીધી.

ચરણ ૧. નૃપ અગ્ર—રાજાની આગળ.

ચરણ ૩. લ્હાવો લઇને પગે વંદન કર્યું. પતિને પગેં પડવાનો લ્હાવો લીધો. એમ તાત્પર્ય છે.

ચરણ ૪. વધાવ્યો—વદાય દીધી કહેવાનું છે. વધાવવું તો આવનારને હોય, જનારને નહિં.

શ્લોક ૨૭ મો.—

થોડા ગણ્યા અક્ષરમાં રાણીને આશિષ દઇને, અને રાણીના કપાળમાં કુંકુમનું શુભ ચિહ્ન (ચાંલ્લો) કરીને, પ્રજાધિપે (રાજાએ) કરમાં મણિહાર ઝાલ્યો, (કંઠમાંથી કાઢીને હાથમાં લીધો) અને તે પ્રિયા (રાણી) ને ગળે ઘાલ્યો.

ચરણ ૩. ભાલે=કપાળમાં.

સર્ગ ૭ મો.

કાલિદાસના રઘુવંશના ૯ મા સર્ગમાં દ્રુતવિલમ્બિત છંદ મૂકી, ત્હેના દરેક શ્લોકનાં ૪ થાં ચરણમાં જે રીતે યમક આણ્યા છે તે રીતે અહિં આ સર્ગમાં પણ કર્યું છે. આ યમક બહુધા સરલ, સ્વાભાવિક જેવા, અને પ્રયાસ-રહિત, હોવાથી આકર્ષકતા રાખી રહે છે.

શ્લોક ૧ લો —

ચરણ ૨. પરાસ્પદ—પર+આસ્પદ; આસ્પદ=ઠેકાણું, સ્થળ. 'પર'નો ખરો અર્થ તો દૂર, જૂદું એમ છે. પણ અહિં 'પરમ'–મ્હોટું, ઉત્તમ એમ કાંઇક કહેવાનું ધારેલું લાગે છે.

દાનવ—મ્લેચ્છોને દાનવ જેવા ગણી દાનવ કહ્યા છે.

મ્લેચ્છોના ધ્વંસ (વિનાશ)નું ઉત્તમ સ્થળ ધરીને (રોકી રાખીને); અર્થાત્ મ્લેચ્છોનો સંહાર કરવાનો લાગ ઉત્તમ રીતે ફાવે હેવી લાભવાળી, સગવડવાળી, ભૂમિ પકડી રાખીને;

પરાસ્પદ=vantage ground; એમ હશે.

ચરણ ૪. મદે (મદથી) હિમદેહની કાન્તિમાં (બરફ જેવા શરીરની-ઉજ્વલ—કાન્તિમાં). ઉજ્વલ કાન્તિયુક્ત અને મદયુક્ત.

આ યુદ્ધ કુરુક્ષેત્ર[પાણીપત]માં થયેલું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે.

શ્લોક ૨ જો.—

ચરણ ૧. વિકલ=? અર્થ સ્પષ્ટ નથી જણાતો. અડધો, સકલ નહિં માટે વિકલ,—એમ હશે. વિપક્ષ=શત્રુ, થાય. પણ અહિં તે અર્થ ઇષ્ટ નથી; લશ્કરનો ભાગ [wing] એમ અર્થ લાગે છે. દ્રુપાન્તરે=ઝાડોની અંદર; ઝાડની ઘટામાં.

ચરણ ૪. સુઘટના=સારી ઘટના (ગોઠવણ)–લશ્કરની. ઘટનાલિક્રમે=?અર્થ નથી સમઝાતો. નાલી=નાલ; તોપ એમ અર્થ હશે. તોપોના ઘટક્રમ,-હાર,—માં.

લશ્કરનો એક ભાગ ઝાડોની ઘટામાં ગોઠવ્યો, બીજો ભાગ દુશ્મનની સ્હામે, પણ જરા દૂર ગોઠવ્યો, અને મદયુક્ત કેટલાક સૈનિકોને ઉત્તરમાં મૂકીને ત્હેમની કને તોપની હાર સજ્જડ અને સારી રચનાથી ગોઠવી. પૃથુરાજનાં વખતમાં (એટલે આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર) તોપોનો ઉપયોગ થતો હતો. ચંદકવિયે પૃથુરાજરાસામાં એક યુદ્ધ પ્રસંગે કહ્યુંછે:—छुटे नालगोला हवाइ उत्छंग. (નાલ=તોપ).

શ્લોક ૩ જો.—

ચરણ ૧. વપ્ર=કોટ; (entrenchment; earthwork)

માટી વગેરે ખોદી ટેકરાનો કોટ કરેલો તે; વપ્ર નો આ ખ.સ અર્થ છે. **અમરકોશની મહેશ્વરકૃત ટીકામાં** परिखो-द्धृतमृत्तिकाकूट(ખાઇમાંથી ખોદી કાઢેલી માટીનો ટેકરો) એમ અર્થ આપેલોછે. સિકતા=રેતી

રેતીનો કોટ ઊભો કરીને ત્હેને ઓઠે સૂર્યવંશી રજપૂતો નો પક્ષ (એ પક્ષનું લશ્કર) મૂક્યો; અને ત્હેની પછાડી અશ્વદળ ગોઠવ્યું, તે તુરગ (અશ્વ)ની પંક્તિ પોતાની જગાએથી ચળીને લગારે ધસતી ન્હોતી; હેવી કવાયદને તાબે હતી;—ઘન (મેઘ) કદી પડે (વરસાદ વરશીને પડે) પણ વીજળી ત્હેની સાથે નથી પડતી, ત્હેવી રીતે. તુરગપંક્તિ-નું ઉપમાન વીજળી છે; તેજદારપણું સામાન્ય ધર્મછે. પણ ઘનનું ઉપમેય શું છે તે જણાતું નથી.

શ્લોક ૪ થો.—

ચરણ ૧. નૃપે—પૃથુરાજે.

ચરણ ૨. સુભટ–આગળના (છઠ્ઠા) શ્લોક ઉપરથી જ-ણાયછે કે આ સુભટ તે **સમરસિંહ** (પૃથુરાજનો બન્હેવી, ચિતોડનો રાજા) હતો. સુભટ=સારો શૂરો; સૈનિકોનો સરદાર.

શિબિરે=છાવણીમાં. ખપે=ખપને માટે; જરૂરને માટે; ઘણી જરૂરથી; ખાસ.

ચરણ ૪. દ્વિપદ–બેપગાં; અર્થાત્ પાયદળ. મુખાગરે =મોખરે. પણ વાક્યનો અર્થ બરોબર સમઝાતો નથી.

શ્લોક ૫ મો.—

ચરણ ૧ કટતટે=કટ (લશ્કર) ને તટે (કિનારે, અર્થાત્ લશ્કરની સંમુખ)–પોતાના (રજપૂતોના) લશ્કરની સંમુખ. આ=નીચે પ્રમાણે.

ચરણ ૨. નિપટ=નિર્લજ્જ; એમ અર્થ હશે. અથવા ઠેઠ સૂધી આવેલા–એમ હોય. ત્યાં–ત્યાં સૂધી પણ.

ચરણ ૩. એક તે–તે એક (સ્થળ). પોતે જે સ્થળે રહેલા છો તે.

ચરણ ૪. સબળ તે=બળવાન્ માણસો હોય તે. બળતેજ=બળનું તેજ, બળનું પરાક્રમ.

શ્લોક ૬ ઠો.—

ચરણ ૧. સુણી—શ્લોક ૪ ના ઉત્તરાર્ધમાં તથા શ્લોક ૫ માં પૃથુરાજે જે વાત કહી તે સાંભળીને.

ચરણ ૨. પદદળે થઇને–પાયદળની બાજૂએથી ધસડાઈને. મુખમાં–સ્હામે; મોખરે. અડયો–અડીને ઊભો.

ચરણ ૩. અજિત અર્ક (સૂર્ય)–અર્થાત્ સૂર્યવંશ–નાયશનો ધણી; સમરસિંહનું વિશેષણ છે. અર્થાત્– અજિત સૂર્યવંશીયોની કીર્તિવાળો.

ચરણ ૪. સમદ=મદસહિત; મદયુક્ત. સમરસિંહનું વિશેષણ છે.

મદતેજિ=મદના તેજવાળો; મદથી જે મુખમાં પ્રકાશ આવે તેવાળો. (સમરસિંહનું વિશેષણ); સમદ કહ્યા પછી આ જરા પુનરુક્ત છે.

રણાગ્રણી=રણ (સંગ્રામભૂમિ) નો અગ્રણી (અગ્રે નેતા; અગ્રેસર; મુખ્ય). સમરસિંહનું વિશેષણ.

શ્લોક ૭ મો.—

આ શ્લોકથી શ્લોક ૧૧ સુધી સમરસિંહનું રજપૂત સૈનિકોને કહેલું પ્રોત્સાહનનું ભાષણ છે.

ચરણ ૧. કુલના=વંશના. અહિં કુલનો અર્થ વંશ લેવાથી કુલદીપકમાં કુલ શબ્દથી પુનરુક્તિ નથી થવાની.

ચરણ ૨. થકો=થકી. આ કવિતામાંજ વપરાતું પ્રાચીન રૂપ છે.

ચરણ ૪. અર્થ બરોબર સમઝાતો નથી.

શ્લોક ૮ મો.—

ચરણ ૧. ઉદિત=ઊગેલો; અર્થાત્ ઊંચો ઊભો કરેલો.

ચરણ ૨. ધ્વજપટમાં આખા ચંદ્રબિમ્બનું ચિહ્ન હશે એમ લાગે છે. અથવા તેજસ્વી જરીના કાપડના ધ્વજપટમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિમ્બ પડતું હશે તે વિશે કહેલું હોય.

ચરણ ૩. પૃથુરાજના ધ્વજને સામાન્ય ધ્વજ ના ગણશો

શ્લોક ૧૧ મો.—

ચરણ ૨. થઇ=ઉત્પન્ન થઇને.

ચરણ ૩. જનનૌ જાતની=જનનીની તથા જાતની (રજપૂત જાતિની). પ્રથમ ચરણમાં જનની વિશે અને દ્વિતીયમાં જાતિ વિશે કહ્યું છે; તે બેને સંબન્ધે અહિં કહે છે.

ચરણ ૪. પણ (પોતાનું વચન, વ્રત) તોડીને પશુ (પશુતુલ્ય; ટેક રહિત) બને તે તો કૃપણ (નીચ) હોય તે બને.

શ્લોક ૧૨ મો.—

ચરણ ૧. 'વદી' ને બદલે 'વદે' અને 'બળી' ને બદલે 'ખળી' એ છાપનારની ભૂલ્યો છે. અચિર=લાંબો વખત નહિં; અર્થાત્ ઝડપથી. ઝડપથી એટલું બોલી લઇને. કૃતિમાં બળી=માત્ર બોલવામાં નહિં પણ કૃતિમાં (આચરણમાં, પરાક્રમ કરી બતાવવામાં) બળવાન્. સમરસિંહ (અધ્યાહૃત) નું વિશેષણ છે.

ચરણ ૨. પળતો=દોડતો. [ઘોડો દોડાવીને ઝડપથી ગયો.]

ઉત્તરાર્ધ—અર્થ અસ્પષ્ટ છે. કાંઇક આમ હશે. (ઘોડો દોડાવીને જતે જતે) પ્રતિપદે (ડગલે ડગલે) ઉદ્ધત વીરને (મદથી ઉદ્ધત થયેલા બહાદુર સૈનિકોને) સંયુગકારણે [યુદ્ધ માટે] પ્રમુખસંમુખ કરી [કરીને],—પ્રમુખ (=?)ની સ્હામે કરતો.—(આટલાનો અર્થ નથી સમઝાતો).

પણ મહેશનો જ્યોતિ જ સાક્ષાત્ ગણજો. પ્રગટ=સાક્ષાત્ પ્રકટ થયેલો.

ચરણ ૪. જીવ્યાનો જય (સફલતા, સાર્થક્ય) વિજયમાં (શત્રુ ઉપર જીત મેળવવામાં) માનીને. આ ચરણનો સંબન્ધ ત્રીજા ચરણ જોડે વાક્યરચનાથી છે, પણ અર્થ જોતાં બહુ સંબન્ધ જણાતો નથી.

શ્લોક ૯ મો.—

પૂર્વાર્ધ—જયપાલ, માલવનો નૃપતિ (માળવાનો રાજા), તેમજ માગધરાજ (મગધનો રાજા) એ સર્વે સુભટ (શૂરવીરો) આપણો પક્ષ ધરીને આવેલા છે.

ચરણ ૪. કળ તેમજ બળ બંનેમાં (યુદ્ધકલાની વિવિધ યુક્તિયોમાં તેમજ શરીર તથા શૌર્યના બળમાં) એ અકળ (ન કળાય હેવા—અત્યન્ત બળવાન્ તથા યુદ્ધશાસ્ત્રજ્ઞ) કહેલા (કહેવાયલા) છે.

શ્લોક ૧૦ મો.—

ચરણ ૧. કુલપરાક્રમ—કુલ અને પરાક્રમ.

ચરણ ૩. સ્વપદનું રક્ષણ (પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ) એ ધર્મ (કર્તવ્ય)ની મ્હોટી કૃતિ છે.

ચરણ ૪. સમરના મરનારની=સમર (યુદ્ધ)માં મરનારની.

પૂર્વાર્ધમાં અપૂર્ણ વાક્યોને પૂર્ણ કરનારી ક્રિયા ઉત્તરાર્ધમાં જડતી નથી. મ્હારાણે અર્થસંબન્ધ બેસાડવો પડશે; ત્રીજા ચરણના અર્થમાં બતાવ્યું છે તેમ.

શ્લોક ૧૩ મો.—

ચરણ ૧. બળ=સૈન્ય.

ચરણ ૨. કટ=સૈન્ય. તે સૈન્ય નિકટ (સમીપ) આવીને તટે, પાસે કિનારે જ, પડયું (પડાવ નાંખીને રહ્યું).

ઉત્તરાર્ધ—અર્થ જરાક અસ્પષ્ટ છે.—સ્વચ્છ આકાશમાં ઘણા લોહિના રસતુંગ વરસતું વાદળ પ્રગટયું. આમ અન્વય તો છે. પણ 'રસતુંગ' એટલે શું? અથવા—લોહિના તુંગ [ઊંચા] રસ વરસતું આમ હોય. તોપણ લોહિના રસ અને તે તુંગ એટલે શું?

યવનસૈન્ય ચઢીઆવ્યું તેથી આકાશમાં ધૂળ્યનાં વાદળાં પથરાયાં—આમ કાંઇ તાત્પર્ય છે કે શું? પણ તે શી રીતે નીકળે?

શ્લોક ૧૪ મો.—

ચરણ ૧. ક્ષત્રિયરાજ—પૃથુરાજ. સચિવ=મંત્રી. ગયો—દૂત તરીકે; એલચી તરીકે ગયો.

ચરણ ૨. યવનરાજ સમો=યવનરાજા (શહાબુદ્દીન) ની સરખો; અર્થાત્ સંમુખ જઇને ઉભેલો. શિબિરે [યવનરાજની] છાવણીમાં.

ચરણ ૩. પૂછયું—પૃથુરાજના એલચીએ શહાબુદ્દીનને પૂછયું. પ્રયોજન કો પણ સન્ધિનું=સન્ધિ (સલાહ) કરવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન છે?—ઇચ્છા છે? એમ પૂછયું. અથવા

પ્રયોજન-અહિં આમ ચઢીઆવવાનું પ્રયોજન, કારણ; અને પણસન્ધિ=(પણ=ધન) ધન આપીને સન્ધિ (સલાહ) કરવી તે. ત્હને ધન આપિયે તો તું યુદ્ધ કર્યા વગર, સલાહ કરીને જ, પાછો ચાલ્યો જઇશ કે કેમ એમ પૂછ્યું. પણ-સન્ધિ કરવાનું ત્હારું કાંઇ પ્રયોજન (મતલબ) છે કે શું?

ચરણ ૪. પ્રધન=યુદ્ધ. છેક મદાન્ધનું ધન યુદ્ધ છે. યુદ્ધ કરવું તે તો મદાન્ધતાનું પરિણામ છે. આ વિચારમાં રાજ-નીતિમાં યુદ્ધની યોગ્ય મર્યાદાનું ડ્હાપણવાળું જ્ઞાન સમાયું છે.

શ્લોક ૧૫ મો.—

ચરણ ૪. તે (આ યુદ્ધ) કપટમાં કે પટમાં (પડદામાં; છાની રીતે) નથી બન્યું. ઉઘાડી રીતે હમે યુદ્ધ કરવા આવ્યા છિયે. કાંઈ બીજું બ્હાનું કાઢીને લઢવા નથી આ-વ્યા; બધા ક્ષત્રીને જીતીને તાબે કરવા એ સ્પષ્ટ હેતુથી આવ્યા છિયે.

શ્લોક ૧૬ મો.—

ચરણ ૧. ચરિત-વ્રત.

ચરણ ૨. ઇસ્મ=(અરબ્બી) નામ. આ ચરણનો અર્થસં-બન્ધ નથી સમઝાતો. કાફર નામે જે હોય તે સર્વને પકડીને જીતવા એ વ્રત આદર્યું છે. આમ તાત્પર્ય છે. "ખરો હર્યું" આ શબ્દોને સંબન્ધ નથી બેસતો.

ચરણ ૩. બીજી નકામી વાતો છોડીદેવી; કાફરને તાબે કરવા શિવાયની બીજી વાત હમે તો છોડીદેવાના;

ચરણ ૪. આડી અવળી ખટપટો (વાંકા ચૂંકા રસ્તાના દાવપેચ) ટોકીને હમે ટપ તોડી નાંખવાના. હમેતો બસ એક આ સીધો રસ્તોજ જાણિયે છિયે. આ હમારા સંધિ માટેના વિષ્ટિના પ્રપંચ હમે ના સમઝિયે.

શ્લોક ૧૭ મો.—

ચરણ ૩. તે સૈન્ય-મુસલમાનનું સૈન્ય.

ચરણ ૪. ચલ જેવરથી=ચલ(હાલતાં, ચંચલ) જેવર (રત્ન) થી.-પાઘડી વગેરેમાં તથા અંગમાં ધારણ કરેલાં આભૂપણોનાં હાલતાં રત્નોથી સૈન્ય બધું (પ્રચલ) હાલતું જણાતું હતું.

શ્લોક ૧૮ મો.—

ચરણ ૧ તથા ૨ ની વચ્ચે 'તેમ' અધ્યાહૃત છે.

ચરણ ૨. બળ=લશ્કર. ત્યાંથકી—ઊભું હતું ત્હેંહાંથી.

પૂર્વાર્ધ-ચંદ્રના પ્રકાશથી જેમ સાગર ધસે (ભરતી આવીને ધસે) તેમ મુસલ્માનનું લશ્કર ધશીને આગળ આવ્યું.

ઉત્તરાર્ધ-તે સકલ (મુસલમાનના) સૈન્યને સહુ (રજપૂતો) એ મહેશનો જયગજવીને કલતેવટથી (યુકિતની ત્રેવડથી; યુદ્ધકળાની ચતુરાઇથી) લહ્યું (ઝીલ્યું); ત્હેના સ્હામી ટક્કર લીધી. આમ કાંઇક અર્થ લાગેછે.

શ્લોક ૧૯ મો.—

ચરણ ૧. યવનાગ્રણી=યવનોનો અગ્રણી (અગ્રેસર) સેનાપતિ.

ચરણ ૨. મુખરે=મોખરે. ગણી ગણીને (અર્થાત્ ઉત્તમ ઉત્તમ સોધી કાઢીને) પ્રકટ વીર (જાણીતા શૂરાઓને) મોખરે યવનસેનાપતિયે મૂક્યા.

ચરણ ૪. અર્થ સ્પષ્ટ નથી. તરુનું વન કહોને કહ્યું છે તે સમઝાયતો અર્થ બેસે. તલવારોની અસંખ્ય હારને તરુનું વન કહ્યું હશે એમ લાગેછે. સમરમાં (યુદ્ધમાં) જે સમશેર (તલવારો) ઝળકી, તે તરુવન ચળ્યું ન ચળ્યું થયું. —એટલે પણ શું?

અથવા—તલવારો ઝળકી તેથી રણભૂમિમાંનું તરુનું વન (ખરેખરાં ઝાડનુંજ વન) ભયથી કાંઇ ચળ્યું કાંઇ ન ચળ્યું એમ થયું. તલવારોના ચમકારાનું પ્રબળ ભયદ અને પરાક્રમયુક્ત વર્ણન આ રીતે કર્યું લાગે છે. આ અર્થ વધારે સારો લાગે છે.

'જે'નો સાપેક્ષ 'તે' છે પણ હેનો અર્થ 'તેથી' એમ લેવો.

શ્લોક ૨૦ મો.—

ઉત્તરાર્ધ—અર્થ જરાક અસ્પષ્ટ છે.—પૃથુરાજનો સમુદાયનો (=?) ધૃતિપ્રતાપ (ધૈર્યનો પ્રતાપ) સર્વત્ર વિસ્તરતો

ચરતો (ફરતો) સાંભળીને.-(રજપૂત વીર ભીડયા અને શર-થી તલવારના કડકા કર્યા). પૃથુરાજનો પ્રતાપ યુદ્ધમાં ભાટ વગેરે બોલીને ઉશ્કેરતા હતા તેથી—આમ કાંઇક અર્થ હશે.

શ્લોક ૨૧ મો.—

ચરણ ૧. પ્રચુર=બહુ. પદાતિ=પાયદળ.

પૂર્વાર્ધ-યવનનું પદાતિનું સહુ સૈન્ય (બધું પાયદળ) દ-ક્ષિણમાંનો ઘણો ભાગ ફરી વળ્યું. દક્ષિણમાં ઘણે ભાગે રજપૂતના લશ્કરને ઘેરી લીધું;—અથવા-ત્યહાં કતલ ચ-લવી દીધી.

પૂરો શ્લોક—તે અમળ રણબારણે મળતે (તે અત્યાર સૂધી રુધિરથી અકલંકિત રણસંગ્રામના દ્વારમાં મળતાંની વાર), વધ માટે પુષ્કળ માર દઇને, યવનપાયદળ દક્ષિણ ભાગમાં ખૂબ ઘૂમી વળ્યું.

ચરણ ૪. 'તે મળતે' ને બદલે 'ને મળને' એ છાપ-નારની ભૂલ્ય છે.

આટલેથી જરાક વાર્તા અટકે છે; અને પેલો સચિવ (૧૭ મા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે) પાછો ફર્યો છે ત્યહાંથી વાર્તાનો તાંતણો ઉપાડી લઇ આવતા સર્ગનો આરંભ થાય છે.

સર્ગ ૮ મો.

આ સર્ગ પૂર્વ સર્ગ જોડે અપૂર્ણ રીતે સંબદ્ધ છે એમ લાગે છે અરૂં. પણ ગયા સર્ગને અંતે ટીકામાં સમઝાવ્યા પ્રમાણે 'સંબન્ધ બેસાડી સકાય એમ લાગે છે. પ્રથમ શ્લોકમાં 'દૂત' કહ્યો છે તે ગયા સર્ગના ૧૪ મા શ્લોકમાં કહેલો સચિવ જ. ત્હેણે પાછો આવીને પૃથુરાજને શહાબુદ્દીનનું (સર્ગ ૭ શ્લોક. ૧૫–૧૬ માં કહેલું) વચન કહ્યું તેથી પૃથુરાજ એકદમ ઉશ્કેરાયો. સચિવ આવતો હતો તે દરમ્યાન બે સૈન્યો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું, અને તેટલો ભાગ, આવતે આવતે સચિવે જે યુદ્ધ વગેરે દીઠું તે, સર્ગ ૭ના શ્લોક ૧૭ થી ૨૧ માં વર્ણન કર્યું છે. આમ કાંઈક સંબન્ધ બેસાડાય એમ લાગે છે.

શ્લોક ૧ લો.—

પૂર્વાર્ધ—તેલ બળી જવા આવે એટલે દીવો એકદમ ઝબૂક ઝબકી ઊઠે છે, (તે પ્રમાણે પૃથુરાજ એકદમ ઉશ્કેરાઈને આવેશમય થયો). આ રીતે જોતાં 'ઝાંખો થાતો' અને 'પ્રજળે' એ બે વિરુદ્ધ જણાતાં મટી જશે. ઝાંખો થયેલો દીવો પ્રજળે (ઝબકીઊઠે) એમ અર્થ છે.

ઉત્તરાર્ધ—દૂત—ગયા સર્ગમાં સન્ધિ માટે ગયેલો સચિવ.

માતો—મત્ત. આવેશથી મત્ત થયો.

શ્લોક ૨ જો.—

ચરણ ૩. પોતાના (પૃથુરાજના) યશ જેવો શ્વેત (હેનો

-પૃથુરાજનો) ઘોડો (હતો—અધ્યાહૃત) યશ ઉજ્જવળ અને ઘોડો ઘોળો.

ચરણ ૪. સમોવડ=સરખો. તે-ઘોડો. શૂરી—શૂર (શૌર્ય) વાળો. ઘોડો પણ પૃથુરાજના સરખો બહાદુર (હતો).

શ્લોક ૩ જો.—

કટક=લશ્કર. આકાશે=આકાશેથી. દેવ તથા સૂર્ય બને ઉપમાન એકઠાં જરાક થઈ ગયાં લાગે છે. પણ બંધ એ- સાડાય એમ છે. સૂર્ય તે જ ઉતરી આવેલો દેવ એમ; અથવા સૂર્ય જેવો તેજસ્વી પૃથુરાજ આકાશથી ઉતરી આ- વેલા દેવ જેવો ભાસતો હતો—એમ.

શ્લોક ૪ થો.—

મીણો=કેફ; અર્થાત્-જુસ્સો.

શ્લોક ૫ મો.—

ચરણ ૧. ગયો-કર્ત્તા-પૃથુરાજ (અધ્યાહૃત).

ચરણ ૨ મુખર=મોખરે. સિંહસમરનો-અર્થાત્-સમર- સિંહ—હતો' (ક્રિયાપદ-સમરસિંહ કર્તાનું-અધ્યાહૃત છે).

ચરણ ૩. આપ્યો—પૃથુરાજે આપ્યો-સમરસિંહને.

ચરણ ૪. કાર્ય વગરનો (વિના કારણ)-કોઈ પણ સૈનિ- ક-આગળ ના ધસે; કોઇએ પણ વિના કારણ આગળ ધશી લશ્કરની પંક્તિમાં ભંગ ના પાડવો-એમ ઉપદેશ આપ્યો.

શ્લોક ૬ ઠ્ઠો —

પછી વળી ઉત્તરમાંથી મુસલ્માન લશ્કર ધશી આવતું હતું તે તરફ રહેલા ક્ષત્રિયલશ્કર તરફ ઘોડો દોડાવીને પૃથુરાજ ગયો.

ચરણ ૧. જોર=બળ; અર્થાત્ (લક્ષણાથી) લશ્કર.

ચરણ ૨. દીસે આવે–આવે છે એમ દેખાય –અર્થાત્– આવતું દેખાતું હતું.

ચરણ ૪. 'જ્યહાં' એ અધ્યાહૃત છે; હેનો સાપેક્ષ ચરણ ૩ માં નો 'ત્યાં'.

શ્લોક ૭ મો.—

ત્યહાં ઉત્તરમાં ક્ષત્રિદળને મોખરે જયપાળ હતો ત્હેને જઇને ઉશ્કેર્યો; અને કહ્યું અહિં ઉત્તર ભાગમાં જ અસંખ્ય બાણ વરસાવી એકદમ ત્હારૂં લશ્કર લઇને સ્થળાન્તર કરી દઇ પશ્ચિમમાં આવીને સ્થિર રહેજે. એટલે બાણના મારાથી દુશ્મનો ઉત્તરમાં રોકાવાની સાથે એ બાણના વરસાદને ઓઠે ગૂઢ રહી પશ્ચિમમાં જતા રહી દુશ્મનો ઉપર એક બાજૂનો હુમલો (flank attack) થવાથી સારી રીતે એ લોકોનો વ્યૂહભંગ થઇ સકશે. આમ ઝડપવાળું વ્યૂહસંચલન (manœuvre) આટલા ટુંકા શબ્દોમાં સમાયું છે. પૃથુરાજની યુદ્ધકળા તેમજ ઝડપથી ફરી જવાની ચતુરાઇ આ શ્લોક. ૫–૬–૭ માં બતાવાઈ છે.

શ્લોક ૮ મો.—

આ વ્યૂહસંચલનનું ફળ તરત થયુંજ; તે આ શ્લોકમાં વર્ણવ્યુંછે.

શ્લોક ૯ મો.—

યુદ્ધમાં શત્રુ થોડી વાર પરાજય પામ્યા, અને તેટલામાં રાત્રિ પડી તેથી યુદ્ધ બંધ રહીને બધા રાત્રિના આરામ-માં રહ્યા.

ચરણ ૨. બધું લશ્કર (અંધકારના) પડદામાં વીંટાઇ ગયું.

ઉત્તરાર્ધ—સામન્તો (લશ્કરની ટુકડીઓના સરદારો) છાવણીમાં વશ્યા; અને શિયાળવાં રણભૂમિમાં પડેલાં મુડદાં-માં વશ્યાં.

અહિં પરસ્પર અસંબદ્ધ જણાતાં ચિત્ર (છાવણીમાં વશે-લા સામન્ત અને મડદાંમાં વશેલાં શિયાળ એ ચિત્ર) સા-થે આણી રણભૂમિના દોરંગીપણાની છાપ જોરથી મન ઉપર બેસાડી છે. એજ આ અલંકારનું ફળ છે; શૃંગાલને સામન્ત વચ્ચે સામ્ય બતાવી રુચિભ્રંશ કરવાનું ફળ નથી થતું.

શ્લોક ૧૦ મો.—

જયનું વ્રત પાળતો હતો-જય મેળવવો જ એ વ્રત લી-ધું હતું-તેથી શત્રુઓ રાત્રે અણધાર્યો છાપો ના મારે માટે જયપાળ ચોકી કરતો હતો.

શ્લોક ૧૧ મો.—

ચરણ ૨. ઉચરતો—કર્તા-જયપાળ (અધ્યાહૃત).

જે-હેનો સાપેક્ષ 'ત્હેને' (ચરણ ૩ માંના 'દે'નું કર્મ) અધ્યાહૃત છે.

ચરણ ૪. 'જે'—જે ઘુવડ.

શ્લોક $\frac{૧૨}{૧}$ થી $\frac{૨૦}{૯}$—

આ જયપાળે મન્દગતિ ફરતે ધીમે ધીમે મધુર સ્વરે ઉચ્ચારેલા શબ્દો છે.—

શ્લોક $\frac{૧૨}{૧}$.—

ચરણ ૧. 'શ્યામ નિશામાં', આ શબ્દોમાં યમકાલંકાર ગૂઢ હોવાથી અક્લિષ્ટ સ્વાભાવિક અને સારો લાગે છે.

ચરણ ૨. તારા તથા ગ્રહ પોતપોતાની નિયમિત ગતિમર્યાદામાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ સંક્રમણ કરતા જણાય છે તે કૃતિને 'હળી મળી જાતાં સાથ' એમ કહીને તારાવૃંદમાં ચેતનારોપ સારો કર્યો છે.

ચરણ ૪. 'જાગ્યું'નો કર્તા 'તે' અને 'તે' એ 'ઘનતિમિર' (ગાઢ અંધારૂં) ને ઠેકાણે સર્વનામ છે. 'ઝીલ્યો' નો કર્તા 'તિમિરે'-અધ્યાહૃત—છે. સૂર્યાસ્ત થતાં પ્રથમ પૂર્વમાં અંધારૂં જાગીને ધસતું ધસતું અંતે પશ્ચિમે આવી વસે છે અને પછીં સર્વ આકાશને ઘેરે છે. પ્રથમ ચરણમાં 'નભ ઘેરિયું' કહ્યું ત્હેનો સર્વ પૂર્વક્રમ પછીનાં ચરણોમાં જણાવ્યો છે.

શ્લોક $\frac{૧૩}{૨}$—

પ્રકૃતિના દેખાવમાં ગંભીર શાન્તિનું આ અતિ સબળ અને સચોટ ચિત્ર છે અંધારા જેવા અચેતન તો, શું પણ અભાવરૂપ માત્ર મનોગમ્ય પદાર્થના ઉપર ચેતનાસૂચક કૃતિ–હાલવું એ કૃતિ–નો આરોપ કર્યો છે તે ઊંડા કવિત્વનુ પરિણામ છે. શાન્તિનાં સર્વ વર્ણનોમાં આ વર્ણન અપૂર્વ અને શ્રેષ્ઠ છે.

ચરણ ૨. 'નવ' (=ના) એ 'હાલે' અને 'ચાલે' એ વચ્ચે સહિયારો (દેહલીદીપન્યાયે) લેવાનો છે. 'ના હાલે અને ના ચાલે' એમ અર્થ ચોરગ્રાહક=ચોર પકડનાર.

શ્લોક $\frac{૧૪}{૩}$—

ચરણ ૨. મૃત અમૃત = મુએલાં અને ન મુએલાં (જીવતાં) સર્વે મધ્યરાત્રે નિદ્રામાં ઘેરાયાં હતાં;–મુએલાં મરણનિદ્રામાં, અને જીવતાં સ્વાભાવિક નિદ્રામાં.

શાન્તિના આ સમયમાં માત્ર તમરાંનો તમતમાટજ હતો. આ શાન્તિભંગ તે શાન્તિનો ભંગ નહોતો કરતો એમ અહિં કહ્યું નથી, છતાં એ ધ્વનિ સહજ થાય છે. તેમજ અત્યંત શાન્ત સ્થળકાળ અને માત્ર તમરાંનો ઝીણો નાદ એ બે વચ્ચે વિરોધ તે પણ માત્ર બંને વર્ણનવાક્ય સાથે સાથે મૂક્યાથીજ ધ્વનિત થાય છે. ત્રણે ચરણમાં શાન્તિ સૂચક વર્ણન હોવાથી શાન્તિની તીવ્રતા જણાય છે;

અને માત્ર ચોથા ચરણમાં એક શાન્તિવિરોધી જણાતો અર્થ મૂકયાથી એ વિરોધ ધ્વનિત થાય છે. અને તેથીજ ફરીને તે વિરોધદ્વારા શાન્તિનો ભંગાભાવ ધ્વનિત થાય છે.

શ્લોક $\frac{15}{4}$ તા. $\frac{16}{5}$—

આ બે શ્લોકમાં અન્ય સ્થળમાં બનતા વૃત્તાન્તની સંભાવના (ઉત્પ્રેક્ષણ) કરે છે. પ્રથમ ત્રણ શ્લોકમાં રણભૂમિની તે કાળની સ્થિતિ વર્ણવી છે; અને પછી ત્હાંથી ફરીને, (આ બે શ્લોકમાં) તે દેશથી દૂર, પણ તે સ્થળના બનાવની સાથે કરુણમયરીતિનો સંબન્ધ રાખનાર વૃત્તાન્ત કલ્પનાદૃષ્ટિથી જુવે છે. આ દૂરસ્થિત વૃત્તાન્ત તે આ પ્રસ્તુત વૃત્તાન્તની સાથે કરુણસંસ્કારસંબન્ધ રાખવાને લીધે, તથા દૂરસ્થ વૃત્તાન્ત અનેક હોય ત્હેમાંથી રસિકજ એક બે વીણી કાઢીને મૂકવાથી સુન્દરતાનો ચમત્કાર આવ્યો છે. અને તે રસિક વૃત્તાન્તનું ચિત્ર એક બે લેખનીસ્પર્શથી કર્યા છતાં, બીજી સંસ્થિતિયોનું સૂચન થવાથી સંપૂર્ણ અને તાદૃશ થાય છે. 'હીંચોળાખાટ,' 'આંસુ,' 'ઉરસંભાળવું' 'અડકયો પ્રિયુનો હાથ'—એટલાંજ માત્ર સંસ્થાનથી સંપૂર્ણ વિરહિણી નાયિકાની છબિ નયન આગળ ઊભી થાય છે. આ માત્ર કલ્પના નથી.

'ઉર સંભાળે'—એટલે છાતીનો છેડો ઠીક કરે, એટલા ઉપરથીજ પ્હેરેલું વસ્ત્ર, ખશી ગયેલો છાતીનો છેડો, તે

શ્લોક $\frac{13}{2}$—

પ્રકૃતિના દેખાવમાં ગંભીર શાન્તિનું આ અતિ સબળ અને સચોટ ચિત્ર છે અંધારા જેવા અચેતન તો, શું પણ અભાવરૂપ માત્ર મનોગમ્ય પદાર્થના ઉપર ચેતનાસૂચક કૃતિ-હાલવું એ કૃતિ-નો આરોપ કર્યો છે તે ઊંડા કવિત્વ-નું પરિણામ છે. શાન્તિનાં સર્વ વર્ણનોમાં આ વર્ણન અપૂર્વ અને શ્રેષ્ઠ છે.

ચરણ ૨. 'નવ' (=ના) એ 'હાલે' અને 'ચાલે' બે વચ્ચે સહિયારો (દેહલીદીપન્યાયે) લેવાનો છે. 'ના હાલે અને ના ચાલે' એમ અર્થ ચોરગ્રાહક=ચોર પકડનાર.

શ્લોક $\frac{14}{3}$—

ચરણ ૨. મૃત અમૃત = મુએલાં અને ન મુએલાં (જીવતાં) સર્વે મધ્યરાત્રે નિદ્રામાં ઘેરાયાં હતાં;-મુએલાં મરણનિદ્રામાં, અને જીવતાં સ્વાભાવિક નિદ્રામાં.

શાન્તિના આ સમયમાં માત્ર તમરાંનો તમતમાટજ હતો. આ શાન્તિભંગ તે શાન્તિનો ભંગ નહોતો કરતો એમ અહિં કહ્યું નથી, છતાં એ ધ્વનિ સહજ થાય છે. તેમજ અત્યંત શાન્ત સ્થળકાળ અને માત્ર તમરાંનો ઝીણો નાદ એ બે વચ્ચે વિરોધ તે પણ માત્ર બંને વર્ણનવાક્ય સાથે સાથે મૂકયાથીજ ધ્વનિત થાય છે. ત્રણે ચરણમાં શાન્તિ સૂચક વર્ણન હોવાથી શાન્તિની તીવ્રતા જણાય છે;

અને માત્ર ચોથા ચરણમાં એક શાન્તિવિરોધી જણાતો અર્થ મૂકયાથી એ વિરોધ ધ્વનિત થાય છે. અને તેથીજ કરીને તે વિરોધદ્વારા શાન્તિનો ભંગાભાવ ધ્વનિત થાય છે.

શ્લોક $\frac{૧૫}{૮}$ તા. $\frac{૧૬}{૫}$—

આ બે શ્લોકમાં અન્ય સ્થળમાં બનતા વૃત્તાન્તની સંભાવના (ઉત્પ્રેક્ષણ) કરે છે. પ્રથમ ત્રણ શ્લોકમાં રણભૂમિની તે કાળની સ્થિતિ વર્ણવી છે; અને પછી ત્હાંથી ફરીને, (આ બે શ્લોકમાં) તે દેશથી દૂર, પણ તે સ્થળના બનાવની સાથે કરુણમયરીતિનો સંબન્ધ રાખનાર વૃત્તાન્ત કલ્પનાદૃષ્ટિથી જુવે છે. આ દૂરસ્થિત વૃત્તાન્ત તે આ પ્રસ્તુત વૃત્તાન્તની સાથે કરુણસંસ્કારસંબન્ધ રાખવાને લીધે, તથા દૂરસ્થ વૃત્તાન્ત અનેક હોય ત્હેમાંથી રસિકજ એક બે વીણી કાઢીને મૂકવાથી સુન્દરતાનો ચમત્કાર આવ્યો છે. અને તે રસિક વૃત્તાન્તનું ચિત્ર એક બે લેખનીસ્પર્શથી કર્યા છતાં, બીજી સંસ્થિતિયોનું સૂચન થવાથી સંપૂર્ણ અને તાદશ થાય છે. 'હીંચોળાખાટ,' 'આંસુ,' 'ઉરસંભાળવું' 'અડકયો પ્રિયુનો હાથ'—એટલાંજ માત્ર સંસ્થાનથી સંપૂર્ણ વિરહિણી નાયિકાની છબિ નયન આગળ ઊભી થાય છે. આ માત્ર કલ્પના નથી.

'ઉર સંભાળે'—એટલે છાતીનો છેડો ઠીક કરે, એટલા ઉપરથીજ પ્હેરેલું વસ્ત્ર, ખશી ગયેલો છાતીનો છેડો, તે

તે વીર (જયપાળ શૂરો) ચિન્તામાં–ગંભીર વિચારમાં–ફરતો ફરતો જુવે છે,—હેવું કવિ આપણી આગળ ચિત્ર મૂકે છે.

ચરણ ૧. 'નીર'—'શિર'–એ શબ્દોનો પંક્તિની અંતર્ગત યમક, અને 'શિર',—'વીર'—એ શબ્દોને ઉથલાઇને આવતો યમક વાચકને જરાક જોતામાં જણાઈ આવશે.

સરસ્વતી નદી પાણીપતને વાયવ્ય ખુણે છે. તે થાણેશ્વર પાસે થઇ આગળ સાગર નદીને મળે છે; એ સાગર નદી થરપારકરના રણમાં મળી જાય છે.

શ્લોક ૧૯—

આ તથા નીચેના (૨૦ મા) શ્લોકમાં–'વીરજુવે ચિન્તામાં ફરતો'–એ વાકયમાં કહેલી 'ચિન્તા'નો વિષય બતાવ્યો છે; શા ગંભીર વિચાર કરતો હતો તે બતાવ્યા છે.

। (૧૯ મા) શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ સમઝાતો નથી; વિશેષે કરીને "જ્ઞાન વિશે ગંભીરપણું નહિ" એ વાકયનું તાત્પર્ય તથા પૂર્વાપર અર્થ સાથે સંબન્ધ સમઝાતાં નથી. પૂર્વાર્ધનો અર્થ તો કાંઇક આમ થાય:—જ્યહાં શાન્તિ (આ સમય ને સ્થળમાં છે ત્હેવી શાન્તિ) ત્યહાં ચૈતન્ય ન હોય; અને ચૈતન્ય ત્યહાં શાન્તિ ના હોય; ચૈતન્ય અને શાન્તિ એક ના હોઈ સકે, એકત્ર એકી વખતે ના રહી સકે. આ રજનીની શાન્તિ અને જયપાળના પોતાના હૃદયની અંદરની અશાન્તિજનક ઉથલપાથલ એ બેનો પરસ્પર વિ-

યપાળે પોતાના ધનુષનો ટંકાર (પણછ ખેંચીને છોડીદઇ ટંકાર) કર્યો; પોતાના લશ્કરને જાગૃત કરી સાવચેત કરવા માટે. પૂર્વાર્ધને અંતે ; આ અર્ધવિરામ ચિહ્ન જોઇએ તે રહી ગયું છે.

શ્લોક ૨૨ મો.—

શત્રુને ઉત્તરમાં આવતા જોઇને જયપાળે સત્વર અશ્વસેનાને ઉપાડી (ચલાવી), અને ત્હેનો જ (એ અશ્વ સૈનિકોની) અસિ (તલવાર) નો ચળકાટ, જ્યોતિષ (જ્યોતિ–તેજ) નો ભર (પૂર, જથ્થો) વહી (વ્હેતો, ધસતો), થયો.

વિરામચિહ્નો આ અર્થ પ્રમાણે છાપવાં રહી ગયાં છે.

શ્લોક ૨૩ મો.—

ચરણ ૨. ખોગિર=ઘોડા ઉપરનો દેશીસામાન.

ચરણ ૩. 'ચલાવે' ને બદલે 'ચાલવે' છાપવામાં ભૂલ્ય છે. ચતુર સૈનિકો ચલાવે (અશ્વને).

ચરણ ૪. પગથી હાથ અળગો ધરે—એટલે શું ? કોણ ધરે ? અને શી રીતે પગથી હાથ જૂદો, અને ત્હેમાં શું ચાતુર્ય ?—આ બધું સમજાતું નથી.

શ્લોક ૨૪ મો.—

ચરણ ૧. પરિવર્તન—પાછા ફરવું; વ્યૂહપરિવર્તન; manœuvre.

અશ્વસેનાએ સ્થળ બદલી ચક્કર ફરી બીજી બાજૂ-

એ આવીને રિપુપૃષ્ઠમાં (દુશ્મનની પાછળ-શત્રુના પાછલા ભાગની પછાડી) ભભકે (એકદમ ભભકાબંધ; એક સપાટે) આવીને, બરછીની ધાર ધરીને (ભાલા horizontal-ચોચવાને ધર્યા હોય તેમ શીધા-ધરીને), વળી એકપલકમાં બાણનો વરસાદ વરસાવ્યો.

આ વ્યૂહપરિવર્તનં (manœuvre) તો ઉત્તમ છે. પણ બરછી સ્હામી ધરવાની સાથે અશ્વદળ બાણપણ શી રીતે ફેંકી સકે તે સમઝાતું નથી.

શ્લોક ૨૫ મો.—

આમ અશ્વસેના આ પરિવર્તન કરી હુમલો કરતી હતી તે વખતે (જયપાળના ધનુષ્ટંકારથી ચેતી, સંજ્ઞાથી સમઝી જઇને યોગ્ય વ્યૂહસંચલન કરીને) સૂર્યવંશી રજપૂતોનું પદસૈન્ય (પાયદળ) ઉત્તરમાં ઊભું હતું તેતો વળી પાછું હઠીને હેવું જણાવવા લાગ્યું (શત્રુને ઠગવા માટે એમ ડોળ કર્યો) કે પદેપદ (પગલે પગલે પાછા હઠીને) એ ભાગે છે (ન્હાસે છે).

શ્લોક ૨૬ મો.—

આમ ન્હાસવાનો ડોળ કરી હેવી વ્યૂહરચના કરી કે પાયદળ વચમાંથી પાછું ખસતું જાય, તેમ શત્રુસૈન્ય તે તરફ ધસે, અને સૂર્યવંશી પાયદળના બે છેડાના ભાગ ગોળ ફરી વળી શત્રુને ઘેરતા જાય; અને પાછળથી અશ્વસેનાના

સવારો તૂટીને પડયા, અને પરશુથી માર માર્યો. (અશ્વ-સેના કને હથિયારમાં, તલવાર, ભાલા, પરશુ, અને ધનુષ-બાણ એટલું બધું જણાય છે. હાવાં ધનુષબાણ અસંભવિત લાગે છે; કાંઇ નહિં તો ભાલા સાથે હેનો ઉપયોગ ઉપર કહ્યું તેમ અસંભવિત જ લાગે છે.)

શ્લોક ૨૭ મો.—

આ રીતે શત્રુને હરાવીને જય કરીને જયપાળે પવનતનકેતુ (પવનતનય=હનુમાન, ત્હેનો કેતુ=વાવટો) પ્રકાશ્યો, હનુમાનના ચિત્રવાળો (પોતાનો) વાવટો વિજયના ચિહ્ન તરીકે ફરકાવ્યો. અને આ જય થયો તે મહેશના પ્રતાપે થયો માનીને, પછી જ્યહાં નરપતિ (રાજા—પૃથુરાજ) વાસ્યો (તંબૂમાં વસ્યો—છાવણી કરીને રહ્યો) હતો ત્યહાં ગયો.

ચરણ ૪. 'જ્યાં' ને બદલે 'ત્યાં' એ છાપવામાં ભૂલ્ય છે.

શ્લોક ૨૮ મો.—

ચરણ ૧. વિજયમંગલારંભ=વિજયના મંગલનો આરંભ (સમારંભ; ઉત્સવ).

ચરણ ૨. મળીને—સર્વ ક્ષત્રિયો મળીને.

ઉત્તરાર્ધ—સૂર્યવંશનો રવિ પૂર્ણ પ્રકાસ્યો કહેવાનું કારણ કે પૃથુરાજનો ચુહાણવંશ તે સૂર્યવંશની જ શાખા ?

પણ સર્ગ ૧૦ શ્લો. ૭ માં પૃથુરાજને ચન્દ્રવંશી કહ્યો છે. ત્યારે શું ખરૂં ?

શ્લોક ૨૯મો —

ચરણ ૨. ગારુડકેતુ–ગરુડનો વાવટો; ગરુડના ચિત્ર-વાળો વાવટો. (પૃથુરાજનો વાવટો ગરુડના ચિત્રવાળો હતો).

ઉત્તરાર્ધ—મંગલધ્રુનિ ઊંચે ચઢી; અને નભ (આ-કાશ) વિલસીને (શોભીને) વર્ણથી (રંગથી) વ્હેતું હતું. (આકાશમાં સુન્દર રંગ જાણે વ્હેતા હોય તેમ શોભતું હતું.) ધ્રુનિ=ધ્વનિ.

શ્લોક ૩૦ મો.—

પૂર્વાર્ધને અંતે; અર્ધવિરામ ચિહ્ન જોઇએ.

ચરણ ૪. સુમન=ફૂલ. દિવ્ય—સુમનનું વિશેપણ.

શ્લોક ૩૧ મો.—

ચરણ ૧. દોલ—અર્થ નથી સમઝાતો. દોલાયમાન, ઝૂલતાં એમ વખતે અર્થ હશે.

ચરણ ૨. મારુત—મરુત; પવન.

ઉત્તરાર્ધ—દુંદુભિની સાથે ભારતસાગર (હિન્દી સા-ગર) પણ ગર્વથી ગાજ્યો.

'સાથ' પછી , નું ચિહ્ન નકામું છે. કશું ચિહ્ન ના જોઇએ.

શ્લોક ૩૨ મો.—

બરાબર અર્થ સમઝાતો નથી. શું પૃથુરાજ આટલા જ વિજય પછી પાછો દિલ્હીમાં સંયુક્તા કને ગયો? (સંયુક્તા યુદ્ધમાં સાથે તો ગઇ ન્હોતી કે તંબુમાં હેની સમીપ જાય).

ચરણ ૧. અર્થ તથા સંબન્ધ બેસતાં નથી.

ચરણ ૩. વિભવના વિલાસથી નમીને એટલે શું? ગાનનું મન્દહાસ=? ગાનનું હાસ શું? હાસનું ગાન હજી કહેવાય.

ચરણ ૪. મધુરસથી=મધના રસથી; પ્રેમનો ઉત્સાહ મધથી વધારીને. પાસે–હેનો સંબન્ધ નથી સમઝાતો.

તાત્પર્ય એટલું જણાય છે કે પૃથુરાજ સંયુક્તા કને જઇને શસ્ત્રધર હતો ત્હેવોજ ઊભો, અને હેના ખોળામાં વસ્ત્રો મૂક્યાં (?) તથા વસન્તનાં નવાં ફૂલ આપ્યાં; અને સંયુક્તા હાસ અને ગાનથી આનંદ વધારવા લાગી; અને મધ પાઇને પ્રેમ વધાર્યો. પણ આ બધું સુંદર—શ્રવણને સુંદર લાગતા—શબ્દોમાંથી વાક્ય સંબન્ધ વગેરેને મચડીને પણ નીકળવું મુસ્કેલ છે

સર્ગ ૯ મો.

શ્લોક ૧ લો.—

પૂર્વાર્ધ—તે જયઉત્સવનો શબ્દ સાંભળીને ઘોરી (શહાબુદ્દીન ઘોરી) ઊઠયો. ગયા સર્ગને અંતે વર્ણવેલો રજપૂતોએ જયોત્સવધ્વનિ ઉઠાવેલો તે શબ્દ.

ઉત્તરાર્ધ—'કર્યા' ને બદલે 'કર્યો' છાપવાની ભૂલ્ય છે. અશ્વદળના બધા તુરગ (ઘોડા) તૈયાર કર્યા; તે ઘોડા (અર્થાત્ અશ્વદળના સવાર) જેમ દવનો વહ્નિ પ્રસરે તેમ વેગથી તથા પ્રતાપથી સર્યા, ધશીને ચાલ્યા.

શ્લોક ૨ જો.—

પૂર્વાર્ધ—સામન્તો–રજપૂત સામન્તોને.

શ્લોક ૩ જો.—

પૂર્વાર્ધ—તેગ=(ફારસી) તલવાર.
ઉત્તરાર્ધ—જંગી=લઢવૈયા.

શ્લોક ૪ થો.—

પૂર્વાર્ધ—રિપુકુળ–શત્રુનો સમુદાય. આ શબ્દ નપુંસકલિંગ છે; પણ 'કર્યા' ને 'પૂરા' "પુંલિંગ"માં વિશેષણ હેનાં મૂક્યાં છે. કાંઈક ભૂલ્ય હશે. અથવા 'રિપુ'નું વિશેષણ પ્રથમ મનમાં રહી જવાથી આમ ગડબડ થઇ હશે.

ઉત્તરાર્ધ—'જીત' પછી , આ અલ્પવિરામ ચિહ્ન જોઇએ.

શ્લોક ૫ મો.—

પૂર્વાર્ધમાંના ઉપમાનવાક્યનું ઉપમેયવાક્ય ઉત્તરાર્ધમાં નથી; ૪ થા શ્લોકના છેલ્લા ચરણમાં 'કતલ કીધા કંઈ શૂરા'એ ઉપમેય વાક્ય બની સકે. અથવા ઉપમેય વાક્ય તદ્દન વ્યંગ્ય જ રાખ્યું હોય. તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે;–જ્યહાં વીજળી તડપીને પડે ત્યહાં જેમ ઝાડનો ક્ષય કરે તેમ આ તલવાર ઝબકીને પડી કે શૂરાઓની કતલ કરી નાંખતી હતી.

ઉત્તરાર્ધ—એ તલવારનો ઝબકારો ઇરાન અને તુરાન વિસ્મયમાં ઝડપીને (આશ્ચર્યમાં સપડાઇને) જોયા કરતાં હતાં. એમ દેશદેશ હેનો પ્રતાપ ફેલાયો હતો.

શ્લોક ૬ ઠ્ઠો.—

ચરણ ૧. કોટ=કોટિ; કરોડ.

ચરણ ૩. અગ્નિઅસ્ત્ર—દારૂગોળા. કોણે મૂક્યાં તે સંદિગ્ધ છે; પણ મુસલમાનોએ એમ લાગે છે. 'મૂક્યાં' ને બદલે 'મૂક્યો' છાપેલું ખોટું છે.

ચરણ ૪. કોણે કોના ઘોડાની ખરીઓના અવાજ સાંભળ્યા તે મોઘમ છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં અશ્વસેના તૈયાર કરાવી છે. અહિં વળી પયદળ (પાયદળ) ચલાવ્યું છે.

શ્લોક ૭ મો.—

ઉત્તરાર્ધ—લશ્કરના આગળના ભાગનો સંહાર જોઇને

લશ્કરનો પાછલો ભાગ (યવનોનો) ભાગ્યો (નાઠો).

શ્લોક ૮ મો.—

યવનસૈનિકો નાઠા તેથી, યવનસરદારોએ સૈનિકોને બાયલા અને મૂરખ કહીને (એમ ટોકીને) પાછું સહુ સૈન્ય સામેટી લઇ (વ્યવસ્થિત ગોઠવીને), રજપૂતોની મદનિદ્રાની તક સાધી (જીત થોડી મેળવી તેથી ઉત્પન્ન થયેલા મદ રૂપી નિદ્રાની તક સાધી).

પૂર્વાર્ધમાં 'કાયર ને મૂરખ' ને બદલે 'કાયર તે મૂરખ' ખોટું છપાયું છે.

શ્લોક ૯ મો.—

આમ સૈન્યને પાછું સામેટી (rally શબ્દથી સામેટવાનો અર્થ બરાબર જણાશે), પછી અર્ધવર્તુલ રચી (લશ્કરને ચંદ્રવ્યૂહમાં ગોઠવી),—ક્ષત્રિયોને ઘેરવા માટે ચંદ્રવ્યૂહ રચી—એ અર્ધચન્દ્રના મધ્યમાં રહેલા યવન સરદારો બળેને (લશ્કરને) ધીમે ધીમે બહુ ચારે બાજૂ ફેલાવવા લાગ્યા.

શ્લોક ૧૦ મો.—

જેમ સૂર્ય જરાક વિરમીને (અટકીને)—અર્થાત્ આરંભમાં નરમ થઇને પછી ઊંચે આવે ત્યહારે–સર્વ સ્થળે પોતાનાં કિરણ વર્તાવે [ફેલાવે] તેમ,–અથવા (બીજી ઉપમા) જેમ પ્રલયકાળ વખતનો સિન્ધુનો ઓઘ (પ્રવાહ)

જળના ઊર્મિ (મોજા) પસારે,-તેમ યવન સરદાર બળને (લશ્કરને) ફેલાવતા હતા.-આમ ૯ મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ જોડે સંબન્ધ છે. તેથી 'બળને' પછી પૂર્ણવિરામ નહિં પણ અર્ધવિરામનું ચિહ્ન જોઇએ.

શ્લોક ૧૧ મો.—

રજપૂતો ઘેરાયા ખરા પણ હેમની અશ્વસેનાનો કકડો ઘેરાયા વિનાનો રહ્યો હતો ત્હેણે શત્રૂના વ્યૂહમાં ભંગ કર્યો અને વચમાં,—યવનસૈન્યના ઘેરાવાની વચમાં આવીને અશ્વદળ (રજપૂતનું) ઊભું.

શ્લોક ૧૨ મો.—

એ અશ્વસેનાની સરદારીએ જયપાળ હતો. (સર્ગ ૮ માના શ્લોક. ૨૨ માં પણ હેને અશ્વ સેનાપતિજ કર્યોછે.)

શ્લોક ૧૩ મો.—

યવનવિનેતા—યવનનો સેનાની.—સેનાપતિ; શહાબુદ્દીન.

ઉતરાર્ધમાં 'એક' પછી કશું વિરામ ચિહ્ન ના જોઇએ. 'એક' એ 'ભાગ'નું વિશેષણ છે.

ભીડયો—જયપાળ જોડે યુદ્ધમા ભીડયો.

શ્લોક ૧૪ મો.—

શહાબુદ્દીને બરછી મારીને વિજયીનો (જયમાં આવેલાં જયપાળનો) અશ્વ ઘાયલ કર્યો. તેથી તે સામન્ત (જયપાળ) નીચે ઉતરીને ઉભો રહ્યો અને કહિંનો (અર્થાત્—

ઘણોજ ઊંચી જાત્યનો) ખડ્ગ કાઢ્યો.

'કહિંનો'—અર્થ સંદિગ્ધ છે. ઉપર પ્રમાણે કલ્પાય છે. ખડ્ગ નપુંસકલિંગ છે તે અહિં પુલિંગમાં વાપર્યું છે.

શ્લોક ૧૫ મો.—

પૂર્વાર્ધ-કર્યો—કર્તા જયપાળે.

જંઘે—જાંઘમાં (શહાબુદ્દીનની).

ઉત્તરાર્ધ—અપ્રધાન-અર્થાત્ શહાબુદ્દીન. તળે-જયપાળના પગની નીચે. (જાંઘ ઉપર ખડ્ગના ઘાથી શહાબુદ્દીન નીચે પડ્યો.)

શ્લોક ૧૬—૧૭ મો.—

એનું યુગ્મક છે.—

પોતાની નીચે પહેલા શહાબુદ્દીનને જયપાળે કહ્યું:-"પરાભવ બોલ્ય" (હાર્યો કબૂલ કર્ય); પણ તેટલામાં તો સત્વર જયપાળના કવચ (બખ્તર) ઉપર અસિઘાત (તુલવારના ઘા) પડ્યા;—તેવામાં મુસલમાને (એ ઘા) કરીને વીરને જગાડ્યો (જયપાળને કે શહાબુદ્દીનને ?).—(અહિં અર્થનો ગડબડાટ થઇ ગયો છે; 'કરી'નું કર્મ પણ 'અસિઘાત' થાયછે અને 'પડ્યા' નો સંબન્ધ પણ ' અસિઘાત ' ના કર્તા જેવો છે તેથી બે વાક્ય કવગાં ગૂંથાઇ ગયાં છે). ક્ષણમાં બીજો હય [ઘોડો) મળ્યો (જયપાળને); અને અનુચરોનો આશ્રય

મળ્યો તેથી ઘોડે ચઢ્યો (જયપાળ) અને મનમાંથી આનંદ પામ્યો.

આ ઠેકાણે શહાબુદ્દીન અને જયપાળ આમ એક બીજાથી છટકી ગયા એમ તાત્પર્ય છે.

શ્લોક ૧૯ મો.—

આ યુદ્ધક્રમ સમઝાતો નથી. રજપૂત પદસેના ઘેરાઈ ગઈ તેથી જયપાળની અશ્વસેનાએ યવનદળમાં ભંગ પાડ્યો; એટલે તો રજપૂત પદસેના ઉલટી જોસમાં આવી ઘેરાથી મુક્ત થયેલી વધારે મદદ કરીને લઢે; અને દૂર દબાઇ રહેલી હોઇ આવી પ્હોચી ના સકે એમ ના હોય.—એમ વખતે હશે કે અશ્વસેનાથી વ્યૂહભંગ થોડાકજ ભાગમાં થયો હશે અને પદસેના હજી થોડાક યવન સૈન્યથી દબાઇ રહી દૂર રહી હશે. પણ આ જરાક વધારે કલ્પી લેવું પડે છે, તેમજ રજપૂત પદસેનાના યુદ્ધ સંચલનમાં ખામી આવે છે.

શ્લોક ૨૦ મો.—

કોટ=કોટિ; કરોડો.

શ્લોક ૨૧ મો.—

ઉત્તરાર્ધ—મનસ્વી=ધીર. (સમરસિંહનું વિશેષણ છે.)

શ્લોક ૨૨ મો.—

પૂર્વાર્ધ—પદેપદ=પગલે પગલે.

પથરીને=પથરાઇને;

ઉત્તરાર્ધ—'ઉડે' ને બદલે 'જડે' છાપવામાં ભૂલ્ય છે.

શ્લોક ૨૩ સો.—

બાણના વરસાદમાં વળી બધે તલવારો ચળકે તેથી 'ચળકતી અસિયે ઘેરેલો' શરવરસાદ કહ્યો છે.

ઉત્તરાર્ધ—અસુરોયે (અર્થાત્-યવનોએ) પ્રેરેલો (ઉત્પન્ન કરેલો) ઉત્પાત (તોફાન) સમરસિન્ધુમાં (યુદ્ધરૂપી સિન્ધુમાં) થયો. યુદ્ધના અનંત ગુંચવાડાવાળા ખળભળાટનું આ રૂપક ઘણું જોરદાર અને યથાર્થ છે.

૭ મા સર્ગના પ્રથમ શ્લોકમાં જેમ યવનોને દાનવ કહ્યા છે તેમ અહિં અસુર કહ્યા છે.

શ્લોક ૨૫ મો.—

દૃષદ્વતી—એ નામની નદી, કુરુક્ષેત્રમાંની હાલની કઇ નદીનું નામ તે કહી સકાતું નથી. સરસ્વતી અને દૃષદ્વતી એ નદીયો કુરુક્ષેત્રમાં બ્રહ્માવર્તની દક્ષિણ અને ઉત્તર સીમાએ વર્ણવેલી છે. દૃષદ્વતીનું નામ બદલાયું હશે.

પૂર્વાર્ધ—હાડકાં ચામડાં લોહી ભરેલાં તેથી અસ્થિચર્મેથી રાતું તીર (કિનારો) કહ્યું છે.

ચરણ ૪. 'માતું'-ને બદલે-'મતું' છાપવાની ભૂલ્ય છે.

માતું=મત્ત; જોસભેર.

શ્લોક ૨૬ મો.—

ચરણ ૧. મૂક્યાં-રજપૂતોએ. અગ્ન્યાસ્ત્ર (અગ્ન્યસ્ત્ર એ શુદ્ધ છે)-દારૂગોળા.

ચરણ ૪. શલભ=તીડ. સુમારે=સુમારમાં; સંખ્યામાં.

શ્લોક ૨૭ મો.—

ઉત્તરાર્ધ—તેજ પદે (તે જ પગલે-અર્થાત્ તે જ ક્ષણે) માયાવી બનીને જાણે સજીવન પાછા ના થયા હોય તેમ.

'જ્યાં'નો અર્થસંબન્ધ જણાતો નથી. એટલા બધા યવનો હતા કે મુવા કે બીજા આવ્યાજ છે; તેથી જાણે તેના તેજ પાછા જીવતા થતા હોય હેવા માયાવી (જાદૂવાળા) જણાતા હતા.

લોક ૨૮ મો.—

ચરણ ૧. સેનાપતિ-અર્થાત્-સેનાપતિયે (તૃતીયાપ્રત્યય લુપ્ત છે);-રજપૂત સેનાપતિ અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે.

નાગાસ્ત્ર કહેવું હશે તે સમઝાતું નથી. આ અંશ કલ્પિત અદ્ભુતરસનો પુરાણાદિક જેવાં આણ્યો છે; જો કે કવિ પોતે તે માનતા ન્હોતા. ઊંચે આકાશમાં ધરીને પછી તે નમાવીને પ્રસરાવવાની ક્રિયા કરવા જેવું શું કહ્યું છે તે સ્પષ્ટ સમઝાતું નથી.

શસ્ત્ર ધરીને એ અંશ આ વર્ણનમાં નિરર્થક અને કાંઈક વિરોધી લાગે છે; અસ્ત્ર ફેંકવાનું ને શસ્ત્ર ધારવાનું હથિયાર તેથી.

શ્લોક ૨૯ મો.—

ચરણ ૨. 'અડતા જે' ને બદલે 'અડગને' એ છાપેલું ખોટું છે.

ચરણ ૩. 'છુટે' ને બદલે 'ખુટે' એમ ખોટું છપાયું છે.

નાગાસ્ત્ર ફેંક્યાં તેથી લાખો રિપુ બંધાઇ ગયા; જે ઉપર આવીને હુમલો કરતા હતા તે બધા નાગાસ્ત્રથી બંધાઇ ગયા. શરના બંધ (નાગાસ્ત્રનાં શરના બંધ) છોડયા છૂટતા ન્હોતા;

ચરણ ૪. અર્થ નથી સમઝાતો. જમીન ઉપર જે પડતા તૂટતા હતા. 'જે' તે કોણ?

શ્લોક ૩૦ મો.—

ચરણ ૪. શાલતરુ=(સાલતરુ પણ રૂપ છે)

શ્લોક ૩૧ મો.—

ચરણ ૧. તોપોના ગોળા તેજ અગ્નિગોળ.

ચરણ ૩. ભયદાય—ભયદા, ય (પાદપૂરણાર્થ). ભયદા=ભય પમાડનારા (યવનનું વિશેષણ). પડયા—તૂટી પડયા; એ ગોળાના મારામાં પડયા; એવા સાહસિક અને તેથીજ ભય પમાડનારા યવન કહ્યા છે.

ચરણ ૪. મદમાં રાતા થઇને ચઢેલા. મદમાં આવીને લાલ ચોળ થયેલા.

શ્લોક ૩૨ મો.—

પૂર્વાર્ધ—અર્થ જરા અસ્પષ્ટ છે. આમ કાંઇક તાત્પર્ય દશે:—જીવતાં (હાલતાં ચાલતાં) વૃક્ષ હોય હેવા માણસને કાઢી નાંખીને (સંહાર કરીને). અર્થાત્ ઝાડને કાપી નાંખે તેમ સેનાના માણસોને કાપી નાંખીને.

શ્લોક ૩૩ મો.—

ચરણ ૧. મહમ્મદઘોષ—પેગંબર મહમ્મદના નામનો ઘોષ.

ચરણ ૨. બીજા હરહરના શબ્દ પણ થાય.

શબ્દે—શબ્દ+એ; શબ્દ પણ.

ચરણ ૪. સૈનિકોની ચીસો હેવી ઉપરા ઉપરી ચાલુજ હતી કે ચીસો વિરમીને બંધ પડી ને ક્ષણ (અવકાશ—ખાલી વખત) ન્હોતી આપતી.

આ શ્લોક ૧૯ થી શ્લોક ૩૩ સૂધી બંને પક્ષના સૈન્યનું સંમિશ્ર, ગુંચવાયલું, યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. તે પ્હેલાં વ્યવસ્થિત યુદ્ધક્રમ વર્ણવ્યા હતા. આરંભમાં વ્યવસ્થિત થઇને પછી લશ્કર પાસે આવી ગુંચવાઇ જતાં શેળભેળ મારામારી કાપાકાપીજ થાય. તે બંને પ્રકારનું વર્ણન ઉત્તમ રીતે અપાયું છે; યુદ્ધમાં થતા બનાવ જેવાંજ ઝડપ, આવેશ, ઉથલપાથલ વર્ણનના પ્રવાહમાં પણ આવ્યાં છે. એ પ્રવાહમાં બંને પક્ષની વારાફરતી ચઢતી પડતી પણ સ્વાભા

વિક રીતે આલેખાઇ છે.

શ્લોક ૩૪ મો.—

ચંદપુંદીર—(ચંદપુંડિર)—પૃથુરાજનો એક પ્રાન્તનો સૂબો હતો. શાહબુદ્દીન મ્હેલવ્હેલો યુદ્ધે આવ્યો હતો (હુસેનખાન અને ચિત્રરેખાને શરણે આવેલાંને પાછાં આપવાની પૃથુરાજે ના પાડી તે વખત) ત્હારે ચંદપુંડિર લાહોરનો સૂબો હતો.

ચરણ ૪. અર્થ સ્પષ્ટ નથી. કાંઇક આમ તાત્પર્ય લાગે છે:—ક્ષત્રિયોનો જય અડધો ગ્લાનિ પામ્યો. જે જય અત્યાર સુધી મેળવ્યો હતો ત્હેમાં આ ચંદપુંડિરના કપાઇ મરવાથી ક્ષતિ થોડીક પ્હોચી.

શ્લોક ૩૫ મો.—

ચરણ ૧. પડયો=મરણ પામ્યો (રજપૂતના સામાન્ય મરણને પણ રણમાં પડવાના સંપ્રદાયને લીધે પડવું કહેવાય છે. આતો રણમાં પડયો હતો). પૃથુ=મ્હોટો.

ચરણ ૨. મરુરપતિવંશપ્રદીપક—મરુરપતિના વંશનો કુલદીપક.

ચરણ ૪. અસુર—અર્થાત્ મુસલમાનો. આ બનાવથી રજપૂત લશ્કરમાં પરિતાપ ફેલાયો તેથી એ લોકો જરાક ગભરાટ પામેલા અને નરમ થયેલા તે તક જોઇને યવનો ધશી આવ્યા.

શ્લોક ૩૬ મો.—

ચરણ ૩. રાજકુલ=રજપૂતવંશના.

ચરણ ૪. નામ (રજપૂતનું)-રજપૂતની કીર્તિ-નિપાત (હાનિ) પામ્યું. હાર ખાધી તેથી કીર્તિને ઝાંખ પ્હોંચી.

શ્લોક ૩૭ મો.—

ચરણ ૧. ક્ષત્રિયપતિ—પૃથુરાજ. સુણી—ઉપર (શ્લો. ૩૪ થી ૩૬ માં) કહેલો વૃત્તાન્ત સાંભળીને.

ચરણ ૨. સ્વકુલ=પોતાના સર્વ કુટુમ્બીઓ.

ઉત્તરાર્ધ—અર્થ અસ્પષ્ટ છે. યવનદળે બાથ ભરીને દિલ્હીનો પટ (=?) ઘેર્યો. એટલે શું? (દિલ્હીને ઘેરો ઘાલ્યો? એમજ લાગે છે.-કુરુક્ષેત્રમાં (સર્ગ ૮ માં કહ્યા પ્રમાણે) વિજય મેળવી પૃથુરાજ (એકલો) દિલ્હીમાં ગયો. પછી (૯ મા સર્ગમાં વર્ણવેલી વાત પ્રમાણે) મહાયુદ્ધમાં પાછા રજપૂતો હાર્યા. એટલે યવનસૈન્ય ધશી આવ્યું અને દિલ્હીને ઘેરો ઘાલ્યો. એટલે પછી (આગળ કહેશે તેમ) પૃથુરાજ દિલ્હી બ્હાર આવ્યો અને યુદ્ધ આપ્યું.

આમ હોય તો આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વૃત્તાન્તક્રમનો ભંગ થાય છે.

શ્લોક ૩૮ મો.—

ચરણ ૨. તોપના ગોળા વરસતું.

ચરણ ૩. તોપના ગોળા વગેરેથી આકાશ છવાયું.

ચરણ ૪. પ્રલય વખત આકાશ મેઘથી ઘેરાઇ આવે છે તેમ.

આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધમાં વાદળ (મેઘ) જેવું લશ્કર ચઢી આવ્યું કહી ત્હેની કને અગ્નિ વરસાવવામાં કોઇ રીતે અલંકારદોષ (અસંભવનો) નથી આવતો. આ મેઘનું અલૌકિકત્વજ બતાવવું ઉદ્દિષ્ટ છે તેથી એ તરેહની મિશ્રતા રૂપકમાં આવી છે.

શ્લોક ૩૯ મો.—

ચરણ ૧. ઝાંખી=? વીર–પૃથુરાજ.

ચરણ ૨. શરીરનો મહામદ (મહા મદવાળો); શરીરે ઘણો મત્ત. મત્તતા શરીરમાં નહિં પણ ભાવમાં હોય; પણ શરીરબળને લીધે હૃદયમાં મત્તતા આવેલી અને ત્હેનું પરિણામ પાછું શરીરના આવેગમાં આવે તેથી આમ કહેલું બરોબર છે.

ચરણ ૪. પગતો ટકીને ન ઠરે.—અર્થાત્–પગે ટકીને ના ઠરે; ઠરીને પગ એક સ્થળે ના ટકાવી રાખે. (અહિં છંદ જરાક બેસતો નથી. 'ઠરે' નો 'રે' ટુંકાવી દેવો પડે છે તે ઠીક નથી લાગતું.)

શ્લોક ૪૦ મો.—

પૂર્વાર્ધ—પૃથિરાય સુભટ (શૂર સરદારો) ને સાથે લઇને ત્વરા કરી હયે (ઘોડે) ચઢયો.

ચરણ ૩. રિપુ—રિપુને. (દ્વિતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત).

ચરણ ૪. આકળા—'મિત્ર' નું વિશેષણ. અહિં 'મિત્ર' બહુવચનમાં છે. તૃતીય ચરણમાં 'રિપુને ભેટશે' એમ એકવચનથી શરૂ કરી અહિં બહુવચન આણવામાં જરાક અર્થદોષ આવે છે ખરો. મિત્રને ભેટવાને આવેશથી આકળો મિત્ર આવે તેમ—આમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અથવા તો બંને જણા, આવેશથી આકળા મિત્રની પેઠે, એકએકને ભેટયા. મિત્રો પ્રેમથી ભેટે—આ યુદ્ધમાં ભેટયા.

શ્લોક ૪૧ મો.—

આખા કાવ્યમાં આ એકજ વલણ છે. વલણો મધ્યકાલના ગુર્જર કવિનાં મહાકાવ્યોમાં આવે છે. તે પદ્ધતિ પૂર્ણ રીતે નહિં પણ આમ એકજ સ્થળે સ્વીકારી છે ત્હેમાં દોષ નથી; પણ જરાક વિચિત્ર લાગે છે ખરૂં.

ચરણ. ૨. ધાર—ધારે. (સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.) બરછીની ધારો બધે હતી ત્હેમાં ધશીને ચાલ્યો. તે વચમાં થઇને આગળ ચાલ્યો.

ચરણ ૪. થયો—કર્તા-યવનેશ.

શ્લોક ૪૦ માં રિપુને (અર્થાત્ શહાબુદ્દીનને) ભેંટયો એમ કહ્યું છે; અને અહિં વળી ભેટવા જતી વખતનો વચમાંનો ક્રમ પછીથી વર્ણવ્યો છે; તેમજ વળી નીચે ૧૦ મા સર્ગમાં પાછો જરાક પૂર્વક્રમ વર્ણવ્યો છે;

તે દૂષણ નથી; પણ વર્ણનશૈલીની એક પદ્ધતિજ છે. અન્યફળ તરત કહી પછી તે પૂર્વની વિગતવાર વાત તથા અન્ય વાત પાછી સવિસ્તર કહેવામાં એક જાત્યની અસર જૂદીજ થાય છે.

---:o:---

સર્ગ ૧૦ મો.

શ્લોક ૧ લો.—

ચરણ ૩. પ્રતાપથી—પૃથુરાજના પ્રતાપથી.

ચરણ ૪. આ અદ્દભુત બનાવ અસંભવિતજ છે તે જાણી જોઇને જ કવિયે મૂકયોછે.

શ્લોક ૨ જો.—

પૂર્વાર્ધ-'જ્યાં' 'જ્યાં' બે વાર પુનરુક્ત છે.

ચરણ ૩. જે કુરુક્ષેત્રમાં અસલ ઋષિજનોએ બ્રહ્મવિધાન ગાયું (બ્રહ્મનું સ્તુતિનું વિધાન—ક્રમ—ગાયું).

શ્લોક ૩ જો.—

જે કુરુક્ષેત્ર બંધુવેરને લીધે (કૌરવ પાંડવો વચ્ચે બન્ધુ બન્ધુમાં વેર થવાથી) અને કુટિલક્રિયા (કપટનાં આચરણ) થી (કૌરવોએ કપટ પુષ્કળ કરીને પછી કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરેલું તેથી) ખરેખરૂં આ ભારતનું (ભારતવર્ષનું) વંશપરંપરાનું પ્રઘાતે (પ્રઘાતથી—ચાલતા આવેલા ક્રમથી) સ્મશાન થયું છે તે આજ પ્રભાતમાં સંહારથી રાતું દેખાતું હતું.

કૌરવપાંડવોના વખતથી માંડીને આ વખત સૂધી (પૃથુરાજના વખત સૂધી) કુરુક્ષેત્રમાં લોહીલુહાણ યુદ્ધો થતાં આવેલાં છે. ત્હેમાં પ્રથમ કૌરવપાંડવોમાં બંધુવેરથી આરંભ થયો તેથી એ ૫ળ થયું. એમ અર્થ છે.

શ્લોક ૪ થો.—

ચરણ ૧ શત્રુ–'વિલોકી'નું કર્મ. 'ક્ષત્રિમંડળ'—'વિલોકી' એ અપૂર્ણ ક્રિયાનો તથા 'પડયા' (ચરણ ૩.) એ પૂર્ણક્રિયાનો કર્તા. 'ક્ષત્રિમંડળ' એ નપુંસક એક વચન છતાં 'પડ્યા' પુંલિંગ બહુ વચન છે. એ જરા વ્યાકરણદોષ છે. 'પડયા' કહેતી વખત કર્તાનો શબ્દ દૂર જતો રહી 'ક્ષત્રીઓ' એમ ભ્રમ રહેવાથી આમ થયેલું.

ચરણ ૩. પડયા–યુદ્ધમાં પ્રાણ આપ્યો.

શત્રુનો કરાલ ક્રમ થતે–શત્રુનો વિકરાલ હુમલો થતાં.

ચરણ ૪. જેવાં બહુ સુવૃક્ષો તીડ (વૃક્ષને) ઘેરતાં વિનાશ પામે તેમ. તીડનું ટોળું ઝાડ ઉપર પડતાંની વાર ક્ષણવારમાં બધાં પાંદડાં જતાં રહે છે. (તીડ ખાઇ જાય તેથી).

જેવા–વૃક્ષ સંસ્કૃતમાં પુલિંગ છે તેથી અહિં તેમ વાપર્યું જણાય છે.

શ્લોક ૫ મો.—

ચરણ ૧. પૃથુ–પૃથુરાજ. પ્રજાનો–હેનો સંબન્ધ ચરણ ૨ માંના 'પિતા' અને 'પાળક' સાથે છે.

ચરણ ૨. 'પિતા' અને 'પાળક' નો સંબન્ધ 'પ્રજાનો' તેમજ 'બધાનો' બંને સાથે છે; ત્હેમાં જરાક રચનામાં મગવડ લાગે છે પણ વ્યાકરણદોષ નથી.

આ ચરણમાંના વિશેષણનું બહુ સાર્થક્ય અહિં

તું નથી. એમ વખતે બેસાડાય કે બધી પ્રજાનો પાળક તેથી પ્રજાના રક્ષણ માટે પોતે ધશીને યુદ્ધમાં ગયો.

ચરણ. ૩. ઊભો–કર્તા મ્હુમ્મદ. જ્યહાં મહમ્મદ ઘોરી (શહાબુદ્દીન ઘોરી) ઊભો હતો ત્યહાં પૃથુરાજ ધસ્યો–એમ સંબન્ધ છે.

ધારી—કર્તા, મ્હુમ્મદ, કર્મ, સ્વરૂપ [ચરણ ૪].

ચરણ ૪. ક્ષત્રીતણા કાળનું સ્વરૂપ એમ કહેતાં 'ક્ષત્રીતણું કાળસ્વરૂપ' કહ્યું છે. દોષ નથી, પણ જરાક અગવડવાળી રચના છે. કારી=ભયંકર; જબરદસ્ત.

શ્લોક ૬. ઠ્ઠો —

ચરણ ૨. 'મહુમ્મદ્' ને બદલે 'મ્હુમ્મદ્' છાપેલું ખોટું છે.

ચરણ ૩ તે–પૃથુરાજ. પૃથુરાજ તે સોળ કળાવાળો ચંદ્ર હતો;

કલાપ—કળા. 'કલાપ'નો અર્થ ચન્દ્રની કલા નથી; 'કલાપ' એટલે તો જૂડો, ભારો, જથો, વગેરે; આ ઠેકાણે ભ્રમથીજ કલાના અર્થમાં વાપર્યો લાગે છે. મોરની કળા તે 'કલાપ' ઉપરથી છે તે ઉપરથી ભ્રમ થયેલો.

ચરણ ૪ ઘોરી–શહાબુદ્દીન ગોરી. વિભાવધારી=પ્રભાવ (પરાક્રમ, તેજ) ધારણ કરનારો. વિભાવનો આ અર્થ ક્લિષ્ટ અને ખોટા જેવો જ છે.

પૃથુરાજને ચન્દ્રનું રૂપક આપીને શહાબુદ્દીનને સૂર્યનું આપવામાં અત્યાર સૂધી પૃથુરાજને આપેલા મહત્ત્વમાં જરાક ખામી આવે છે. આમ કરવાનો હેતુ સમઝાતો નથી.

. શ્લોક ૭ મો.—

ચરણ ૧. 'ભૂમિપાલે'—'ભૂમિપાસે' એ છાપવાની ભૂલ્ય છે.

અહિં પૃથુરાજને ચન્દ્રવંશી કહ્યો છે; અને સર્ગ ૮ માના શ્લો. ૨૮ મામાં 'સૂર્યવંશ' ને ઉદ્દેશ કર્યો છે તે કેમ તે સમઝાતું નથી. ખરૂં જોતાં તો ચુહાણવંશનો સંબન્ધ સૂર્ય કે ચંદ્રવંશ જોડે જણાતો નથી. સૂર્યવંશની શાખાઓ અંતે જયપુર, જોધપુર, ઉદેપુર વગેરેમાં આવી; ચન્દ્રવંશની શાખા પાંડવોદ્વારા, તથા કૃષ્ણારિદ્વારા જેસલમેર, કચ્છ (જાડેજા) વગેરેમાં આવી. પાંડવની શાખામાં અંતે ક્ષેમરાજ હતો ત્હેને હેના પ્રધાન વિસર્વે પદભ્રષ્ટ કરી પોતે (વિસર્વ) ગાદીએ બેઠો; એટલે અહિં ચંદ્રવંશનો વેલો અટક્યો; (આ હસ્તિનાપુરની ગાદી વિશે વાત છે); વિસર્વના વંશની પેઢીઓ કેટલીક ગયા પછી વિક્રમાદિત્યે એ રાજ્ય લઇ લીધું, એટલે તે વેલો પણ બદલાયો. અંતે કાલાન્તરે તુવર રાજાઓ આવ્યા: તુવરોમાંના છેલ્લા અનંગપાળે પોતાના દીકરીના દીકરા પૃથુરાજને દત્તક લીધો. એટલે તુવરોના વંશમાં હેને ગણિયે તો તુવરો દિલ્હી એટલે ચંદ્રવંશના ગણી સકાય; પૃથુરાજનો જનક બાપ સો-

મેશ્વર અજમેરનો રાજા હતો, તે આધારે કદી પૃથુરાજ-નો વંશ ગણિયે તો સૂર્યવંશી ગણાય પરન્તુ તે પણ સંદિગ્ધ છે.

શ્લોકનો અન્વયઃ—તે ચંદ્રવંશકુલદીપક ભૂમિપાલે, અકાળે ક્ષત્રિ પડ્યા નિમિત્ત (પડ્યાને નિમિત્તે) કેસરિયાં ધાર્યાં, (અને) દાનવનો પતિ સમક્ષ પેખી (દેખીને) તે અરિ પ્રતે ઉદ્દામ (બંધ રહિત, અર્થાત્ મન મૂકીને રોષભેર) વચનો ઉચ્ચાર્યાં.—એ વચનો તે નીચે શ્લોક ૮ તથા ૯ માંનાં વચનો.

ચરણ ૨. દાનવનો પતિ–અર્થાત્, મ્લેચ્છોનો પતિ; શાહાબુદ્દીન.

ચરણ ૩. પડ્યા નિમિત-પડ્યા (મરણ પામ્યા) તે નિમિત્તે.

કેસરિયાં—જ્યારે કોઇ પણ રીતે જય મેળવવાનો સંભવ રહે નહિં ત્યારે પ્રાચીન રજપૂતસ્થાનના રજપૂતો કેસરી રંગનાં વસ્ત્ર પ્હેરીને હથિયારબંધ રણભૂમિમાં મરણિયા થઇ ઉતરી પડી પ્રાણત્યાગ યુદ્ધ કરતાં જ કરતા, ત્હેને 'કેસરિયાં કરવાં' કહેવાતું તે રીતે કેસરિયાં વસ્ત્ર પૃથુરાજે ધાર્યાં; બધા ક્ષત્રી અકાળ મરણથી મુવા તેથી.

શ્લોક ૮ મો.—

ચરણ ૧. આ કરી–આ કર્મ કરીને; હાનું કર્મ કરીને

આમ નિરર્થક અસંખ્ય ક્ષત્રીયોનો વધ કરીને.

ભરતખંડનું-ભારતખંડ ઉપરનું.

ચરણ ૨. 'વિધાત' ને બદલે 'વિધાન' છાપેલું ભૂલ્ય છે. ક્ષત્રીયોનો વિઘાત (વધ) કપટથી કરીને (ત્હેં) કૂટ (કપટ) કીધું. શહાબુદ્દીને કપટથી આ વખત શું કર્યું હતું તે સમજાતું નથી. એ તો ઉઘાડી રીત્યે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. ૯ મા સર્ગમાં બીજા શ્લોકમાં "શિબિર સામન્તો ઘેરા" કહ્યું છે ત્હેનો અર્થ એમ હશે કે છાવણીમાં તંબૂમાં જે વખત રજપૂત સામન્તો હોય તે વખત સૂચના આપ્યા વગર હેમને ઘેરી લ્યો. આમ કરવું,—ઉઘાડી સૂચના આપી ખૂલ્લા રણ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરી જય ન મેળવતાં, અણધારી રીતે તંબૂમાં નિશ્ચિન્ત હતા તે વખત છાપો મારવો તે સત્યવ્રતયુદ્ધથી વિરુદ્ધ ગણી કપટ કર્યું એમ ગણ્યું હશે.

ચરણ ૩. 'લૈશ' ને બદલે 'લેશ' એમ ખોટું છપાયું છે. લૈશ—તું લઇશ.

બાહુદંડે—બાહુ રૂપી દંડ વડે.

ચરણ ૪. પોતાનાં મોટાં કર્મનું ફળ પોતાનેજ ભોગવવું પડે, ભોગવવું જોઇયે.

ચરિત=(અહિં)—ફળ. આચરણ-અર્થાત્—લક્ષણાદ્વારા આચરણનું ફળ.

"મ્હારૂં કર્મ હું ભોગવુંછું", "હેનું કર્યું એ ભોગવશે"- ઇત્યાદીમાં 'કર્મ', 'કર્યું' નો અર્થ કર્મનું ફળ, કર્યાનું ફળ, એમ જ છે.

પંડે=પોતાની જાત્યે. સં. પિંડ=દેહ; તે ઉપરથી 'પિંડે =પોતાની દેહે, પોતાની જાત્યે એ અર્થમાં 'પંડે' ગુજરાતી-માં રૂઢ થઇ ગયો છે.

શ્લોક ૯ મો.—

પૂર્વાર્ધ—હે ઘોરી ! ત્હેં દુષ્ટ વૃત્તિ કરીને, સુજનોને હણી-ને ઘોર કુકર્મ કીધું.

ચરણ ૨. દુર્જન આપી દોરી—અર્થ સ્પષ્ટ નથી. બે અર્થ સંભવે છે;—

(૧). દુર્જનને દોરી આપી, અર્થાત્ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું; જાનવરને જોઇયે તેટલી દોરી આપે તો બાંધ્યું હોય ત્હેની આસપાસ બધે ફરીવળીને ઘાસ વગેરે ખાઇ જાય; તેમ ત્હારા દુર્જન જેવા સૈનિ-કોને છૂટા મૂકી આમ વિનાશ કરાવ્યો. અથવા (૨). દુર્જને ત્હને દોરી આપી-દોરનારી સલાહ આપી; ત્હેને અનુસરીને ત્હેં આ ઘોર કુકર્મ કર્યું. હાહુલીરાય નામનો પૃથુરાજનો રજપૂત સામન્ત પૃથુરાજ સંયુક્તા જોડે વિ-લાસમાં લીન થયાથી ત્હેને બોધ દેવા માટે ચંદકવિ સાથે ગયો હતો, પણ સંયુક્તાએ અધવચથીજ દાસીઓ

કને છડીઓનો માર મરાવી કાઢી મૂક્યો હતો; તે જોઇ સંયુક્તા તથા પૃથુરાજ બેઠાં બેઠાં હસ્યાં હતાં; આથી હાહુલીરાયને ઝાળ ચઢી અને ગઝની જઇને શહાબુદ્દીનને ચઢાઇ કરવાને લાવ્યો. એ વાતને ઉદ્દેશીને કહ્યું હોય કે હાહુલીરાય જેવા દુર્જને દોર્યા પ્રમાણે દોરાઇને ત્હેં આ ઘોર કુકર્મ કર્યું.

ચરણ ૩. વિનિપાત—આ શબ્દનો ખરો અર્થ તો વિનાશ, પતન,–એમ થાય. પણ અહિં 'પરિપાક' 'ફળ' 'પરિણામ' એમ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે. પણ ત્હારે 'વિનિપાત થવાને લે' એ વાક્યનો અર્થ બેસતો નથી. 'વિનિપાત લે' અને 'વિનિપાત થવા દે'—એમ બંનેનું મિશ્રણ અહિં કાંઇક થઇ ગયું લાગે છે.

ચરણ ૪. 'જે' નો સાપેક્ષ 'તે' ('જવાદે' નું કર્મ) છે. આ જે હૃદયવેધક બાણ છે તે જવા ના દઇશ: નિષ્ફળ ના થવા દઇશ; ત્હારૂં હૃદય હેનાવડે વીંધાવા દેજે. 'હૃદયવેધક' નો અર્થ કાયિક છે; રૂપકદ્વારા માનસિક નથી.

શ્લોક ૧૦ મો.—

ઉપર શ્લોક. ૯ ના ચરણ ૪ માં બાણ મારવાની વાત છે તે તેમજ અહિં વળી વિશેષ, શરનો પુંજ (જથો) ફેંક્યો કહેછે, તે વાત આ દ્વન્દ્વયુદ્ધના સ્વરૂપને વિરુદ્ધ છે. શ્લોક. ૧૧ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પૃથુરાજ અ-

ને શહાબુદ્દીન (close quarters માં) પાસે પાસે આવી સંમુખ યુદ્ધમાં આવ્યા હતા. (નહિં તો શહાબુદ્દીનની તલવાર પૃથુરાજના ખભા ઉપર ના પડે; તલવાર વાપરવાનો પ્રસંગજ ના આવે); તો પછી એટલે પાસેથી બાણ ફેંકાયજ કેમ અને જરૂર પણ ફેંકવાની શી?–આ અસંભવ-દોષ જરાક મ્હોટો લાગે છે.

શિવનો મંત્ર મૂક્યો—આ પુરાણ જેવી અદ્દભૂત વાત કલ્પિત જ મૂકી છે.

ચરણ ૪. 'ઉડયો' ને બદલે 'ઉઠયો' છાપેલું ભૂલ્ય છે.

શ્લોક ૧૧ મો.—

ચરણ ૧. 'ઉડી' ને બદલે 'ઊઠી' એ ખોટું છપાયું છે.

તેવી—જે'વો મુગટ ઊડયો કે ત્હેવીજ તલવાર ઊડી.

'જઇ લાગી ક્ષત્રિયસ્કંધ ગઇ અધ કોસ તે' અને 'ઝીલી ભાલાથકી પડી દૂર ગઈ અધકોસ તે' એ બે જૂદાં જૂદાં શ્લોકાર્ધ નથી, પણ એકજ શ્લોકાર્ધનાં પાઠાન્તર છે; તે છાપવાની ભૂલ્યથી આમ છપાયાં છે. 'દૂર' ને બદલે 'પૂરૂં' તે પણ છાપવાની ભૂલ્ય છે.

પ્રથમ પાઠ સ્વીકારતે અર્થ એમ બને છે કે પૃથુરાજના ખભા ઉપર તલવાર પડી પણ કશી અસર ના થતાં ઉલટી તલવાર જ ઊડીને અધકોસ દૂર જઇને પડી. હેવો રાજપૂત ખભો હતો તથા બખ્તર પણ મજબૂત હતું.

બીજો પાઠ સ્વીકારતે અર્થ એમ થાય છે કે—પૃથુરાજે તલવારનો ઘા પોતાના ભાલા ઉપર ઝીલતાં તલવાર અધ-કોસ દૂર જઇને પડી.

બંન્નેમાંનો કિયો પાઠ સ્વીકારવો તે નિશ્ચય કરવું કઠણ છે. ભીમરાવે છેક સૂધી પોતેજ નિશ્ચય કરેલો જણાતો નથી; કેમકે હસ્તલેખમાં બંને કાયમછે, બેમાંનું એક્કે ચ્હેરેલું નથી. બંનેમાં સારસ્ય જૂદી જૂદી રીતે સરખું છે. પણ એકંદર જોતાં "ઝીલી ભાલા થકી—ઇ." એ પાઠ સ્વીકારવો ઠીક લાગે છે. કેમકે સ્કંધ ઉપર તલવારની અસર જેને ના થાય તે (શ્લોક ૧૩ મા માં કહ્યા પ્રમાણે) બરછીથી પડે એ અસંભવિત છે. તેમજ સ્કંધ ઉપર અસર ના થવાનું મુખ્ય કારણ બખ્તરજ હોવું જોઇયે; અને તેમ જોતાં હેમાં પૃથુરાજના બળનું કે કળાનું મહત્ત્વ નથી આવતું; અને બરછીથી તલવાર ઝીલવામાં દ્વન્દ્વયુદ્ધચાતુર્ય, તેમજ તલવાર તેથી ઊડીને દૂર જવામાં બળનું મહત્ત્વ એ બંને ગુણ પૃથુરાજને યશ આપનારા થાય છે.

આ શ્લોકોમાં—શ્લોક ૧૦ નું ૪ થું ચરણ અને તેથી વધારે શ્લોક ૧૧ નું બીજું ચરણ માપમાં બરોબર ન બેસતાં પદ્યરચના જરાક ખડબચડી થાય છે.

શ્લોક ૧૩ મો.—

ચરણ ૧. પાડયો–કર્તા–શહાબુદ્દીને. વીર–અર્થાત્ પૃથુ-
રાજ.

ચરણ ૨. અશ્વ–પૃથુરાજનો.

ચરણ ૩. ધસ્યો–કર્તા–વીર,–પૃથુરાજ. શત્રુ–શહાબુદ્દીન.

ચરણ ૪. સેવકોએ–શહાબુદ્દીનના સેવકોએ. તે–પૃથુ-
રાજ, અર્થાત્ પૃથુરાજને.

ગ્રહ્યો—પકડી લીધો; કેદી કરી લીધો.

અહિં તેમ જ ૯ મા સર્ગને અંતે (શ્લોક ૩૯–૪૦ માં) સીતાના મહિનાની ચાલ પસંદ કરીછે તે, કરુણરસને વધારે અનુકૂળ હોવાથી, અહિંના વીરરસને અનુચિત લાગે છે.

રોળાવૃત્ત ઘણા ભાગમાં રાખ્યો છે તે વીરરસને પૂરેપૂરો યોગ્યજ છે.

શ્લોક ૧૭ મો.—

પૃથુરાજને દિલ્હીથી કેદ કરીને ગઝની લઇ ગયા પછીની વાત હવે ટુંકામાં લખેછે.

પૃથુરાજ કેદ પકડાયા પછી હેતું શું થયું તે વિશે ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તાન્ત છે. કર્નલ ટોડે સ્વીકારેલા વૃત્તાન્ત પ્રમાણે કેદ પકડાયા પછી પૃથુરાજને ત્ય્હાંજ (રણભૂમિમાં) કતલ કર્યો હતો, અને સંયુક્તા ત્હેની સાથે સતી થઇ હતી.

બીજો વૃત્તાન્ત લાંબોછે; સાર હેનો એ છે કે પૃથુરાજને કેદ કરી ગઝની લઇ ગયા; હેની આંખ્યો ફોડી નાંખી; પછી ચંદકવિ ગઝની આવી શહાબુદ્દીનને પ્રસન્ન કરી. પરવાનગી મેળવી, પૃથુરાજને કેદખાનામાં મળ્યો. અંતે પૃથુરાજની શબ્દવેધી ધન્વિકળા બતાવવાને શહાબુદ્દીને પૃથુરાજને (ચંદના કહેવાથી) ચોકમાં ઊભો કર્યો, પોતે ઘણી ઊંચી જગાએ બેઠો. સાત લોઢાના તવા, સો સો મણના એક પાછળ એક લટકાવ્યા; એ તવામાંના એક-ને કાંકરી મારી શાબાશ કહેતું એટલે પૃથુરાજે તીરથી એ સાતે તવા વીંધવા (અંધ છતાં કાંકરીના અવાજને આધારે) એમ ઠરાવ હતો. શહાબુદ્દીને 'શાબાશ' કહી હુકમ આપ્યો, એટલે પૃથુરાજે—ચંદે તે પ્હેલાં તરતજ દુહો કહી શહાબુદ્દીનની બેઠક કેટલે અંતરે છે તે સૂચવ્યું હતું અને કહ્યું હતું 'मत चूके मोटे तवे' (અર્થાત્ મ્હોટો તવો જે શહાબુદ્દીન તે ચૂકીશ નહિ) તેથી–તવાને તીર મારવું કોરે મૂકી શહાબુદ્દીન ઉપર ફેંક્યું અને તરત શહાબુદ્દીન મરણ પામ્યો. શહાબુદ્દીનના સેવકો પૃથુરાજ અને ચંદ ઉપર ધસી આવ્યા પણ પ્હેલેથી બંનેએ સંતલસ કરી રાખ્યા પ્રમાણે પૃથુરાજે તથા ચંદે એક બીજાના ગળામાં તલવારો ફેરવી દીધી અને પડ્યા. પછી શહાબુદ્દીન, પૃથુરાજ, અને ચંદ ત્રણે ને એકઠા

દફ્ન કરી દઇ મુસલમાનોએ તે ઉપર ઓટલો (? કબર) ચણાવી દીધો. આ વૃત્તાન્ત જરાક અસંભવિત લાગે છે.

ભીમરાવે બંને વૃત્તાન્તમાંના અંશ સ્વીકાર્યા છે. ગઝનીમાં લઇ જઈ આંખ્યો ફોડી અને હેણે તવા વીંધવા એ વાત એક વૃત્તાંતમાંથી સ્વીકારી છે. (પણ ત્હેમાં તવા વીંધ્યા એ હેમણેજ કહ્યું છે, વૃત્તાન્તમાં તો વીંધ્યા મૂકી દઇ શહાબુદ્દીનને ધાર્યો એમ છે). અને સંયુક્તા સતી થઇ તે વાત બીજા વૃત્તાન્તમાંથી સ્વીકારી છે. પતિ મુવાની વાત સાંભળીને જ સતી થઇ એમ આણ્યું છે, પતિનું શબ સાથે લઇને બળી મૂઈ એમ સ્પષ્ટ નથી કહ્યું. શબ મળ્યું કે નહિં તે પણ સંદિગ્ધ છે. 'અથ તે પતિં પૂજ્યપિણ્ડમાં, કરિ ઇચ્છા સ્વશરીર અર્પવા' એમ છેલ્લા સર્ગના શ્લો. ૬૨ માં કહ્યું છે તે ઉપરથી તો શબ સાથે લઇને બળી મુઇ એમ થાય; પણ શબ મળ્યું ક્યહાંથી ? એતો ગઝનીમાં હતું; આ શંકા રહે છે. ખીલાની શય્યામાં પૃથુરાજને સુવાડયો એ વાત પણ ક્યહાંથી આણી છે એ જણાતું નથી તેમજ પૃથુરાજ ગઝનીમાં શી રીતે મુવો તે પણ સંદિગ્ધજ રાખી અનુક્ત રાખ્યું છે.

ચરણ ૨. 'નિશારક્ષો' એમ છે ત્હેને બદલે 'નિશારક્ષા' એ છાપવાની ભૂલ્ય છે.

તોપણ 'નિશારક્ષા જેવા' હેનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી તેથી

બધું ચરણ સંદિગ્ધ રહે છે નિશાના (રાત્રિના) રાક્ષસો (અર્થાત્ રાત્રિનાં સત્વ-રાત્રિના અંધકારને રાક્ષસનું રૂપ કલ્પ્યું લાગે છે). એમ તાત્પર્ય વખતે હશે. રક્ષસ્ શબ્દને 'રક્ષ' એમ ગુજરાતમાં ગણી લઇને બહુ વચન 'રક્ષો' કર્યું હશે. જેવા નિશાના રાક્ષસો સૂર્યને પૃથ્વીમાં સુવાડે છે તેમ. સૂર્યાસ્ત સંબન્ધે આ કલ્પના ભીમરાવની પોતાનીજ અપૂર્વ છે અને કવિત્વયુક્ત સરસ છે. નિશારાક્ષસોનું ઉપમેયપદ મુસલમાનો વ્યઙ્ગ્ય છે.

શ્લોક ૧૮ મો.—

ચરણ ૪. મૃતસુભટનું વૈર લીધું-એ શેને ઉદ્દેશીને છે તે સમઝાતું નથી. શહાબુદ્દીને પોતાના મરેલા સુભટોનું (અથવા હાહુલીરાય શહાબુદ્દીનની મદદે હતો તે એ યુદ્ધમાં મુવો ત્હેને વિશે હોય તો સુભટનું) વેર પૃથુરાજને આમ કપટથી મારીને લીધું. મુવેલા સુભટનું વેર લેવામાં કાંઇ પણ ન્હાનમ નથી, એ તો કર્તવ્ય છે. પણ આમ કપટથી કેદી થયેલાને મારીને વેર લીધું તે હલકાઇ બતાવવી છે. તેથી 'મૃત સુભટનુ વૈર જ લીધું'-એ વાક્ય પ્રધાનપદે આ વાક્યોમાં મુકાયું છે તે જરાક ક્ષતિકર છે. તરતજ ૧૯ મા શ્લોકમાં એ હલકાઇ પરિણામરૂપે બતાવી છે તેથી.

"પડેલાને પાડી——

મરેલાને મારી——"

આમ હોત તો 'વૈર લીધું' હેમાં રૂપમાં મુખ્યક્રિયાપદ આવવા છતાં, અર્થસંબન્ધે 'પાડી' 'મારી' એ ક્રિયાઓનેજ પ્રાધાન્ય મળત, અને તો વધારે સારૂં થાત.

શ્લોક ૧૯ મો.—

પૂર્વાર્ધ—જરા વાક્યમાં ગુંચવાડો આવી ગયો છે. તેથી (૧૮ મા શ્લોકમાં વર્ણવેલું કૃત્ય કર્યું તેથી) ઘોર કપટ કરીને (શહાબુદ્દીને) ઘોરીપદ (ઘોરી એ નામ) લીધું — એ નામ સાર્થક કર્યું–એમ તાત્પર્ય છે; અને વિફરીને (હાથથી જઇને-અર્થાત્ હદપાર ક્રૂરતા કરીને) સઘળા જગત્નો તિરસ્કાર પણ લીધો. તિરસ્કારે=તિરસ્કાર પણ.

ઉત્તરાર્ધ—ઘોરી નામનું સાર્થક્ય પૂર્વાર્ધમાં બતાવ્યા પછી અહિં જરાક રૂપાન્તર આણ્યા છતાં પુનરુક્તિજ થતી લાગેછે.

ત્રણ ભુવનનું પાતક—એટલે બરોબર સમઝાતું નથી. પૃથુરાજને આમ માર્યો તે ત્રણ ભુવનનો વિનાશ કર્યા જેવું પાપ કર્યું—એમ અર્થ હશે. પણ તે સુઘટિત અને માલવાળો નથી લાગતો. અને 'આ લોકે' અને 'ત્રિભુવન' એ વચ્ચે વિરોધ જણાવવા જેવું જણાય છે પણ તે અર્થ જોતાં જણાતો નથી.

બિરદ=ઉપનામ; નામ. ઘોર કૃત્ય કરનાર માટે ઘોરી. ગોરી એમ શહાબુદ્દીનનું ઉપનામ છે; પણ અહિં બધે જાણી જોઇનેજ 'ઘોરી' એમ કહ્યા કર્યું છે.

સઘળે=સર્વ જગતમાં.

શ્લોક ૨૦ મો.—

ચરણ ૧. પડતે=મરણ પામતે. મ્હોટા માણસોના મરણ-ને (વિશેષે રજપૂતોમાં;—યુદ્ધમાં પડવાનું તેથી) પડવું કહેવાય છે.

પૃથ્વી ડોલંડોલા થઇ—આ કવિની માત્ર કલ્પના છે.

ચરણ ૩ અસ્તઆભાસ—અસ્તનો આભાસ (ભ્રાન્તિ નહિં, પણ પ્રકટતા).

ચરણ ૪. પુષ્પના ગુંજ છાંટે-રુદન તરીકે, શોકના ચિહ્ન તરીકે પુષ્પના જથા વેરે.

ગુંજ—આ શબ્દ સ્વકલ્પિત લાગે છે. 'ગુચ્છ' અને 'પુંજ' એ બે શબ્દોથી ભ્રમ થઇને એ ઉત્પન્ન થયો લાગેછે. પુષ્પ છાંટવાં કહેવાતાં જાણ્યાં નથી. તેમજ છાંટવું એ કૃતિ.કરુણ રસને જરાક અનુચિત જણાય છે. હેની મેળે પુષ્પ પાડે-એમ કહેવું ઇષ્ટ છે. શાકુન્તલ નાટકમાં પણ હાવી રમણીય અને સુરુચિયુક્ત કલ્પના છે; શકુન્તલા કણ્વનો આશ્રમ છોડીને સાસરે જતી વખત—

उग्गलिअ दब्भकवला मिआ परिच्चत्तणच्चणा मोरा
ओसारिअपंडुपत्ता मुअन्ति अंसू विअ लदाओ ॥

દર્ભકવલ દઇ નાંખી મૃગ ઊભા, મોર નાચતા વિરમ્યા,

પીળાં પર્ણ ખરંતી લતા ઢાળતી શું આંસુડાં વનમાં !

તેમજ રઘુવંશમાં લક્ષ્મણ સીતાનો વનમાં ત્યાગ કરીને જાય છે તે વખતે રુદન કરતી સીતા સાથે સમદુઃખભાવ થયેલા વનની સ્થિતિ એવીજ વર્ણવી છે.

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः
तस्याःप्रपन्नेसमदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥१॥

સર્ગ ૧૧ મો.

શ્લોક ૧ લો.—

પૂર્વાર્ધ—પતિનાશની કારમી દુખવાર્તા—આમ કહેવું છે ત્હાં 'મતિનાશકારમીદુખવાર્તા' એમ 'કારમી' વિશેષણ વચમાં ઘૂસવાથી વ્યાકરણદોષ આવે છે. 'પતિનાશને લીધે કારમી' એમ કરવા જતાં પછી 'દુખવાર્તા' બીજી ફી રહી એ પ્રશ્ન ઊભો રહે છે.

જઇ—આ શબ્દ બહુ ઉચિતસ્થળે નથી. દાસીએ ગઝનીથી દિલ્હી જઇને વાત કહી એમ હોય ત્હારે 'જઇ' એમ કહેવું બરાબર કહેવાય. 'આવી' એમ વધારે ઠીક લાગે

ચરણ ૩. મૃતશબ્દને—મુઓ એ શબ્દ (સાંભળતાંજ) 'નમી' (=દુઃખથી ભાર નીચે દબાઇને); પણ અર્થ નથી બેસતો. 'નમી' નો કર્તા 'રાણી' હોય તોએ નમવાનો અર્થ શો? અને 'રાણીને' એમ દ્વિતીયાછે અને મુખ્ય વાક્યનો કર્તા 'મૂર્છા' છે તેથી વ્યાકરણસંબન્ધ તો 'નમી' નો 'મૂર્છા' જોડેજ થાય, અને 'મૂર્છા નમી' એટલે કશુંજ નથી સમઝાતું.

ચરણ ૪. રાણીને પણ—એમ અન્વય છે.

શ્લોક ૨ જો —

અહિં વાક્યરચના અત્યન્ત કઢંગી છે. અન્વય કાંઇક આમ

બંધ બેસાડાયઃ—શ્રુતમાત્રવિહ્વલા (રાજા મુવો એ વાત સાંભળતાંવાંત વિહ્વલ) રાણી થઇ, (અને) હેનું ઉર કમ્પતું હતું–ને વખત અનુગામિનીજને (દાસીવર્ગે) ભ્રમમાં (ગભરાટમાં દોડા દોડ કરીને) ક્ષણમાં જઇને જળ આણીને છાંટયું અને બહુ કળા દાખવી (રાણીની મૂર્છા વાળવા માટે બહુ ચતુરાઇથી ઉપાય કર્યા). પણ હામાં બીજા ચરણમાં એ અસંબદ્ધ વાકયો પાછાં વચમાં આવ્યાથી મૂળ વાકયમાં કંઇંગો ભંગ પડેછે. પણ બીજી રીતે અર્થ કે અન્વય સંભવતો નથી. આ અર્થમાં એક બીજો પણ વાંધો છે. પ્રથમ શ્લોકમાં મૂર્છા આવી કહી છે અને અહિં શ્રુતમાત્રવિહ્વલા એ મૂર્છાની પૂર્વસ્થિતિ કહી છે તે ક્રમ ઉલટો થાયછે.

ચરણ ૧. અનુગામિનીજને—ને બદલે અનુગામિની જ તે–એમ થયેલું લાગેછે.

ભ્રમમાં—ભ્રમ શબ્દનો અર્થ સંભ્રમ, ગભરાટ, એ અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે પણ પરિચિત નથી.

મૂળ હસ્તલેખમાં 'અનુગામિનીજને છે કે 'જતે' છે તે સ્પષ્ટ જણાતું નથી અને નીચે શ્લો. ૩ ના ચરણમાં 'તે વદી' એમ એકજ અનુગામિની માટે કહ્યું લાગેછે તેથી વળી 'અનુગામિની જ તે' એમ લેવું પણ સંભવિત લાગેછે. તો અર્થ એમ થાય કે તે અનુગામિની વિહ્વલ થઇ અને કમ્પતા ઉરવાળી થઇ; (પણ) ક્ષણમાં જઇને પાણી લાવી–ઇત્યાદિ. પરંતુ આમ અર્થ લેતાં પણ 'શ્રુતમાત્ર' નો

અર્થ બેસતો નથી; અનુગામિની શું સાંભળતાંવાંત વિ-વ્હલ થઈ? તેમજ વ્યાકરણદોષ પણ રહે છે; અનુગા-મિનીનું ક્રિયાપદ પૂર્વાર્ધમાં નથી જડતું; અને ઉત્તરાર્ધના ક્રિયાપદ પ્હેલાં બીજા ચરણના વાક્યથી ભંગ પડેછે.

શ્લોક ૩ જો.—

ચરણ ૧. હૃદયે—રાણીના હૃદય ઉપર. કર—અનુગામિની નો પોતાનો હાથ.

આર્જવે—સરલતાથી. પણ અહિં 'સ્નેહથી' એમ ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે. ઉત્તરાર્ધ-મૂર્છાવસ્થામાં સુખદુઃખ લુપ્ત થાય પણ પછી મૂર્છા વળતી વખત વ્યથા શરૂ થતાં સ્મૃતિ આવી (ભાન આવ્યું) અને રાણી શોકથી ઉઠી. મૂર્છા વળતાં શોક અને વ્યથા પ્રગટ થયાં.

શ્લોક ૪ થો.—

ચરણ ૧. સમઝી = realize; બરોબર મનમાં આણી સકી.

ચરણ ૨. તે–પ્રિયનાશ. વિવ્હલાન્તરે–વિવ્હલ હૃદયમાં. ઉત્તરાર્ધ—ભારી અસહ્ય (અતિ અસહ્ય) થઇને જે વેદ-ના દમતી હતી તે વેદનાએ (રાણીને) બળથી અતિ અકળાવી.

ચરણ ૪. વેદના—તૃતીયાપ્રત્યય લુપ્ત છે. આ જરા વ્યાં-કરણદોષ નહિ પણ અસ્પષ્ટતાજનક અતિ સ્વાતન્ત્ર્ય છે.

શ્લોક ૫ મો.—

ચરણ ૧. આર્ત્તિ=પીડા.

ચરણ ૨. ભુજ—'કર' કહેવો જોઇયે. પોતાને હૃદયે પોતાનો કર મૂકી સકાય, ભુજ મૂકવોજ અશક્ય છે. ભુજ એટલે તો ખભા અને ફ્રહૂણી વચ્ચેનો ભાગ; અને કર એટલે કાંડા નીચેનો બધો ભાગ—હાથેલી, આંગળિયો, વગેરેનો મળીને. પ્રિયાનના=પ્રિય-પ્રિય લાગે હેવા—આનન (મુખ) વાળી. પણ આ અર્થ ક્લિષ્ટ છે તેમજ આ વિશેષણ અહિં સાર્થક નથી.

ચરણ ૪. તે—તે દુઃખ.

માર્ગે અશ્રુના=અશ્રુને માર્ગે. છાતીએ હાથ દાબીને પીડા રોકવા જતે અશ્રુદ્વારા પીડા વ્હેવા લાગી.

શ્લોક ૬ ઠ્ઠો.—

ચરણ ૧. 'ધાર તે' એમ છૂટું છાપવાને બદલે 'ધારતે' છાપ્યું છે તે ભૂલ છે.

અતિ ઉષ્ણ ધાર—આંસુની હૂની ધાર.

ચરણ ૩. 'ચિદોર્મિભાર તે' એમ છૂટું છાપવું જોઇતું હતું. ચિદોર્મિનો ભાર. ચિદોર્મિ=ચિત્તની ઊર્મિ (પીડાનો ઉછાળો-ઊર્મિ=તરંગ; અર્થાત્ અહિં ઉછાળો; પીડાનો ઉછાળો). ચિદોર્મિ એ ચિત્+ઊર્મિનું બનાવવામાં સન્ધિનો દોષ આવે છે (ચિદૂર્મિ થાય); તેમજ ચિત્નો અર્થ 'હૃદય' નથી પણ 'ચૈતન્ય' અથવા 'બુદ્ધિ' છે. પ-

ણ આમજ ભીમરાવે તો ચિત્ત+ઊર્મિનું ચિદોર્મિ કર્યું લાગે છે. પાછળી પણ એકાદ ઠેકાણે હેવી ભૂલનું ઉદાહરણ આવેલું છે.

(સર્ગ ૪ શ્લો. ૫૪ (ચિદાન્તરે) તથા તેજ સર્ગનો શ્લો. ૮૩ (ઉદાન્ત) જુવો.).

ચરણ ૪. નમી=દબાઇ જઇને. (દુઃખભારથી દબાઈ જઇને).

ત્રીજા ચરણનો અર્થસંબન્ધ બરોબર ગોઠવાતો નથી. તાત્પર્ય સમઝાય છે. તે (રાણી) જે પડતી ઉભણધાર બહુ દાબે પણ શમી નહિં, તે ચિત્તના ઉછાળાનો ભાર (–અહિં ભારની વિભક્તિ કંઇ પણ ન હોવાથી ક્રિયાસંબન્ધ તૂટી ક્ષતિ થાયછે.–એ ઉછાળાનો ભાર ખાલી કરીને એમ કાંઇક કહેવાનું હોય એમ લાગે છે–પણ એટલું બધું ક્યહાંથી અધ્યાહૃત થાય?—ભાર ખાલી કરીને) કંઠ મૂકીને (મ્હોટે સાદે) પૃથુરાણી (પૃથુરાજની રાણી) દુઃખથી દબાઇ જઇને પછી રોઈ.

શ્લોક ૭ મો.—

ચરણ ૧. અબદ્ધ–અવિરત; બંધ ન થતાં; સતત ચ્હેતાં. 'બદ્ધ'નો અર્થ બંધ થયેલું એમ ગુજરાતી જેવો લઇ રૂપ સંસ્કૃત 'બદ્ધ' લીધું છે તે જરાક અપરિચિત છે. સંસ્કૃતમાં બદ્ધનો અર્થ હેવો નથી; 'બંધાયલું' એટલો જ અર્થ છે. તે–'અશ્રુબિન્દુ' નું સર્વનામછે.

ચરણુ ૨. જોઇ–કર્તા–સહુ (ચરણુ ૪).

ચરણુ ૩. પ્રિય દાસીજનો એકઠાં થયાં હતાં તે વખત; મળે છતે–એ સતિ સપ્તમી જેવુંછે. Nominative absolute જેવું છે.

ચરણુ ૪ સહુ આંખે–સહુની આંખ્યોમાં; અર્થાત્ બધી એકઠી થયેલી પ્રિય દાસીઓની આંખ્યોમાં.

શ્લોક ૮ મો—

ચરણુ ૧. સહુ સખીઓ રુવેછે એ જોઇને ('નીરખી'નો કર્તા 'નૃપકાન્તા').

ચરણુ ૩. પળેક–એકાદ પળ (ક્ષણુ).

ચરણુ ૪. ભુજ—'કર' કહેવું જોઇયે. (શ્લોક ૫ ના ઉપરની ટીકા જુવો).

ના શમી—શાન્ત ન થઇને; શાન્તિ, ધૈર્ય, ખોઇને.

શ્લોક ૯ મો.—

ચરણુ ૨. નૃપહર્મ્યે–રાજાનાં મહેલમાં.

આ સપ્તમીનો સંબન્ધ ક્રિયા જોડે નહિં, પણુ 'શોક' એ નામ જોડે ષષ્ઠી જેવો છે. મહેલમાંનો શોક, એમ અર્થ છે.

'શોક તે' એમ છુટું છાપવું જોઇતું હતું.

ચરણુ ૩. પિતા (અર્થાત્–પિતા જેવા રાજા પૃથુરાજ) ને પરલોક જતે—અર્થાત્ પરલોક જવાને લીધે. આસ

તાત્પર્ય છે. 'જવે' એમ 'જવું' કૃદન્તનામ સમ્મ્યન્ત હોત તો વધારે ઠીક હતું.

છાપવામાં 'જતા' છે તે ભૂલ્યછે હસ્તલેખમાં 'જતે'છે.

ચરણ ૪. સહુ–'પુરવાસી'નું વિશેષણ.

રોકતે ન રહ્યાં—રોતાં રોકયાં પણ ના રહ્યાં; બીજાએ છાનાં રાખતાં પણ ના રહ્યાં. રહ્યાં—છાના રહ્યાં.

શ્લોક ૧૦ મો.—

ચરણ ૨. 'રોયાં પછી કશું વિરામ ચિહ્ન ના જોઇયે. છાપવાની ભુલ્ય છે.

ચરણ ૪. પછી–પ્રથમ સ્તબ્ધ થયાં, ક્ષણવાર,—અને પછી (રોયાં).

રોયાં—કર્તા—મૃગપંખી. ચિત્ત—મૃગપંખીનાં ચિત્તમાં. સખત એકાએક દુઃખનો ઘા પડતાં પ્રથમ સ્તબ્ધ થઇ જવાય ત્યાર પછી રુદન આવે, એ સ્વાભાવિકછે.

શ્લોક ૧૧ મો.—

ચરણ ૨. બંધુને ગયો ગણીને–એમ અન્વય છે. પૃથુરાજ પ્રતાપી રાજા સૂર્યનો બન્ધુ જેવો.

ચરણ ૩. પયોદ=વાદળાં.

શ્લોક ૧૨ મો.—

ચરણ ૧ પૃથ્વિીપતિના અન્તને ગણીને (અર્થાત્— જાણીને; ત્હેને લીધે).

ચરણ ૨. દિશ ચારે—ચારે દિશાએ. 'ફરી વળી' જોડે સંબન્ધ છે. અંધકારથી—અંધકાર કરીને; એમ અર્થ છે.

ચરણ ૩. વાદળનાં યૂથ ફરી વળી—આ absolute જેવું વાક્ય છે. વાદળાં ફરી વળ્યાં અને સૃષ્ટિ રોઇ એમ તાત્પર્ય છે.

ચરણ ૪. વારિથી—વરસાદના પાણીથી.

શ્લોક ૧૩ મો.—

ચરણ ૧. દિવ્ય શોક—પૃથુરાજ પડતે સૃષ્ટિયે પણ શોક દર્શાવ્યો તેથી તે દિવ્ય શોક કહ્યો લાગે છે. પણ ખરોખર અર્થ બેસતો નથી. ગર્જના વીજળી વગેરે પણ સૃષ્ટિમાંજ આવ્યાં તેથી પણ જરાક અહિં ક્ષતિ આવે છે. પણ—આ શબ્દનું અહિં સાર્થક્ય કે સંબન્ધ જણાતાં નથી.

ચરણ ૨. ગર્જના વીજે—ગર્જના અને વીજ (વીજળી)માં. ઘન ઉત્પાત—ભારે ઉત્પાત; 'થયો' એ ક્રિયાપદ હેનું અધ્યાહાર્ય છે.

ચરણ ૩. 'પવન' અને 'પ્રતિદિક્' છૂટાં છાપવાં જોઇતાં હતાં. પ્રતિદિક્—પ્રત્યેક દિશાએ. 'પવન'—નું ક્રિયાપદ ' વહ્યો ' (ચરણ ૪ માં) છે.

ચરણ ૪. પ્રમત્ત (પવનનું વિશેષણ)—બહુજ મત્ત. 'પ્રમત્ત'નો સાધારણ અર્થ તો 'ગાફલ' છે. આ રીત્યનો

અર્થ આગળ પણ એકમેવાર લીધો છે. (સર્ગ ૩ જો. શ્લોક. ૯ ચરણ ૩, તથા શ્લોક. ૧૦ ચરણ ૪-જુવો.)

શ્લોક ૧૪ મો.—

ચરણ ૨. સૂર્ય જોડે સમભાવ થઇને (સૂર્ય શોકગ્રસ્ત થયો તે શોકભાવ પોતે પણ લઇને).

ચરણ ૩. ઉલટી=ઉલટીને; ઉછળીને.

ચરણ ૪. ઝરી=ઝરણો રેલાવીને. આપણો=પોતાનો. આ સર્વ પ્રકૃતિના શોકનું વર્ણન સાદું પણ સુન્દર અને ભાવમય છે.

શ્લોક ૧૫ મો.—

ચરણ ૧. મળી માળ=માળા મળીને; ટોળે મળીને.

ચરણ ૩. તે—નૃપાહ્‌ગના આક્રન્દ કરીને રોતી હતી તે: ('ખમવા' નું કર્મ).

'થંઇ'—કર્તા 'સખિયો'

ચરણ ૪. સહુ-'સખીયો'નું વિશેષણ.

શ્લોક ૧૬ મો.—

હવે આ શ્લોકથી શરૂ થઇ શ્લોક ૫૪ સુધી સંયુક્તાનો વિલાપ ચાલે છે.

વિયોગિનીવૃત્ત કરુણારસને બહુ અનુકૂળ છે. મહાકવિ કાલિદાસના રઘુવંશમાંના અજવિલાપમાં તેમજ કુમારસંભવમાંના રતિવિલાપમાં એજ વૃત્તછે. તે ઉપરથીજ આ

અનુસરણ કરેલું લાગે છે.

ઉત્તરાર્ધ—આ રવિ તપીને જો ! મ્હને વ્યર્થ દમે છે; પણ મ્હારા ચિત્તમાં તે (રવિ) અસ્ત થયો છે. મ્હારે મન રવિ અત્યારે તપીને તપતો મ્હને દમતો છતાં અસ્ત પામ્યો છે. તું ગયો એટલે સૂર્ય પણ અસ્ત પામી સર્વ અન્ધકારમય જગત્ થયું છે.

(ઉપર પ્રકૃતિયે શોક દર્શાવ્યો કહી વર્ણન કરતી વખત સૂર્ય વાદળાંમાં ઘેરાયો, વગેરે છે; અને અહિં સૂર્યને તપતો કહ્યો છે એ જરાક પૂર્વાપરવિરોધ જેવુંછે. પછીથી પાછો વાદળાંમાંથી નીકળ્યો તે પછી આ વચન કહ્યું છે એમ સમાધાન થઇ સકે ખરૂં.)

રવિ વ્યર્થ દમે છે કહેવાનું કારણ એ કે તેથી (રાણી કહેછે) મ્હને કાંઇ પીડા થવાની નથી. ચોથા ચરણમાં વ્યર્થતાનું કારણ કહેલું જણાય છે. પણ તેમ લેતાં 'પણ' શબ્દ પ્રતિકૂળ બનેછે. દમેછે તો ખરો (વ્યર્થતાનું કારણ તો દુઃખમાં પડયાથી તે પીડા ખમી સકે હેવી પોતે રીઢી થઈ છે તે), પણ છતે સૂર્યે રાણીને મન અંધકારજ છે.

શ્લોક ૧૭ મો.—

ચરણ ૧. 'આ અતિ' ને બદલે 'આંખતિ' એમ ખોટું છપાયું છે.

છતી દૃષ્ટિથી-અર્થાત્ છતી દૃષ્ટિયે. દીર્ઘ દૃષ્ટિ=લાંબાં નેત્ર.

ચરણ ૩. સમજી=સમઝીને; અર્થાત્ હું સમઝુંછું તેથી.

સૃષ્ટિથી=સૃષ્ટિને લીધે; અર્થાત્ સૃષ્ટિ (હેવી–તું વિનાની) છે તેથી. 'થી' પ્રત્યય દેખીતો 'સૃષ્ટિ' ને લાગેલો છે, પણ અર્થમાં 'તું વનાની' જોડે સંબન્ધ છે.

ચરણ ૪. સત્યે—સત્ય પણ આમ 'પણ' નો સંબન્ધ-ઢંગો છે. 'કંઇ પણ' એમ 'કંઇ' જોડે 'પણ' નો અર્થ-સંબન્ધ છે. સત્યે કંઇ=કંઇ પણ સત્ય.

બધી વસ્તુઓ દેખાય છે ખરી, પણ ત્હેમાં સત્ય તત્વ કશું રહ્યુ નથી; માત્ર આંખ્યને ભ્રમ દેતી માયા (illusion) જ એ સર્વ વસ્તુ છે એમ મ્હને (તું વિના) લાગે છે.

શ્લોક ૧૮ મો.—

પૂર્વાર્ધ—સહુ (વસ્તુઓ) પ્રત્યક્ષ (દેખાતી) છે છતાં હું જે'વી આંખ્યે ત્હેવી જ ચિત્તે પણ અન્ધ છું.

ચરણ ૩. 'ગઇ' કર્તા 'તેજી' (ચરણ ૪).

ચરણ ૪. 'તેજી' પછી, જોઇયે. 'હું મન્દ બની છું'—એ જૂદું વાક્ય છે. જડજન્તુ–જડ તથા જન્તુ.

પૂર્વાર્ધમાં કહેલી ચિત્તની અન્ધતાનું પરિણામ ઉત્તરાર્ધમાં બતાવે છે. ખરૂં જોતાં ચક્ષુની અન્ધતા અહિં કહેલી છે તે ચિત્તની અન્ધતાથી ભિન્ન નથી. ૧૭ મા શ્લોકમાં જે વૃત્તિ બતાવી છે તેજ આ શ્લોકમાં રૂપાન્તરે બતાવી છે. છતાં ઝીણો ભેદ થાય ખરો. ચક્ષુની અન્ધતા (૧૭ મા માં

અનુસરણ કરેલું લાગે છે.

ઉત્તરાર્ધ—આ રવિ તપીને જો ! મ્હને વ્યર્થ દમે છે; પણ મ્હારા ચિત્તમાં તે (રવિ) અસ્ત થયો છે. મ્હારે મન રવિ અત્યારે તપીને તપતો મ્હને દમતો છતાં અસ્ત પામ્યો છે. તું ગયો એટલે સૂર્ય પણ અસ્ત પામી સર્વ અન્ધકારમય જગત્ થયું છે.

(ઉપર પ્રકૃતિએ શોક દર્શાવ્યો કહી વર્ણન કરતી વખત સૂર્ય વાદળાંમાં ઘેરાયો, વગેરે છે; અને અહિં સૂર્યને તપતો કહ્યો છે એ જરાક પૂર્વાપરવિરોધ જેવુંછે. પછીથી પાછો વાદળાંમાંથી નીકળ્યો તે પછી આ વચન કહ્યું છે એમ સમાધાન થઇ સકે ખરૂં.)

રવિ વ્યર્થ દમે છે કહેવાનું કારણ એ કે તેથી (રાણી કહેછે) મ્હને કાંઇ પીડા થવાની નથી. ચોથા ચરણમાં વ્યર્થતાનું કારણ કહેલું જણાય છે. પણ તેમ લેતાં 'પણ' શબ્દ પ્રતિકૂળ બનેછે. દમેછે તો ખરો (વ્યર્થતાનું કારણ તો દુઃખમાં પડવાથી તે પીડા ખમી સકે હેવી પોતે રીઢી થઈ છે તે), પણ છતે સૂર્યે રાણીને મન અંધકારજ છે.

શ્લોક ૧૭ મો.—

ચરણ ૧. 'આ અતિ' ને બદલે 'આંખનિ' એમ ખોટું છપાયું છે.

છતી દષ્ટિથી—અર્થાત્ છતી દૃષ્ટિયે. દીર્ઘ દૃષ્ટિ=લાંબાંનેત્ર.

શ્લોક ૨૨ મો.—

આ પ્રાણ (મ્હારો પ્રાણ) પ્રણયાશ્રય (પ્રેમને આધારે રહેનારો) હવે રહ્યો છે તે વિરહમાં ટકતો નથી (પ્રણયાશ્રય માટેજ—પ્રેમપાત્ર જતાં નિરાધાર થવાથી); અને તેથી મતિ ભમે છે (મન, બુદ્ધિ, ભમે છે); ત્હને 'મુજ જીવન' (તું મ્હારૂં જીવન છે, પ્રાણ છે) એમ કહેતી હતી તે હવે આ ક્ષણે સત્ય (ખરેખરો) ત્હને પ્રાણનો પતિ આ અનુભવથી (વિરહે પ્રાણ ટકતો નથી લાગતો તે અનુભવથી) મ્હેં જાણ્યો. સંયોગ વખતે પ્રેમના પ્રબળ ઉભરામાં 'મ્હારો પ્રાણ' કહી હું બોલાવતી હતી તે વખત હેનો પૂરો અર્થ હું અનુભવતી ન્હોતી; પણ હવે વિયોગ થતાં હેનું ખરેખરૂં સત્ય દુઃખમય અનુભવથી જાણ્યું.

ચરણ ૩. બોલી—બોલીને. (સંયોગ વખતે).

આ શ્લોકમાં વર્ણવેલી વૃત્તિમાં ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું સ્હેજ જણાઈ આવશે. સંયોગ વખતે પ્રાણપતિ કહેતી હતી તે ફક્ત પ્રેમના ઊંડા ભાવના ઉછાળાથીજ, છતાં હેનું સત્ય તો હતુંજ; પણ તે પૃથક્કરણ કરીને ન જોતાંજ પ્રેમીજન ઉભરો કાઢે છે, અને પછી વિયોગદુઃખ થતાં ખરેખરૂં એ પ્રેમગાંભીર્યનું સત્ય ભાન થાય છે. સંયોગ વખતના ગંભીર પ્રેમનું અને વિયોગ વખતના તેજ ગંભીર પ્રેમનું જૂદાં જૂદાં રૂપમાં છતાં વસ્તુતઃ એક રૂપ

કહેલી) વસ્તુઓને ભ્રમરૂપ બતાવે છે એ તરેહની જ અન્ધતા; આ ચિત્તની અન્ધતા તેથી વિશેષ વધી વસ્તુઓનું તેજ પણ લુપ્ત કરી વસ્તુઓને નિઃસત્વ, નિર્જીવ, શબરૂપ બતાવે છે.

ચરણ ૧ માં 'ચિત્તમાં ત્યમ ચક્ષુમાં' એ વાક્યમાં ક્રમ ઉલટો છે; 'ચક્ષુમાં ત્યમ ચિત્તમાં' એમ કહેવાતું છે. 'નયને ત્યમ ચિત્તમાં થઇ''—આમ હોત તો સારૂં.

શ્લોક ૧૯ મો.—

પૂર્વાર્ધ—આ તનુવલ્લી—અર્થાત્–મ્હારી તનુવલ્લી.

ઉછેરી—કર્તા 'ત્હેં' (અધ્યાહૃત).

ચરણ ૩. 'આ વિયોગમાં' એમ છાપતાં 'આવિ યોગમાં' એમ ખોટું છાપ્યું છે.

શ્લોક ૨૦ મો.—

નિત્યે સાથે રહી, અને આજ સ્હેજમાં (જરાકમાં) અણધાર્યો છેહ (દગો) ત્હેં દીધો, તે 'તું વિના હું નહિ (ત્હારા વિના હું કદી એકલો રહેવાનો નહિં'—હેવાં ત્હેં સુધાસમાં (અમૃત જેવાં) વચનો કહેલાં ત્હેનો ત્હેં ભંગ કર્યો છે.

ચરણ ૨. અણધાર્યો—ને બદલે 'અણધાયા' છાપનારની ભૂલ્ય છે.

ચરણ ૪. પ્રતિભંગ=ભંગ. 'પ્રતિ' એ ઉપસર્ગ નિરર્થક જેવો છે.

લે-કહ્યા વિના; પૂર્વ સૂચના આપ્યા વિના.

ચરણ ૪. સ્ત્રીયો જીવતાં સ્વામીને પ્રિય કહે છે-અર્થાત-સ્ત્રીઓને સ્વામી શિવાય બીજું કશું પ્રિય નથી હેતું સ્ત્રીનું કોમલ હૃદયતત્ત્વ તું જાણેજ છે. તો કેમ તું આમ વગર કહ્યે જતો રહ્યો ?

શ્લોક ૨૫ મો.—

ચરણ ૧. કશી=શી (કવિતામાં એ અર્થ આવેછે).

જો તું સ્વર્ગમાં જઇને વશ્યો છું, તો પછી હું અહિં આ લોકમાં શી રીતે ટકીને રહું ? (કેમકે) મનમાં મન આપણાં મળી ગયાંછે, (તો આપણે જૂદાં ના રહી સકિયે) તેમજ-ત્હારી છાયા હું થઇ છું તો, જે વસ્તુની છાયા હોય તે વસ્તુથી છાયા જૂદી નાજ રહી સકે, તેમ હું પણ અહિં ના રહી સકું.

શ્લોક ૨૬ મો.—

ચરણ ૩. અથવા (અર્થાત-તું ખરેખરો મરણ ન પામતાં, દૂર નથી ગયો અને ફકત)—

છળી=છેતરીને; હાસ્ય=મશ્કેરી. ચરણ ૪. 'પ્રિય'-આ શબ્દ છાપતાં ઊડ્યો નથી. હે મ્હારા પ્રિય ! એમ સંબોધનછે

શ્લોક ૨૭ મો.—

કયમ આ દિન કાઢવા હવે,
સમજે તું થઇ તારી તેં કહ્યું;
દુખક્લેશ ન રંગમાં નવે,

કરનાર તત્વ એમાં સમાન રહેલું અહિં રસિક રીતે પ્રગટ કરી બતાવ્યું છે.

શ્લોક ૨૨ મો.—

ચરણ ૨. પ્રિયભર્તા—એ સંબોધન છે. ત્હાં'નું ચિહ્ન મૂકવું છાપવામાં રહી ગયું છે.

તજ=તજેલી ('વેલી'નું વિશેષણ). વનમાળી—વનને સીંચનારો માળી.

ચરણ ૩. બળી—એ પૂર્ણ ક્રિયાપદ.

ચરણ ૪. આ વાક્યનો જાણે અર્થસંબન્ધ પૂર્વના ભાગ જોડે કાંઇ ના હોય એમ ભાસે છે; પણ સંબન્ધ સરસ છે સૂકાઇને બળેલી વેલીને જેમ કુસુમપલ્લવનો શૃંગાર નથી હોતો, તેમ રાણીને પણ હવે શૃગાર (વસ્ત્રા-ભૂષણાદિકનો) ના રહ્યો;—આમ સંબન્ધ જરાક તપાસતાં જણાઇ આવશે.

શ્લોક ૨૩ મો.—

ચરણ ૨. વચમાં—માર્ગમાં.

શ્લોક ૨૪ મો.—

ચરણ ૧. કશો=શો. (કવિતામાં આ શબ્દ આ અર્થમાં વપરાય છે).

કર્યો—કર્તા-'મ્હેં' (અધ્યાહૃત).

ચરણ ૨. ખશિયો—કર્તા-તું (અધ્યાહૃત). તિના ક-

હ્યે-કહ્યા વિના; પૂર્વ સૂચના આપ્યા વિના.

ચરણ ૪. સ્ત્રીયો જીવતાં સ્વામીને પ્રિય કહે છે-અર્થાત-સ્ત્રીઓને સ્વામી શિવાય બીજું કશું પ્રિય નથી હેવું સ્ત્રીનું કોમલ હૃદયતત્ત્વ તું જાણેજ છે. તો કેમ તું આમ વગર કહ્યે જતો રહ્યો ?

શ્લોક ૨૫ મો.—

ચરણ ૧. કશી=શી (કવિતામાં એ અર્થ આવેછે).

જો તું સ્વર્ગમાં જઇને વશ્યો છું, તો પછી હું અહિં આ લોકમાં શી રીતે ટકીને રહું ? (કેમકે) મનમાં મન આપણાં મળી ગયાંછે, (તો આપણે જૂદાં ના રહી સકિયે) તેમજ-ત્હારી છાયા હું થઇ છું તો, જે વસ્તુની છાયા હોય તે વસ્તુથી છાયા જૂદી ના જ રહી સકે, તેમ હું પણ અહિં ના રહી સકું.

શ્લોક ૨૬ મો.—

ચરણ ૩. અથવા (અર્થાત-તું ખરેખરો મરણ ન પામતાં, દૂર નથી ગયો અને ફકત)—

છળી=છેતરીને; હાસ્ય=મશ્કેરી. ચરણ ૪. 'પ્રિય'—આ શબ્દ છાપતાં ઊઠ્યો નથી. હે મ્હારા પ્રિય ! એમ સંબોધનછે

શ્લોક ૨૭ મો.—

કયમ આ દિન કાઢવા હવે,
સમજે તું થઇ તારૉ તેં કહ્યું;
દુખંક્લેશ ન રંગમાં નવે,

આમ પ્રથમ ત્રણ ચરણો છે. છાપવામાં શબ્દો ઉઠયા નથી; તથા ત્રીજા ચરણમાં 'તરંગ' એ ભૂલ્ય છે. આ શ્લોકનો અર્થ (પ્રથમ તથા ચોથા ચરણ સિવાય) બાકીનાનો કાંઇંજ સમઝાતો નથી.

શ્લોક ૨૮ મો.—

ચરણ ૧. વચમાં—પાસે (સોડચમાં) લેતે લેતે વચમાં વચમાં. (પ્રથમ અક્ષર 'વ' છપાતે ઉઘડયો નથી.)

ચરણ ૨. પ્રિય-સંબોધન છે.

લઇ-કર્મ-મ્હને. પૂર્વાર્ધમાં વાકય પૂરૂં થયું દેખાય છે છતાં પૂર્ણ ક્રિયાપદ એકે નથી. તેથી અર્થ અધ્ધર લટકતો રહે-છે. કાંઇક ભ્રમથી રહી ગયું લાગેછે, 'લઇ' ને બદલે 'લીધી' હોત તો બંધ બેસત. અર્થ સમઝાય છે–મધુર વચનો બોલી બોલીને મ્હને તું સોડચમાં લેતો–(તે બધી ત્હારી કળા હવે અન્ત પામી અને માત્ર સંભારવી રહી).

'વચમાં' એટલાજ શબ્દથી પ્રેમી જોડાના આ મધુર પ્રેમાચારનું રસિક ચિત્ર સુન્દર રીતે ખડું થાય છે.

ચરણ. ૩. કળા–પ્રેમચાતુર્ય

ચરણ ૪. આવી અન્તમાં-અન્ત પામેલી; હવે લુપ્ત થયેલી. ('કળા'નું વિશેષણ)

શ્લોક ૨૯ મો.—

ચરણ ૨. કોને=કોઇને. કોઇ બીજાને.

ઉત્તરાર્ધ—અર્થ નથી કે અસ્પષ્ટ છે. બીજા ચરણમાંના 'જે' નો સાપેક્ષ 'તે' અહિં પણ નથી; અને સ્પષ્ટ પણ નથી. અત્ર 'જે' પાદપૂરણાર્થે ગણિયે તો કાંઈક આવો અર્થ બેસે છે:—

• મ્હારા ચિત્તમાં વહ્નિ પ્રદીપ્ત થયો છે, પણ તે હું મ્હારા મનમાંજ ભારી રાખીશ; હું કોઈની કને બાપડી બિચાડી થઇ મ્હારું દુઃખ કહેતી ફરું તેવી નથી; [illegible] બને તે હું નહિં.—માટેજ પૂર્વાર્ધમાં પ્રશ્ન—હું [illegible] મ્હારા મનના ઊભરા હવે કહું શું?

શ્લોક ૩૦ મો.—

('ક્યહાં' અને 'ક્હોની કને' એમ) બે પ્રશ્નવાચક આ-વ્યા છે, તે દોષ નથી, પણ ઉલટું ભાવોર્મિનું પ્રબળ ઉભરાતું વ્હેણ સૂચવે છે.

ચરણ ૩. સમભાવસંભવે=સમભાવના સંભવમાં, જે'ને સુખ દુઃખ કહી સકાય ત્હેનો પોતાની જોડે સમભાવ હોય ત્યહારે ત્હેને કહી સકાય. સમભાવના સંભવે કો'ને જઇને કહેવું ? અર્થાત્—ત્હારા શિવાય બીજો સમભાવી મળવાનો જ નહિં એટલે સુખદુઃખ બીજા કો'ને જઇને કહું ?

ચરણ ૪. આમ તું જાણે જ છે છતાં, ત્હને એટલી ચિન્તા ના રહી,(—કે એ કો'ને જઇને સુખદુઃખ ક્હેશે ?)

શ્લોક ૩૨ મો.—

ચરણ ૩. આ ચરણને અંતે પ્રશ્નનું ચિહ્ન છાપ્યું છે તે ભૂલ્ય છે; માત્ર સ્વલ્પ વિરામચિહ્ન જ જોઇયે. હું કોઇને શરણે કદી ગઈ નથી;

ચરણ ૪. ત્હેને ત્હેં આમ નિરાધાર મૂકીને પરાધીન કરી. હવે બીજાના ઉપર આધાર રાખવા વખત આવ્યો. (પણ તે થવાનું નથી. એમ તાત્પર્ય છે.)

શ્લોક ૩૩ મો.--

ચરણ ૧. બોલ—આ વિલાપનાં વચન.

ચરણ ૨. ફરીઆવી—પાછો આવીને.

ચરણ ૩. પ્રિય—'દર્શન'નું વિશેષણ.

ચરણ ૪. કરી ઉદ્ધાર-અહિંથી ઉચકી લઇને; અથવા, આ દુઃખમાંથી છોડવીને.

લે—લઇજા.

મ્હારે આ જગતની ગરંજ નથી; તું ફક્ત મ્હને મળે તો બસ;-એ ભાવથી આમ કહે છે. પતિ તેજ હેનું સર્વસ્વ, સર્વ જગત્ બધું તે પતિમાંજ.

શ્લોક ૩૪ મો.—

ચરણ ૨. ચિત-મન; અર્થાત—જીવ.

ચરણ ૪. સર્વને—એ છાપ્યામાં ભૂલ્ય છે. 'સર્વ તે' એમ જોઇયે.

વસવાનું જે કારણ તે તો સર્વ ગયું. મનને (જીવને) તનુમાં વસવાનું કારણ માત્ર પૃથુરાજનું જીવવું તેજ. પૃથુરાજ હોય તોજ સંયુક્તાનો જીવ પણ દેહમાં રહેવા જોઇયે; કેમકે હેનું સર્વ તે પતિને માટેજ. તે તો પૃથુરાજ મરતે બધું ગયું.

શ્લોક ૩૫ મો.—

ચરણ ૩. વૃત્તિ—(ત્હમારી).

ચરણ ૪. નઘરોળ=કઠણ; કોઇ પણ રીતનું દુઃખ ના લાગે હેવા. મ્હને વિયોગથી દુઃખ થશે તે જાણી દુઃખ ન ધરનારા.

શ્લોક ૩૬ મો.—

ચરણ ૧ આલિ—સખીઓ. હેનું ક્રિયાપદ 'છે' (અથ-વા 'પડીછે') અધ્યાહૃત છે.

ચરણ ૩. વિનકાર્યં ('બિનકાર્યં' ખોટું છપાયું છે)-વિના કારણ ત્હમે બધાને આમ તજવાથી.

આ-'તજવે' એ કૃદન્તનામનું સર્વનામછે. તમે—એ 'તજવે' કૃદન્તનામ છતાં ત્હેનો કર્તા છે. 'તજવા'નાં પરિણામ ચરણ ૧, ૨, તથા ૪ ત્રણેમાં છે

ચરણ ૪. ત્રાસમાં—દુઃખના હાહાકારમાં.

શ્લોક ૩૭ મો.—

ચરણ ૨. મુક્તી=મૂકેલી. રોતી મૂકેલી ત્હારી પ્રિય નારીને.

ચરણ ૪. પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન ખોટું છાપ્યું છે.

ત્હારી કને હું ક્ય્હાં આવું તે હું જાણતી નથી; માટે ત્હને આવવાનું કહુંછું. તું ક્ય્હાં છે તે જાણતી હોત તો ત્હારી કને હુંજ દોડીને આવત.

શ્લોક ૩૮ મો.—

ચરણ ૧. તે—અર્થાત્-હારી એકલી મૂકેલી દીન, પણ ત્હારામાંજ પ્રેમરત.-આમ વ્યઙ્ગ્ય છે.

ચરણ ૨. કંઈ તો-'સુણી' જોડે સમ્બન્ધ છે.

ચરણ ૩. એક વૃત્તિ—ત્હારામાં એકાગ્રવૃત્તિ;-ત્હારામાં દૃઢ પ્રેમની સ્થિર વૃત્તિ.

આ—'એક વૃત્તિ'નું સર્વનામ છે.

ચરણ ૪. મને=મનમાં.

શ્લોક. ૩૭ માં વિનંતિ કરીછે —આવીને મળવાની— ત્હેને સબળ કરવા માટે કારણ આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. હાવી· દીન પ્રેમમય પ્રિયાની એકવૃત્તિ મનમાં આણીને જ· રાક પ્રેમ મનમાં તું આણીશ-તો મ્હને મળવા આવવા· નું તું કરીશજ.

અથવા આમ પણ ભાવ હોય;—પાછા આવીને મળ· વાનું યોગ્ય ત્હને નાજ લાગે તો આ ત્હારી દીન પ્રિયા- ની એકાગ્ર પ્રેમવૃત્તિ મનમાં આણીને જરાક મનમાં તું પ્રે- મ તો ત્ય્હાં બેઠો બેઠો રાખજે.

શ્લોક ૩૮ મો.—

ચરણ ૧. સુવિલાસવસ્તુ=સુવિલાસની વસ્તુ; વિલાસો પભોગની વસ્તુ; વિલાસના સાધનનો તેમજ વિલાસને ઉ દ્દીપ્ત કરે ત્હેવી વસ્તુનો પણ હામાં સમાવેશ છે.

ચરણ ૩. 'ઉગિ આ' એમ છે ત્હેને બદલે 'ઉગિયા' એ ખોટું છપાયું છે.

આ ચન્દ્રમા ઊગીને, પણ વ્યર્થ ઊગીને-એમ અર્થ છે. Nominative absolute જેવી વાક્યરચના છે. ચન્દ્રમા— ચન્દ્ર. ઉગિ=ઊગીને. વ્યર્થ—રાણીને મન (પતિવિયોગ· ને લીધે) વ્યર્થ.

ચરણ ૪. ચન્દ્રિકા બહુ ફીકી દેખાય છે, અને લસતી નથી (સુન્દર દેખાતી નથી).

શ્લોક ૪૦ મો.—

ચરણ ૧. તું જતે (=તું જવાથી; ત્હારા જવાથી; તું ગયો એટલે)–ત્હેને બદલે 'તુંજ તે' એ ખોટું છાપ્યું છે.

ચરણ ૨. ગમતી–પ્હેલાં (તું છતે) જે ગમતી હતી તે.

સુની–સૂની: શૂન્ય: નિસ્તેજ: આનન્દજનક અંશવિનાની.

ચરણ ૩. તે-પ્હેલાં જે હતી તે.

ચરણ ૪. તું (બધું) સમજે છે, પછી ઘણી વાત શી કહું? ઘણું ત્હને શું કહું? सुज्ञेषु किंबहुना. (માટે આવીને મળ્ય.) આ ચરણને અંતે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન જોઇયે.

શ્લોક ૪૧ મો.—

આટઆટલું કરતે પણ તું નથી જ આવતો! ત્યહારે હું ત્હને આવીને મળું. એમ કરી કહે છે-"કરૂં શું કેયમ આવીને મળું?--ઈ."

ચરણ ૧. તું ક્યહાં છું તે જાણ્યા વિના શીરીતે આવીને મળું? (મળવાનો એકજ ઉપાય છે; તે એજ કે મરણ. પણ તે વિશે કહે છે–મરણ એકદમ થવુંજ જોઇતું હતું; કારણ બતાવે છે:—)

ચરણ ૨–૩–૪. આપણે બેનાં શરીર જૂદાં હતાં પણ જીવ એકજ હતો એમ તું ગણતો હતો; છતાં, ધિક્કાર

છે મ્હારા દેહને, કે ત્હારો જીવ ગયો એટલે [મ્હારો જીવ જૂદો નહિં તેથી તે પણ જવો જોઇયે છતાં] ના નીકળીને ગયો; નથી નીકળતો એ અતિ આશ્ચર્યની વાત છે.

આમ તાત્પર્ય છે. પણ જરાક વાક્યરચનામાં સહેજ ગુંચવાડો છે.

ચરણ ૪. નીકળે—કર્તા 'જીવ' અધ્યાહૃત. (ચરણ ૨ માં 'જીવ' એક કહ્યો છે તેથી અધ્યાહાર્ય છે).

આગળ ઉપર સહગમનની વૃત્તિ દૃઢ થાય છે; એ સ્થિતિના પૂર્વક્રમ અત્યાર સુધી થયા છે. પ્રથમ તીવ્રશોક, પછી વૈરાગ્ય, પછી મળવાની ઇચ્છા, તે માટે ઉપાયની કલ્પના, અહિં પાછા ન મળવાનું દૃઢ જ્ઞાન થઇ પોતે જ મળવાનો નિશ્ચય; તરતજ પ્રાણ ના નીકળ્યાથી આશ્ચર્યયુક્ત પીડા;— આ ક્રમ બધા છે. અંતે સહગમનનો નિશ્ચય આવશે.

શ્લોક ૪૨ મો.—

પૂર્વાર્ધમાં પોતાને આપેલું મહત્વ કદી અયુક્ત જણાય એમ હોય તો કહે છે:—"તુજને હું નહિંજ એકલી–૪૦"

ચરણ ૪. તુજ (ત્હારે)–તે બદલે—'તું જ' એ ખોટું છાપ્યું છે.

તો મ્હારે ખાતર નહિં તો જગતને માટે તો રહેવું હતું.

શ્લોક ૪૩ મો.—

ચરણ ૧. હવે મ્હને કશી વસ્તુમાં રસ નથી રહ્યો.

ચરણ ૨. એટલુંજ નહિં, પણ સર્વમાં ગુણ ઉલટા થઇ ગયા, અનુકૂલ તે પ્રતિકૂલ થયું. ઉદાહરણ ઉત્તરાર્ધમાં છે.

ચરણ ૩. જલ તે સામાન્ય રીતે ખાસ શું વિલાસ-વસ્તુ જેવું છે કે અહિં આમ કહ્યું છે તે સમજાતું નથી.

શ્લોક ૪૪ મો.—

ચરણ ૨. ઘટી=ઘટતી; યોગ્ય.

પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ વચ્ચે 'જો-તો' નો સંબન્ધ છે; અને ઉત્તરાર્ધમાં વળી ત્રીજાને ચોથા ચરણ વચ્ચે ત્હેવો જ સંબન્ધ છે. હવે સહગમનની વૃત્તિ વળી જાગૃત થાય છે. તેથી આ પ્રમાણે બોલી છે (સત્વર આવી મળું નહિં, તો મ્હારા જીવતરને ધિક્કાર છે.-એમ).

શ્લોક ૪૫ મો.—

સહગમનની ઇચ્છાનું કારણ-પતિ પાછો આવવાની અશક્યતા તે—આ શ્લોકમાં બતાવે છે.

મુજ સઘળું સૌભાગ્ય વૃથા કરીને જે સદા અદશ્ય થશે, તે, બહુ રોઇને કદી મનાવ્યો તોપણ કેમ આવીને મળશે?—આમ અન્વય છે. પૂર્વાર્ધમાં 'થયો' એ 'વૃથા' અને 'સૌભાગ્ય' ની વચ્ચે આવીને જરાક કઢંગો ભંગ પાડે છે. પણ અર્થ સમજાય એમ છે. સદા માટે ગયો તેથી પાછો નહિં આવે.

ચરણ ૪. પણ=તોપણ

શ્લોક ૪૬ મો.—

ચરણ ૧. આ—જાણે પ્રત્યક્ષ નજર આગળ ઊભેલું પતિનું સ્વરૂપ જોતી ના હોય એમ કહે છે-'આ'.

મુખરૂપ-મુખનું રૂપ (સૌન્દર્ય).

ચરણ ૨. 'આ'—એમ પ્રત્યક્ષવત્ છે તેથીજ હૃદયથી તે ખસે નહિં.

ઉત્તરાર્ધ—પણ એટલું સ્મરણ કર્યાથીજ મ્હને શો સંતોષ થાય ? મ્હારૂં ચિત્ત અણધાર્યું ત્હને મળવા આવવા માટે ત્હારી ભણી ધસે છે.-અહિં સહગમનની ઇચ્છાનું બળ વધવા માંડ્યું છે.

શ્લોક ૪૭ મો.—

છતાં સ્મરણ તો થાયછેજ; સ્મરણમાં હેનું આન્દોલન કરીનેજ હવે મન વાળવાનું છે. આમ વળી ભાવ દોલાયમાન થાયછે. તેથી કહેછે;—

"પ્રિય તે પિયુ-ઇ૦"-અને આ પ્રિયવસ્તુનું સ્મરણ તે સહગમનના નિશ્ચયને પ્રબળ કરવાના સાધન તરીકે પણ પ્રવર્તે છે."

ચરણ ૧. પ્રિય=વ્હાલું લાગતું. ('બોલવું' નું વિશેષણ). તે-પ્હેલાં જે મધુર પ્રેમભર અવર્ણ્ય હતું તે. એમ વ્યઙ્ગ્ય છે. બોલવું-કૃદન્તનામ. હેનું ક્રિયાપદ 'રહ્યા' એ 'સુવિહારો'ની સાથે સહિયારૂં છે. બોલવું અને સુવિહારો સ્મ-

રવાનાં રહ્યાં એમ નપુંસકલિઙ્ગ ને બદલે પુંલિઙ્ગ થવાનું કારણ 'સુવિહારો' એ પુંલિંગ શબ્દનું સામીપ્ય છે.

ચરણ ૨. રચવામાં નવા નવા સુવિહારો. નવી નવી તરેહથી રચાતા (તહેં રચેલા) વિહાર.

ચરણ ૩. તું પતિ હવે નહિં (ગુમ થયો) તેથી સહુ (બોલવું તથા સુવિહાર).

શ્લોક ૪૮ મો.—

ઉત્તરાર્ધ—અર્થ દેખાતો સ્હેલો છે, પણ જરાક વિચારતાં સંદિગ્ધ લાગે છે 'તે થકી' એટલે શું? 'તેમાટે'? કે 'તે કરતાં'? 'તે કરતાં' તો કો'ના કરતાં? અને 'તે માટે' તો પૂર્વાર્ધમાં શું યોગ્ય કારણ બતાવ્યું છે? તેમજ ચોથા ચરણમાં 'ભળે' નો કર્તા કોણ તે નથી સમઝાતું. 'પ્રેમ' કર્તા લઇયે તો 'પ્રેમ પોતાના તત્ત્વમાં જઇને ભળે' એટલે શું? 'મનુષ્ય' એમ કર્તા લઇયે તોએ અર્થ બહુ બંધ બેસતો નથી. એકંદર જોતાં આમ કાંઇક અર્થ હશે એમ લાગે છે:—

પૂર્વાર્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે ગયેલું માણસ પાછું મળતું નથી (ગમે તેટલો શોક કર્યે પણ), અર્થાત્, મનુષ્યદેહ ભંગુર અસ્થિર છે;—તેથી ખરેખરી સ્થિર વસ્તુ પ્રેમજ ગણાય છે (ગણે'નો કર્ત્તા 'જ્ઞાનીઓ' કે હેવો અધ્યાહાર્ય છે); જે પ્રેમ અન્તે જઇને પોતાના તત્ત્વમાં ભળે છે,—અર્થાત્, પ્રેમનુ મૂળ તત્ત્વ આત્માજ, તેથી આત્મા આત્મામાં જઇને

મળેછે; મતલબ કે-જે પ્રેમને યોગે પ્રેમીનો આત્મા પ્રેમ-પાત્રના આત્મામાં જઇને ભળેછે;-આમ સહગમનની વૃત્તિ પાછી કાંઇક સૂચવાતી લાગેછે. પણ બધો અર્થ સંદિગ્ધ અને જરાક મ્હરાણે આણેલો લાગેછે.

શ્લોક ૪૯ મો.—

ચરણ ૧. તે-ત્હારા જાણીતા. એમ વ્યઙ્ગ્ય છે. અપ-રાધ—હેનો પ્રત્યય-ષષ્ઠીનો-બીજા ચરણમાં 'તણી' છે તે છે; 'વચનો' જોડે સહિયારો છે. અપરાધ અને વચનો તણી-એમ.

ચરણ ૪. મ્હારે તો એકલો તું જ છે; ત્હારે મ્હારા જે-વાં ઘણાંએ છે. માટે મ્હારે ત્હારી ક્ષમા માગ્યા વિના આરો નથી એમ ભાવ છે.

શ્લોક ૫૦ મો.—

ચરણ ૩. 'ગઇ'—કર્તા 'હું' અધ્યાહૃત. આ વાક્ય પ્ર-શ્નાત્મક છે.

ચરણ ૪. આમ એકાએક મ્હને છોડીને જવાનું કાર્ય-તે જ અણચિંત્યાં કાર્ય. બહુ વચન પીડાની ઉદ્દામતા સૂ-ચવે છે.

શ્લોક ૫૨ મો.—

પૂર્વાર્ધ-આ વાક્ય પ્રશ્નાર્થ છે. અર્થાત્, કદી પણ મ્હારી સ્થિર વૃત્તિ એશી નથી:

ચરણ ૧. આ–'સ્થિર વૃત્તિ'નું દર્શકસર્વનામ છે. હાવી દદ જે તું જાણે છે તે–એમ વ્યઙ્ગ્ય છે.

ઉત્તરાર્ધ–નિત્ય ત્હારી સાથ વશીને આ મ્હેં (અર્થાત્ આ જે હું ત્હારી પ્રેમપર પત્ની ત્હેણે) ત્હારા મનધાર્યાં અર્થ (મનોરથ) પૂર્યા. ત્હેં ઇચ્છેલાં સર્વ સુખ મ્હેં ત્હને આપ્યાં.

આમ ત્હારા ઉપર સ્થિરવૃત્તિવાળી હું થઇ અને ત્હારા સર્વ કોડ મ્હેં પૂર્યા, છતાં તું આમ નગુણો થઇને જતો કેમ રહ્યો?—એમ હેતુ છે.

શ્લોક ૫૨ મો.—

પૂર્વાર્ધ – મ્હારૂં સુખમાગ્યું ત્હેં આપ્યું; અને મ્હારા બોલ પડતે પડતે અડધેથી ત્હેં ઝીલી લીધા. (આમ ત્હેં મ્હારા પણ કોડ બધા પૂર્યા).

ઉત્તરાર્ધ–એ સર્વ પૂર્વનું સુખરૂપ બનેલું બધું હવે વિઘ્ન થઇને નડે છે; એટલે, હેતુ સ્મરણ દુઃખમય હવે બનીને વિઘ્નરૂપ (સુખમાં વિઘ્ન રૂપ–અર્થાત્ દુઃખરૂપ) થાય છે.

શ્લોક ૫૩ મો.—

સહસા પરલોકમાં જતે, (અને) હાવી (મ્હારા જેવી) સુકુમાર અંગના (સ્ત્રી)ને મૂકતે (મૂકીને જતે), વદ (તું કહે), તું એટલું ના સમઝ્યો કે પતિ જતાં મ્હારૂં સર્વસ્વ ગયું (જવાનું)?–મ્હારૂં–અર્થાત્ સંયુક્તાનું, પૃથુરાજનું નહિં. આ-

વી indirect construction ગુજરાતી ભાષાની રૂઢિથી વિરુદ્ધ છે.

શ્લોક ૫૪ મો.—

'મુજ પ્રીતિરૂપ તું છે'–અર્થાત્ 'તું મ્હારા પ્રેમની મૂર્તિ છે'–એમ મ્હને તું કહીને, અથવા (બીજી રીતે જોતાં) તું મ્હારો પ્રાણસ્વરૂપ થઇને,–(આમ ઉભય પક્ષે), તું હવે મૌન ધરીને વિલુપ્ત થયો, તો હવે આ જીવ (મ્હારો જીવ) ત્હારાથી જૂદો કેમ રહી સકે?

અહિં અન્તે સહગમનેચ્છા પાછી જાગૃત થઇ બતાવી છે. આ શ્લોકથી રાણીનો વિલાપ બંધ થાય છે.

શ્લોક ૫૫ મો.—

ચરણ ૧. એમ કહી (ને)–અર્થાત્ ઉપરના શ્લોકોમાંનાં વચનો બોલીને.

પૂર્વાર્ધ—એમ કહી બહુ વિધે રુવે (રોતી હતી) તે ભારંતરાણીને સાંભળીને (હેનાં રુદન સાંભળીને).

ઉત્તરાર્ધ—હેની પ્રિય સખી ત્હાં (રાણી પાસે) આવીને જુવે (જોવા લાગી; રાણીની સ્થિતિ જોવા લાગી), અને આશ્વાસન કરીને (દિલાસો દઇને) હાથ દે ઘણી [અર્થાત્, હેને વાંસે છાતીએ વગેરે હાથ ફેરવવા લાગી; હાથ ફેરવી દિલાસાનાં વચન કહેવા લાગી; એમ ક્રિયાઓનું પ્રાધાન્ય ઉલટાવવાનું છે; ઉલટાવવું પડે છે). આશ્વાસનનાં વચન

નીચેના શ્લો. ૫૬ થી શ્લો. ૬૧ માં આવ્યાં છે.

શ્લોક ૫૬ મો.—

ચરણ ૧. પરિવેદનાતણી—હેનો સંબન્ધ 'સીમા' સાથે છે. પરિદ્દવેદના=સર્વવ્યાપિની પ્રબળ વેદના.

ચરણ ૨. પ્રિય રાણી-સંબોધન છે. 'સહુ જાણિયે'—આપણે સહુ જાણિયે છિયે કે-આ પરિવેદનાની સીમા થઇ.

સીમા—હદ: આખર હદ; પરાકાષ્ઠા.

ચરણ ૩. દેહને ભંગુર ગણીને;-દેહ ભંગુર છે એ વાત ધ્યાનમાં આણીને.

ચરણ ૪. સ્વજનપ્રાણ ગયે=સ્વજનનો પ્રાણ ગયે; સ્વજન મરણ પામતે.

ક્ષમા=સહનશીલતા; fortitude; ધૈર્ય. 'ક્ષમ્'નો મૂળ અર્થ 'ખમવું' છે તે અર્થ અહિં છે; 'માફ કરવાની વૃત્તિ' એમ નથી.

શ્લોક ૫૭ મો.—

પ્રથમ ચરણનું વાક્ય ત્રીજા ચરણના વાક્ય જોડે સાપેક્ષસબન્ધે જોડાયું છે; તે એની વચમાં બીજા ચરણમાંનું વાક્ય જરાક નડતર જેવું આવ્યું છે. બંધ એસાડાય એમ છે. મુએલા માટે જે માણસ પરિતાપ કરે તે માણસ,-પરિતાપ કરે પણ મુવેલું પાછું ન મળે તેથી-અતિ શોક કર્યાને લીધે મુગ્ધ (અજ્ઞાન-મૂર્ખ) ઠરે છે;—આમ ચાય

પણ વાક્યરચનામાં ગુંચવાડો રહેછે જ; 'પણ' એમ વિ-રોધસૂચક શબ્દ આવ્યાથી વિચારસંકર થઇ ગયો છે.

ચરણ ૪. 'તે થકી'—અર્થસંબન્ધ જરાક સમઝાતો નથી. હે સતી ! તેથી દુઃખનો અવધિ કહ્યો છે; દુઃખને હદમાં રાખવું. (શોકને હદમાં રાખી વધવા ના દેવો) એમ તે માટે (અતિશોક તે મૂર્ખતા છે તે માટે) કહ્યું છે;—આમ અર્થ હશે.

શ્લોક ૫૮ મો.—

ચરણ ૧. દેખી=દીઠી અર્થાત્. દેખિયે.

ચરણ ૩. 'તો' એ 'જો'નો સાપેક્ષ, આ વાક્યને આરંભે અધ્યાહાર્ય છે. એ—પ્રિય વસ્તુ. દૂર તથા સમીપ—દેખીયે નહિં તેથી દૂર, છતાં હૃદયમાં વશેલી તેથી સમીપજ.

ચરણ ૪. આમ સમભાવ રાખ્યાથી તે ગયેલી વસ્તુ સુખરૂપ થશે.

શ્લોક ૫૯ મો.—

શુદ્ધ વેદાન્તજ્ઞાન દર્શાવી ઉપદેશ કરે છે.—હે સખિ ! સાંભળ્ય—આ સર્વ સૃષ્ટિમાં સર્વદા પ્રેમનિબદ્ધ (પ્રેમથી બંધાયલું, પ્રેમસ્વરૂપ, પ્રેમાત્મ) હેવું વિશુદ્ધ અને દૃઢ (સ્થિર) ચૈતન્ય (પરમાત્મસ્વરૂપ) વ્યાપી રહ્યું છે, અને તે સમસ્ત સ્વસ્થતા (પૂર્ણ-સ્વસ્થતા) આપે છે, તો પછી દુઃખવૃત્તિને સ્થાનજ ક્યહાં રહ્યું ?

સર્વવ્યાપિ પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રેમનિબદ્ધ કહેવાથી જીવાત્મા જે પ્રેમવિષય અને પરમાત્મા જે પ્રેમવિષયિ તે બેનો ભેદ સ્વીકાર્યો જ અને તેથી શુષ્ક અદ્વૈતવાદથી ભિન્ન અને ઊંચા પ્રકારનો જ આ મત દર્શાવ્યો છે.

પ્રેમમય પરમાત્મસ્વરૂપ બધે વ્યાપ્યું છે અને તે શાન્તિ-સુખ આપે છે-એ વિચારનારને જગતમાં દુઃખ જડતું જ નથી. આમ ઉપદેશ કરે છે.

શ્લોક ૬૦ મો--

હે સતી ! નિજબંધુ (લોકોના પોતાના બન્ધુ) સ્નેહબન્ધથી ચિત્તમાં વશી રહે છે તે સમઝીને–તે ધ્યાનમાં લેતાં, —જ્ઞાનિયો, તેથી (તે કારણને લીધે જ), ત્હેની (બન્ધુની) મૃત અને જીવતી બન્ને સ્થિતિ અવિભિન્ન [સરખીજ] કહે છે.

શ્લોક ૫૮ માં દર્શાવેલો વિચારજ અહિં રૂપાન્તરે બતાવ્યો છે.

પ્રથમ ચરણમાં 'સમઝી' એમ કહેવામાંજ કારણવર્ણનો ભાવ સમાયો છે છતાં 'તેહથી' એમ પાછો કારણાર્થે શબ્દ મૂકવાથી જરાક પુનરુક્તિ થાય છે ખરી, પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બંધ બેસાડાશે. પણ તે પ્હારાણેજ.

શ્લોક ૬૧ મો.—

ચરણ ૧. ઉપર કહેલા વિચાર પ્રમાણે પતિને હમેશાં પાસેજ માનીને.

ચરણ ૨. સંન્યસ્ત-સંન્યસ્તાવસ્થા; સંન્યાસ; ત્યાગિપણું.

કાનને—સંબન્ધ ૪ થા ચરણમાંના 'વસવું' સાથે છે.

ચરણ ૩. યુક્ત-યોગ્ય;-'પરિધાન'નું વિશેષણ; સંન્યાસને યોગ્ય પરિધાન (=વસ્ત્ર) કરીને, અર્થાત્ ત્હેવાં બતાવેલાં વસ્ત્ર પ્હેરીને.

ચરણ ૪. સ્થિર ભાવે=દુઃખથી ન ડગે એવી દૃઢતાથી. ઘટે=છાજે છે.

શ્લોક ૬૨ મો.—

પૂર્વાર્ધ—પતિપૂજ્યપિણ્ડમાં=પતિના પૂજ્યપિણ્ડ [દેહ]માં. તે=ત્હેણે એમ તૃતીયાન્ત માની લઇને 'કરી' એ પૂર્ણ ક્રિયા ગણવી જોઇયે. કરી=કરીને,-એમ લઇયે તો પૂર્વાર્ધનું વાક્ય અધુરૂં અટકે છે. ત્રીજો રસ્તો એ છે કે 'તે' 'પતિ'નું સર્વનામ ગણવું પણ એ ક્લિષ્ટ લાગે છે તેમજ ઉદ્દિષ્ટ હશે એમ લાગતું નથી. 'ત્હેણે' ને બદલે ભ્રમથીજ 'તે' રહેલું ગણવું વધારે ઠીક છે

ચરણ ૪. 'જે' (જ્ઞાન)—હેનો સાપેક્ષ 'તે' અધ્યાહાર્ય 'સખીવાક્ય'નું સર્વનામ છે. ઉપરના શ્લોકમાં જે સંન્યાસ લેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે ત્હેને ઉદ્દેશીને આ કહ્યું છે.

શ્લોક ૬૩ મો.—

પૂર્વાર્ધ—બહુ મોહમયી માયા કીધા થકી કદિ મુનિધ્યાન ચળે;—આમ અન્વય છે.

માયા=મોહ પમાડનારી કપટમય રચના. 'તે' (ચરણ ૨ માં) 'ધ્યાન'નું સર્વનામ છે; 'ધ્યાન જે તે'-એમ લેવાનું.

ચરણ ૩. કરી સકી-મનના નિશ્ચય કરી સકી—એમ સંબન્ધ છે અહિં મુનિના કરતાં પણ સ્ત્રીની દૃઢતા ચઢતી ગણી છે.

શ્લોક ૬૪ તથા ૬૫ (એ બે યુગ્મક છે).

શ્લોક ૬૪-ચરણ ૧. પરિધાનમંડનો=પરિધાન (વસ્ત્ર) અને મંડન (ઘરેણાં).

ચરણ ૨. સૌભાગ્યસુચિહ્નન=સૌભાગ્યનાં સુચિહ્નન. તેજ (ત્હેવાંજ) પરિધાનમંડનો.

ચરણ ૩. પ્રચંડ મરણનો (ભય) એમ સંબન્ધ છે.

સતી થવામાં મરણથી ન ડરીને. બળી મરવું તે બહુ પ્રચંડ મરણ.

ચરણ ૪. કાન્ત જીવતા જ છે (પોતાનો પ્રિય પૃથુરાજ જીવતોજછે) એમ ગણીને જ (જાણે સર્વ સૌભાગ્ય ચિહ્નનધરીને);

'ધરીને,' 'ન ગણી,' એ અપૂર્ણ ક્રિયાઓનો સંબન્ધ શ્લો. ૬૫ ચરણ ૧ માં ની મુખ્ય ક્રિયા 'કર્યું' સાથે છે.

શ્લોક ૬૫-ચરણ ૧. 'જે'-હાનો સાપેક્ષ ઉત્તરાર્ધમાં અધ્યાહાર લેતાં પણ બહુ સાર્થક્ય હેનું આવતું નથી. શુભભાલકુંકુમેન=શુભભાલમાં (સફેદ કપાળમાં) કુંકુમ પણ (કર્યું.). [પૂર્ણસૌભાગ્યચિહ્નન].

ચરણ ૨. આર્જવે=આર્જવથી; ઋજુતાથી: શુદ્ધ મનેથી.

ચરણ ૩. સતીમંગલવસ્ત્ર=સતીનું મંગલવસ્ત્ર [પાનેતર, અથવા કલઘેર].

ચરણ ૪. પુરી તે ક્રિયા થવે=તે વસ્ત્રાભૂષણ સજવાની ક્રિયા પૂરી થતાં. ઓપ્યું-કર્તા, મંગલવસ્ત્ર.

શ્લોક ૬૬ મો.—

આ છેલ્લા ત્રણ શ્લોક (૬૬, ૬૭, ૬૮] ભીમરાવે છેક પોતાનો મરણસમય સમીપ આવતે લખ્યા જણાય છે. શ્લો. ૬૫ સુધી ઘણા જૂના સમય ઉપર રચી ચૂકયા હતા.

ચરણ ૧. અંતનાં-અંતકાળનાં; સતીને યોગ્ય. [ઉપર વર્ણવેલાં છે ત્હેવાં].

ચરણ ૨. જ્યોતમાં (ચિતાની જ્યોતમાં) ધૂપાર્ચિ (અગરબત્તી) પ્રદીપ્ત કરી (સળગાવીને);

ઉત્તરાર્ધ—પિયળે (પિયળ-કપાળમાં કંકૂના મ્હોટા લપેડાં-સંહિત; પિયળ કરેલી) અને શિર (માથામાં) કર્ણિકારનાં (કરેણાનાં) કુસુમે (કુસુમ સહિત; ફૂલ ધારણ કરેલી) તે સતી દ્યોતમાં (પોતાના તેજમાં, તેજથી ભરેલી) ચાલી,—ચિતા તરફ ચાલી.

કરેણાનાં ફૂલ સતી થતે ખાસ રાખવામાં આવતાં હશે કે કેમ તે ખબર નથી. એ ફૂલ શા માટે કહ્યાં છે તે ખબર નથી.

શ્લોક ૬૭ મો.—

ચરણ ૧. ગુરુએ–કુલગુરુએ; રાજગુરુએ. વિધિનિષ્ઠ = વિધિ (યથાર્થ રીતિ પ્રમાણે સર્વ વિધિ) ઉપર નિષ્ઠા (ભક્તિ, શ્રદ્ધા) રાખનારી. ('રાણી'નું વિશેષણ). રાણી વિધિનિષ્ઠ તેથી ચિતાનું પૂજન ગુરુકને યથાવિધિ કરાવ્યું.

રાણીને–ચરણ ૪ માંના 'ચલવી'નું કર્મ છે.

ચરણ ૨. પૂજન સજીને=પૂજા કરીને.

ચરણ ૩. પ્રદક્ષિણા કને પદ દેઇને=પ્રદક્ષિણા તરફ પગલું દેવડાવીને; અર્થાત્ [ચિતાની] પ્રદક્ષિણા કરાવીને [રાણી કને કરાવીને].

ચરણ ૪. તે પછી [રાણીને–ચરણ ૧ માં એ શબ્દ છે] અગ્નિમાં ચલવી; ચિતામાં પડવાને પ્રેરી. ઘણું–આ શબ્દનો સંબન્ધ તથા અર્થ બહુ બેસતાં નથી. ક્રિયાવિશેષણ જેવું છે, પણ 'ઘણું ચલવી' એટલે શું ?

શ્લોક ૬૮ મો.—

ચરણ ૧. તે–રાણી [ચરણ ૨ માંના] શબ્દનું સર્વનામ છે. ચિતા તણી અગ્નિ–અહિં 'અગ્નિ' સ્ત્રીલિંગમાં વાપર્યો છે; 'આગ'ના અર્થમાં અને હેની પેઠે.

ચરણ ૨. ગુણથી [ગુણે કરીને] સૃષ્ટિમાં [આખી સૃષ્ટિમાં] અનન્ય સુણી [અનન્ય સુણેલી; અનન્ય સાંભળેલી; અર્થાત્ હેના જેવી બીજી કોઇ નહિં હેવી જણાયલી].

ઉત્તરાર્ધ–તે (રાણી) એક વૃત્તિ ધરીને (પતિપરાયણતાનીજ વૃત્તિ રાખીને) પતિની નિષ્ઠા જાણીને (પતિ તરફ ભક્તિ પોતાના ધ્યાનમાં રાખીને) જાણે ભારતવર્ષની પ્રતિષ્ઠા જ (ઉચ્ચ પદવી, કીર્તિ જ) સહજમાં (જોતજોતામાં) ગઇ (જતી રહી). રાણી સતી થઇ ચિતામાં ગઇ ત્હેની સાથેજ ભારતવર્ષની કીર્તિ પણ ગઇ; રાણી અને કીર્તિ બંને પૃથુરાજપતિમાંજ અનુરત, ભક્તિપરાયણ, હોવાથી; ત્હેની સાથેજ બંને અચળ જોડાયલાં હોવાથી.

આ સમાપ્તિ ટૂંકી પણ બહુ યુક્ત અને સુરુચિયુક્ત છે.

પરિશિષ્ટના શ્લોકોની ટીકા.–

શ્લોક ૧ લો.—

જ્યહાં (જે ભારતવર્ષમાં) દિવ્ય લેખ સરખાં કુસુમો વશીને મન્દ પવને હશીને રમતાં દેખાય (છે); (તે કુસુમો) સુવાસ આપે તે લઈ (ને) વારિ (નદી સરોવરનું પાણી) —આભારની પ્રત્યુપકૃતિ (ઉપકારનો બદલો વાળવા) ના ક્રમનો ન્યાય (નિયમ) ધારીને—સ્મિત કરતું (હોય છે); અર્થાત્ ફૂલોએ આપેલા સુગન્ધનો બદલો સ્મિત કરીને જલાશયો વાળે છે.

ફૂલને દિવ્ય લેખની ઉપમા જે'વી અપૂર્વ છે ત્હેવીજ સુન્દર તથા ગંભીર અર્થયુક્ત છે. નિર્દોષ, સુન્દર, સ્મિતમય ફૂલો વનઉપવનમાં રમતાં જોઇને દિવ્યલોકની નિર્દોષતા, સુન્દરતા, આનન્દ, વગેરેનું ગૂઢ સૂચન થાય છે માટે જ કુસુમો તે દિવ્યલેખ.

આ બધા શ્લોકોમાં વર્ણન કરેલા પદાર્થો ખાસ ભારતવર્ષનાજ છે એમ છેક કહેવાય નહિં. બીજા દેશોમાં પણ મળી આવે એમ કોઇને લાગે એમ છે. તો પણ કાંઇ કાંઇ ગૂઢ અંશ ભારતવર્ષના ખાસ જ છે એમ પ્રત્યેક શ્લોકમાં જણાશે. જેમકે આ શ્લોકમાં ફૂલોનું સુગન્ધિપણું તે પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં હિન્દુસ્તાનનેજ વિશેષ લાગૂ પડે છે. તો પણ એકંદર સામાન્ય વર્ણન જ છે તેમજ આ શ્લોકોના

વર્ણનની ઢબ મૂળ સર્ગમાંના વર્ણનથી જૂદી રીત્યની છે તેથી આ શ્લોકો પરિશિષ્ટરૂપે જૂદાજ મૂકવા ઠીક છે.

શ્લોક ૨ જો.—

જ્યહાં (જે ભારતવર્ષમાં) ગૌર (ગોરી–ધોળી) જૂઇ (જૂઇનાં ફૂલ) ધરી (અંગમાં પ્હેરનારી) ભારતઅંગનાનાં કોડ ભરિયાં (રસિક ભાવથી ભરેલાં, રસિકત્વને લીધે લલિત બનેલાં), અને સમતા વિનાનાં (અનુપમ) અને વર્ણમાં વિવિધ (શરીરના ગૌરત્વ વગેરે જૂદી જૂદી તરેહના વર્ણમાં જૂદી જૂદી તરેહનાં) સૌન્દર્ય, તે કાંઇ વિતર્ક્ય (તર્કથી જ ખૂબી જે'ની સમઝાય હેવી રીતે) વેરી (વેરેલી), આ ભૂમિની વિવિધ હાસલહરી થઇછે.

('વેરી' તે 'લે'રી' નું વિશેષણ). અર્થાત્ વિવિધ સૌન્દર્યયુક્ત અને કુસુમ–અલંકારયુક્ત ભારતસ્ત્રીયો તે ભરતભૂમિની હાસલહરી રૂપ છે.

જૂઇ—એ ભારતવર્ષની જ ખાસ પેદાશ છે. એટલે અંશે આ વર્ણન આ દેશને માટેનુંજ છે. જૂદા જૂદા વર્ણની સ્ત્રીયો તે પણ ભારતવર્ષમાંજ મળવાની.

શ્લોક ૩ જો.—

(જે ભારતવર્ષમાં) મત્ત વાએ (પવને) ડોલવી (ડોલવેલી) ગુલાબકળી ડોલે (છે); (અને) તેને (તે પવનને) સુસ્પર્શતાએ (સુખમયસ્પર્શવાળાપણાને લીધે;—સુકુમારતાને

લીધે—(એ ગુલાબ કળીઓ) સુવિનીત કરે (છે); (પણ એનો એ પવન) જો કેતકી ભણી (જઇને) અબોલે (છાનોમાનો) રસે રમતો (રમેછે), તો (કેતકી તે પવનને નિજરજે (પોતાના પરાગથી) સહસા રંગમાં રોળેછે.

એકનો એક પવન મૃદુ ગુલાબકળીના સંસર્ગથી મત્ત મટી જઇ સુવિનીત થાયછે; અને પ્રગલ્ભ કેતકીના સંસર્ગે હેનો મદ વિકાસ પામી મત્તખેલ અનુભવી કલુષિત થાયછે.

કેતકી તે ભારતવર્ષનું ખાસ અંગછે. 'સુસ્પર્શતાએ'—'સુ' થડકાયછે છતાં લઘુ સ્થળે આવેછે; એ પદ્યદોષછે.

શ્લોક ૪ થો.—

આ શ્લોકનો અન્વય પ્રથમ દર્શને અસંગત લાગે છે. ખીલી, ધરતાં, કરતાં, સર્વનો દેખીતો કર્તૃશબ્દ 'સરોવર' છે; પણ અર્થસંબન્ધ 'પંકજ' જોડે લાગે છે. સંગતિ એક રીતે બેસાડાય એમ છે. 'સરોવર' તે કર્તા છે જ; અને પંકજમય સરોવર હોવાને લીધે પંકજના સર્વ ધર્મ સરોવરને જ લક્ષણાદ્વારા આરોપ્યા છે. પંકજથી ભરેલાં સરોવરો સૂર્યોદય થતે લાલ રંગ ધરે છે, અને સહુ પાંખડીઓ નચવીને પ્રતિહાસ કરે છે; અર્થાત્ હેમાંનાં અનંત કમળો તેમ કરે છે; તે જાણે સરોવરજ તેમ કરે છે. બીજું ચરણ, તે 'સરોવર'નું વિશેષણવાક્ય છે. હેમાં "સિત પંક ઝીલી" એ કડકાનો અર્થ સ્પષ્ટ સમઝાતો નથી, તેમજ 'કુમુદિની' એ શબ્દ પૂર્ણ ક્રિયાપદ વિનાનું પડે છે.

'પ્રતિહાસ'–(બાલ ભાનુ (સ્હવારના સૂર્ય)ના હાસના)જળાળમાં હાસ. પંકજ–એ ભારતવર્ષનું વિશેષ અંગ ગણાય.

શ્લોક ૫ મો.—

આ શ્લોકમાં તો ભારતવર્ષનું જ વિશેષ અંગ કશુંએ નથી. હેમાં વર્ણન કરેલા પદાર્થ આખી પૃથ્વીમાં મળે એમ છે.

ચરણ ૨ જું.—મીઠાં જળ વડે સૂતેલા અનિલને શી રીતે જગાડે તે સમઝાતું નથી. જળના મૃદુ ખળખળાટથી પણ પવન શી રીતે જાગે?

ચરણ ૩ જું.-વિહગ (પક્ષીઓ) ના કૂજિત (ગાન) વાળાં (અથવા પક્ષીઓથી કૂજિત થયેલાં–ગવાઇ ગયેલાં–ગાનમય થયેલાં) વૃક્ષોના કુંજમાં (લટાઓમાં)—(ન્હાની ન્હાની નદીઓ) આવી મળે છે.

ચરણ ૪ થું.—(અને વળી) કદિ ખડકથી ક્ષોભે (પથ્થરના ખડક વચમાં આવે તો ક્ષુબ્ધ—ખળભળાટવાળી—થાય), અને રેણુપુંજે (ધૂળ્ય—અર્થાત્ રેતી–ના ઢગલામાં) ખળે–રોકાય; રેતીનો ઊંચો પ્રદેશ આવતાં પ્રવાહ રોકાય.

'ક્ષોભે' અને 'ખળે' એ 'ખડકથી' અને 'રેણુ પુંજે' સાથે યથાક્રમ લેવાનાં છે.

શ્લોક ૬ ઠ્ઠો.—

અર્થ અને અન્વય જરાક અસ્પષ્ટ છે.—

જ્યહાં—જે ભારતવર્ષમાં—તટે (હેવી નદીઓને કિનારે) ઊભેલી મૃદુલ સારસપંક્તિ (કોમળ સારસોની હારચ) ડોલીને મૌક્તિકની રચિત (મોતીની રચેલી) અતોલી (તુલના જેની ન થાય હેવી) માળા થતી (થાય) તે પ્રેક્ષણે મદભરી જતી (દેખાવામાં મદભરેલી જતી), આમ તેમ સ્વચ્છંદ ભ્રમર (ભમરા) દોડે (અને)—તે સારસમાળાને—કાંઇ (જરા) તોડે; હારચમાં તૂટ પાડે. ભમરા ઊડીને સારસોને ગભરાવીને હેમની હારચમાં તૂટક પાડે છે.

સારસ ઘણું કરીને ભારતવર્ષનું વિશેપ લક્ષણ ગણાય.

સારસનો રંગ મોતી જેવો નથી હોતો તેથી મોતીની માળા કહેવામાં જરાક ખામી આવે છે.

શ્લોક ૭ મો.—

જ્યહાં (જે ભારતવર્ષમાં) મત્ત મયૂર (મદભરેલો મોરે) પાસે (પોતાનાથી થોડેક જ છેટે રહેલા) વાસે (પોતાના વાસસ્થાન તરફ—ત્યહાં પોતાની પ્રિયા—મયૂરી; હૈલ—હોય તેથી તે તરફ) સ્નેહાર્દ્ર દૃષ્ટિ કરીને (આ પ્રેમના કારણથી જ વાસસ્થાનથી દૂર ના ગયેલો માટે 'પાસે' એમ કહ્યુંછે),—જે બાલવૃક્ષ (ન્હાના ઝાડ)ની મૈત્રી (મિત્રતા) કરી (કરેલી) તે સુહૃદાંગ (તે મિત્ર-ઝાડ-નાં અંગ) ઝીણાં-તે મિત્રનાં ઝીણાં અંગ, રંગભીનાં (રંગને લીધે રસમય ભીનાં જણાતાં-હેવા રંગવાળાં) સુપિછ (સુંદર પીંછાં)

ધરીને છાયશ કરીને (પીંછાંની કળા વિસ્તારીને), નૃત્યથી રીઝવતો (રીઝવેછે).

સુહૃદાંગ— શુદ્ધ 'સુહૃદંગ' છે. તે સુહૃદનાં ઝીણાં અંગ એમ સાપેક્ષતા શબ્દોની છે છતાં 'તે ઝીણાં સુહૃદંગ' એમે સમાસને લીધે વિક્ષેપ પડયા છતાં અર્થ સુગમતા ટકે છે એટલે બાધ નથી. અથવા 'ઝીણાં' તે 'સુપિંછ'નું વિશેષણ લેવું. એટલે અર્થ પણ વધારે ઠીક થશે. ઝાડનાં અંગ ઝીણાં કહેવામાં બહુ સાર્થકય નથી. પીંછાં ઝીણા વાળવાળાં હોવાથી બરોબર યોગ્ય વિશેષણ છે.

નૃત્ય વડે વૃક્ષનાં અંગ રીઝવવાનાં શી રીતે? વૃક્ષ ઉપર નાચે તેથી વૃક્ષની શાખાઓ તથા પાંદડાં નાચે એટલે તે હર્ષ પામ્યાં જણાય. મોર તે ભારતવર્ષનું વિશેષ સ્વરૂપ જ ગણાય.

શ્લોક ૮ મો.—

જ્યહાં (જે ભારતવર્ષનાં) કોકિલા (કોયલ)મદકલે (મદકલ—મંદને લીધે અવ્યકત મધુર-સ્વરવડે) મૃદુવાકય બોલીને, આજ્ઞાવિધે (આજ્ઞા પાળવાની ક્રિયાથી) (મદનની આજ્ઞા પાળવાને લીધે) મદનકિંકરી (કામદેવની ચાકરડી—કહ્યા પ્રમાણે કરનારી દાસી—હેનાથી તરત કામવિકાર ઉત્પન્ન થાય તેથી મદનકિંકરી)ની તુલ્ય તોળી (ગણાઇ છે); (અને) જ્યહાં (જે ભારતવર્ષમાં) રંગીન પંખી (અનેક વિધવિધ રંગનાં

ચરણ૩ જું.—સલૂણી—લાવણ્યવાળી. ભૂમિનું વિ-શેષણ.

અભિનવાભરણો—અભિનવ+આભરણો. નવાં નવાં લૂગ-ડાં ઘરેણાં.

નિયમિત સમયે મેઘ હેની સાથે વિહાર માટે આવે તે-થી એ નવાં નવાં આભરણથી સજ્જ થાય છે. અથવા, તેને લીધે નવાં આભરણ ધરે છે; જે અર્થ ૪થા ચરણમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે. તેમ જ—

(ચરણ ૪ થું.) વર્ષાર્દ્ર તો (વરસાદ પડયાથી ભીની થઇ તો પછી) સુવરણાં (સુંદર વર્ણનાં—રંગનાં) વસને (વસ્ત્રોમાં) એ ઊણી ન થવાની. હેને સુંદર રંગનાં વસ્ત્રની પછી ખોટય નહિં. વરસાદ પડયા પછી લીલોતરી, ઝાડ-પાનના રંગ, જમીનના અનેકધારા રંગ વગેરેનો સમા-વેશ આ વર્ણનમાં છે.

શ્લોક ૧૨ મો.—

જ્યહાં (જે **ભારતવર્ષમાં**) પર્વતો ઉપર પર્વત (એમ) થો-કથોક (ઉપરા ઉપરી થોકડા ચઢેલા) થઈને, ઝોકઝોક થઇ-ને (ઝૂકી ઝૂકીને) અભ્ર (આકાશને) અડીને ઊભેલા (હોય છે); તે આકૃતિમાં મેઘની સમ (મેઘના જેવી) કૃતિ ક-રીને (મેઘ જેવું કામ કરીને—૪ થા ચરણમાં ઝરણ આ-પવાનું તે વર્ષણની ધારા જેવું કામ માટે—ત્હેવી કૃતિ કરી-ને;—અથવા—પર્વતમાળ દૂરથી મેઘમાળા જેવી જ જણાય

છે એ અર્થ હોય—અને એ વધારે સુંદર અર્થ છે—તો આકૃતિમાં મેઘના જેવી કૃતિ કરીને એટલે આકારમાં મેઘના જેવા બનીને—હેના જેવો આકાર કરવો તે જ કૃતિ માટે—(હેવી કૃતિ કરીને) સહસ્ત્ર ધારા થઈને (મેઘની હજારો ધારા લઈને) ધીમાં (ધીમાં વ્હેતાં અથવા ધીમા સ્વરવાળાં, અથવા બંને) ઝરણો દે (આપે છે).

પર્વતમાળનું આ સુંદર ચિત્ર છે; અને તે સર્વને રસિક તથા યથાર્થ લાગે હેવું છે. પર્વતોનો ભંડાર હિંદુસ્તાન જેવો બીજા દેશમાં કવચિત્ જ જડશે; માટે આ ભારતવર્ષનું વિશેષ સ્વરૂપ ગણી સકાશે.

મેઘ કનેથી વર્ષાધાર લઇને ઝરણો (પૃથ્વીમાં) આપવાના કાર્યમાં ધનિક કનેથી લઇ નિર્ધનને આપનાર નિઃસ્વાર્થ સાધુ જનનાં કાર્યનો ધ્વનિ છે.

પૃથુરાજરાસાની ટીકા સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૧૦	ભલે	ભળે
૨	૧૮	ભારત સૂર્યસો'તો,	ભારતસૂર્ય સો'તે
૩	૭	હુરિ વરે	હુરિવરે
,,	૧૦	શૂર	શૂર,
,,	,,	નો ખા,	નોખા
,,	૧૫	સંધિ.	સંધિ,
૫	૧૩	આકાશનાં	આકાશના
૭	૭	૦કૃતિકારમિ	૦કૃતિ કારમિ
,,	૯	જનકાત્મજાનાં;	જનકાત્મજાનાં
૧૦	૨	પ્રભાવે;	પ્રભાવે,
,,	૧૬	મરણે	ભરણે
૧૧	૧૩	સેના	તેના
૧૨	૧૮	સેવકે;	સેવકે
૧૩	૫	ભણી.	ભણી,
,,	૧૭	તે પ્રતાપે	તેપ્રતાપે
૧૪	૧૪	ત	તે
,,	૨૦	વિપુલ શ્રીમતી	વિપુલશ્રીમતી

૧૫	૧	તે સભા.	તેસભા.
,,	૧૦	તુરી;	તુરી,
,,	૧૫	શુભ વર્ણાંગે	શુભ્ર વર્ણાંગે
૧૬	૨	સ્વગુણો	સ્વગુણે
૧૭	૧૬	શશિ પ્રભાતે	શશિપ્રભા તે
૧૮	૫	સુખકાન્ત કાન્તિ,	સુખ કાન્તકાન્તિ,
૧૯	૬	સમારી.	સમારી,
,,	૧૪	તેને;	તેને,
૨૦	૧૧	પ્રિય માનિની ને,	પ્રિયમાનિનીને,
,,	૧૫	મહાલ સામાન	મહાલસા માન
૨૧	૩	જો તે	જોતે
,,	૧૦	સુભાગિની ને	સુભાગિનીને
,,	૧૬	શુદ્ધ,	શુદ્ધ
૨૨	૨	વરાંગ દાસી જન	વરાંગદાસીજન
,,	૫	નહાવા	ન્હાવા
,,	૯	તેવું.	તેવું;
,,	૧૫	ઉછાળતીને;	ઉછાળતીને
૨૩	૩	લાજ્યાં;	લાજ્યાં,
,,	૧૦	તનવારિ	તન વારિ
૨૪	૪	પીનસ્તનો એ	પીનસ્તનોએ
૨૫	૩	કંકણકાન્ત હાથે	કંકણ કાન્તહાથે
,,	૭	કહે	કરે

,,	,,	કન્યા;	કન્યા,
,,	૧૦	સખી	સખી
૨૭	૫	દેતિ.	દેતી.
,,	૮	રહેતી,	ર્‌હેતી,
,,	૧૨	ક્રીડા મને	ક્રીડામને
,,	૧૩	તેમાં;	તેમાં,
૨૮	૧૭	ગજ રાજ	ગજરાજ
૨૯	૧	અમ્બુશિરીષ ફૂલે;	અમ્બુ શિરીષફૂલે;
,,	૧૯	વદેએ.	વદે એ.
૩૦	૭	વદીતે.	વદી તે.
૩૧	૨	લેતિ,	લેતી,
,,	૬	પક્ષ્મ વિભાવિની તે.	પક્ષ્મવિભાવિનીને,
,,	૭	વારિ વિહારિણી તે	વારિવિહારિણીને.
,,	૧૧	શોહે	સોહે
,,	૧૫	બાઝે.	લાજે.
,,	૧૬	અરેથી,	સરેથી
,,	૧૭	તેથી;	તેથી,
૩૨	૫	શોભીતા જ્યાં;	શોભતા જ્યં
,,	૬	બીજ	બીન
,,	૮	બહુ	બહુ
,,	૧૪	જે	તે
૩૩	૭	બાલ્યજાતે	બાલ્ય જાતે

,,	૧૨	પ્રસાર	પ્રસાદ
,,	૧૫	તપસ્વિ તે જે	તપસ્વિતેજે
,,	૧૭	સ્વવસ્ત્ર તો	સ્વવસ્ત્રતો
,,	,,	થઇ;	થઇ,
,,	૨૦	પ્રિયે,	પિયે,
૩૪	૫	સ્તબ્ધને	સ્તબ્ધ ને
,,	૧૩	તે;	તે,
,,	૧૭	લઈ;	લઈ,
૩૪	૧૯	દર્શવિદંત હારતે.	દર્શવિ દંતહાર તે.
૩૫	૨	વર્ણી તનુજાર્થં	વર્ણીતનુજાર્થં
,,	૯	બોલતો	બોલ તો
,,	૧૧	નખાતો	ન ખાતો
,,	૨૦	કુદાકુદી,	કુદી કુદી,
૩૬	૭	સુમૂર્તિ	સુમૂર્ત
૩૭	૫	તે;	તે,
,,	૧૦	દિલે,	દિસે,
,,	૧૫	સદાકૃતિએ	સદા કૃતિ એ
,,	૧૬	કર તે	કરતે
,,	૧૯	ગુરુ નન્દને	ગુરુનન્દને
૮	૬	તેને	તેનો
,,	૧૧	વલ્લા	વલ્લો
,,	૧૩	આધિમ્	આધિમાં

ૃ	૩૯	૯	મહત્વથી;
,,	,,	૧૫	ઉપાયનો,
૨૭	૪૦	૧૦	શ્રમે.
,,	,,	૧૧	શમે,
,,	,,	૧૨	કાઢ્યો;
,,	,,	૧૫	ઇન્દ્રજીતથી.
૨૮	૪૧	૭	શોક તે.
૨૯	૪૩	૧	થતે;
,,	,,	૩	પરિપર્ણુ
૩૦	,,	૫	ઉપન્યો;
૩૧	,,	૧૩	એકવારકી;
,,	૪૪	૧૩	વાળતાં;
,,	૪૫	૧	વસ્ત્ર
૩	,,	૪	વર્ણી તનુ જે
	,,	૯	વિક્ષાર્જીતાંગે
	,,	૧૩	ન
	,,	૧૯	વળો વેશની
	૪૬	૧૦	તે
	,,	૧૧	જ તે
,,	,,	૧૨	ફ્રહે તે
,,	,,	૧૬	પ્રભાતમાં;
૩૩	૪૭	૬	ભાગમાં,

[illegible]	૭	બાગમાં.	લાગમાં.
,,	૧૩	બની;	બની,
,,	૧૬	તું જ	તુંજ
,,	૧૭	તું અર્થે	તુંઅર્થે
,,	,,	અલ્પના;	અલ્પ ના;
૪૮	૫	તે જ ન	તે જન
,,	૮	આજ ન કેરિ	આ જનકેરિ
,,	૯	તું વના;	તુંવના, ો
,,	૧૨	વારિ કેરીતે.	વારિકેરિ તે,
૪૯	૧૨	ચિત્તતે,	ચિત્ત જે,
,,	૧૩	તે;	તે,
,,	૧૪	તેમનું વિષે,	તેમ તું વિષે,
૫૦	૧	કો;	કો
,,	૬	થઇ,	થઇ.
,,	૮	મનતે હરી તને;	મનતે હરી જતે;
,,	૧૦	રહી.	રહી."
૫૧	૨૦	પદમુખ્ય	પદ મુખ્ય
૫૨	૯	વિલેખી;	વિલેખી
,,	૧૪	કાંઈ ફાવે;	કાંઇ ફાવે,
૫૩	૧૪	મુખ્યની;	મુખ્યની
૫૫	૧૯	રૂન્ધિ	રૂન્ધિ
૫૬	૯	ચિત્તનું વિષે,	ચિત્ત તું વિષે,

૫૭	૧૧	કોઅરિપ્રધનમાં	કો અરિ પ્રધનમાં
,,	૨૦	નરવ	નરદેવ
૫૮	૧૮	કો;	કો,
૫૯	૨	થઇ;	થઇ,
,,	૧૬	તુ જ	તુજ
૬૦	૨	વદી;	વદી,
,,	૧૧	થા	થાઁ
,,	૧૫	દશવે	દર્શવે
,,	૧૬	મિપાલ	ભૂમિપાલ
૬૧	૧૪	સુનેરા	સુનીરેં
,,	૧૮	તે;	તે,
૬૨	૨	તું પરાક્રમ	તુંપરાક્રમ
,,	૩	ત્રુડયા;	ત્રુટ્યા,
,,	૧૪	જતા;	જતા
,,	૧૫	પ્રાણી	પ્રાણી,
૬૩	૧૪	સમે;	સમે,
,,	૧૯	ક્રાન્તિમાં,	ક્રાન્તિમાં,
૬૪	૮	ઉચ્ચકો	ઉચ્ચ કો
૬૫	૪	આવતા	આવતાં
૬૬	૧૬	સયુગ ઠામ ઊંડો;	સંયુગઠામ
૬૭	૩	સમારે;	સમારે,
,,	૧૪	અરિ પ્રસગે	અરિપ્રસંગે

પૃષ્ઠ ૮	૩	સંહરીને;	સંહરીને,
,,	૬	કારણમાં	કાં રણમાં
,,	૭	ખમીને.	ખમીને,
,,	૧૫	મહાર્ય ભૂમિ	મહાર્યભૂમિ
,,	,,	સંચરીને;	સંચરીને,
,,	૨૦	લેતે	લે તે
૬૯	૧૧	આર્ય સુપુત્ર માની;	આર્યસુપુત્ર માની,
૭૦	૧૫	કુંકુમનું	કુંકુમનું
૭૧	૨	ધ્વંસનું;	ધ્વંસનું,
,,	૧૪	વિનવ્યો	વિનવ્યા
૭૨	૧૫	જયમાંની	જય માની
૭૩	૮	વદે	વદી
,,	,,	ખળી	બળી
,,	૯	પળ તો	પળતો
૭૪	૧૫	કલ તે વટથી	કલતેવટથી
,,	૧૯	તરુનુંજતે.	તરુનુંજ તે.
૭૫	૧	કર્યા;	કર્યા,
	૫	યવનનું	યવનને
,,	૭	ને મળને	તે મળતે
૭૭	૧૩	ચતન્યશાન્તિ	ચૈતન્યશાન્તિ
,,	૧૪	પ્રભુ	પ્રભુ
,,	,,	ક્ષત્રિનો.	ક્ષત્રિનો

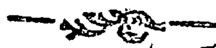
૭૮	૯	ચાલવે	ચલવે
,,	૧૨	ભાગ તું	બાગતું
૭૮	૧૫	પવન તન કેતુ	પવનતનકેતુ
,,	૧૬	ત્યાં	જ્યાં
૭૯	૨	વહેતું,	વ્હેતું.
,,	૮	શસ્ત્રે,	શસ્ત્રે,
,,	૧૨	કર્યાં	કર્યાં
૮૦	૬	મૂકયો	મૂકયાં
,,	૯	તે	ને
૮૧	૩	ધરી	ધરી
,,	૭	ક્ષણુ માંહ યુ	ક્ષણમાં યુગ
,,	૧૦	પહોતી.	પ્હોતી.
,,	૧૮	જડે વિખરીને.	ઉડે વિખરીને.
૮૨	૪	મતું.	માતું.
,,	૫	ભારે;	મારે;
,,	૧૧	અડતા ને;	અડતા જે;
,,	૧૨	ખુટે	છુટે
,,	૧૩	ધા ને;	ધા ને,
,,	૧૭	કાઢી;	કાઢી,
,,	૨૦	નવદે.	નવ દે;
૮૩	૧૨	પાયને.	પાયં તો.
૮૪	૧૦	ઉપરાથી;	ઉપરાથી,

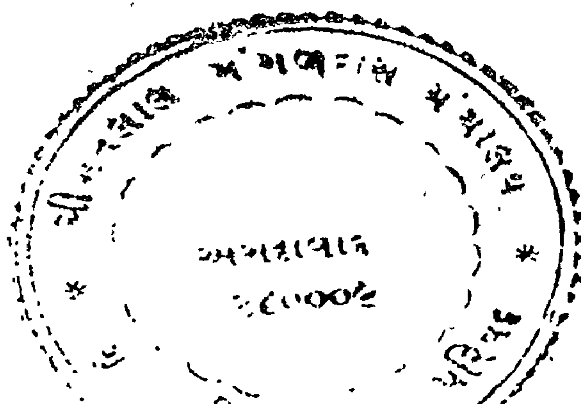
,,	૧૪	જણાવૉ	જમાવૉ
૮૫	૩	સશસ્ત્ર	સશસ્ત્ર
,,	૪	મ્હમ્મદ	મહમ્મદ
,,	૭	ભૂમિ પાસે,	ભૂમિપાલે,
,,	૧૦	ઉદ્દામતે	ઉદ્દામ તે
,,	૧૨	વિધાન	વિધાત
,,	૧૩	લેશ	લૈશ
૮૬	૨	ઉઠયો	ઊડચો
,,	૩	ઉઠી	ઉડી
,,	૫	પૂર	દૂર
,,	૧૫	નિશા રક્ષા	નિશારક્ષા
૮૮	૧૨	ભારૉ	ભારૉ
,,	૧૮	ધારતે,	ધાર તે,
,,	૨૦	ચિદોર્મિં ભારતે,	ચિદોર્મિંભાર તે,
૮૯	૫	આંસુ ધારતે.	આંસુધાર તે.
૮૯	૧૧	શોકતે,	શોક તે,
,,	૧૨	જતા	જતે
૯૦	૨	પૃથિવીપતિ અન્તને	પૃથિવીપતિઅન્તને
,,	૮	પવનપ્રતિ દિક્	પવન પ્રતિદિક્
,,	૨૦	જોદમે,	જો દમે,
૯૧	૨	આંખનિ	આ અતિ

,,	૯	જન્તુનણી તે ક્	જન્તુનણી તેઃ
,,	૧૨	આવિ ગોગમાં,	આ વિગોગમ
,,	૧૯	મર્તી;	મર્તિ;
૯૨	૩	તજી;	તજી,
,,	૧૩	પ્રિયા	પ્રિય
૯૩	૪	તરંગમાં	ન રંગમાં
,,	૧૩	નહું.	ન હું.
,,	૧૪	આપિયું	આ પિયુ
૯૪	૪	ખરે ?	ખરે,
,,	૧૩	સર્વતે	સર્વ તે
,,	૨૦	બિન	વિન
૯૫	૫	કને ?	કને.
,,	૧૨	ઉગિયા	ઉગિ આ
,,	૧૪	તુંજ તે	તું જતે
૯૬	૫	તુંજ	તુજ
,,	૧૧	કિંચિત	કિંચિત્
,,	૧૬	કેદી	કેરી
૯૮	૧૫	દુઃખિઃ	દુખિ
૧૦૦	૯	મનમાં	મનના
,,	૧૩	જીવતા.	જીવતા
,,	૧૫	ધર્યાં તેઃ	ધર્યાંતે

,,	૧૯	કરા	કરૌ
,,	૨૦	કર્ણિરનાં,	કર્ણિકારનાં,
૨	૬	ખેલ વિમત્ત	ખેલ્લવિ મત્ત

૨૦૪૩૦

સ્વર્ગસ્થ શ્રીમ્

...ગ્રંથનાં પુસ્તકે...

મુ

અમદાવાદ—ગૂર્જર

મુંબઈ—એન. એમ.

જુનાગઢ—વ્યંકટરાવ

...ચંદ શ્રી...

...ણી રોડ...

સ્વર્ગસ્થ ભીમરાવ ભોળાનાથનાં પુસ્તકો

મળવાના ઠેકાણાં:—

અમદાવાદ—કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ; તા. સત્યેંદ્ર ભી.

મુંબાઈ—એન. એમ. એન્ડ. કંપની. કાલકાદેવી રોડ

જુનાગઢ—વ્યંકટરાવ ભીમરાવ.